वनराज चावडो.

गुर्जरी राज्य अने गुर्जरी प्रजा.

सत्य, अटकळ, अने कल्पनामिश्रित कथा.

રચનાર,

रा. सा. महीपतराम रुपराम सी. आई. ई.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો.

સૌ ગુજરાતનું ભલું થાઓ.

આવૃત્તિ ત્રીજી. પ્રત ૨૦૦૦.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, અમદાવાદ.

શ્રી "સત્યનારાયણ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પટેલ મોતીલાલ
કાળિદાસે છાપ્યો. ઠે. સિવિલ હૉસ્પિટલ
પાનાભાઈની વાડી—અમદાવાદ.

સંવત્ ૧૯૭૪. સને ૧૯૧૮.

કિંમત રૂ. ૧॥.

A man may be great by chance, but never good by chance.

अर्पणपत्र.

ઓનરેબલ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી,
સી. એસ. આઈ. મુકામ મુંબઈ.

નામના અને કીર્તિ મેળવવાનો લોભ ન રાખતાં ડોળ
વગરની આપની સખાવત, ગુપ્તદાન, અને ધર્મ-
ભેદ તથા જાતિભેદ ન ગણતાં બધા સ્વ-
દેશીઓને સુધારવાની તથા દુઃખથી
છોડવવાની હોંસ અને કાળજીથી
પ્રસન્ન થઈ આ ગ્રંથ મેં
આપને અર્પણ કર્યો છે.

અમદાવાદ. } આપનો સ્નેહી
(ग्रंथकर्ता)

माणस अकस्मात भाग्यशाळी थाय, पण अकस्मात सज्जन न थाय.

સૂચના.

સારા ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રકટ થએથી દેશમાં વિદ્યાનો પ્રચાર થાય છે. વિદ્યાનો પ્રસાર થએલી પ્રજાને અનેક મોટા લાભ થાય છે. રસિક અને સુનીતિબોધક ગ્રંથો વેચાતા લેવાથી તથા ગ્રંથ રચનારાને, પ્રસિદ્ધ કરનારને, તથા વેચનારાને ઉત્તેજન મળે છે. એથી પુસ્તકો વધે છે ને વિદ્યાનો ફેલાવો થાય છે. સારા ગ્રંથો લઈ વાંચવા ને તેઓની વૃદ્ધિ થવામાં સહાયતા કરવી એ બધા સ્વદેશહિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે.

અમારે ત્યાંથી નીચે પ્રમાણે ચોપડીઓ મળશે.

ચોપડીઓનાં નામ.	રૂ. આ. પા.
વિવાહવિધિ.	૦—૮—૦
કરસનદાસ મુળજી ચરિત્ર.	૦—૮—૦
ફુંકી કહાણીઓ ભાગ ૧લો	૦—૮—૦
,, ,, ભાગ ૨જો	૦—૮—૦
પાર્વતીકુંવર આખ્યાન.	૦—૩—૦
બોધવચન.	૦—૨—૦
ઈંગ્લાંડની મુસાફરી	૦—૧૨—૦
દુર્ગારામ ચરિત્ર.	૧—૦—૦
ભવાઇસંગ્રહ.	૧—૮—૦
સધરાજેસંગ.	૧—૪—૦
ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ...	૧—૦—૦
વનરાજ ચાવડો.	૧—૮—૦
સાસુ વહુની લડાઇ...	૦—૧૨—૦
જગત્ પ્રવાસ.	૧—૮—૦
કવિતા અને સાહિત્ય.	૩—૮—૦
સુધાહાસિનિ.	૧—૪—૦

નિશાળોમાં ચાલતી નીચેની ચોપડીઓ અમદાવાદ ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપનિમાંથી મળશે.

ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ...	૦—૦—૯
વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ	૦—૨—૬
ગુજરાતી ભાષાનું નવું વ્યાકરણ.	૦—૧—૬

આસ્તોડીઆ ચકલો,
અમદાવાદ. } રમણભાઈ મહીપતરામ.

વનરાજ ચાવડો.

अनुक्रमणिका.

પ્રકરણ ૧લું.

ગુર્જર લોકની વલ્લભી રાજ્ય ઉપર સ્વારી, અને તેનું પરિણામ.

પ્રકરણ ૨જું.

ભુવડ રાજાનો ગુજરાત ઉપર ચડાઈ અને તેનાં પરિણામ.

પ્રકરણ ૩જું,

આપત્તિકાળ.

પ્રકરણ ૪થું.

વનરાજની બાલ્યાવસ્થા.

પ્રકરણ ૫મું.

કિશોર વય.

પ્રકરણ ૬ઠું.

બારવટામાં વનરાજનાં પરાક્રમ.

પ્રકરણ ૭મું.

ગુર્જરી રાજ્યની પુનઃસ્થાપના

પ્રકરણ ૮મું.

વનરાજની કારકીર્દી.

वनराज चावडो.

प्रकरण १लुं.

गुर्जर कोकनी वल्लभीराज्य उपर स्वारी, अने तेनुं परिणाम.

खंड १लो.

गुर्जरपुरी. काकुनो ए नगरीमां प्रवेश. गुर्जरोना गुरु. काकुनुं केदमां पडवुं. काकुना तरंग. स्वप्नुं. तक्षक मुनिनो न्याय.

સને ૧૮૪૮માં પંજાબ અંગ્રેજે જીત્યો તે વારે ત્યાંના ગુજરાત નામે ગામની થડમાં અંગ્રેજ અને શીખની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધનું વર્ણન વાંચતાં હું બુદ્ધિવિલાસમાં પડયો. મને ભાસ્યું કે એ રણભૂમિમાં પૂર્વકાળે ગુર્જરપુરી નામે મોટી નગરી હતી. એ નગરીને બાવન દરવાજા અને ૫૪ ચૌટાં હતાં. હરેક ભાગોળે એક, અને શહેરના મધ્યભાગે એક, એમ ૫૩ ચૌટાં, સુંદર દુકાનોથી અને દેશ દેશના તથા ભાતભાતના માલથી ભરપુર, ને રૂપાળી ઇમારતોથી શોભાયમાન દીસતાં હતાં. વચલા ચૌટાની વચ્ચે વિશાળ ચોક હતો. એ ચોકને મધ્ય ભાગે વિસ્તીર્ણ બાગ હતો, અને બાગની વચ્ચે મોટા ફુવારાની સહસ્ત્ર ધારા સદા ઉંચી ઊડતી. ફુવારાનું પાણી નીચે હોજમાં પડી ગેબ થઈ જતું, ને બાગના દૂરના ભાગમાં નિર્મળ વહેળારૂપે વહેતું. એ વહેળો આગળ જતાં ડુંગરાના ધોધની માફક એક તળાવમાં પડતો. એ તળાવ વિશાળ અને ઉંડું હતું. આસપાસની પત્થરની પાળોને કાંઠે સમાન અંતરે લીંમડા, આશોપાલવ, અને ગુલમોહોરનાં ઝાડ, તથા તળાવની વચમાં બેટ ઉપર બગીચો તથા આરસનો મહેલ હતો; તેથી એ સ્થળ રમણીય દેખાતું હતું. બાગના એક ભાગમાં વનના જેવી વૃક્ષોની ઘટા હતી, અને બીજામાં સુગંધમય ફૂલોની મોટી વાડી હતી.

બગીચામાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાના ફુવારા અને ફુવારાની આસપાસ સુખદાયક બેઠકો હતી. જે પુરુષોએ મોટાં પરાક્રમ કરી સ્વદેશની સેવા બજાવેલી, તેઓની આરસપાહાણની મોટી શોભાયમાન મૂર્ત્તિઓ એ ચોકમાં મૂકેલી હતી. મૂર્ત્તિઓને તળીએ તેઓનાં નામ અને કરેલાં કામ લખ્યાં હતાં. બાગમાં પગે ચાલવાના, ઘોડે ફરવાના, તથા ગાડીએ જવાના જોઈએ તેવા રસ્તા હતા. બાગની બાર ભાગોળોનો ઘાટ અને નકશી જોઈ મુસાફરો અચંબો પામતા. બાકીનાં બાવન ચૌટાંના દરેકના ચકલામાં નાનો બાગ, અને બાગની વચ્ચે ફુવારો તથા દેવાલય હતાં. જોનારને છક કરી નાખે એવી ચૌટાંની રચના હતી. બધે ઠેકાણે ઇમારતોની ઉંચાઈ એક સરખી હતી. ચૌટાની પાછળ મોટા ગૃહસ્થોની હવેલીઓ હતી તેની ખૂબીનાં શાં વખાણ કરીએ ! સર્વ જગાએ પહોળા રસ્તા, વચમાં ઘોડા, રથ, ને હાથીને જવાનો માર્ગ, બાજુએ ઝાડો અને ઝાડની પછવાડે પગે ચાલનારને સારૂ ફરસબંધી હતી. સોનાના કળશવાળાં મોટાં અને આંખને રીઝવે એવાં સુંદર દહેરાં ઠામ ઠામ દેખાતાં હતાં. લાખો આદમીની વસ્તી, તેમની અથાક દોલત, બજારની ભીડ, ફાંકડા ઘોડેસ્વારોની દોડધામ, ઘોડાની તેજી અને સવારના મુખનું નૂર, રૂપાળી સ્ત્રીઓના રત્નજડિત ઉમદા શૃંગારાદિક કરીને એ શહેર મોટું ઉદ્યમી, શૂરા જોદ્ધાથી, અને સમૃદ્ધિથી છલાછલ ભરેલું છે એમ જણાયું.

એવી ગુર્જરી નિહાળતો કાકુ નામે વલ્લભી નગરનો કોઈ ધનાઢ્ય વેપારી રાજ્યમંદિરની વાટ પૂછતો હતો. શહેરને ઉત્તર છેડે રત્નગઢ નામે દેખાવમાં બીહામણો, અને વિસ્તાર તથા મજબુતીમાં અતુલ્ય કિલ્લો હતો, ત્યાં એ વેપારી આવી પહોંચ્યો. અંદર જનારા લોકને પહેરેગીરો અટકાવતા નથી, એ જોઈ કાકુ ગઢમાં પેઠો. આડા-અવળા સાત દરવાજા વટાવ્યા પછી મોટી ફૂલવાડી આવી. એ વાડીની વચોવચ અતિવિશાળ મહેલ હતો. એ ઇમારત જોઈ કાકુ છક થઈ ગયો. શહેરમાં એણે જે જે જોયું હતું, તે એની આગળ કાંઈ વિસાતમાં ન હતું. સ્ફાટિક મણિના અગણિત થાંભલા, ચળ-

કતા આરસનાં પગથીઆં, અસંખ્ય કમાનદાર બારીઓની રોનક, જાળીઓ અને છજાંની નકશી, ઝરૂખાનો ભપકો, અને મહેલની ઉંચાઈ, લંબાઈ, તથા પહોળાઈ જોઈ તે દિંગ થઈ ગયો. મહેલને છાપરે ભાલાનાં સોનેરી ફણીઆં હતાં તે, તથા છાપરાની પછવાડે મોટા આરસના ત્રણ ઘુમટ હતા તેઓને શિખરે ઈંડાને આકારે સુવર્ણના મણિમય મોટા કળશ હતા તે અસ્ત પામતા સૂર્યનાં કિરણોથી ઝળકી રહ્યા હતા. એ મોટા ઘુમટની આસપાસ વિશાળ અગાશી હતી, અને તેના કળશમાં ખોસેલા રૂપાની ખોળીવાળા લોહદંડ ઉપર રાજ્યની કસબી ધ્વજ પવનમાં ફડફડ ઊડતી હતી. એ મહેલમાં રાજાધિરાજ ગુર્જરેશ્વર રહેતો. રાજ્યનો ધારો એવો હતો કે મુખ્ય પ્રધાનને મહીપતિની પાસે રહેવું જોઈએ કે જ્યારે બોલાવે ત્યારે તુરત હાજર થઈ શકાય, તેથી મુખ્ય પ્રધાનનો વાસ મહેલની ડાબી બાજુએ મોટી હવેલીમાં હતો.

ગુર્જરીઆ જે હાલ જીઓર્જીઆ કહેવાય છે તે દેશમાંથી પ્રથમ ગુર્જર લોક સિંધુ નદીને કાંઠે આવ્યા ત્યારે કેટલાક ઋષિને જોડે લાવ્યા હતા. એ ઋષિઓ તેમને ધનુર્વિદ્યા વગેરે યુદ્ધકળા, વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર શીખવનારા તેમના ગુરુ હતા. એ ઋષિઓ પોતાના યજમાનને ભણાવતા, ધર્મકાર્ય કરાવતા, અને તેમની હારે યુદ્ધે પણ ચઢતા. બહાદુર ગુર્જરોના રાજકારભાર પણ તેઓજ કરતા. ભરતખંડના ઘણા પ્રાંતો ગુર્જરોએ જીતી લીધા તેમાંથી નગરકોટ અને તેની આસપાસનો કેટલોક મુલક એ ઋષિઓને જાગીરમાં મળ્યો. ઘરડા ઋષિઓ, સ્ત્રીઓ, ને બાળકો નગરકોટમાં રહેતાં, અને નોકરી કરી શકે તેઓ ગુર્જરપુરીમાં રહી રાજકાજાદિક કરતા. એમના લગ્નાદિક વહેવાર નગરકોટમાં થતા. પરાપૂર્વથી એ ઋષિઓ એક નિરાકાર સગુણ પરબ્રહ્મને માનતા. આગળ જતાં તેઓના વંશજોમાં અજ્ઞાને પ્રવેશ કરવાથી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરતી વેળાએ મૂર્તિમાન વસ્તુ નજર આગળ રાખવાની મતિ તેમને સૂઝી, પણ પરમેશ્વરનો આકાર નહિ હોવાથી સુવર્ણનો નિશાતરો બનાવી તેને પૂજવા લાગ્યા. એ સોનાનો હતો માટે એનું નામ સોમેશ્વર પડ્યું. એક વખતે હિમાલય

પર્વતના જંગલી લોકે ઓચિંતા આવી નગરકોટને ઘેરી લીધું. લડી શકે એવા પુરુષો ગુર્જરપુરીમાં હોવાથી ઋષિપત્નીઓ ભારે ગભરાટમાં પડી. તેઓમાં ભવાની નામે મોટી બુદ્ધિમાન, સાહસિક, અને શૂરી સ્ત્રી હતી તેણે અજબ યુક્તિઓ કરી શહેરનું રક્ષણ કર્યું અને ગામડાની રૈયતનું લશ્કર બનાવી વગડાઉ શત્રુને મારી હઠાવવામાં ફતેહ પામી. એ બાઈને નગરના લોકે મા ગણી ઘણું માન આપ્યું, અને તેના મૃત્યુ પછી તેને અંબાભવાની નામથી પૂજવા લાગ્યા. જેમ કાળ જતો ગયો તેમ બાઈની કીર્તિ વધતી ગઈ; તેનાં ખરાં અને તેની જોડે કલ્પિત પરાક્રમોનાં વર્ણન ગ્રંથોમાં લખાયાં, અને ઈશ્વરી, શક્તિ, ચંડી વગેરે અનેક નામથી તે આખા ભરતખંડમાં પ્રખ્યાત અને પૂજ્ય થઈ પડી.

આ વેળા એ ઋષિઓનો પ્રમુખ વૃદ્ધમુનિ મુખ્ય પ્રધાન હતો, તેને પ્રથમ મળવાનો મનસુબો કરી કાકુ તેની કચેરી ભણી ગયો. કચેરીનું કામ પૂરૂં થવાથી વૃદ્ધમુનિ તે વેળા પોતાના ઘરના એવાનમાં જઈ બેઠા હતા. પહેરા ઉપર ઉભેલા સિપાઈને વરદી આપવા જવાની કાકુએ વિનતિ કરી ત્યારે તેણે તેને ઇશારતે સમજાવ્યો કે જરા ઠરો. વલ્લભીપુરની માઠી રીત પ્રમાણે પટાવાળાને કાંઈ લાંચ આપ્યાથી કામ ઉતાવળે થશે એવું ધારી કાકુએ તેના હાથમાં દામ મેલ્યો. દામ અને કાકુ બંનેને લઈ સિપાઈએ પોતાના નાયકને સ્વાધીન કર્યાં, અને નાયકે કાકુને કોટડીમાં પૂર્યો. કાકુએ ઘણા કાલા-વાલા કર્યા અને દામને ઠેકાણે સુનૈઓ આપવા માંડ્યો, પરંતુ તેને બંદીખાનેથી છોડ્યો નહિ. શા કારણથી કેદ કર્યો તે તેના સમજ-વામાં આવ્યું નહિ, કેમકે લાંચ આપવી એ ખોટું કામ છે તે તેણે સ્વપ્નામાંએ જાણ્યું નહતું. સિપાઈ અને નાયક ઉપર રીસ ઘણી ચઢી, પણ તેમના બળ આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ તેથી લાચાર હતો. તેનું મન ઘણું વ્યાકુળ થઈ ગયું. ઘણી મહેનત અને લાંબી મુસાફરી કરી, મોટાં સંકટ વેઠી તે અહીં આવ્યો હતો. તેની મન-કામના પાર પાડવાનો લાગ પાસે આવ્યો હતો. ગુર્જરેશ્વર મહારાજ તેના દુશ્મનને છુંદશે. તેનું દ્રવ્ય હરણ કરનાર, તેની દીકરીની વહાલી

કાંસકી છીનવી લેનાર જુલમગાર વલ્લભીપતિને યોગ્ય શિક્ષા કરશે, ને તેથી પોતાનાં અને પોતાના સ્વદેશીઓનાં દુઃખ નિવારણ થશે એવું તેને ભાસવા લાગ્યું. તેવામાં આ વિઘ્ન આવી નડયું. શા કારણ-થી કેદ કર્યો, અને બીજે દિવસે તેનું શું થશે તે જણાવવાને માટે માંહેથી બારણાં ઠોકાઠોક કરી નાયકને મોટે સાદે બોલાવવા લાગ્યો, પણ કોઈએ તેને જવાબ આપ્યો નહિ. થાકથી તેનું મન કાંઈક શાંત થયું ત્યારે તેને તેની ધારેલી પોતાના દેશની ખરાબીનું ભાન થવા માંડયું. ગુર્જર રાજા તેની ઉશ્કેરણીથી વલ્લભીરાજ ઉપર ચઢાઈ કરશે તો તે રાજ્યની પ્રજા બહુ પીડાશે. શહેરો અને ગામો લૂંટાશે, દેશ ઉજડ થશે, ઢોર ભૂખે મરશે, બૈરાંછોકરાં ભૂખે તરશે રવડશે, ને હજારો માણસ રણમાં કપાશે તથા બીજી રીતે મરણ પામશે. એ બધું શા સારૂ થશે? એક કાંસકી માટે! બળી એ કાંસકી. સ્વદેશી સરદારોને, ફોજના સામંતોને, અને રૈયતના આગેવાનોને સમજાવી એવા જુલમી રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી બીજા યોગ્ય પુરુષને ગાદીએ બેસાડયો હોય તો રાજ્ય પરદેશીના હાથમાં જાય નહિ. અસલ હું રંક હતો. જે રાજ્યના રક્ષણમાં રહી શ્રીમંત થયો તે રાજ્યને તો પાયમાલ ન કરવું. જુલમ કરી શકે નહિ, કાયદા પ્રમાણે વર્તે, પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે અમલ કરે, એવો બંદોબસ્ત કરવાના કરાર નવા સ્વદેશી રાજાની પાસે લખાવી લેવાય; ને તે ગરજાળુ એટલે ખુશીથી લખી આપે. જે કામ કરાવવાને હું ગુર્જર દરબારમાં આવ્યો છું, તેમાં ફતેહ પામીશ તો ચિરકાળ સુધી મારા નામને બટ્ટો લાગેલો રહેશે, મારા દેશને પરાધીન કરાવનાર કહેવાઇશ, મારા નામ ઉપર બધા લોક થુંકશે, આખું જગત્ મને ધિક્કારશે. વળી હું શ્રાવક છું. મારા ધર્મમાં મોટામાં મોટું પાપ જીવહિંસા કરવાનું અને કરાવવાનું છે. બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓના પરિશ્રમે કરીને વલ્લભી રાજાએ પંડે અને તેની તમામ રૈયતે માંસભક્ષ તજયો છે, પણ આ ગુર્જરો તો માંસાહારી છે. મારા દેશમાં આવી તેમના ભોજનને અર્થે હજારો પશુ પક્ષી અને માછલાંના પ્રાણ તેઓ લેશે; તે ઉપરાંત લડાઈમાં ગામો બાળશે ને ખેતરો સળગાવશે તેથી લાખો જીવજંતુ

બળી જશે. એ બધી હિંસાનો દોષ મને લાગશે. આવા વિચારથી તેનું લોહી ટાઢું પડ્યું, અને તેના મનનો ઉકળાટ સમ્યો. આ ધર્મના જોસ્સામાં આવી તથા મોટી હિંસાના મહાપાપથી ડરી તેણે ઠરાવ કર્યો કે આ બંદીખાનેથી છૂટતાં વારને પાછા સ્વદેશ જવું, અને ત્યાં છાના રહી રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરવાની ગોઠવણ કરવી.

હવે તેણે ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઊંઘ આવે નહિ. ઘણાંએ તરફડીઆં માર્યાં, જમણે પડખે સૂવે, ને ડાબી કમોડે સૂવે, ઉંધો થાય ને ચત્તો થાય ને આંખો મીચે, પણ મન એ ગોઠવણના વિચાર કરતું રહે નહિ. પાછલી રાત થવા આવી ને કાચી નિદ્રામાં પડ્યો તેવામાં તેને સમણું લાધ્યું. જે વિચારમાં તેનું મન એ રાત્રે રોકાયું હતું તે વિચાર પાર પાડવાની ગોઠવણ પૂરી થવા આવી એવામાં સઘળું ફ્રસકી ગયું. વલ્લભીરાજ્યના સેનાપતિને પોતાના સ્વામી જોડે નાસજી થવાનું કારણ હતું તેથી કાકુ (ઊંઘમાં) તેને મળ્યો. એકાંત બેસી બંને જણાએ મનસુબો કર્યો કે રાજાને કેદ કરીને, કે સ્વરક્ષણને અર્થે જરૂર પડે તો મારી નાખીને, તેના પાંચ વર્ષના ભાણેજને (બેનના કુંવરને) ગાદીએ બેસાડવો, અને તેને નામે રાજકારભાર કરવો. રાજપ્રતિનિધિનો હોદ્દો ધારણ કરી સેનાપતિ રાજાની એકની એક કુંવરીને (જેણે કાકુની દીકરીની રત્નજડિત કાંસકી ખુંચવી લેવડાવી હતી તેને) વરે, અને કાકુ દિવાન થાય. રાજાની લગામ એ બેના હાથમાં રહે. રાજકન્યા વર્યાથી ભાણીઆને રાજ્યાસન પરથી ઉઠાડી મૂકી પોતાને રાજા થવાનો લાગ મળશે, એવી ગુપ્ત ધારણા મનમાં રાખવાની સેનાપતિએ શરત કરી, ને કાકુએ તે કબુલ રાખી. રાજાની બેન અને બનેવી પોતાના પુત્રને રાજગાદી મળવાના લોભથી એ મસલતમાં સામિલ થયાં. સેનાપતિના મોટા વગે કરીને અને કાકુના દ્રવ્યના જોરથી કેટલાક મોટા સામંતો, સરદારો, ગઢવીઓ અને ઠાકોરો એ પ્રપંચમાં ભળ્યા. જેઓ લોભમાં લપટાય છે તેઓ સ્વધર્મ ભૂલી જાય છે. મોટા હોદ્દા, જાગીરો, ઇનામો વગેરે આપવાની લાલચથી, દેવાદાર થઈ ગએલાને રોકડ ધન આપી, ખંડીઆ મંડળિક રાજાઓની ખંડણી ઓછી કરવાનું કે તદ્દન માફ કરવાનું વચન

આપી તેઓને ફોડવાની વેતરણ કરવા માંડી. ફોજના સર્વોત્તમ ભાગને રાજાના પંડનું રક્ષણ કરવાને રાજધાનીમાં રાખવામાં આવતો અને તેના ઉપર સેનાપતિનો અધિકાર ન હતો. એ હજુરી લશ્કરનો સામંત નિત્ય રાજાની હજુરમાં રહે, અને રાજા જાતે આજ્ઞા આપે તેજ બજાવે એવો ધારો હતો. પોતાનો પૂર્ણ વિશ્વાસુ સરદાર હોય તેને એ જગા રાજા આપતો. ઘણુંકરીને માનીતી રાણીના ભાઈને એ હોદ્દો મળતો. આ વેળા રાજાનો બહાદુર મામો એ જગાએ હતો. એ સામંત ઘણોજ પ્રમાણિક અને નીમકહલાલ હતો. એને ફોડી કાવતરામાં દાખલ કરવાની યુક્તિ ઘણી કરી પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. તેનું મરણ થાય તોજ ખટપટ પાર પડે એવું હતું માટે તેને ઝેર દેવાની યુક્તિ રચી. તેના રસોઇઆને પુષ્કળ ધન આપી તથા વંશપરંપરા ગામ આપવાનું કબુલ કરી ફોડયો. સામંતના ભોજનને માટે રાંધેલા અન્નમાં રંધવારાએ વિષ ભેળવ્યું. આ ચંડાળ કર્મની ખબર મદદગાર રસોઈઆને પડી, અને તેણે સામંતને કહી. જીવદાન મળવાથી રસોઇઆએ માની દીધું કે કાકુની શીખવણીથી તેણે એ કામ કર્યું, છાની વાત ફૂટી, અને તેને પકડવાને સરકારી સિપાઈ છુટયા છે એવા સમાચાર કહેવાને મુનીમ આવ્યો છે એવી ભ્રાંતિ અર્ધ નિદ્રાવશ કાકુને પડી. “હવે વલ્લભીપતિ મને શૂળીએ ચઢાવશે, ને મારી સકળ દોલત લૂંટી લેશે ? મારી વહાલી દીકરીનું શું થશે? મારી બાપડી શેઠાણી કયાં જશે ? અરે ! મારાથી શૂળીની વેદના કેમ સહેવાશે ? ” એવા તરંગથી ઊંઘતો શ્રાવક ધ્રૂજવા ને કાંપવા લાગ્યો. બૂમ પાડવા જાય પણ તેનાથી બોલાય નહિ. ગભરાટથી છાતી ભિડાઈ ગઈ, અને હાંફલો ફાંફલો તે જાગી ઊઠયો.

એ વેળા સૂર્યનાં ઊગતાં કિરણો તેની કોટડીમાં આવી ચૂકયાં હતાં. થોડી વાર બેઠા પછી તેને ભાન આવ્યું કે એતો માત્ર સ્વપ્ન હતું. તોપણ થોડીક વાર લગી તેની છાતી ધમકયાં કરી. તેણે વિચાર્યું કે જો પાછો જઈ જુલમી રાજાને રાજભ્રષ્ટ કરવાની કોશીશ કરૂં તો એ સમણા પ્રમાણે થવાનો સંભવ ઘણો છે. મારી મહેનત નિષ્ફળ જાય તો બેશક હું પાયમાલ થઈ જાઉં, માર્યો જાઉં, મારાં ઘરબાર,

વાડીવજીફા, વહાણો, તથા બીજો સઘળો માલખજાનો રાજા લૂંટી લે, અને મારી વહુ બેટી કેદમાં સડી સડીને મરે, માટે એવું અનિશ્ચિત કામ, એવું સાહસ કરવું ઠીક નથી. ગુર્જરેશ્વર મહારાજ મારી વિનતિ સ્વીકારશે તો મારૂં સાસરૂં મારવાડમાં છે ત્યાં મારા કુટુંબને મોકલી દઈશ.

એ સમે કાકુશેઠને તેના સદ્દગુરુની શિખામણ સાંભરી આવી. ક્ષમાગુણ વિષે તેણે બોધ કર્યો હતો તે વીસરાય નહિ તેવો હતો. અપકારને બદલે ઉપકાર કરવાથી, ભુંડું કરનારનું ભલું કરવાથી, ક્રોધ સમાવી શત્રુને ક્ષમા કરવાથી માણસ સાધુપણાને પામે છે; જેણે આપણું ખોટું કર્યું હોય તેનો અપરાધ માફ કરી તેનું ઉલટું સારૂં કરવું એ ઉપદેશ તેણે જ્ઞાની સાધુઓના મુખથી સાંભળ્યો હતો. રાજાનું કર્યું રાજા ભોગવશે એમ સમજી માંડી વાળવાનું તેને મન થયું. પણ થોડી વારમાં તેના વિચાર ફરી ગયા. મનનો મેલ કેવળ ધોવાઈ જાય, બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય, અને અંતઃકરણના ઉત્તમ ભાવ બળવત્તર થઈ કનિષ્ઠ મનોવિકારોને વશ રાખી શકે ત્યારેજ સદ્દજ્ઞાન હૈયામાં ઠસે છે, અને માણસ તે પ્રમાણે વર્તી શકે છે. કાકુનું હૃદય હજી નિર્મળ થયું ન હતું; હલકા મનોવિકારનું જોર હજી વધારે હતું તેથી વૈરભાવ ક્ષમા ભાવને આધીન રહ્યો નહિ. કાંસકી ભૂલાઈ નહિ. વલ્લભીરાજાએ કરેલું અપમાન યાદ આવ્યું, રીસના આવેશમાં તેના ડોળા લાલ થયા, અને વેર વાળું, રાજાને ખરાબ ખરાબ કરૂં, એની મિટ્ટી દાણાદાણ કરૂં, એનું રાજ્ય ધુળધાણી કરાવું, એમ બોલતો ઓરડીમાં ફેરા ફરવા લાગ્યો. એવામાં કોટડીનાં બારણાં ઉઘાડી કાચી કેદના બંદીવાનોને નાહાવા, જમવા વગેરેની જગામાં જમવાનું સિપાઈએ ફરમાવ્યું. તેની સાથે ત્યાં જઈ કચેરીમાં જવાની વેળા થયાની અગાઉ તે તૈયાર થઈ રહ્યો.

બીજા તોહમતદારોની જોડે એને પણ અદાલતમાં તેડી ગયા. વૃદ્ધમુનીનો વડોપુત્ર તક્ષકમુની ન્યાયાસને બિરાજેલો હતો. એનું ડહાપણ, એની ચતુરાઈ, એનું ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, અને એનો ન્યાય જોઈ કાકુ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. એ સમે ફોજદારી અને દિવાની

કામના જુદા વર્ગ ગુર્જરોની કચેરીમાં થયા ન હતા; તેઓ સેળભેળ હતા તેથી એ દહાડે કાકુએ બેઉ જાતના ફેંસલા થતા જોયા. અંકને અનુક્રમે કામ ચલાવતા તેણે કરીને કાકુનું કામ સર્વથી છેલ્લું નીકળ્યું. કેદીઓને બોધ થાય માટે તેમને એવે ઠેકાણે બેસાડેલા હતા કે કચેરીમાં જે થતું તે જોવાઈ શકાતું. કાકુએ તમામ મુકરદમા સાંભળ્યા અને તક્ષકમુની તથા તેને જમણે હાથે બેઠેલા પંચનો ઇન્સાફ જોયો.

પહેલું કામ નીકળ્યું તે ખેદકારક અને રમુજી હતું. પાંજરામાં ત્રણ કેદી હતા, એક મરદ અને બે ઓરત. મરદનો દેખાવ વિચિત્ર હતો. એના અર્ધા માથાના વાળ ધોળા હતા અને અર્ધાના કાળા હતા; અર્ધી મૂછ સફેદ અને અર્ધી સામળી હતી; એક તરફના દાંત પડી ગએલા અને એક ભણીના રહેલા હતા તેથી તેનું એક ડાચું બેઠેલું અને બીજું ઉપસેલું જણાતું હતું. ઉંમરે ૬૫ વરસનો લાકડી ટેકીને ડોસો ઉભો હતો. એની જોડે એક પડખે ૧૮ વરસની એક જુવાન સ્ત્રી હતી, અને બીજી બાજુએ ૫૫ વરસની ડોશી હતી. એ બંને એની બાયડીઓ હતી. બંનેએ સોડમાં મોં સંતાડી લાજ કરી હતી.

સરકારી વકીલે પંચને તથા કોરટને જણાવ્યું કે આ ત્રણે કેદી ઉપર ખુનનું તોહમત છે. આ આદમી નાગજી જીવા અને એ બે બાયડીઓ દિવાળી તથા ઉજી એ ત્રણે મળી એમના પાડોશી સોની હીરા દેવજીને નીસરણીએથી હડસેલી પાડી મારી નાખ્યો. એના પુરાવામાં મરનાર સોનીની મરતી વેળાની જુબાની વાંચી સંભળાવવામાં આવશે, તથા એ કામને લગતા સાક્ષીઓ આપની રૂબરૂ આવી બનેલી હકીકત કહેશે.

ન્યાયાધીશના શીરસ્તેદારે તોહમતવાળાને પૂછ્યું કે તમે આ ગુનો કર્યો છે કે નહિ? નાગજી કહે "ના સાહેબ, અમે ચોંઈ જાણુતા નથી." એ સાંભળી દિવાળી બોલી "ચ્યમ, જે સે તે કહી દોને કે અહીં ઉભાંતો ન રહેવું પડે."

નાગજી—શું, હમજે કાંઈ નહિ ને નકામી ટકટક કરેસે રાંડ

(કાનમાં—આપણા વકીલ જુઠાલાલે નામુકર જવાને કહ્યુંસે તે ચ્યમ ભૂલી જઈ.)

ઉજી—એ પીટયો લુચ્ચો સે. એની બધી ધૂતવાની વાતોસે તે ચ્યમ હમજતા નથી.

નાગજી—મુઈ આ રાંડ મુર્ખીઓ જોને બોલેસે તે, અહીંઆં કચેરીમાંએ સોની નથી રહેતી?

તક્ષક—ડોસા એ શું કહે છે?

નાગજી—એના બાપની મોકાણ, મને ડોસો ચ્યમ કહોસો માહારાજ. હજી તો હું જવાન છું શાહેબ. આ ઓરતો અમસ્થી બક બક કરેસે. રાંડો હમજે ચોંઈ નહિ ને ઠાલી બકવા કરેસે.

તક્ષક—તમારી એક મૂછ ધોળી અને એક કાળી કેમ?

નાગજી—મુઈ આ રાંડોનીજ મોકાણુતો. શું કરું માહારાજ, મારા ભોગ લાગ્યા જે બીજી લાવ્યો.

દિવાળી—(મરડાટમાં) એ તો પાંચમી, ને હજી તો છઠ્ઠી લાવવાનું મન સે.

નાગજી—રાંડ હલખણી રહેને?

ઉજી—તો હાચું રહોને?

તક્ષક—એક મૂછે કાળો રંગ લગાડયો છે કે શું?

નાગજી—હોવે, હાઠ પાંહેઠ વરહ થર્યા એટલે વાળ ધોળા થવા લાગે. તે આ નાનકડીને ગમે નહિ. એનો વારો આવે ત્યારે પળીઆં ટુંપી નાખે; મને પીડા થાય ને હું બુમો પાડું, પણ કોણ સાંભળે. વળી આ બુઢ્ઢીનો વારો આવે તે વારે એ કાળા મુવાળાં ખેંચી કહાડે. થોડા દહાડા ઉપર નવીનો ત્રણ દિવસનો વારો આવ્યો ત્યારે શું કર્યું કે માથાના ને મૂછના બધા નિમાળાને કાળો રંગ ચડાવ્યો. પછી જુનીનો ત્રણ દહાડાનો વારો આવ્યો ત્યારે એ કહે હું રંગ ધોઈ નાખું, નવી કહે ન ધોવા દઉં, મેં કહ્યું લો બાપા લડાઈ પતાવો, એક તરફની મૂછ અને અર્ધું માથું ધોઈ સફેદ કરો ને બાકીનું કાળું રહેવા દો. એમ સમાધાન કર્યું, પણ મહારાજ ત્યારથી ઘરની બાહાર નથી નેકળાતું. છોકરાં પાછળ દોડી 'ફુરીઓ ફુરીઓ' કરે છે

પણ મેં વેચાર્યું જે વારૂ ઘરની લડવાડ તો મટી.

દિવાળી—મટી શાની. નત ઊઠીને કજીઆ કંકાસ થાય છે. આ પેટબળી ઘરમાં આવી છે ત્યારથી હું ઝંપીને બેઠી નથી બાપજી. (રડે છે).

નાગજી—વળી શાને બોલે છે !

દિવાળી—(ઉશ્કેરાઈને) એમ ના બોલું. મહારાજ મેં એને બહુએ ના કહી કે ૬૫ વરસના થયા, હવે હરાડ વરસનીને નો ઓણો. મારૂં ના માન્યું ને પાંચ હજાર દામ ખાવા આપી આ મારી વેરણ વેરે ડોસે નાતરૂં કર્યું.

નાગજી—(દાંતીઆં કરીને) વળી ડોસા એમ થયા? તું સોંની રહેનેએ.

તક્ષક—છો બોલતી, બોલવા દો.

દિવાળી—પહેલી એના બાપે પરણાવી હતી તે એનાથી મોટી હતી. પછી મારાં લગન થયાં. મારી શોક સુવાવડી મુઈ તેને બાળવા ગયાં ત્યાંજ એને ચાંલ્લા થયા ને એક મહીનામાં પરણ્યા. થોડાં વરસ પછી તેને કહાડી મૂકી ને ચોથી લાવ્યા, ને તે કહાડીને આ પાંચમું વઢકણું રતન આણ્યું છે.

ઉજી—ઘરમાં બધું તોફાન કરનાર એ ડોશી છે. એક વાર એ મારી સોડે ચોટલીમાં તેલ ઘલાવી ઓળાવવા બેઠા એટલે ડોશીએ હાથ ઝાલી ઘસડ્યા, ને કહ્યું હવે ઘરડે ઘડપણ એ ઠાઠ શા. મારી જોડે બોલે કે ડોશી લડે.

દિવાળી—રે રંડ જુઠી, સોંની રહેને.

તક્ષક—આ તમારા એક ડાચામાંના દાંત પડ્યા છે, તેનું કારણ શું નાગજી ?

નાગજી—આ બેની લડાલડીમાં એક આમ ધકેલો મારે ને બીજી તેમ ફેંકે. એવામાં ધુસ દઈને હું નીચે પડ્યો, ને ઉમરા જોડે એવો અફળાયો કે દોઢળા થઈ રહેલા એણી મેરના સઘળા દાંત પડી ગયા. એવી બીજી આફતમાંથી બચાવવાને પેલો બાપડો હીરો સોની આવ્યો ને માર્યો ગયેલ. દાંત પડ્યા ને લોહીની નીક વહી,

પણ કોઈ પાણી ન લાવ્યું. ડોશી કહે ઠીક થયું મારા જેવું એ ઓખું પાસું થયું.

તક્ષક—તમારી નાત કઈ ?

નાગજી—અમે કત્તા કહેવાઈએ છીએ.

શીરસ્તેદાર—કત્તા એટલે કુતા કે કુતરા. લગ્નની બાબતમાં એઓ કુતરા જેવા છે તેથી એ નામ પડ્યું. બાયડી જોઈએ એટલાં ઘર બદલે, ભાયડો નજરમાં આવે ત્યારે છેડો ફાડી કહાડી મેલે.

નાગજી—હા શાહેબ એમ. મેં જેને કહાડી મૂકી તેણે એની શોકને વિખ દેવાનું કર્યું ત્યારે તેને શી રીતે ઘરમાં રખાય ? ટંટો ન થાય માટે વારા બાંધ્યા કે સોમ, મંગળ ને બુધવારે મોટીને ઓરડે જમવું, અને ભરેસપત ને શુકરવારે નાનીને ઓરડે જમવું. એમ ૭ દહાડા ગયા ને સાતમો દહાડો રવિવારનો આવ્યો, તે દિવસે નવી જમણે હાથ ઝાલી ખેંચે ને જુની ડાબો હાથ ઝાલી ખેંચે ને ગાળમગાળા કરે. એ ધમાચકડી સાંભળી બિચારો હીરો સોની મને મુકાવવા આવ્યો. વળી તે દહાડાની પેઠે મને વાગશે કે બાકી રહેલા દાંત પડી જશે એવું લાગવાથી મારા પર દયા લાવી મને છોડાવવા આવ્યો.

દિવાળી ને ઉજી—અમારા ઘરમાં ગમે તે કરીએ તેમાં એને શું ? એ તો અમારી ફજેતી જોવા આવ્યો હતો.

નાગજી—ના બાપજી ના. એ તો ભલો હતો. તે આવ્યો કે આ બંને એક થઈ તેને ધક્કેલા મારવા લાગી. મેં તેને ખભે હાથ લગાડી કહ્યું ભાઈ તું તારે ઘેર જા, મારૂં લાગ્યું હું ભોગવીશ. એમ કહી હું તેને દાદરબારી સુધી લઈ જાઉછું એવામાં તેણે કાંઈ શિખામણ દીધી. એટલે આ ડાકણોએ ઠોસો માર્યો, તેથી બાપડો ધબ લઈને નીસરણી પરથી ગબડી પડ્યો. તેનું માથું ઉમરા સાથે પછડયું, ને કપાળ ફાટતાંજ તેનો જીવ ગયો. માબાપ ખરી વાત એ છે. આ મુખિયારના ભમાવ્યાથી હું જુઠું બોલ્યો.

સરકારી વકીલે જાહેર કર્યું કે નાગજીએ કહ્યું તેજ પુરાવો છે. હવે સાહેદી પુરાવો લેવાની જરૂર ન રહ્યાથી, પંચે ન્યાયાધીશ

તક્ષકરાયને કહ્યું કે આ બે સ્ત્રીઓના ધક્કાથી સોની હીરો દેવજી દાદરેથી પડયો ને મરણ પામ્યો, પણ એ બનાવ અજાણમાં બન્યો, અને નાગજીનો વાંક કાંઈ નથી. તક્ષકે વિચાર કરી દરેક બાઈને ૭ મહીના કેદની સજા કરી, ને મરનાર સોની હર વરસે ૫૦૦ દામ રળતો હતો માટે તેટલું વ્યાજ ઉપજે એટલા રોકડ દામ નાગજીએ મયત સોનીની બાયડીને આપવાનો હુકમ કર્યો. કાકુને એ ન્યાય વાજબી લાગ્યો, પણ નાગજીને ગમ્યો નહિ.

નાગજી—મહારાજ આ બે વઢતી રાંડને ૭ ૭ મહીના ટીપ ઠોકી એ તો ઠીક કર્યું. હું ૭ મહીના તો સુખે રોટલા ખાઈશ. પણ દસ હજાર દામ અપાવ્યા એ તો મોટો જુલમ. ચામડી જાય પણ દમડી ના ખરચું એવો હું કૃપણ છું તેને દસ હજાર દામ આપવા પડશે. દસ હજાર દામથી તો બે નવી જુવાન બાયડીઓ લાવું!

તક્ષકરાયને હસવું આવ્યું, ને ક્રોધ પણ ચઢયો. તેણે સિપાઈઓને હુકમ કર્યો કે એ નફ્ટ ડોસાને અહીંથી લઈ જઈ દસ હજાર દામ આપતાં સુધી કેદ રાખો, ને એને ઘેર ચોકી બેસાડો કે જપતી મોકલી નાણાં વસુલ કરી શકાય.

સિપાઈએ હાથ ઝાલી ડોસાને ઘસડવા માંડયો ત્યારે તેણે બૂમ પાડી કહ્યું, બાપજી! એક વાત કહેવાની છે તે સાંભળો, સાંભળો, સાંભળો! તક્ષકે સિપાઈને અટકાવી તેની વાત સાંભળી.

નાગજી—આ અમારા વકીલે અમને ડરાવ્યા કે તમને ત્રણેને ફાંસી દેશે, ઉગરવાનો ઉપાય માત્ર એકજ છે. પાંચ હજાર દામ શીરસ્તેદારને આપો તો સાહેબને ઉંધું ચતું સમજાવી તમને ત્રણેને છોડાવશે. એ વાત ખરી માની મેં તુરત દામ અપાવ્યા, તે મને પાછા અલાવો. આ ઘડી મારા ચોપડા મંગાવી જુઓ. તેમાં આ રકમ જુદે નામે એના કહેવાથી લખી છે.

એ બીના જાણી તક્ષકરાયને તામસ ચડયો. ને તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ; નાગજીને કહ્યું હું તજવીજ કરીશ ને એ વાત ખરી ઠરશે તો તારો તમામ દંડ એ લાંચીઆ ચંડાળોની પાસેથી અપાવીશ. તેજ વખતે પેલા વકીલને અને શીરસ્તેદારને કેદમાં મોકલ્યા, ને

બોલ્યા કે એમને ઘાંચીની ઘાણીમાં ઘાલી પીલવા જોઈએ, અને એમની સર્વે માલ મીલકત સરકારમાં જપત કરવી જોઈએ, એમ કહી તેમણે પાણી પીવા ઊઠી કચેરીને ઘડી બંધ રાખી.

એના પછી કાકુનું કામ નીકળવાનું હતું. આ છેલ્લો બનાવ જોઈ તેને બહુ ગભરાટ છૂટયો. લાંચનો અપરાધ ગુર્જર લોકમાં મોટો ગણાય છે એવું તેને સમજાયું. મનના મનોરથ મનમાં રહેશે ને જમલોક જવું પડશે એવી ધાસ્તી તેના હૈયામાં પેઠી; ઘાણીમાં ઘાલીને પીલી નાખશે તો મારા બધા મનસુબા વ્યર્થ જશે. 'લેને ગઈ પૂત ને ખોઈ આઈ ખસમ' તેવું થશે. કાંસકી લેનાર ઉપર વેર લેવાયાને ઠેકાણે મારો પ્રાણ જશે. શું માત્ર એક દામ લાંચ આપવા માંડી માટે મારો જીવ લેશે? ના એમ ન હોય. ભારે દંડ લેશે, બંદીખાને નાખશે કે શું કરશે? એવા વિચારમાં તે ગુમ થઈ ગયો હતો, તેવામાં ચોપદારે નેકી પોકારી તેથી જાગૃત થઈ ગયો. કારકુને સિપાઈને અણસારો કર્યો એટલે તેણે કાકુશેઠને ન્યાયસભામાં ઉભો રાખ્યો. તેના ટાંટીઆ થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યા અને તેના મુખ પરથી નૂર ઊડી ગયું. તેનું મોં અને તેનો પહેરવેશ જોતાં તક્ષકરાયે અનુમાન કર્યું કે એ કોઈ અજાણ્યો વિદેશી છે. તોહમતનામું વંચાતાંજ કાકુએ માની દીધું કે મેં પ્રધાનજીની દેવડીના સિપાઈના હાથમાં દામ મૂકયો કે તે ખૂશ થઈ મને અંદર જવા દે. હું વલ્લભીપુરનો વેપારી છું અને મોટાં રાજકાજને અર્થે આવ્યો છું, માટે તાકીદથી મુખ્ય કામદારને મળવાની જરૂર છે. અમારા દેશમાં દેવડીએ દેવડીએ ચોકીદારોને પાનસોપારીને નામે નાણું આપી ખૂશ કરીએ ત્યારે દરબારમાં પેસાય. બધા કચેરીના કારકુનો રૂશવત લે છે ને અમલદારોએ લે છે. લાંચે હાલવું ને લાંચે ચાલવું, લાંચ વગર કાંઈ કામ થતું નથી, લાંચ આપે ચોર છૂટી જાય છે ને સામા સાહુકાર દંડાય છે. એવા દેશમાંથી આવનાર ભૂલે તેમાં શી નવાઈ મહારાજ!

તક્ષક—તમે શા કામે આવ્યા છો તે મને બીજા ઓરડામાં આવીને કહેશો?

કાકુ—હા, મહારાજ.

એકાંતમાં જઈ તેણે પોતાની વાત ટુંકામાં કહી. તેજ વખતે તક્ષક તેને પોતાના પિતાની કને લઈ ગયો, અને પોતાથી બની શકે તેટલી એ કામમાં સહાય આપવાને તેણે વચન આપ્યું. સાહસ અને પરાક્રમ કરવાને તક્ષકનો જીવ તલપી રહ્યો હતો. વૃદ્ધમુનીએ કાકુને પોતાને ઘેર ઉતાર્યો, અને રાત્રે એકલાં નિરાંતે બેસી મનસુબો કરવાનું ઠરાવ્યું.

खंड २ जो.

गुर्जर दरबारने काकुनी विनति. मंत्री मंडळनो अभिप्राय. गुर्जर लोकनी राजसभा. लश्करनो जमाव.

રાત્રે વાળુ કર્યા પછી વૃદ્ધમુની તથા તેના બે પુત્રો નામે શંભુ અને તક્ષક કાકુશેઠની વાત સાંભળવા બેઠા. પોતે કોણ છે, વલ્લભીપુરના મહારાજ જોડે અણબનાવ શાથી થયો, વલ્લભીરાજ્યની ફોજ કેવી માઠી સ્થિતિમાં છે, દેશ કેવો રસાળ અને સંપત્તિવાન છે, એ જણાવી શેઠે કહ્યું કે જો ગુર્જર લોક એ રાજ્ય પર સ્વારી કરે તો હું એક કરોડ દામ વાટખરચના અગાઉથી આપું. એ રાજ્ય જીતાયા પછી એ નાણાંને પેટે મને મુખ્ય ખજાનચીની નોકરી આપવી. લોક નારાજ છે, સરદારો ફૂટેલા છે, ને દરબારમાં કુસંપ છે, તેથી રાજ્ય એવી અવસ્થામાં છે કે ગુર્જરોને દેશ જીતવો કઠણ પડશે નહિ.

શંભુ અને તક્ષક બંનેએ કાકુની વિનતિને ઉચકી આપી. એ બેઉ જુવાનીઆમાં આ બાબતમાં એક મત હોવાનાં કારણ જુદાં હતાં. મુલકનો દિવાની કારભાર કરવાને શંભુમુનીમાં યોગ્ય બુદ્ધિ હતી, અને તેના બાપે તેને કામમાં માહીતગાર કર્યો હતો. હિસાબી કામમાં તેને સારી સમજણ હતી. બીજા કામદારો, પરગણાંના વહીવટદારો, અને પ્રાંતોના અધિકારીઓ પોતપોતાનાં કામ બરોબર કરે છે કે નહિ તેની તજવીજ રાખવામાં તે ખબરદાર હતો. એ કામમાં તે બાપને હોશિયારીથી મદદ કરતો હતો. પિતાની પાછળ મુખ્ય

પ્રધાન થવાની તેને ઉમેદ હતી. એ આશા પાર પાડવામાં તક્ષકરાય નડશે એવી તેને અંદરખાને બીક હતી. નીતિશાસ્ત્ર અને કાયદા ભણાવી વૃદ્ધમુનીએ તક્ષકરાયને ન્યાયાસન પર બેસવાને યોગ્ય કર્યો હતો. ન્યાય કરવામાં એ જુવાન ઘણો વખણાતો. પરંતુ આખો ભવ એજ કામ કરવામાં ગાળવો એ તેને ગમતું ન હતું. સ્વભાવે સાહસિક હોઈ પરાક્રમ કરવાને એનું મન તલપ્યાં કરતું હતું. યુદ્ધકળામાં તેની અકલ બહુ ચાલતી હતી, અને હિંમતમાં કોઈથી હારે નહિ એવો હતો. રાજકુમાર અને લશ્કરી સરદારો જોડે વાઘનો શિકાર કરવા જતો અને બંડખોરો ઉપર કે બીજા શત્રુ ઉપર સ્વારી મોકલવામાં આવતી ત્યારે તેની જોડે માગી લઈને જતો. એણે બતાવેલી યુક્તિઓ પ્રમાણે વર્ત્યાથી ઘણી વાર ગુર્જરસેના ફતેહ પામી હતી. એથી તે ફોજનો વહાલો અને રાજકુટુંબનો માનીતો હતો. વિશેષ લશ્કરી બુદ્ધિની જોડે તેનામાં મોટી પદવીએ ચઢવાનો, અને જગતમાં નામના કરવાનો ભારે લોભ હતો. કાકુની ઇચ્છા પ્રમાણે વલ્લભીરાજ્ય ઉપર ચઢાઈ થાય તો એ મનકામના સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળે માટે તક્ષકે તેનો પક્ષ કર્યો. એ સ્વારી થાય તો નાનો ભાઈ તેની જોડે ગયા વિના રહે નહિ, અને તે જાય તો મુખ્ય વજીરનો હોદ્દો મળવામાં ધારેલી અડચણ દૂર થાય એવું વિચારી શંભુએ કાકુને ટેકો આપ્યો.

બંને છોકરાના અભિપ્રાય એક હોવાનાં કારણ વૃદ્ધમુની પોતે પણ સમજ્યા, અને તે તેને ખરાં લાગ્યાં. લક્ષ્મીનો અને રાજકારભારનો લોભ એવો બળિષ્ટ છે કે સગા ભાઈઓને અને બાપદીકરાને પણ લડાવી મારે, માટે પોતાના મુવા પછી કુટુંબમાં કુસંપ થવાનું કારણ રહે નહિ એવું કરવાનો આ લાગ તેને સારો લાગ્યો. રાજાને એ સ્વારી મોકલવાની સલાહ આપવાના બીજા સબબો પણ હતા. આસપાસનાં રાજ્યો તરફથી હુમલા થવાની ધાસ્તી રહી ન હતી, ગુર્જરોના ત્રાસથી તેઓ નરમ થઈ ગયા હતા, અને ગુર્જર જોદ્ધા આ વેળા નવરા પડયા હતા. મૂળ ગુર્જરીઆ દેશથી નવા આવેલા તથા દેશમાં જન્મેલા મળી તેમની સંખ્યા ખપ કરતાં ઘણી વધી ગઈ હતી. તેઓને કામ જોઈતું હતું. ઘટતું કામ તેમને નહિ

મળે તો તેઓ બંડ કરે, માંહોમાંહે લડે, કે બીજું નુકસાન કરે. રાજાને પણ બે પુત્રો હતા. એમાંનો વડો પુષ્પસેન સાધારણ અકલનો ઓછો પરાક્રમી છતાં મોટો માટે રાજ્યાસન ખાલી પડે ત્યારે તે પર બેસવાનો તેનો હક હતો. બીજો કનકસેન બુદ્ધિમાન, ઉત્પાતીઓ, અને સાહસિક હતો. હાલ જેમ શંભુ અને તક્ષકની વચ્ચે સંપ અને સ્નેહ છે તેમ બે ભાઈઓની મધ્યે પણ છે, તથાપિ રાજગાદી ખાલી પડશે ત્યારે તે રહેશે કે નહિ તે શક જેવું હતું. કનકસેન યુદ્ધમાં મહા શુરો અને ચતુર છે વાસ્તે અધિક થઈ પડેલા ગુર્જરોની ફોજ બનાવી તેનો ઉપરી કનકસેન અને કનકસેનનો મુખ્ય પ્રધાન તક્ષકને ઠરાવી અધમ થઈ ગએલા વલ્લભીરાજ્યને જીતવા મોકલ્યા હોય તો અનેક રીતે બહુ લાભકારી પરિણામ થાય.

કાકુની હકીકત તથા પોતાના કુંવરોની ભલામણ સાંભળી રહીને રાજ્યમંદિરમાં ગયા પછી આ અવલોકન કરનાર શાણા વજીરે ઉપર મુજબ તર્ક કર્યો. બીજે દિવસે રાજમહેલમાં જઈ મહારાજા, સેનાપતિ, તથા બીજા બે મંત્રીઓમાંની જોડે એકાંતમાં બેસી એ બાબત મનસુબો કર્યો. એ બે મંત્રીઓમાંનો એક ઉપજખરચખાતાનો દિવાન હતો ને બીજો ન્યાયખાતાનો ઉપરી હતો. દિવાન ઘણો કરકસરીઓ હતો. તેણે પોતાના અનુભવ ઉપરથી કહ્યું કે કાકુના એક કરોડ દામથી એક લાખ લડવૈયાનો વાટખરચ નહિ નીભે ને એવી અનિશ્ચિત અને દૂરની સ્વારી સારૂ રાજ્યભંડારમાંનાં નાણાં ઉપાડવાં એ ડહાપણનું કામ ન કહેવાય, એમ કહી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો. મુખ્ય પ્રધાને એ સ્વારીની જરૂર અને તેના ફાયદા કહી સંભળાવીને મત આપ્યું કે તાબેદાર રાજાઓની એક વરસની ખંડણીની રકમ એમાં ખરચીશું તો રાજને હાનિ પહોચશે નહિ. ગુર્જરો કદી પાછા હઠતા નથી માટે ફતેહ થવાની આશા નક્કી જેવી છે, પણ એમ ધારીએ કે આપણી સેના હાર ખાઈને પાછી આવી તોએ એટલું નુકસાન બીનઅડચણે ખમી શકીએ. બહુ મતથી વૃદ્ધમુનીની દરખાસ મંજુર થશે એવું જોઈ ન્યાયખાતાના કારભારીએ કહ્યું કે એ લડાઈ ગેરવાજબી છે માટે નીતિ-

શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. વલ્લભીરાજાએ આપણો કશો અપરાધ કર્યો નથી, આપણું કાંઈ તેણે બગાડયું નથી, તો શા હકથી આપણી ફોજ તેના મુલક ઉપર ચડે, ને તેનું રાજ્ય ખુંચવી લે. જો વલ્લભીરાજા તેની પ્રજા ઉપર જુલમ કરતો હશે, કે તે રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત કે અયોગ્ય હશે તો તેની જગાએ બીજો રાજા કરવાનો અધિકાર તેની પ્રજાને છે, બીજા દેશના લોકે એમાં હાથ ઘાલવો એ અધર્મ છે. વળી આપણે તેના પાડોશીઓ નથી કે તેમની માંહોમાંહેની વઢવાડથી આપણી પ્રજાને નુકસાન થાય. વલ્લભીરાજાએ કાકુની છોકરીની કાંસકી ખુંચાવી લીધી માટે તેની આખી રૈયતને પીડા કરવી એ કેવળ અન્યાય છે. શુરા ગુર્જરો જય પામશે. એમાં જરાએ સંદેહ નથી. પણ તે જયનાં પરિણામ તે દેશના લોકને શાં થશે તે જુઓને. લૂંટફાટથી ખેતી કરનારાને, દુકાનદારોને, વેપારીઓને, અને કારીગરોને હાનિ પહોંચશે, વતનદારોનાં વતન બધાં કે થોડાં જશે. એમ વગર વાંકે લોક સજા પામશે, અને તેમને પરદેશીઓની તાબેદારી ભોગવવી પડશે. એ સ્વારીને સુનીતિ, ન્યાય, અને ધર્મનો આધાર નથી માટે તે ન કરવી.

વૃદ્ધમુનીએ ઉત્તર આપ્યો કે "વલ્લભીરાજ્યમાં બૌદ્ધાદિક પાખંડી અને નાસ્તિક પંથોનો પ્રસાર થયો છે. માણસાદિક પ્રાણિમાત્રનો સરજનહાર અને પાળનાર, તથા આખા જગતનો કર્ત્તા અને નિયંતા જે પરમેશ્વર તેને નહિ માનનારા એ પાપી લોક છે. એ પંથોનો નાશ કરવો એ મોટું ધર્મનું કામ છે. એમાં અધર્મ કે અનીતિ કાંઈ નથી. બૌદ્ધધર્મી રાજાઓ વેદધર્મ માનનારાને સંતાપે છે, તો વેદધર્મી રાજા લાગ આવે ત્યારે વેર શા વાસ્તે ન વાળે? વળી અધમ, સંપવિનાની, ને પરાક્રમહીન થઈ ગએલી નિર્બળ પ્રજાને ગુર્જર જેવા બળવાન, સાહસિક, અને પ્રતાપી લોકને હાથે સજા થાય એ યથાન્યાય, અને સ્વાભાવિક છે. સાધુધર્મ અને રાજધર્મ ભિન્ન છે. નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રમાણે આ સ્વારી ન થઈ શકે, પણ સંસાર એ ધર્મ વડે ચાલતો નથી. નબળી પ્રજાને, જે પ્રજા દુર્બળ અને નિર્લજ્જ થઈ જઈ પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, અને પોતાના રાજ્ય

સંબંધી કામકાજ સમજતી નથી, તથા રાજ્ય ચલાવી શકતી નથી તેને બીજા દેશના બળવાન રાજ્ય કરનારા જીતી લે એ ઈશ્વરી નિયમ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. એ રાજ્યને આપણે નહિ લઈએ તો કોઈ બીજા લોક લેશે. વલ્લભીરાજ્યની રૈયત યુદ્ધ કરી શકતી નથી; તેનું શુરાતન ગયું છે, તેનામાં સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ હવે નથી. બાયલા વેપારી, બીકણ ખેડુત, ને આળસુ કારીગરો, તથા ધર્મભ્રષ્ટ અને વહેમી ગુરુઓ પુરુષાર્થ ખોઈ બેઠા તે માટે મોડા વહેલા કોઈ વિદેશી પરાક્રમી રાજા તેમને વશ કરશે એ નક્કી છે તો આપણે કાં ન ચડીએ?”

ગુર્જરેશ્વર મહારાજે આ ઠેકાણે વચમાં પડી કહ્યું કે હવે વધારે વાદ કરવામાં સાર નથી. ગુર્જરસેનાને કામે લગાડવાની જરૂર છે માટે એ ચડાઈ કરવી અવસ્ય છે. સેનાપતિનો અભિપ્રાય પણ એજ હતો. બહુ મતે ઠરાવ થયો કે સામંતો, તાલુકદારો, અને સરદારોની સભા બોલાવી તેમનું મત પૂછવું.

મળવાનો દિવસ ઠરાવી વૃદ્ધમુનીએ હલકારા મોકલી સર્વેને ખબર કરી પોતપોતાની જાગીરોમાં, દૂરના પ્રાંતોમાં અને સુબાગીરી ઉપર જેઓ ગયા હતા તે સર્વેને આમંત્રણ મોકલ્યાં. એ મોટી સભાની બેઠકને માટે વિશાળ માંડવો શહેરની બહાર મોટા મેદાનમાં બાંધ્યો. મુકરર કરેલે દહાડે સર્વે સામંતો, સરદારો, મોકાસદારો, તાલુકદારો અને માંડળિક રાજાઓ આવી હાજર થયા. મળવાનું કારણ સર્વેના જાણવામાં આવ્યું હતું, વાત સઘળે ફેલાઈ હતી અને ગામે ગામ, ચકલે ચકલે, અને ઘેર ઘેર ચર્ચા થઈ રહી હતી. ગુર્જરપુરીની શોભા જોવા જેવી થઈ. સભામંડપની રચના અલૌકિક હતી. તે જોવાને આખું શહેર ઉલટયું. રાજારજવાડા આવેલા તેઓની સ્વારીઓ શહેરમાં આવજા કરે; રણસીંગાં, તુરાઇ, નોબતાદિક વાદિત્ર વાજે. પ્રથમ રીત પ્રમાણે એક પછી એક સર્વેએ મહારાજાધિરાજની ખાનગી મુલાકાત કરી. પછી મહેલમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યું. અહીં સર્વેએ દસ્તુર મુજબ ગુર્જરપતિની સેવા કરીને ભેટ મૂકી. બીજે દિવસે સભામંડપમાં સઘળા એકઠા થયા. રત્નજડિત સુવર્ણના રાજ્યાસન ઉપર

ગુર્જરેશ્વર મહારાજ બિરાજ્યા તે વારે સર્વે ઊઠી ઉભા થયા, ને બેસવાની આજ્ઞા થયે બેઠા. મહારાજની પાછળ છડીદાર નેકી પોકારતા હતા. જમણે હાથે રૂપાના સિંહાસન ઉપર ટિલાટ કુંવર, તેની પાસેની ખુરસીએ બીજો કુંવર કનકસેન, અને તેની પછી દરજ્જા પ્રમાણે રાજ્યકુટુંબના પુરુષો, ફટાયા રાજવંશીઓ, માંડળિક રાજાઓ, તાલુકદારો, ને નાના જાગીરદારો અનુક્રમે હતા. ડાબી બાજુએ પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન વૃદ્ધમુની, પછી સેનાપતિ, ને તેની જોડે બીજા બે મોટા મંત્રી; ત્યાર પછી સુભટો, સરદારો, વગેરે હતા, પાછલી હારમાં ઉતરતી પંક્તિના માણસ હતા.

મુખ્ય પ્રધાને ઇસારત કરી કે એક કારભારીએ કાકુશેઠને હજુરમાં આણ્યો. મહોરનો ઢગલો શેઠે રાજ્યાસન આગળ કર્યો. પોતાના શેઠના રાજાની જોડે અણબનાવ થયાથી સ્વદેશની ખરાબી કરવાને પરદેશી લશ્કરને તેડવા આવેલા રાજ્યદ્રોહીને જોતાં વારને ઘણાક સદ્ગુણી ગુર્જરોના દીલમાં એ સ્વદેશશત્રુ, નીમકહરામ સ્વરાજદ્રોહી ઉપર તિરસ્કારનો આવેશ આવ્યો, અને તેના ઉપર તેઓ ધિક્કારની નજરે જોવા લાગ્યા. ગુર્જરો પુરા સુધરેલા ન હતા, પણ સ્વદેશાભિમાની, નીમકહલાલ, અને સાચા હતા. શુરા સિપાઈ-ઓને યુદ્ધ કરવાનું આવે છે ત્યારે ઉશ્કેરાયાથી તેમના ઉંડા વિચાર જતા રહે છે. વૃદ્ધમુની તેમના લક્ષણથી પુરા વાકિફગાર હતા. કાકુની બદચાલ વિષે તરંગ કરવાનો વખત મળે ત્યાર પહેલાં તેણે ઊઠી રસિક અને શૂર ચડે તેવું ભાષણ કર્યું. વલ્લભીરાજ્યની રસાળ ભૂમિનું, અને સમૃદ્ધિનું, તે જીતવાથી લાભ, યશ, અને કીર્તિ મળે તેવું તથા ત્યાંના ધર્મભ્રષ્ટ, દુષ્ટ, વેદના શત્રુ, સ્વપ્રજાને પીડનાર; દુરાચારી રાજાના જુલમથી લાખો માણસને મુક્ત કરવાના પુણ્યનું તેજોમય વર્ણન કર્યું. તેની પછી કુંવર કનકસેન ઊઠ્યો. મીઆનમાંથી તલવાર તાણી તે બોલ્યો કે " આ આપણે શા વાસ્તે ધારણ કરી છે? માણસ જાતને સંતાપનારને સજા કરવાને. રજપુતોનો મુખ્ય ધર્મ શો છે? ક્ષત્રીનું મુખ્ય કામ શું છે? દુઃખ પામતી દુર્બળ પ્રજાને જુલમી ને દુષ્ટના હાથમાંથી છોડવવી. પછી એ દુઃખ દેનાર

પાપી ગમે તે દરજ્જાનો હોય. રાજા હોય કે લૂંટારો ચોર હોય. ગરીબની વારે ચઢી અન્યાયીને શિક્ષા કરવી એ આપણો ક્ષત્રીધર્મ છે. શાણા ક્ષત્રીઓ! જુવાન ગરાસીઆ ભાયાતો! શુરા રજપુતો! બહાદુર ગુર્જરો! અમે જુવાનીઆ યુદ્ધ ક્યારે જોઈશું? અમે યુદ્ધે ક્યારે ચડીશું? વડીલો! અમે હજારો જુવાનીઆ કામ વિનાના પડી રહ્યા છીએ. અમને નકામા બેસી રહેવું કેમ ગમે? અમે શો ધંધો કરીએ? ખેતરમાં હળ હાંકીએ, કે કોશ ચલાવીએ, કે દુકાન માંડીએ, કે લૂંટફાટ કરીએ? શું કરીએ? અમને કામ જોઈએ. અમે કામ માગીએ છીએ. તો આવું યોગ્ય, સાહસિક, અને પ્રતાપી બીજું કયું કામ મળશે? અમારાં પરાક્રમ તમે જુઓ તો ખરા. અમને અજમાવો. જો અમે પાછી પાની કરીએ, જો અમે ગુર્જર નામને લાજ લગાડીએ તો અમને રાજ્યમાં પાછા પેસવા ન દેશો પણ એટલે સુધી વાત આવવાની નથી, કેમકે આપણે ગુર્જર રજપુતોને જીતવું કે રણભૂમિમાં લડતાં મરવું એ બેમાંથી એક છે. ત્રીજું છેજ નહિ. ભયને આપણે ઓળખતા નથી, દુઃખથી ડરતા નથી, અને મોતથી બીતા નથી. એવાં ધન્ય ભાગ્ય ક્યાંથી કે આવે રૂડે અર્થે રણસંગ્રામમાં મરીએ!"

કનકસેનને ઘણાએ પુષ્ટિ આપી, બેએક બુઢ્ઢા સામા થયા, પણ સભાનો મોટો ભાગ શૌર્યના આવેશથી ઉશ્કેરાયો, ને બહુમતથી ઠર્યું કે વલ્લભીરાજ્ય ઉપર સ્વારી કરવી.

આ ઠરાવ થયા પછી સ્વારીની ગોઠવણ કરવાનું કામ ધારા પ્રમાણે મહારાજાને હાથ હતું. મંત્રીમંડળની સહાયતાથી, એ સર્વે ગોઠવણ વૃદ્ધમુનીએ કરી, અને ગુર્જરેશ્વરની મંજુરી લીધી. કનકસેનને સેનાપતિ નીમ્યો, અને તક્ષકરાયને તેનો મુખ્ય કારભારી તથા લશ્કરમાં બ્રાહ્મણોની ટુકડી હતી તેનો સરદાર ઠરાવ્યો.

ગુર્જરીઆ (જ્યોર્જીઆ)માંથી અસલ આવેલા માટે આખી પ્રજાનું સામાન્ય નામ ગુર્જર હતું. પરંતુ તેઓમાં જુદી જુદી રજપુતોની અનેક ટોળીઓ હતી; તેમજ બ્રાહ્મણાદિક બીજી જ્ઞાતિયો પણ તેઓમાં હતી. વર્ણ માત્ર ચાર હતા, ને વર્ણાશ્રમ ધર્મ મનુસ્મૃતિમાં

કહ્યો છે તે પ્રમાણે પાળતા. રજપુતોમાં મુખ્ય રાજ્યગાદીએ ચાવડા હતા. તેઓ મોટા બાણુવળી હતા તે પરથી તેમનું નામ ચાપોત્કટ પડયું હતું. ચાપ એટલે ધનુષ અને ઉત્કટ એટલે પ્રબળ. ચાપોત્કટ શબ્દનો અપભ્રંશચાવડા થયો. નામાંકિત પૂર્વજોના નામ પરથી, કે કોઈ ગુણ ઉપરથી, અથવા રહેવાના સ્થળ ઉપરથી આપણી ગુર્જર પ્રજાની ટોળીઓનાં જુદાં જુદાં નામ પડયાં હતાં. જીટ, જીટવા, ગેહેલારી, જેઠવા, વળા, વાળા, વગેરે અનેક નામની ઘણી ટોળીઓ ક્ષત્રીવર્ગમાં હતી.

ફોજ તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યા પછી ત્રણ માસમાં મોટું લશ્કર સિંધુ નદીને કાંઠે ભેગું થયું. એમાં પચાસ હજાર રજપુતો, દસ હજાર નગરકોટના બ્રાહ્મણ, અને પંદર હજાર આહીર, રબારી, બરબર, મેર, વગેરે સરહદ પર વસનારા વગડાઉ જોદ્ધા હતા. કનકસેન અને તક્ષક બંને જુવાન હોવાથી તેમને સલાહ આપવાને બે મોટી ઉંમરના તથા યુદ્ધ અને રાજકાજમાં અનુભવી ઠાકોરને તથા બે બ્રાહ્મણ મંત્રી અને એક વણિક મંત્રીને તેમની સાથે જવાને નીમ્યા, સેનાને વિદાયગીરી દેવાને રાજા ગુર્જરેશ્વર, રાણી મધુરાવતી, યુવરાજ પુષ્પસેન તથા પ્રધાનો છાવણીમાં આવ્યા. દરબાર ભરી સામંતો, અને નાયકોને સરપાવ આપ્યા પછી મેદાનમાં લશ્કર ઉભું રાખ્યું હતું ત્યાં આવ્યા. એ વેળા આખી ફોજ મહારાજને સન્માન આપવાને મોટે સાદે બોલી "જય ! જય ! ગુર્જરેશ્વર મહારાજનો જય !!" પોતાની બહાદુર સેના નીરખી રાજારાણીનું મન હરખાયું. જોદ્ધાને પાનો ચડે એવું ભાષણ કરી રાજાએ તેમને કૂચ કરવાની આજ્ઞા આપી. સિપાઈઓએ શીખ માગી કે તુરત કાકુશેઠે દરેકના હાથમાં એક એક દામ મૂકી તેમને રાજી કર્યા. રાજારાણી પોતાની સરહદ સુધી કનકસેનને વળાવવા ગયાં. પ્રિયપુત્રથી છુટાં પડતી વેળા મહારાણીની આંખોમાંથી જળ વહ્યું. પ્રભુ તને કુશળ રાખે એમ આશીષ વચન ઓચરતાં માતા ગળગળી થઈ.

खंड २जो.

गुर्जरो वल्लभीराजने जीती ले छे. कनकावती, कनकपुरी तथा वडनगर वसावे छे. गुर्जरोए जीतेली भूमिनुं नाम गुर्जरत्रा के गुजरात पड्युं. पंचासरमां राजधानी, राजनी सीमा, ने प्रजानी आबादी.

ગુર્જર સેના સિંધમાં થઈ થરપારકરમાં ઉતરી, અને રણને માર્ગે આવી વાયવ્યકોણેથી વલ્લભીરાજ્યમાં પેઠી. પરદેશી શત્રુ દેશ ચાંપે છે એવી ખબર જાસુસો લાવ્યા, ત્યારે વલ્લભીપુરપતિ અને તેના કારભારીઓ ચમક્યા, ને ભયભીત થયા. માઠા સમાચાર સાંભળી રાજા રડવા લાગ્યો. તેનામાં પુરુષાર્થ ન હતું, તરવાર બાંધતો અને તીરકામઠાં રાખતો, પણ તે માત્ર જોવાનાં હતાં. શોભાને માટે હથિઆર રાખતો, તે વાપરવાનું તેનામાં બળ, કળા ને હિંમત ન હતાં. અફીણ ખાઈ, કસુંબા અને દારૂ પી, કેફમાં ચકચુર રહેતો. સ્વભાવે કમઅકલનો, મંદ અને નિશાથી, ભણેલો નહિ તેથી, તથા રંગમહેલમાં બાયડીઓમાં, અને ગોલા ખવાસ-લોકમાં બેસી રહેવાથી બાયલો થઈ ગએલો મૂર્ખ રાજા આ સંકટને સમયે પોતાની રૈયતનું અને ગાદીનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હતો. ભાયાત ઠાકોરો પણ એજ હાલતમાં હતા. રજપુતો લશ્કરી કામ છોડી કસુંબા પીવામાં અને ગાંજો કે તમાકુ ભરી હોકા તાણવામાં મચ્યા રહેતા, તેમનું કામ પુરબીઆ, મકરાણી, અરબ, પઠાણ, પંજાબી, વગેરે પરદેશી સિપાઈઓ કરતા, દરબારમાં ચોકી પહેરા કરવા, કિલ્લાની સંભાળ લેવી, રાજ્યભંડાર સાચવવો, ધાડ પાડનારની ને વાટે ઘાટે લૂંટનારાની પાછળ દોડ કરવી, તથા સિપાઈગીરીનાં બીજાં કામ જાગીર અને ગિરાસ ખાનારા ગરાસીઆએ કરવાં જોઈએ તે સર્વે આ વેળા ભાડુતીઆ સિપાઈ કરતા. લડી ન શકે એવા ખેડુત, વેપારી, વગેરેને દાવ ફાવે તો ગરાસીઆ લૂંટે; પણ રૈયતનો બચાવ કરવાની શક્તિ તેઓમાંથી ગઈ હતી. બારવટે નીકળે, અને ચોરીઓ કરે, કે રાવણામાં અને ખવાસોમાં બેસી કસુંબા પીવા એ તેમનું કામ અને પરાક્રમ હતાં.

देवादार थई गएला, पोताना राज्यनी अने तालुकानी उपजनीपज अने खरचखुटणनो हिसाब जाणे नहि, अने समजे नहि. दीकरा-दीकरी परणाववामां जुठी मोटाई करी पुष्कळ नाणां खरचे अने खरचावे तेथी, अने बीजा अनीतिना खरचथी निर्धन थई गया हता. संप अने लक्ष्मी बन्ने तेमनाथी रिसाई गयां हतां, ने विद्याप्रदेशमां जई वस्यां हतां. कारभारीओ तेमने छेतरी तेमनुं द्रव्य हरण करी पोतानां घर भरता, अने रैयतने पीडता. दरबारमां कुसंप, भाई भाईने विख दे, दीकरो बापने दे, सर्वने झेरनी धास्ती, ने एक एकनो विश्वास नहि. राणीने कुंवर अवतर्यो के राजाने झेर दई पंडे राज्यमाता कुंवरने नामे राज करवा ताके. राजाराणा ठाकोरादि ठगारा वैद्योनां ओसड खाई विषयी ने पछी निर्माल्य थाय तेथी संतान थाय नहि. गर्भ छे एवुं जुठुं बहानुं करी राणीओ गांयजा, कुंभार, चमारादिक नीच वर्णना छोकरा वेचाता ले, पछी ए राजा अने ठाकोर थाय त्यारे राजपुत्रनां कर्म केम करी शके? क्षत्रीनां लोही जेमनामां होय तेओ बहादुर अने चतुर, मोटा मनना, अने उमदा विचारनां होय, पण हजामना छोकरानी बुद्धि घणुं करीने हजामना जेवी, अने कुंभारनानी कुंभारना जेवी होय. जमाई थवाने भारे रकम मागे तेथी उंच दरबारोनी कन्या मोटी उमरनी महेलमां कुंवारी सड्यां करे, अने मस नाणांनी लांच लई राजा नीच कुळनी कन्या वरे. भाट अने कविओ जुठां वखाण करे तेथी कुलाई छेतराय.

एवा अधम थई गएला वल्लभीराजना गरासीआ शुरा ने संपीला गुर्जरो जोडे शुं धूळ वढी शके. तेओना आव्यानी खबर फेलातां आखा राज्यमां नासानास ने गभराट थई रह्यो. लोक पोतानी मालमता भोंयमां दाटवा लाग्या; गामडानी रैयत कोटबंध नगरोमां जई भराई. तालुकदार ठाकोरो, जमीनदारो, अने गरासीआ भयभीत थई ध्रुजवा ते संतावा लाग्या. केटलाक पोतानां गाम छोडी, केटलाक देश अने क्षत्री धर्म कर्म तजी निर्लज्ज थई पर-राज्यमां जता रह्या; जेओमां कांईक क्षत्रीनो अंश रह्यो हतो तेओ

હથિઆર બાંધી વલ્લભીપુરમાં આવ્યા. ગુર્જરસેના ઉતાવળી રાજ્ય-ધાની ભણી ચાલી આવી. એ વખતે રજપુતાણીઓએ વખાણવા જોગ હિંમત દેખાડી. તેમના જેટલી હામ ગરાસીઆમાં હોત તો રાજ્ય જીતવું કનકસેનને કઠણ પડત. બાઈઓ અને ભાટચારણો ગરાસીઆને પાના ચડાવે પણ ઊડી ગએલા ભેંસોના આંચળ ગમે એટલા ખેંચો પણ તેઓમાં દૂધ હોય નહિ તો ક્યાંથી નીકળે? તોપણ શરમને મારે ઘણા ગરાસીઆ વલ્લભીપુર આગળ છાવણીમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી આવ્યા. એ લશ્કરની સંખ્યા મોટી હતી, પણ જોદ્ધાઓમાં પરાક્રમ ન હતાં, રાજ્યનો આધાર અરબાદિક ભાડુતી સિપાઈઓ પર હતો, પુરપતિને ભાટોએ ખૂબ શૂર ચઢાવ્યું, તેના પૂર્વજોનાં કરેલાં બહાદુર કર્મો સંભળાવ્યાં, ક્ષત્રી રાજાનો ધર્મ, જય થવાનો સંભવ, રણમાં યુદ્ધ કરતાં પડવાની કીર્તિ, અને તેથી મળવાનું સ્વર્ગનું સુખ વગેરે કહી ઘણીક યુક્તિયો કરી તેને લડવાને ઉભો કર્યો. પણ અફી-ણના ઘેને કરીને ડોલ્લું આવે કે માથાનું મોટું પાઘડું પડે એટલે લુંડાઓ ખમા ખમા બોલે ત્યારે મિચાઈ જતી આંખ જરા ઉઘાડે તે શું લડે?

પરદેશી દુસ્મનને તેડી લાવનાર કાકુ છે એ જાણી રાજાને ઘણો ગુસ્સો ચડયો, તેનાં ઘરબાર લુંટવાને માણસો મોકલ્યાં, પણ તેમાંથી કાંઈ કીમતી માલ હાથ આવ્યો નહિ. ત્યારપહેલાં કાકુની ધણીઆણી જેટલું લેવાય એટલું લઈ ગૂપચૂપ મારવાડના પાલી નગરમાં જતી રહી હતી. કનકસેનને વષ્ટી મોકલી વલ્લભીરાયે કહાવ્યું કે રાજદ્રોહી કાકુના કહેવાથી વિના કારણ ચડી આવ્યા છો તે વાજબી કર્યું નથી, માટે એ ગુનેગારને અમને સોંપી પાછા જાઓ. જોઈએ તો સ્વારીનો ખર્ચ અને શીરપાવ આપવાને હું ખૂશ છું. યુદ્ધથી તમને લાભ થવાનો નથી. એ વષ્ટી લાવનાર ભાટને કનકસેને તે દિવસે પરોણો રાખી તેની સારી બરદાસ કીધી. કનકસેનના છત્ર ધરનારને અને તક્ષકના હજામને કાકુએ બક્ષીસ આપી રાજી કર્યાં ન હતા. તેમને આ લાગ સારો ફાવ્યો. કાકુને જાણ થાય તેમ તેઓ બોલવા લાગ્યા કે આજ રાત્રે અમે કુંવર અને કારભારીને

કહીશું કે આ લુચ્ચા વાણીઆના ભમાવ્યાથી અજાણ્યા દેશમાં આવ્યા છો તે ઠીક કર્યું નથી. વલ્લભીરાજાની ફોજ જબરી છે ને રાજા સૂર્યનો ઉપાસક છે તેથી સુરજ તેની વારે ચડશે ને ગુર્જર ફોજને હાનિ થશે, માટે વજી કબુલ કરો ને આબરૂસર પાછા ફરો. આ વાતની ખબર કાકુશેઠને થઈ. વાણીઆભાઈ ઢીલા એટલે ડરવા લાગ્યા. છત્રધર અને વાળંદને બોલાવી દ્રવ્ય વડે ખૂશ કર્યાં, ત્યારે તેમણે વચન આપ્યું કે 'રાજાને અને કારભારીને અમે કહીશું કે એક વાર પગલું ભર્યું તો હવે સિંહ જેવા બળવાન અને શૂરા રાજા પાછા ફરે નહિ, જે થનાર હોય તે થાય; ગુર્જરોએ મોટાં પ્રતાપી કર્મો કર્યાં છે, મોટો જય મેળવ્યો છે. આપણી બહાદુર સેના પાછી ફરે તો કુળને લાંછન લાગે, ભરતખંડમાં ગુર્જર નામને એબ લાગે.' એથી કાકુને ધીરજ આવી. આ લાંચની વાત કનકસેનના જાણવામાં આવ્યાથી છત્રધર અને હજામને કોટે જુનાં ખાસડાંનો હાર પહેરાવી તથા મોઢામાં ખાસડું ખોસાવી આખી છાવણીમાં ફેરવ્યા ને સવારથી સાંજ સુધી ઉંધે માથે ઝાડે લટકાવી રાખ્યા.

રાત્રે કનકસેન, તક્ષક, તથા મુખ્ય સામંતોએ મળી જવાબ દેવાનો વિચાર કર્યો ને સવારે દરબાર ભરીને ભાટને બોલાવ્યો. શીરપાવ આપી માનથી આસન દઈ કનકસેને કહ્યું કે અમારી તરફનો ઉત્તર એ છે કે શરણે આવેલાનું સદા રક્ષણ કરીએ છીએ; અમે આ રાજનો બંદોબસ્ત કરવા, અને આ મુલકમાં વસવા આવ્યા છીએ, ધન લઈ પાછા જવા આવ્યા નથી, તથાપિ તમારી ઇચ્છા અમારા મિત્ર થવાની હોય તો તમારી ભેગી થએલી ફોજ વીખેરી નાખો; અમે રાજ્યધાની પાસે છાવણી કરીને તમારે ખર્ચે રહીશું; તમારા ગઢોનો કબજો લઈ સાચવીશું; તમારે હર વરસે ઉપજમાંથી ચોથે ભાગે ગુર્જરેશ્વર મહારાજાધિરાજને ખંડણી મોકલવી અને તેની આજ્ઞામાં રહેવું. હાલ તમારા કારભારી કાકુશેઠને કરવા; એ શરતો કબુલ કરો એ અમારી તમને શિખામણ છે.

એ સાંભળી ભાટને ક્રોધ ચઢ્યો, ને તે ઉઠી ચાલ્યો ગયો.

વલ્લભીરાજા પણ કોપ્યો. પણ નિર્બળનો કોપ શા કામનો! ગુર્જરસેના આવી પહોંચી ને યુદ્ધ શરૂ થયું. ભાટોએ તેને ઉશ્કેરી ફોજને મોખરે કર્યો. રણસીંગાં અને દમામાનાં નાદથી તેને અને તેની ફોજના રજપુતોને શૂર ચડ્યું. ગુર્જરનો પહેલો હુમલો પાછો વળ્યો; પણ બીજા ધસારા આગળ ટકાયું નહિ. વલ્લભીપતિ મહારાજને જખમ લાગવાથી ભૂમિએ પડ્યો, અને તેના ગરાસીઆ ચોમેર નાઠા. પોતાના ઘાયલ થએલા સ્વામીને શત્રુને હાથ ન જવા દેવાને અરબ અને મકરાણી ટુકડીઓ જોસ્સાથી થોડીવાર લઢી, અંતે તક્ષકના બ્રાહ્મણોએ તેમને હડાવી ભોંય પડેલા રાજાને ઘેરી લીધો. તક્ષકે તેને ધીરજ આપી, મુખેથી ધૂળ લૂછી નાખી બેસાડવાનું કર્યું, પણ રાજાથી બેસાયું નહિ, ત્યારે પોતાના ઘોડાનો ઘાસીઓ પાથરી તે ઉપર સુવાડ્યો ને પાણી પાયું. એવામાં કનકસેન અને કાકુ આવ્યા. કાકુને જોઈ મરવા પડેલા રાજાએ પોતાની આંખો હાથ વતે ઢાંકી દીધી. એ રાજદ્રોહી ચંડાળનું મોં નહિ જોઉં, એમ કહી કનકસેનને શાપ દીધો કે “ એના જેવો નીમકહરામ, રાજદ્રોહી, પાપી ચંડાળ, તારા છેલ્લા વંશજનો અને તેના રાજ્યોનો નાશ કરાવનાર ઉત્પન્ન થશે; તે શત્રુને બોલાવી લાવશે, ગુર્જર ભંડાર, ગુર્જર રાજધાની, અને મુલક લુંટાવશે; અને તારા કૂળને પાયમાલ કરાવી તેની લાજ લેવરાવશે. જેવી રીતે આ દુષ્ટ, મારા રક્ષણથી ઉછરેલો, મારા દેશમાં, ને મારી રાજધાનીમાં રહી ધનવાન થએલો, મારી રૈયત છતાં તમને તેડી લાવ્યો છે, અને મારા રાજ્યનું નખોદ વળાવ્યું, તેમ તું હવે ગુર્જર રાજ્ય સ્થાપશે તેનું સત્યાનાશ તે તેમને હાથે વળાવશે. ” એ સાંભળી કનકસેન હસ્યો, તોપણ માનપૂર્વક નમીને કહ્યું કે અંતકાળે કાંઈ ખુબી કરીને જાઓ. મને ક્ષમા કરો, હું તમારો આજ્ઞાંકિત સેવક છું. ફરમાવો તે કરવાને હાજર છું, રાજાએ તેને કહ્યું કે “ તું મારી કન્યાને પરણીને, મારૂં રાજ્ય ભોગવજે. મારી રાણીઓને અને મારા કુટુંબને માનપૂર્વક પાળજે, મારી પ્રજાને સંતાપતો ના, ને મારી ઉત્તરક્રિયા યોગ્ય રીતે કરજે. ” કનકસેને તે પ્રમાણે કર્યું.

રાજાને ગુર્જર છાવણીમાં ખાટલે સુવાડી લઈ ગયા. ત્યાં બીજે દહાડે તેનો પ્રાણ ગયો. ગુર્જરસેના તેના મડદાને બાળી નગર ભણી ગઈ ત્યારે દરવાજા બંધ કરેલા જોયા. અરબો કોટ પરથી બાણ મારવા લાગ્યા ને સમજાવ્યા સમજ્યા નહિ તેથી ઘેરો ઘાલવો પડ્યો. શહેરમાં ઘણા લોક ગભરાએલા હતા તેથી ખોરાક જલદી ખૂટી પડ્યો ને ભૂખે મરતા માણસો કલાહપીટ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે પાછલી રાત્રે કિલેદારો ઉંઘતા હતા તેવામાં એકાએક ગુર્જરો કોટની થડમાં જઈ નીસરણીઓ મૂકી ઉપર ચડ્યા. એવામાં મકરાણીઓ જાગ્યા, ને ગભરાટમાં પડ્યા. એ ગડબડાટમાં કેટલાક ગુર્જરોએ જઈ ભાગોળ ઉઘાડી ને ગુર્જર ફોજ અંદર પેઠી. અરબો બહાદુરીથી લડ્યા. ચૌટામાં, ચોકમાં, અને શેરીએ શેરીએ ભારે ઝગડો મચ્યો. સાંજ સુધી લઢી અંધારૂં થતાં તેઓ શહેર બહાર નીકળી ગયા, ને આખી રાત ગુર્જરોએ શહેર લૂંટ્યું; કોઈ કોઈ ઠેકાણે લાહે લાગી, ઘણાં ઘરો બળી ગયાં, લોક જીવ લઈને નાઠા, અને સવાર થતાં સુધીમાં શહેર ધૂળધાણી થઈ ગયું. કનકસેને પંડે રાજમહેલનું રક્ષણ કર્યું, અને રાજકુટુંબને બચાવ્યું. રાજ્યભંડારમાંનું નાણું અરબો લઈ ગયા.

બપોરે તોફાન શાંત થયા પછી કનકસેને પોતાની દુવાઈ ફેરવી, ને માજી રાજાના કુટુંબને પોતાથી બને એટલો દીલાસો આપ્યો. રાજ્યનાં બીજાં નગરો તથા ગઢો જીતતાં તથા દેશને થાળે પાડતાં એક વરસ વીતી ગયું. વલ્લભીપુરને ફરી આબાદ થવામાં અડચણો હતી માટે નવું શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરવી ઠરી. સૌરાષ્ટ્રના કાંઠા ઉપર દરીઆના ચોર ઉપદ્રવ કરતા હતા, ને તેથી પરદેશ જોડે ચાલતા વેપારને હરકત થતી હતી, વહાણો લૂંટાતાં ને બંદરોમાં ધાડ પડતી, માટે એક ગઢ પ્રભાસને કિનારે બાંધી ત્યાં કનકાવતી નગરી વસાવી. ઓખા પ્રાંતમાં બીજો મજબુત કિલ્લો કરી કનકાપુરી નગરી બાંધીને ત્યાં રાજગાદી સ્થાપી. અહીં કનકસેનને બ્રાહ્મણોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો અને ફોજે, તથા જીતાએલા રાજા રજવાડાએ તેને મહારાજાધિરાજ માની પૂજ્યો.

ગુજરાતમાં ચંદ્રાવતી નગરી હતી, ત્યાંનો રાજા વલ્લભીપુરના રાજાનો પીતરાઈ હતો તેથી તેની ગાદી પર વારસાનો દાવો કરી ચઢી આવ્યો. કનકસેને તેની સામા તક્ષકરાયને મોકલ્યો. ચંદ્રાવતીના રાજાનો પરાજ્ય થયો, જયને સ્થળે તક્ષકે નગર વસાવી પોતાની બ્રાહ્મણ ફોજનો મુકામ રાખ્યો. કનકસેનની અને બ્રાહ્મણોની મરજી હતી કે એનું નામ તક્ષકપુર પાડવું, પણ તક્ષકની વિનતિ પરથી તેના પ્રતાપી પિતાને નામે એ શહેરનું નામ વૃદ્ધનગર પાડ્યું. વડનગર એ નામનો અપભ્રંશ છે. તક્ષકની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણો નગર કોટમાં રહેતા તેથી નાગર બ્રાહ્મણ કહેવાતા. એ નામ અહીં જારી રહ્યું છે. આસપાસનો મુલક એમના ખર્ચને માટે રાજાએ જાગીરમાં આપ્યો. હાટકેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં એજ વેળાએ બ્રાહ્મણોએ બંધાવ્યું. કેટલાક વખત પછી એ મહાદેવનું મહાત્મ્ય વધ્યું; મોટી જાત્રા વરસોવરસ ભરાય, અને વડનગર મોટું તીર્થ ગણાય. એથી નાગર બ્રાહ્મણોને કમાઈ પુષ્કળ જાગી. કેટલાક પૂજારા થયા, કેટલાક જોશી થયા, કેટલાક શ્રાદ્ધ સરાવનાર ગોર થયા, કેટલાક કથા કહેનાર પુરાણી થયા, અને કેટલાક વેદાભ્યાસી થયા. આ કર્મો જેઓ કરવા લાગ્યા તેમણે આયુધ છોડી દીધાં. તેઓ ભિક્ષાવૃત્તિમાં પડ્યા તે પરથી ભિક્ષુક કહેવાયા; જેઓ વેદ ભણતા તેઓને વેદીઆ કહેતા. બાકીના જે રાજસેવામાં રહ્યા તેથી તેઓ રાજેશ્રી ગૃહસ્થ નાગર નામે ઓળખાયા.

કનકપુર, કનકાવતી, વૃદ્ધનગર, તથા બીજાં સ્થળોમાં જબરાં થાણાં રાખી કનકસેને રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. વખતે વખતે, જુના જમીન ખોઈ બેઠેલા ગરાસીઆ બારવટે જઈ બંડ ઉઠાવતા. ગુર્જરોએ તે સર્વને સમાવ્યા, કેટલાક બળવાખોરોને પકડી એવી સખ્ત સજા કરી કે બાકીના ત્રાસ પામ્યા અને શરણે આવ્યા. શરણે આવનારાને ભૂમિ આપી તથા નોકરીમાં રાખી સંતોષ્યા. કેટલાક પરદેશોમાં જઈ રહ્યા. કનકસેનનો કાળ થયો ત્યારસુધીમાં ગુર્જરોની સત્તા આખા દેશમાં પૂરી જામી. ડહાપણથી તેણે શત્રુને મિત્ર કર્યા, ને વેરીઓને શામ, દામ, અને ભયથી વશ કર્યા. વલ્લભીપુરના છેલ્લા રાજાની

કન્યાને પરણ્યો; તેને પુત્ર સાંપડયો ત્યારથી જીતાએલી અને જીતનાર પ્રજાઓમાં વૈરભાવ ઓછો થવા લાગ્યો, અને થોડા જમાનામાં ભેળસેળ થઈ બેઉ એકત્ર થઈ ગઈ. આ વખતથી ગુર્જર લોકના તાબાનો મુલક ગુર્જરત્રા કહેવાયો. ગુર્જરત્રા એટલે ગુર્જરોએ રક્ષણ કરેલી ભૂમિ ગુર્જરત્રાનું અપભ્રંશ ગુજરાત છે.

કનકસેનની પછી ગુર્જરોની રાજ્યધાની પ્રભાસના દેવપાટણમાં થઈ, પણ ત્યાં ઝાઝી વાર રહી નહિ. પોતાનું મથક અહીં રાખવું તેમને દુરસ્ત જણાયું નહિ, કેમકે એ રાજ્યને છેક દક્ષિણ છેડે હતું. સિંધ, સાંભ્ર, માળવાદિક દેશોનાં બળવાન રાજ્યો તરફથી વખતે વખતે ચડાઈ થતી ત્યારે આ મથક એ તરફની સરહદથી આઘું હોવાથી કેટલીક અડચણો પડતી, માટે ગુજરાતની ઉત્તરે વઢીયાર પ્રગણામાં પંચાસર નામે મજબુત કિલ્લો હતો ત્યાં રાજ્યગાદી સ્થાપી. કેટલાક રાજા મોટા પ્રતાપી નીકળ્યા, તેમના પરાક્રમથી ગુર્જર રાજ્યની સીમા ઉત્તરે આબુ સુધી, પશ્ચિમે પંચમહાલ, અને દક્ષિણે દમણગંગા નદી સુધી ગઈ. એ સર્વ એમનો ખાલસા મુલક ન હતો, પણ ત્યાંના રાજાઓ કનેથી તેઓ ખંડણી ઉઘરાવતા, અને સેવા કરાવતા. લડાઈ સમયે તેઓને હાજર થવું પડતું, અને બીજી જે નોકરી બતાવે તે કરવી પડતી. કચ્છદેશના રાજા પણ પંચાસરના મહારાજને પોતાનો ધણી માનતા. "યથા રાજા તથા પ્રજા" એ કહેવત પ્રમાણે ગુજરાતના લોક મોટા સાહસિક કામ કરનારા થયા. વેપાર રોજગાર વધ્યો, ગુર્જરી ભાષા ચારે તરફ ફેલાવા લાગી; નગરો અને પ્રગણાં ઉદ્યમના જોરથી આબાદ થયાં, અને ગુજરાતની નામના આખા ભરતખંડમાં થઈ. પંચાસર નગરીની શોભા પાર વિનાની હતી. સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિમાં તેની બરોબરી કરી શકે તેવાં બીજાં શહેર થોડાંજ હતાં.

प्रकरण २ जुं.

भुवड राजानी गुजरात उपर चढाई अने तेनां परिणाम.

खंड १ लो.

राजा जयशिखर. राणी रूपसुंदरी. शूरवीर सुरपाळ. राजानी बेन विमळदेवी.

પંચાસરની ગાદીએ જસરાજ કે જયશિખર નામે મોટો પ્રતાપી રાજા થયો. એના અમલમાં ગુર્જરી રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું. ગુજરાતની પ્રજામાં વિદ્યા, ઉદ્યમ, પરાક્રમ, સામર્થ્ય, સંપ, અને શૌર્ય હોવાથી લક્ષ્મીજી આવી વસ્યાં હતાં. રાજારૈયતની સુનીતિએ કરી સર્વેને સુખચેન હતાં. રાજાની જાગૃતીએ કરીને દેશમાં સમાધાની હતી. વાઘ ને બકરી એક આરે પાણી પીએ એવો તેનો ધાક, જાપતો અને ન્યાય હતો. તસ્કર, લાંચીઆ, ધુતારાદિક ગુન્હેગારોનો તે કાળ હતો. રાજ્યના નોકરો પ્રજા ઉપર જુલમ ન કરે, પ્રજાને ગ્રુડે નહિ, લૂંટે નહિ, ઠગે નહિ એવો બંદોબસ્ત રાખતો, અને સર્વ પોતપોતાનાં કામ યથાન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરે છે કે નહિ તેની પાકી તજવીજ નિરંતર અનેક યુક્તિએ કરતો, વિજયી ગુર્જરો અને જીતાએલા દેશી લોકમાં ભેદ ન રાખતાં બેઉને સમાન ગણતો. લગ્નાદિક વહેવારે કરી બંને હળી મળી એકમેક સંપીલી પ્રજા થઈ ગઈ હતી. બેઉની ભાષા ભળી હાલની ગુજરાતી બોલીનો પાયો નંખાયો. રાજાની દયા, ઉદારતા, સાચવટ, અને સભ્યતા વખણાયાં. આખી પ્રજાનો પ્રેમ તેના ઉપર હતો. કોળી, ભીલ, વગેરે જાતોને વશ કરી, તેમના ઉપર માયા કરી, તેમને નોકરીમાં રાખી તથા બીજી મહેરબાની કરવાથી મહારાજા તેમનો માનીતો થયો. રૈયત ઉપર કરરૂપી બોજો જેમ થોડો નંખાય તેમ નાખતો, અને રાજ્યનાં નાણું પ્રજાના સુખનાં સાધન વધારવામાં ખરચતો.

મુલતાનના રાજાની કુંવરી રૂપસુંદરી વેરે એ રાજાનાં લગ્ન થયાં હતાં. પરણ્યા પહેલાં એ બાઈ સંસ્કૃત ભણી હતી. ગાયનકળામાં

ને પ્રાકૃત કવિતામાં તેની ચતુરાઈ, તેની મધુરી વાણી, તેનો મીઠો સ્વભાવ, ડહાપણ, અને વિવેકથી ઘણા રાજકુમારો તેની વેરે હસ્ત મિલાપ કરવાને આતુર હતા. તરુણી રૂપે રંગે અતુલ્ય હતી. ભરતખંડમાં એ વખતે એના જેવી ગુણવાન ને રૂપાળી નારી કોઈ રાજાના મંદિરમાં નહતી. તેની કાંતિએ ઘણા રાજાને મોહ પમાડયો હતો. ઘણાક ઉમેદવારો અનેક મસે તેના બાપના દરબારમાં આવતા ને તેના ઉપર પ્રેમની જાળ નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા: પણ એ ગુણવતી સ્ત્રી પોતાનું વાસ્તવિક હિત ભૂલી નહિ. માગું કરનારનાં લુગડાં, ઘરેણાં, ચામડીનો રંગ, મુખનો ઘાટ, દોલત, અધિકાર, અને મોટાઈની શોધ કર્યા પહેલાં તેના ગુણની તજવીજ કરતી હતી. કુળ પૂછતી નહિ, આચરણની પરીક્ષા કરતી. ૧૮ વરસની હતી તે વખતે તેનાં માબાપની સાથે સોમનાથની જાત્રા કરવાને પ્રભાસમાં આવી. માર્ગમાં ઘણાક દરબાર તેણે દીઠા, પણ કોઈથી તેનું મન રીઝયું નહિ. જયશિખરે પણ મોટા રાજદરબારની રીત પ્રમાણે મુલતાની રાજકુટુંબની પરોણાચાકરી કરી, મેમાને એનાં વખાણ સ્વમુલકમાં અને રસ્તે સાંભળ્યાં હતાં તે અહીં નજરે જોયાથી ખરાં ઠર્યાં. રૂપસુંદરીની કીર્તિથી જસરાજ અજાણ્યો નહતો, મુલાતનનાં રાજારાણી વૃદ્ધ હોઈ સંસારથી ધરાયાં હતાં. તેમના ત્રણ પુત્રોમાંના સૌથી નાના સુરપાળ અને ચોથી દીકરી રૂપસુંદરીને જાત્રા કરવા સાથે લાવ્યાં હતાં. એ બેઉ ભરજુવાનીમાં હતાં. ઘણો આગ્રહ કરી એ કુટુંબને એક માસ પંચાસરમાં રાખ્યું. પાસેના મંડળિક રાજારાણા, ઠાકોર સામંતો, વગેરેને બોલાવી યુદ્ધ ખેલ કર્યાં. તીર, તલવાર, ભાલા, ચક્રાદિક શસ્ત્રો વાપરવાની ચતુરાઈ અને બળ દેખાડવાની રમતો કરી. જેનું બાણ સર્વથી

---

* ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારપહેલાં રાણીઓને અને રાજકુમારીઓને જનાનખાનામાં પૂરી મૂકતા નહિ. મહલાચનો હતો. પણ કેદખાનું નહતું. તેમને યોગ્ય મરજાદમાં રહી લાયક પુરુષોને મળવાની અને મિત્ર જોડે બોલવાની છૂટ હતી. પોતાના બાપ, ભાઈ, મામા, કાકા, વગેરેની સાથે જમવા બેસવા વગેરેમાં સામીલ થતાં, અને તેમની જોડે તેમના ભાઈબંધ મિત્રો હોય તેની ચિંતા નહતી.

આવ્યું જાય તેને તથા છેક છેડે માંડેલા નિશાનને છેદે તેને પહેલું ઇનામ ઠરાવ્યું હતું તે જસરાજને મળ્યું. ઘોડા ઉપર બેસી ભોંયે મૂકેલું લીંબુ તરવારે કાપે ને ઉપલી ફાડ જખમના આંચકાથી ઊડી જાય નહિ તેમ કરનારને બીજું ઇનામ હતું. એ ઇનામ સુરપાળને મળ્યું. લીંબુની આસપાસ કુંડાળું કરતો કરતો નીચે વળી વચમાંથી લીંબુ કાપ્યું, પણ જરા હાલ્યું નહિ. ઘોડાની શરતો, વગેરે ઘણીક મરદાની રમતો કરી. એ સર્વે જોવાને રાણીઓ અને રાજપુત્રીઓ બિરાજેલી હતી. ભાટચારણો જીતનારની નેકી પોકારતા અને જશ ગાતા. એમાં રૂપસુંદરીના જોવામાં આવ્યું કે જયશિખર ભાટોની જુઠી સ્તુતિથી ફૂલાતો નથી; તેણે પોતાના દરબારના ભાટોને ભાટાઈ એટલે ખોટાં વખાણ કરવાની સખ્ત મના કરી હતી. જુવાન રાજાના ન્યાય અને દયાથી, તેના મહેલની સુઘડતા અને સુનીતિથી, તથા શરીરબળ, ભણતર, અને પરાક્રમથી રૂપસુંદરીનું મન લલચાયું. કુંવરીને વાઘનો શિકાર દેખાડવાને જયશિખર સર્વે મંડળને લઈ મૃગયા રમવા ગયો. ઉંચા ઝાડો ઉપર માળા બાંધી તે પર રજપુતાણીઓને બેસાડી હતી. જસરાજ અને સુરપાળ એક હાથીએ બેઠા હતા. બીજા સરદારો અને વાઘરીઓ વાઘની શોધ કરતા હતા. તેવામાં એક જબરદસ્ત વાઘ ઉંડા કોતરની ઠંડી હવામાં સૂતેલો જણાયો. મહારાજાએ ત્યાં જઈ તેના ઉપર તીર ફેંક્યું વાઘ ચમકી ઊઠ્યો, પણ સામો ન થતાં છલંગ મારી નાઠો. જયશિખરનો હાથી તેની પાછળ લાગ્યો, બે કલાક સુધી ખોળ કરી ત્યારે એક વિકટ ઝાડીમાં ભરાએલો માલમ પડ્યો. તેની પીઠેથી લોહી નીકળતું હતું પણ ઘા ઉંડો નહોતો. જયશિખરના બાણથી ફરીને તે ઘવાયો. એ વેળા તેણે હાથી ઉપર તલપ મારી પણ ચૂકી ગયો. વાઘ ત્યાંથી વળી નાઠો. પાછળથી સુરપાળનું તીર વાગતાં પાછો ફરી એક ફાળની સાથે હાથીના કુંભસ્થળે જઈ તે બાઝયો. જયશિખરે હોદ્દામાં ઉભા થઈ તેની છાતીમાં જોરથી ભાલો ભોંક્યો. તત્ક્ષણ વાઘ, ભાલો, ને રાજા ત્રણે નીચે ભોંય પર પડ્યા; તેમની પાછળ તુરત સુરપાળે ભૂસકો માર્યો. વાઘ ઊઠી રાજા ઉપર ધસ્યો. રાજા તરવાર ખેંચી મારવા જાય છે

તેવામાં સુરપાળના ભાલાથી વાઘ પડયો ને ફરી ઊઠવા પામ્યો નહિ.

રૂપસુંદરી અને ગુર્જરેશ્વરની બેન વિમળદેવી જોડે બિરાજેલાં હતાં. આ સાહસ નિરખી તેમનાં હૃદય ભેદાયાં. મોતના મુખમાંથી ઉગરી રાજાએ રૂપસુંદરીના હૈયામાં વાસ કર્યો. વિમળદેવીની સેવા બજાવવાનો લાગ સુરપાળ શોધ્યાં કરતો. એ નારીને તે અલૌકિક સમજતો. હતું પણ તેમજ. એ રાજ્યકન્યાના ગુણનું વર્ણન કરવું સહેલું નથી. પૃથ્વી ઉપર એવાં બૈરાં થોડાંજ અવતરે છે. તેનું મન હરવાને સુરપાળે ઘણી યુક્તિયો કરી હતી. એ બાઈ વિના બીજા કશા પર તેને રસ લાગતો નહિ. જેમ બને તેમ તેને રંજન કરી સ્નેહાકર્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો, પણ વિમળા તે કશાને ગણકારતી નહિ. પ્રેમે પ્રેમ મળ્યા નહતા. આ શિકારમાં ગુર્જરકુમારીએ સુરપાળનું પરાક્રમ ભાળ્યું, ને તેને પોતાનો પ્રીતમ કર્યો. હાથી ઉપરથી કૂદી વાઘને ભાલો મારી પોતાના વહાલા ભાઈનો જીવ ઉગાર્યો તેજ પળે તે તેનો પિયુ થયો. વરવું તો શૂરા સુરપાળનેજ, બીજા બધા ભાઈ સમાન, એવો ગુપ્ત ઠરાવ સતીએ તેજ ક્ષણે પોતાના મનમાં કર્યો.

મૃગયા રમી પાછા વળ્યા પછી મુલતાની મહારાજે પંચાસરથી મુકામ ઉઠાવ્યો. ગુર્જરેશ્વરે તેને પોતાની સરહદ સુધી વળાવી આવી થોડે માસે દરબારી રીત પ્રમાણે રૂપસુંદરીનું માગું મોકલ્યું. તેનું વિનતિપત્ર લઈ જનાર ભાટનું મુલતાનમાં બહુ સન્માન થયું. જયશિખરનો ખાનગી કાગળ ભાટે રૂપસુંદરીને પહોંચાડયો, અને વિમળદેવીનો છાનો કાગળ સુરપાળને હાથો હાથ આપ્યો. પત્ર સ્વીકાર્યાની ખુશ ખબર લઈ વકી પાછી આવી કે પાછળથી મુલતાનના વકીલ ખુદ રાજાના હાથનો પત્ર લઈ જયશિખરને આમંત્રણ કરવા આવ્યા. આતુર-રાજા વગર વિલંબે તેમની સંગાથે ગયો, ને પોતાની વહાલી રૂપસુંદરી પરણ્યો.

બેન બનેવીને વળાવવાને મસે સુરપાળ ગુર્જરપતિની જોડે પંચાસર આવ્યો. થોડા વખતમાં તેને યોગ્ય કામ મળ્યું. લાટ દેશના રાજાએ ખંડણી આપવાની ના કહી બળવો કર્યાના સમાચાર આવ્યાથી જયશિખરે સેનાપતિને લશ્કર આપી તેને સજા કરવાને

મોકલ્યો. સુરપાળે તેની જોડે જવાની આજ્ઞા માગી. ગુર્જરેશ્વરે તેને ઉપસેનાપતિ ઠરાવી મોકલ્યો. લાટ રાજા એક વરસથી છાની તૈયારી કરતો હતો. ગુર્જરી સેનાનો રસ્તો રોકી નર્મદા કાંઠે તે વાટ જોતો હતો. એ ફોજો નજીક આવતાં યુદ્ધ ચાલ્યું તે બે દિવસ પહોંચ્યું. પહેલે દહાડે સાંજ સુધીમાં બંડખોર ફોજ ન ડગતાં પોતાનો બચાવ કરી શકી, એ જોઈ સેનાપતિ ક્રોધે ભરાયો ને સ્વારોને લઈ પંડે ધસ્યો. ઘણા જોદ્ધાને કાપતો રાજદ્રોહી રાજાને ઝાલવાને તેના ઉપર ધાયો. લાટ રાજાનું બાણ તેના કપાળમાં વાગ્યું ને મૃત્યુ પામ્યો. અંધારૂં થતાં ગુર્જર સ્વારો પાછા ફરી છાવણીમાં આવ્યા. હવે સેનાપતિનું કામ સુરપાળને હાથ આવ્યું. બીજા દિવસના હુમલાની ગોઠવણ તેણે રાત્રે રચી. સેનાને આજ્ઞા કરી કે સવારે યુદ્ધનો આરંભ થતાં ગુર્જરો નાસતા હોય તેવું ડોળ કરવું ને શત્રુ પાછળ ધાય કે ઉભા રહી બે ભાગે થઈ તેને વીટી લેવો. એક ટુકડીએ તેની પુંઠે જઈ હલ્લો કરવો, અને એકે મોખરે રહી લડવું. આ યુક્તિ પાર પડી. લાટ સેના પરાજય પામી વીખરાઈ ગઈ, અને રાજા પકડાયો. તેને લઈ સુરપાળ પંચાસર આવ્યો. ગુર્જરેશ્વરે તેને સેનાપતિ નીમી પોતાની બેન વિમળદેવી દીધી. આ પદવી અને માનને સુરપાળ કેવળ યોગ્ય હતો. તે મોટો શૂરવીર, યુદ્ધકળામાં કુશળ, બુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો.

खंड २ जो.

कवि शंकर बारोट. राजा सुवड. कल्याणी दरबारमां शंकरनी पत्राजी अने जय.

આ વેળાના સ્વદેશહિતેચ્છુ રાજા વિદ્યાહુન્નરને ઉત્તેજન આપતા. દેશમાં વિદ્યાનો વધારો થાય માટે વિદ્વાનોને આશરો આપતા. તેમનામાં જેઓ મહાકુશળ અને વડા હતા તેઓને દરબારમાં બોલાવી માન આપી પોતાની કને રાખતા. કસબી કારીગરોને ઇનામ આપી હિંમત આપતા. વિદ્યા તથા કળાનો સુધારોવધારો

અને પ્રસાર થાય તેવા ઉપાય કરતા. પંડિતાદિકોને રાજ્યનો આશ્રય મળતો. તેઓને લોકોપયોગી કામ સોંપતા. સરકારી પાઠશાળામાં ભણાવવું, તથા ગ્રંથો રચવા, જુના હોય તેમાં સુધારો કરવો, અને નવા શોધ કરવા, એ તેમનાં મુખ્ય કામ હતાં. રાજા જયશિખર કેળવાએલો નર હતો. મૂર્ખ રાજાના દરબારોમાં જુઠા ખુશામતીઆ અને ખોટા વખાણુ કરનારા હોય છે તેવાનું તે મોં ન જોતો. સત્ય તેને બહુ વહાલું હતું. જુઠા વખાણથી કેવી ખરાબી થાય છે તે એ ચતુર રાજા જાણતો હતો. એના દરબારમાં તો ખરાજ ટકી શકતા.

ગુર્જર દરબારમાં આ સમયે કવિ શંકર બારોટ નામે મોટો પંડિત હતો. પિંગળશાસ્ત્ર તેની જીભને ટેરવે હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કવિતાના મુખ્ય ગ્રંથો તેને મ્હોડે હતા. શીઘ્ર કવિતા રચવામાં ઘણો કુશળ હોઈ તે મહારાજનું મન રંજન કરતો. રાજાના માનીતા પંડિતોમાં એ ગણાતો. એક સમે દેશ દેશના વિદ્વાનોને ભેગા કરી મોટી સભામાં રાજાએ તેને કવિરાજની પદવી આપી. એ પદવી હીરે જડેલા સોનાના ચાંદ ઉપર એના નામની હેઠળ કોતરાવી. તે ચાંદને મોતીના કંઠામાં પરોવી ભરસભામાં તેને પહેરાવ્યો. આ પદવી અને માનને તે લાયક હતો. તેમાં સૌથી વખાણવાજોગ ગુણ એ હતો કે તે મોટો સ્વદેશાભિમાની હતો. ગુર્જરત્રાનું ભલું થાય, તેની ચડતી થાય, તેને મોટાઈ મળે એવા ઉપાય તનમન ને ધનથી કરતો. સ્વદેશ તેને બહુ વહાલો હતો. ગુજરાત આપણી મા છે, ને તેનો ધણી જસરાજ આપણો બાપ છે એવું તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય કહેતો. બાપથી મા વધારે વહાલી માટે માતાને પિતા નુકસાન કરે તો માતાનો પક્ષ કરવો એ તેનો બોધ હતો. આ બધા સારા ગુણો છતાં તે કાંઈક અવિચારી હતો; જરા ચડાઉ હતો. સ્વદેશાભિમાનના આવેશમાં તે વિવેકની મર્યાદા ભૂલી જતો. બીજા રાજાઓના દરબારમાં જઈ ગુજરાતની જમીન, ગુજરાતના લોક, ગુજરાતના પંડિત, ગુજરાતના જોદ્ધા, ગુજરાતની દોલત, અને ગુજરાતના રાજાધિરાજ જયશિખરની સ્તુતિ એટલી અને એવી કરતો કે પરદેશી દરબારોને માઠું લાગે.

કનોજ દેશમાં સોલંકી વંશનો ભુવડ નામે મહાબળવાન અને વિજયી રાજા અમલ કરતો હતો. કલ્યાણી નામે મોટી નગરીમાં તેની રાજધાની હતી. આસપાસના ઘણા રાજાને તેણે જીત્યા હતા. દેશદેશની લક્ષ્મી હરણ કરી લાવ્યો હતો. તેની ફોજ કાવેરીથી સિંધુ સુધી ચોથ, ઘાસદાણો, અને સરદેશમુખી ઉઘરાવતી; એ સમયે ભરતખંડના કોઈ મહારાજાને સ્વાધીન ભુવડના જેટલી મોટી સેના નહતી. મીર, ચંદ, દંદ, વેદપરમારાદિક તેની સેવામાં સોળ મોટા અજીત સુભટ હતા. મીર સેનાધિપતિ અને હજુરી ફોજનો નાયક હતો. રાજાની સમીપ રહી તેના અંગનું સદા રક્ષણ કરવું, અને બીજા સેનાપતિઓને આજ્ઞા આપવી એ તેના મુખ્ય અધિકાર હતા. બાકીના પંદર સામંતો મીરથી ઉતરતા દરજાના સેનાપતિ હતા. એમાંના દરેકના હાથ નીચે ઘણા નાયકો અને સરદારો હતા. હાથી, ઘોડા, રથ, ઊંટ, બળદ, ગાયો, ભેંસો, વસ્ત્ર, અલંકારાદિક બેસુમાર દ્રવ્ય લાવી કલ્યાણ નગરમાં ભુવડે ભર્યું હતું. વરસો વરસ તાબાના રાજાઓની ખંડણીના દામ આવે તેથી રાજભંડાર છલાછલ ભરાઈ ઉભરાઈ જતો. ચક્રવર્ત્તી મહારાજાધિરાજ એવું પદ તેણે ધારણ કર્યું હતું. એ રાજા કળાકૌશલ્યને અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો. સરસ્વતીના પૂજારીઓને એના દરબારમાં ઘણું માન મળતું. એના નિમંત્રણથી તથા ધન કમાવાની લાલચે ભરતખંડના અનેક પ્રાંતોમાંથી પંડિતો આવી કલ્યાણીમાં વસ્યા હતા. રાજાનો વહાલો કવિ કામરાજ નામે હતો. એની સામે ટકી શકે એવો એકે કવિ કલ્યાણીના રાજ્યમાં નહતો, અને રાજા ભુવડ એમ ધારતો હતો કે તેના જેવો બીજો આખા પૃથ્વીમાં કોઈ નથી. રાજા ભુવડ અતિશૂરો અને અક્કલમંદ છતાં ખુશામતીઆથી છેતરાઈ જતો. આપસ્તુતિ તેને બહુ ગમતી, ને પોતાનાં વખાણ કરનારા ઉપર રાજી થઈ તેમને વસ્ત્રાભૂષણ, ઘોડા, ગામાદિક આપતો ને તેમના ભરોસા ઉપર રહેતો; એથી ગુણની પરીક્ષા યથાયોગ્ય થતી નહિ. ખરા ખોટા વખાણની તેનામાં પરીક્ષા નહતી તેથી મતલબીઆ માણસો તેને ઠગતા. આ ખોડથી ઘણા રાજાઓની ખરાબી થાય છે, પણ ભુવડને સુભાગ્યે

એવો સંજોગ હતો કે તેના મંત્રીઓ અને સુભટો પ્રમાણિક અને નીમકહલાલ હતા. એમ છતાં રાજાને આંધળા પાટા બાંધવાની તેમને જરૂર પડતી. સોલંકી સેનાને દૂરના દેશમાં વખતે ફતેહ મળતી નહિ, કે કોઈ રાજાને જીતાતો નહિ, ત્યારે તે વાતના ખરા સમાચાર કલ્યાણપતિને તેઓ જાહેર કરતા નહિ; વાત છાની રાખવાની જરૂર પડતી એટલુંજ નહિ, પણ કોક સમયે જય મેળવ્યાની જુઠી ખબર કહેતા. ભુવડ ફુલણજી હતો. જેમ ધનનો અને રાજ્યનો લોભી હતો તેમજ કીર્તિનો ભૂખ્યો હતો. સત્ય કહેનાર કરતાં એ ખૂશ થાય તેવું કહેનારને એની મહેરબાનીથી વધારે લાભ થતો. એના પંડના પ્રતાપે કરી એની કારકીર્દિમાં તો ઠીક ચાલ્યું અને જશ મળ્યો, પણ કપટ અને જુઠાણુની આદત એના દરબારી નોકરચાકરોને પડી તેથી એના નબળા વંશજોની પડતી થઈ. જુઠની જોડે કુસંપાદિક દુર્ગુણે પ્રવેશ કર્યો અને તેથી એના મરણ પછી કામ બગડયું.

વિક્રમ સંવત ૭૫૨ (ઇ. સ. ૬૯૬)માં ગુર્જર કવિ શંકર બારોટ એ પ્રખ્યાત રાજાને પોતાની વિદ્વતા દર્શાવવા ગયો. સોલંકી દરબારમાં તેનો સારો આવકાર થયો. આ મોટા કવિને વિશેષ આદરમાન આપવાને, અને તેની કવિતા સાંભળવાને રાજા ભુવડે પોતાના પાટવી કુંવર કરણ, સેનાધિપતિ મીર, ચંદાદિક સામંતો, શહેરના મહાજન તથા મહાપંડિતોની સભા ભરી. જુઠાં વખાણ કરવાં એ કવિઓનો ધંધો છે એવું આપણા કવિઓ ધારે છે. કીડીને કુંજર અને કાંકરીને ડુંગર કહેવો, ખાબોચીઆને મહાસાગર અને ઝુંપડીને મહેલ કહેવાની તેમની અસલથી રીત છે. એ રીત પ્રમાણે શંકરે શોલંકી વંશની, કલ્યાણ રાજ્યની, મહારાજા ભુવડની, તેના યુવરાજની અને દરબારની અતિશયોક્તિએ સ્તુતિ ગાઈ, સભાને રાજી કરી. કલ્યાણપતિએ તેને રત્નજડિત કડાં પહેરાવ્યાં, મોતીની માળા, ચઢવાને ઘોડા તથા વસ્ત્રો આપ્યાં. પાટવી કુંવરે પોતાના હાથની મૂલ્યવાન અંગુઠી કાઢી તેની આંગળીએ પહેરાવી.

આ સન્માનથી ફુલાઈ જઈને, કે સરપાવ ઓછો પડયો હોય તેથી નાઉમેદ થઈને કિંવા સ્વદેશાભિમાનનો જોસ ભરાઈ

આવ્યો હોય તેથી, યા એ ત્રણે મનોવિકાર એકત્ર થયાથી બારોટને સરપાળ મળ્યા પછી મોટી મૂર્ખાઈનું કામ કર્યું. પોતાના અહંકારનું અને ગર્વિષ્ઠ વાણીનું પરિણામ શું થશે તેની શંકા એના મનમાં જરાએ આવી નહિ. પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિને, પોતાના વહાલા સ્વદેશીઓને, એથી મહાપીડા થશે એ ખ્યાલ એને સૂઝ્યોજ નહિ. અભિમાનના આવેશમાં એને કશું ભાન રહ્યું નહિ. પંડિતોની સભા મળી કે વાદવિવાદનો હલકાઈભરેલો માઠો ચાલ આખા ભરતખંડમાં પરાપૂર્વથી છે. હરેક વિદ્વાન સભામાં પોતાની વિદ્યા, પોતાના કુશળતા, પોતાની હોશિયારી વગેરે દેખાડવાને આતુર થઈ જાય છે. એક એકને સભામાં જીતવાને, ઝઘડો કરવાને, અને પોતપોતાની વડાઈ સ્થાપવાને બરાડા પાડવા મંડી જાય છે. આવાં શબ્દયુદ્ધોમાં મન ઉશ્કેરાય છે ને વિવેકની મર્યાદામાં રહેવાતું નથી: એક એકને હરાવવાના પ્રયત્નમાં તિરસ્કારાદિથી સંપ તૂટે છે, વૈરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પક્ષો પડે છે, અને તેથી નવી શોધ થવામાં તથા વિદ્યાનો વધારો થવામાં વિઘ્ન પડે છે. જુના કાળમાં આર્ય વિદ્વાનો સત્યશોધક હતા, અને દુરાગ્રહી નહોતા, ત્યારે તો એવા વાદથી લાભ થયા હશે ખરા; પણ એવી તકરારથી મમત બાંધવાનો, હારનારના મનને માઠું લાગવાનો, અને અપમાનનું વેર વાળવાનું મન પરાજય પામનાર અને તેના પક્ષકાર મિત્રો કરે એ સંભવ વધારે છે. ઘણુંકરી વઢનારા બંને પોતપોતાને જીતનાર ગણે છે, અને સભામાં જય પામ્યાની વાતો પોતાનાં પુસ્તકોમાં લખે છે તે ખોટી હોય છે. શાસ્ત્રીઓની પેઠે કવિઓ પણ લડતા અને આજે લડે છે. તેમાં વઢવાનું સ્થળ રાજસભા હોય તો તેમને બહુ મઝા પડે છે. દુશ્મનની પેઠે જીભ વડે બાથંબાથા કરે છે. હાલના રાજા સંસ્કૃત ભણેલા નથી હોતા તેથી સંસ્કૃત પંડિતના ઝઘડામાં તેમને મઝા પડતી નથી, પણ પ્રાકૃત કવિઓ વઢે તેથી રમુજ થાય ખરી. પૃથ્વીપતિનું મન રીઝાવવાને મલ્લ લડે, વાઘ કે હાથી લડે, કૂકડા લડે તેમ પોતાની ચાતુરી અને મોટાઈ જણાવવાને કવિઓ શીઘ્ર મેગુણ કવિતાના ખેલ અને પિંગળરૂપી શસ્ત્રવડે વાણીયુદ્ધ કરે છે,

એમાં એક એકને મેણાંટુણાં મારે છે, એક એકને વખોડે છે, એક એકની હાંસી અને તિરસ્કાર સાથે ભૂલો દેખાડવાનું અને સભાને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતપોતાના અભિપ્રાય આપવા અને ચર્ચા કરવી એ તો ઠીક છે, પરંતુ એક એકની ઉપર ઉતરી પડવું અને એમાં સરસ કોણ એ બતાવવાને તથા જય પામવાને લડવું એ તો શરમભરેલું છે.

સરપાવ થઈ રહ્યા પછી શંકરે ઉભા થઈ કહ્યું કે "કલ્યાણપતિ સોલંકી મહારાજનાં અને તેના દરબારનાં વખાણ મેં કર્યાં છે, પણ એ તો હરકોઈ ભાટ, ચારણ, અને કવિ કરી શકે. મારી કાવ્યચાતુરી હજી મેં બતાવી નથી. મહારાજની આજ્ઞાથી મેં કહ્યું કે હું ગુર્જર કવિ છું, અને ગુર્જરેશ્વર મહારાજનો કવિરાજ છું. હવે મારે કહેવું જોઈએ કે હું ભરતખંડનો કવીશ્વર છું. દક્ષિણ દેશના નાના મોટા રાજદરબારોમાં જઈ ત્યાંના કવિરાજોને જીતી આવ્યો છું. એમ દિગ્વિજય કરતો હવે ઉત્તર દેશના કવિરાજોને જીતવાને આવ્યો છું. હું પૂછું તેનો ઉત્તર આપનો મુખ્ય કવિ કામરાજ આપે, અને ન આપી શકે તો મને નમે, ને પોતાને મ્હોડે હાર્યો કહે. હું હજી સુધી જીતાયો નથી અને જીતાવાનો નથી. જેવો હું પિંગળશાસ્ત્રમાં અતિકુશળ છું, અને કાવ્યચાતુરીમાં અતુલ્ય અને અજીત છું, તેમજ મારા સ્વામી શ્રી મહીપતિ મહારાજાધિરાજ જયશિખર યુદ્ધકળામાં અતિકુશળ, શૌર્ય, બળ, અને ચાતુરીમાં અનુપમ છે. શ્રી ગુર્જરેશ્વર અજીત છે, ગુર્જરત્રા અતિ રસાળ છે, રે! એ તો ખરેખરૂં કુન્દન છે. ગુજરાતના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુંદર દેશ આખા જંબુદ્વીપમાં નથી, અને જયશિખર જેવો પ્રતાપી શૂરવીર આખા પૃથ્વીમાં નથી. એ નામાંકિત મહાપુરૂષનો હું કવિરાજ છું. જેવો તેવો નથી." પંચાસર નગર ઇંદ્રપુરીને હઠાવે તો તારી કલ્યાણીના ભાર શા! આ અહંકારના બોલ બોલી અવિચારી કવિએ કલ્યાણીના સિંહને જગાડ્યો, ને સૂતેલા શત્રુને બેઠા કર્યો. આ મગરૂરીનાં વચન સાંભળી ભુવડને ખોટું લાગ્યું. ગુર્જર કવિએ પોતાનું અપમાન કર્યું સમજી મહીપાળ નાખુશ થયો. તેના મુખની તેજી ઝાંખી થઈ. પણ

તે વાત ન જણાવતાં બોલ્યો, તો ઠીક, હવે તમારી કાવ્યચતુરાઈ દેખાડો. તે પરથી ભાટે કેટલીક સમસ્યા કહી, તેમાંની કેટલીકના ઉત્તર કામરાજ આપી શકયો નહિ. વળી પિંગળશાસ્ત્ર વિષે પ્રશ્નોત્તર થયા તથા રસ અલંકારાદિક સંબંધી વાદવિવાદ થયો, તેમાં ગુર્જર દેશનો કવિ જીત્યો, અને તેનો અભિમાન સંતોષાયો. પણ તેથી ગુજરાતની ખરાબી થઈ. 'નાદાન દોસ્ત દુશ્મનની ગરજ સારે' તેવું થયું, એથી ભુવડનું મન વધારે ખિન્ન થયું; તેની વડાઈને ખામી લાગી. મુછ ઉપર તાલ દઈને તે બોલ્યો કે બારોટ, તમે કવીશ્વર ખરા, ને મારા આશ્રય તળે મારા દરબારમાં રહેવાજોગ છો, માટે અહીંજ રહી પડો. જયશિખર હજી જીતાએલો નથી, અને સ્વતંત્રપણે પંચાસરમાં રાજ્ય કરે છે, એ મારા જાણવામાં નહતું. એમ તમારાથી જાણ્યું માટે તમારો આભાર માનું છું. થોડા કાળમાં હું ગુજરાતનો ધણી થનાર છું; જયશિખર મારો સેવક થશે, અથવા મરશે ને રાજ્ય ખોશે.

એ સાંભળી સ્વદેશાભિમાની શંકરને ક્રોધ ચઢયો. તેણે કહ્યું "સતીને એકજ પતિ હોય, સતી નાતરૂં ન કરે; તે તો પોતાના સ્વામીની જોડે બળી મરે." ભુવડ કહે "નાતરૂં ના થાય, પણ પુનર્વિવાહ કરાય. ગુજરાતના સ્વામીને સંગ્રામમાં હણીશ એટલે ગુજરાત રાંડશે. ત્યારપછી હું તેને પરણીશ, અને મારી અનેક રાણીઓમાં દાખલ કરીશ; ને હઠ કરી મને નહિ વરે તો દાસી કરીને બંધનમાં રાખીશ." એથી ગુર્જર કવિ વધારે કોપ્યો. મહારાજાને બીવડાવવાને તેણે કહ્યું કે "જ્યાંસુધી ગુજરાતમાં ક્ષત્રીનું બીજ રહેશે, એક પણ રજપુત બચ્ચો જીવશે, ગરાસીઆના દેહમાં પ્રાણ હશે, અને તેને પાનો ચડાવનાર ભાટ મળશે, ત્યાંસુધી તારાથી ગુજરાત જીતાવાની નથી. અમે ગુજરાતના પુત્રો હયાત હઈશું, ગુર્જર નર જીવીશું, ત્યાંસુધી અમારી ગુર્જર માતાનું અપમાન કોઈ કરી શકવાનું નથી; અમારી જન્મભૂમિનું, અમારા સ્વદેશનું અમે રક્ષણ કરીશું. તું ડાહ્યો રાજા છે માટે અવિચારી કામ ન કરતો, જે કીર્તિ આજ લગીમાં તેં પ્રાપ્ત કરી છે તે જાળવી રાખવી હોય તો ગુજરાતના સિંહને છંછેડતો ના, જયશિખર તારો નાશ કરશે."

ભુવડે કહ્યું "ભાટ તારા બોલથી હું ભય પામવાનો નથી. તારા જેવા મેં ઘણા જોયા છે. હું તને ખેમકુશળ પાછો વળાવું છું. ઉતાવળે પંચાસર જઈ જયશિખરને ચેતવ કે યુદ્ધની તૈયારી કરે. સમુદ્રની ભરતીની પેઠે મારૂં સૈન્ય આવી તેની રાજધાની જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખશે, અને આખા ગુજરાત ઉપર ફરી વળશે. સામા થશો તો દેશને પાયમાલ કરી નાંખીશ." સભામાંથી ઊઠી ભુવડ રાજાએ સૈન્ય તત્પર કરવાની આજ્ઞા આપી. તેણે પોતાના સામંતોને ઠપકો દઈ પૂછયું કે હજી ગુજરાતનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કેમ છે? દિવસે સૂર્ય એક હોય, બે ન હોય. તો ભરતખંડમાં ભુવડ અને જયશિખર બે જોડે કેમ પ્રકાશે? બેનું તેજ સરખું કેમ હોય? સૂર્ય ઊગે છે એટલે ચંદ્ર અને નક્ષત્રો ઝાંખાં પડી પ્રકાશી શકતાં નથી, તો ભુવડના પ્રતાપી જશ આગળ જયશિખરની કીર્તિ કેમ ટકી રહી છે? સુભટો એ સાંભળી લજવાયા, ને તેમનાં મ્હોંડાં ઉતરી ગયાં. રાજા ફરીથી બોલ્યો કે તમે કહેતા હતા કે ગુજરાતની પેશકશી લાવ્યા છીએ પણ શંકરના કહેવાથી એ જુઠું જણાય છે. મને સાચી બીના જાહેર કરો. તમે મને છેતર્યો. શું જયશિખરને જીતવા જેટલું બળ આપણામાં નથી? જે હોય તે ખરેખરૂં કહો.

ચંદ સામંતે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે ખાવિંદ! છેલ્લી સ્વારીમાં પંજાબ જીતી સિંધમાં ગયા; ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપી તે લઈ સોરઠમાં ગયા. ત્યાંના રાજાને જીતી ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વારે જયશિખરનો સાળો સુરપાળ મોટી ફોજ સહિત સામો યુદ્ધ કરવા આવ્યો. અનેક જબરા રાજાને જીતતાં આપણા હજારો જોદ્ધા મરણ પામ્યાં હતા; ને તેથી આપણું લશ્કર શત્રુનાથી ઓછું હતું. તેમ છતાં અમે એક દિવસ તો સંગ્રામમાં ટકી રહ્યા. ભેટમભેટા ખૂબ થઈ, બહુ સિપાઈ રણમાં પડયા ને ઘવાયા; પણ ગુર્જરસેના સાંજ પડતાં સુધી પાછી હઠી નહિ. રાત્રે સુભટોએ મળી વિચાર કર્યો, તેમાં એવું ઠર્યું કે વધારે વાર લડીશું તો આપણી બધી ફોજ નાશ પામશે, ને તેથી પણ જયની આશા રાખી શકાતી નથી. અમે સર્વે એકમતે થઈ, સુરપાળ જોડે સલાહ કરી માળવે ગયા,

ને ત્યાંના રાજ્યની ખંડણી લઈ પાછા વળી આપની હજુરમાં આવ્યા. ભુવડે કહ્યું. તો ફીકર નહિ, હવે આપણે ગુજરાતને જીતીએ. જાઓ તમે ઝટપટ તૈયારી કરો. તમે સોરઠ ગયા હતા એની મને ખાતરી થતી નથી, કેમકે તે પ્રાંત જયશિખરને આધીન છે; પણ એ બાબતની તજવીજ કરવાની જરૂર નથી. જાઓ ઉતાવળે સજ્જ થાઓ.

खंड २जो.

चालुक्य स्वारी. सुरपाळनी युक्ति. मीरनी प्रति-युक्ति. मीरनो प्रमाद अने पराजय.

પોતાના રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હુકમ મોકલી ભુવડે સૈન્યને બોલાવ્યું. આણી તરફ શંકર કવિએ આવી જયશિખરને સમાચાર કહ્યા. સર્વે હકીકત વિદિત થતાં ગુર્જર રાજા જાગૃત થઈ ગયો. નાગની ફેણને છેડતાં નાગ ક્રોધે ભરાઈ ટટાર થાય છે, તેમ ભુવડનાં કુવચન શંકરે કહી સંભળાવ્યાં, જેથી ગુર્જરેશ્વર કોપી આસન ઉપર છાતી કહાડી બેઠા. તેની રૂવાંટી ઉભી થઈ શૌર્યનો પાનો તેના મગજે ચડયો; તેની આંખો લાલ થઈ, અને સુકીર્તિ મેળવવાનો, ભુવડ જેવા નામાંકિત વીર અને મોટા ભૂપાળનો પરાજય કરવાનો, આવો રૂડો લાગ હાથ આવ્યાથી તેનું હૃદય પ્રફુલ્લિત થયું. રાજસભામાં બેઠેલા તેના બહાદુર સુભટો તેની આજ્ઞાની વાટ જોતા તેની સામું જોવા લાગ્યા. ભંડારી ચિંતામાં પડયો કે હવે ખજાનો ખાલી થશે ને મંત્રીઓ વિચારમાં પડયા. મંત્રીમંડળીને મનસુબો કરવાને રાજાએ મંઠળગૃહમાં મોકલી, ને સામંતોને સેના સજ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

મંત્રીઓમાં કેટલાક વાણીઆ, કેટલાક બ્રાહ્મણ, અને કેટલાક ક્ષત્રી હતા. વાણીઆ ઉદાસ થઈ કહેવા લાગ્યા કે આ આફતમાં દેશ પડેજ નહિ, તેવું થાય તો સારૂં. આપણો જય થશે એમાં શક નથી, પણ વિચાર કરો કે જીવહિંસા કેટલી બધી થશે, બેઉ પક્ષના કેટલા બધા માણસના પ્રાણ જશે, ખેતરો વેરાન થશે,

ગામો બળશે, અને નગરો લૂંટાશે, વેપાર અટકશે અને અસંખ્ય જીવ મરશે. સોલંકીપતિ મહાસામર્થ્યવાન છે. એની સામે ટક્કર ઝીલવી એ સહેલી વાત નથી. આપણી ઉદ્યમી પ્રજાને એ વિગ્રહ ભારે પડશે. કનોજીઆ તો લૂંટારા છે; આપણું દ્રવ્ય લેવા પર તેમની દાઢ છે, તો દ્રવ્ય આપી એમને સંતોષો. વિષ્ટી મોકલી ધનની લાલચ દેખાડો, ને દોસ્તી કરવાનું કહાવો. બેવકુફ બારોટે નકામી કેરીયત મારી લડાઈ જગાડી છે. આપણા રાજાએ યશ પુષ્કળ મેળવ્યા છે. આપણા ઉદ્યમી લોકને શાંતિમાં વધારે લાભ છે. ઝઘડામાં જેટલું ધન ખરચવું પડશે તેનાથી ઓછે નાણે ભુવડની તૃષ્ણા તૃપ્ત થશે.

ક્ષત્રીઓને આ શિખામણ પસંદ પડી નહિ. તેમને ધનથી આબરૂ વધારે વહાલી હતી. તેઓ બોલ્યા કે ઇજત ગયા પછી જીવવામાં ધૂળ પડી. નાક જાય તે કરતાં માથું, ધનદોલત, અને ઘરબાર જાય તે સારૂં. જે સલાહથી ગુર્જરેશ્વરનો ટેક જાય, જેથી તેની મોટમને એબ લાગે, જેથી તેના કુળને અને તેની ગાદીને લાજ લાગે તેવી સલાહ કેમ અપાય? વાણીઆનો પુત્ર સુખે કહે કે 'વાણીઆની મૂછ નીચી તો નીચી,' પણ રાજપુત્રથી એમ કેમ બોલાય? દામ આપી ભુવડને રાજી કરવો એનો અર્થ એજ કે તેની માફ માગવી, આપણી હલકાઈ અને કાયરપણું કબુલ કરવું. પછી ભરતખંડનાં રાજ્યોમાં આપણું શું વજન રહેશે? ગુજરાત શી ગણત્રીમાં રહેશે? માટે જે થવાનું હોય તે થાય, આપણી માલમત્તા આપણી સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં વેચી, દામ ભેગું કરવું, તે વડે શસ્ત્રાદિ યુદ્ધની સામગ્રી જોઈએ તેટલી તૈયાર કરવી; ગઢોમાં અને કોટબંધ શહેરોમાં અન્ન ભરવું ને શત્રુની સામા થવું એવી સલાહ આપવી.

બ્રાહ્મણોને વાણીઆની શિખામણ ડાહી, તથાપિ નામોશી-ભરેલી લાગી. વળી હાલ તુરત તો ફાયદો કરે પણ અંતે એનાં પરિણામ હાનિકારક થાય. 'ડોશી મુવાનો ભય નથી, પણ જમ પલ ટયાનો ભય છે.' આ ઘડી તો ધન આપી ચાલુક્ય રાજાને પાછો વાળીએ. પણ તેથી તેને બીજી વાર આવવાનું મન થશે. ત્યારે વળી

ધન આપીએ તો ત્રીજી વાર આવે. જેમ આપણી નબળાઈ જુએ, તેમ તેનો લાભ લે. એનું જોઈ બીજા રાજાની દાઢ સળકે, ને આખરે રાજ ડૂબે. માટે કમર બાંધી લડવું, જે નુકસાન થાય તે વેઠવું. દુશ્મનને એવી શિક્ષા કરવી કે ફરી ઊઠવા પામે નહિ. એથી શત્રુ ત્રાસ પામી દેશની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડશે નહિ.

ક્ષત્રી અને બ્રાહ્મણના અભિપ્રાય એક થતાં બહુમતે ઠર્યું કે કારભારીઓ તરફથી વિગ્રહ કરવાની મસલત આપવી. મંત્રીઓમાં સંપ હતો. વાણીઆના વિચારથી આ ઠરાવ વિરુદ્ધ છતાં તે થયા પછી તેમણે તનમન અને ધનથી મદદ કરી. તેઓમાંનો એક ભુવડ રાજાને જયશિખરનો પત્ર આપવા ગયો. એ પત્રમાં સોલંકી રાજાનો અન્યાય ઠરેલ શબ્દોમાં મીઠાશથી દર્શાવ્યો હતો. વગર વાંકે કોઈ પ્રજાને આપત્તિમાં નાંખવી એ અધર્મ છે. માત્ર ઉદ્ધત ભાટના બોલવા પરથી વિગ્રહ કરવો ઘટે નહિ. શંકર કવિને મહારાજે મોકલ્યો નહતો, તથા કશું કહેવાની રજા આપી નહતી. ગુંજરાતની સમૃદ્ધિથી લોભાઈ તેને લૂંટવાજ આવતો હોય તો તે ભુવડ જેવા પ્રતાપી ક્ષત્રી રાજાને શોભતું નથી. એ તો ધારાળા લોકનું કામ છે. સુનીતિના નિયમ તોડનાર રૈયતને જેમ રાજા દંડ કરે છે તેમ તે નિયમો તોડનાર રાજાને પરમેશ્વર શિક્ષા કરે છે. કૃત્યનું પરિણામ શું થશે તે તો પ્રભુને માલમ, પણ અમને તો તેમાં બધી વાતે લાભ છે; કેમકે યશ પામીશું તો અમારી કીર્તિ વધશે, અને અમારું કર્તવ્યકર્મ કરતાં રણમાં પડીશું તો મુક્તિ મળશે. તમે જીતશો તો ચોરમાં ખપશો, અને મરશો તો નરકે જશો. પેશકશી લેવાની કે ગુજરાતમાં રાજ્ય સુખે ભોગવવાની તમારી આશા મિથ્યા છે, માટે વિરોધ ન કરતાં મિત્રાચારી રાખશો તો ઠીક છે. આપણા દેશો વચ્ચે વેપાર વધે તેવા ઉપાય કરવાથી અમને તમને બેઉને નફો થશે. મૈત્રીનું આ કહેણુ તમને ન પાલવે તો અમે લઢવા તૈયાર છીએ. આતુરતાથી તમારી રાહ જોઈએ છીએ.

ભુવડે ટુંકો ઉત્તર આપ્યો કે અમારો સેનાપતિ મીર પંચાસર આવી ઘટારત લાગશે તે કરશે. માળવાને માર્ગે સોલંકી ફોજ નર્મદા

કાંઠે આવી. એની સંખ્યા મોટી હતી. રથે બેસી યુદ્ધ કરનારા, હાથી, ઊંટ, અને ઘોડેસ્વાર, ભાલાવાળા તીરંદાજ, ચક્ર અને ગદાધારી વગેરે હજારો જોદ્ધા હતા. આ મોટા દળને ખાળવાને ગુર્જરપતિએ ગુજરાતનાં નાકાં રોક્યાં હતાં. ઉત્તરે આબુના થડમાં એક ફોજનો જમાવ કર્યો હતો; દાહોદમાં સુરપાળની સરદારી નીચે બળિષ્ઠ સૈન્યનો મુકામ રાખ્યો હતો; અને પાયતખ્તનું રક્ષણ કરવાને પંડે રહ્યો હતો. મંડળિક રાજાઓને પોતપોતાની સેના લઈ બોલાવ્યા હતા. જાટ, જેઠવા, રાઠોડ, વળા, આહીર, બરબર, રબારી, કોળી, ભીલ, આદિ સઘળા ફાંટીઆ લોકને હથિઆર બાંધી અધિપતિને આવી મળવાને ફરમાવ્યું હતું.

મીરનું લશ્કર દાહોદમાં આવ્યું. સુરપાળે મનસુબો કર્યો હતો કે એને પંચાસર જતાં જેમ વાર લાગે તેમ કરવું કે જયશિખરને સોરઠ, કચ્છ, રાંદેર, ભરૂચ, વગેરે સ્થળોના જોદ્ધાને આવી મળવાનો વખત મળે. પોતાના સૈન્યથી મીરનું સૈન્ય સંખ્યામાં મોટું અને વધારે બળવાન હતું માટે સંગ્રામ ન કરતાં, વખતો વખત હલ્લા કરી પાછા હઠવું અને આડી વાટે એવી યુક્તિથી જવું કે મીર તેની પાછળ પડે. દાહોદમાં તેની તદબીર પાર પડી. તેણે કલ્યાણીની ફોજ ઉપર સવારથી સાંજ સુધી હલ્લો કર્યો, ને આગળથી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે રાતમાં મુકામ ઉઠાવી ઉલટી દિશાએ એક મજલ દૂર જઈ ઉભો રહ્યો. તે નાસે છે એમ ધારી મીર તેની પાછળ પડ્યો. પંચાસરની વાટે ન જતાં, સુરપાળ ત્યાંથી આઘો ખસ્યો. મીરે તેનો તિરસ્કાર કર્યો, અને મેણાં માર્યાં કે એમ નાસે છે શું? એમ કાયર કેમ થઈ ગયો? તારી નામના ઘણી સાંભળી હતી, પણ તે ખોટી ઠરે છે. તું શૂરો હોય તો ઠરીને લડ, મારે તારો હાથ જોવો છે, મારા બળનો તીખો સ્વાદ ચાખ, એટલે હોંશિયારી આવશે. સુરપાળે જવાબ આપ્યો કે ભાઈ, તું જરા ધીમો પડ, તને હું એમ કુશળ પાછો ફરવા દેવાનો નથી. હું સારા મુહૂર્તની વાટ જોઉં છું. આ તેની નબળાઈ દેખાડે છે, એમ સમજી મીર તેની કેડે પડ્યો. તેની ફાળ ચુકાવતો સુરપાળ વેગળે જાય પણ થોડા દિવસમાં મીર તેની મતલબ

બર લાવી શક્યો. તેણે પોતાની ફોજના અસમાન બે ભાગ કર્યા, ને તેમાંના મોટાને પોતાની સાથે લઈ પંડે પંચાસર ભણી વળ્યો, ને નાના ભાગને વેદપરમારના હાથ હેઠે સુરપાળની પાછળ મોકલ્યો. મીરના ગયા પછી ત્રીજે દિવસે એ બીના સુરપાળે જાણી, ત્યારે યુક્તિથી તે એ બે સેનાની વચમાં ભરાયો, ને પરમારને રોકી મીરથી દૂર રાખવાને કેટલુંક લશ્કર મૂકી મીરની પાછળ ગયો. માર્ગમાં તેને વડનગરના નાગર, દીસા, ડુંગરપોર, વાંસવાડા, ને ઈડરના ગરાસીઆ તથા મહેવાસના ભીલો આવી મળ્યા.

મીર મસ્ત થઈ ફૂલાતો પંચાસર જઈ પહોંચ્યો. માર્ગમાં તેણે ઘણાં ગામ બાળ્યાં, ને નગરો લૂંટયાં. લોકો પોતાનાં ઘરબાર મૂકી નાઠા, ને જેઓ સામા થયા તેઓ માર્યા ગયા. ઘણીક બાયડીઓને મીરના સિપાઈઓએ ઝાલી, અને ભાયડાને દાસ કરવાને પકડયા. મુકામે મુકામે મલ કસરતો, લાકડીપટા તથા બીજા ખેલ કરી જોદ્ધા ખાય પીએ ને મોજ કરે. મીર તેમની હાજરી લેતો અને કવાયદ જોતો.

પોતાની પ્રજાને પીડાતી જોઈ જયશિખરને બહુ દાઝ આવી. જે નિર્દોષી માણસોને શત્રુએ કેદ રાખ્યાં હતાં તેમને છોડી દેવાને અને ગરીબ રૈયતને હેરાન ન કરવાને તેણે મીરને કહાવ્યું. ખરા ક્ષત્રી તો શસ્ત્ર ધારણ કરનારાની જોડે લડે છે; હથિઆર વગરના ખેડુત, વાણીઆ, કુંભારાદિકને અને નારીઓને લૂંટતા મારતા નથી; એ તો જંગલી લોક અને પીંઢારાનું કર્મ છે. મારી જોડે સંગ્રામમાં તારૂં પરાક્રમ દેખાડજે. નિર્બળ માણસો અને અબળા જાતિને મારે ને દુ:ખ દે તે કાયર કહેવાય, માટે તું મારી ગરીબડી રૈયતને ના સંતાપ. તેં માર્ગમાં બહુ કેર કર્યો છે, તેનો બદલો હું તને એકબે દહાડામાં આપીશ.

મીરે ઉત્તર કર્યો કે મહારાજ! એટલા બધા દયાળુ છો તો સંગ્રામ શાને કરો છો? સંગ્રામમાં તો ઘણા માણસ મરશે, જખમાશે, ને પીડા પામશે. મેદાનમાં આવી મારી જોડે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરો, આપ જીતશો તો અમે પાછા ફરી સ્વદેશ જઈશું, અને હારશો તો અમે તમારા

રાજ્યના ધણી થઈશું, મારૂં કે તમારૂં બેમાંથી એકનું મરણ થશે, ને ઘણું તો આપણા બેનું. બીજા બધા જીવ ઉગરશે. દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાની, ને સંગ્રામ કરવાની તમારામાં હામ ન હોય તો શરણે આવી પગે લાગો, ને દાંતે તરણાં લો, એટલે રાજાધિરાજ, જગશિરોમણી રાજેંદ્ર, ભુવડ મહારાજ તમારા ઉપર દયા કરી તમને પોતાનો સેવક, ને માંડળિક રાજા ઠરાવશે.

આ હલકા અને છાકેલા શબ્દોથી જયશિખર અતિક્રોધાયમાન થયો. તેણે પ્રતિ ઉત્તર કહેવડાવ્યો કે "મારી જોડે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાને તું યોગ્ય નથી. એ યુદ્ધ સમાન પદવીના વીરોનું થાય. તારો ભુવડ હાજર હોત તો તેની જોડે હું કરત. મારા શૂરા જોદ્ધા લઈ આવું છું, તને બહુ ખોટી નહિ કરૂં." બીજે દિવસે સંગ્રામ કરવાની રાજા ગોઠવણ કરતો હતો, તેવામાં સુરપાળનો ગુપ્ત પેગામ આવ્યો, કે આજ રાતના જાગતા રહેજો, ને આખા લશ્કરને આખી રાત હથિઆરબંધ રાખજો. હું સંદેશો મોકલું કે શત્રુ ઉપર ધસારો કરજો. હું પાછળથી અંધારામાં તૂટી પડવાનો છું.

મીરના મનમાં અને તેના સિપાઈઓના દીલમાં એવું ભાસ્યું હતું કે ગુર્જરોમાં ઝાઝો દમ નથી. એમને આપણે સહજ જીતીશું. બળવાન દુશ્મનની સમીપ છતાં જે બંદોબસ્ત અને ચોકશી રાખવી જોઈએ તેવી ન રાખતાં તેઓ ગાફેલ રહ્યા હતા. કેટલાક લૂંટવા ગયા હતા, કેટલાક ઊંઘતા હતા, ને કેટલાક નીશો કરી મોજમઝા કરતા હતા. પાછળ સુરપાળ આવ્યો છે એ કોઈને માલમ નહતું. મીરની છાવણીની આ હાલત સુરપાળના જાણવામાં હતી, તેજ રાત્રે તેણે ઓચિંતો છાપો માર્યો. ખેડુતો જુવારબાજરીની કાપણી કરે છે, તેમ તેણે મીરની સેનાને કાપી નાંખી, મીરની છાવણીમાં કેવળ અંધાધુંધી થઈ રહી, નાયક સિપાઈને શોધે, ને સિપાઈ નાયકને શોધે; અંધારામાં એક એકને ઓળખે નહિ, ને માંહોમાંહે વઢી મરે, કશો ક્રમ રહી શકયો નહિ, ને જેનાથી જેમ નસાય તેમ નાઠા. મીર પોતે મુસ્કેલીથી નાસી છૂટયો, તેને ઝાલવાની સુરપાળે ઘણી કોશીશ કરી, પણ હાથ આવ્યો નહિ, હજારો

માણસ મુઆ, અને ઘવાણા, હાથી, રથ, ઘોડા વગેરે માલ તથા પુષ્કળ ખજાનો ગુર્જરોને હાથ આવ્યો. શત્રુનો મોટો સુભટ ચંદ રણમાં પડ્યો, ને દંદને એવા જખમ લાગ્યા કે નાસી શક્યો નહિ. સુરપાળે તેને માન સાથે પંચાસર મોકલ્યો.

બીજે દિવસે રાજ્યધાનીમાંથી તાજું લશ્કર લઈ જઈ તેણે વેદપરમારને ઘેરી લીધો, ને તેની બધી સેના સહિત હથિઆર છોડી શરણે આવવાની જરૂર પાડી. આથી પરમારને એટલી લાજ લાગી કે ગુર્જરેશ્વરની માફી માંગી તથા રજા લઈ તે સંન્યાસીને વેશે કાશી જતો રહ્યો, ને ફરી હથિઆર નહિ ઝાલવાના શપત ખાધા. મીરના ભાગતા સૈન્યની પૂઠે જયશિખરે બીજી ફોજ મોકલી, તેણે તેને હાંકી કાઢયું.

ગુર્જરત્રામાં જયજયકાર વર્તી રહ્યો. ઘેર ઘેર આનંદ ઓચ્છવો થયા; ગામે ગામ અને શહેર શહેર તોરણો બંધાયાં; લોક ઉજાણીઓ કરી ચૌટાંઓમાં દિવાળીના જેવી રોશની પણ થઈ. મહારાજાએ ફોજના નાયકોને અને સામંતોને તથા સિપાઈઓને ઇનામ આપ્યાં, અને પ્રજાએ રાજાને પુષ્કળ ભેટ કરી. પંચાસરમાં જે શોભા થઈ તે જોવાજોગ હતી. જયશિખરે દરબાર ભરી સઘળા સરદારોને સાબાશી આપી, સુરપાળને મોટી જાગીરો બક્ષી રાજાનો ઇલકાબ આપ્યો; બીજા મોટા નાયકોને ગામ તથા યોગ્ય પદવીઓ આપી. મોટી વિજયસ્વારી કહાડી, બહાર છાવણીમાંથી શહેરમાં ગયા. માર્ગમાં પુરના લોક બારીએથી તેને ફૂલોએ વધાવ્યો. ફૂલોના વરસાદથી તેના હાથીની અંબાડી ભરાઈ ગઈ, ને 'શ્રી જસરાજ મહારાજની જે, શ્રી ગુર્જરેશ્વરની જે, ગુર્જરદેશની જે,' એ શબ્દથી નગર ગાજી રહ્યું. દેવને વધામણાં દઈ છાવણીમાં જઈ સિપાઈઓની મુલાકાત કરી, ને જયનાં વાજાં વજડાવ્યાં. રાત્રે મીજલસ કરી ને સિપાઈઓને બક્ષીસ વહેંચી. શહેરના મહાજનને મળ્યા; શાસ્ત્રી, પંડિત, વેદીઆ, ભાટ, ચારણાદિક માગણોને દાનદક્ષિણાથી તૃપ્ત કર્યાં, અને દેશનાં સઘળાં દેવમંદિરોમાં પરમેશ્વરનો લોકે મળી પાડ માન્યો. રાજાએ પંડે પોતાના દહેરામાં રાજકુટુંબ સહિત વિશે-

શ્વરનો ઉપકાર માન્યો. શંકર કવિનો આત્મા આ મોટા જયથી બહુ પ્રફુલિત થયો.

खंड ४ थो.

शत्रुना लश्करनी खराबी. कल्याणी राजमां रडारोळ. भुवडनी धीरज अने फरी चडाई करवानी तैयारी. गुर्जर योद्धाओनो जमाव. सुरपाळ अने करणनुं युद्ध.

ગુજરાતમાં જેમ આનંદ ઓચ્છવો થઈ રહ્યા હતા, તેમ કલ્યાણીમાં રડારડ થઈ ઘેર ઘેર કાણુ મંડાઈ. લાખ ઉપરાંત જોદ્ધા અને તેમની હારે નોકરચાકર, દુકાનદારાદિક બીજા હજારો આદમી ગુજરાત જીતવાને તથા લૂટવાને આવ્યા હતા, તેઓમાંથી થોડાજ પાછા ઘેર જવા પામ્યા. જેઓ રણમાંથી બચ્યા તેમને રસ્તામાં ખીજવાઈ રહેલા ગામડાના લોકે વાઢી નાખ્યા. કોળી, ભીલ, નાયકડા વગેરે વગડાઉ કાંટીઆ મીરના વીખરાએલા અવ્યવસ્થિત પલાયન કરતા લશ્કરની કેડે પડયા. શત્રુ જથાબંધ રહી શકયા નહિ; પાછળ ગુર્જર સેના ધાઈ; ઘણા માણસના ઘોડા નાસતાં થાકીને માર્ગમાં પડી મરણ પામ્યા, ઘણાક સિપાઈ જંગલોમાં રખડી રવડી મુઆ, કેટલાકને વાઘે ખાધા, ઘણાક ડુંગરોમાં ભરાયા, ને ત્યાં ભૂખે મુઆ. બહુ થાક લાગવાથી રાત્રે મુકામ કરી સૂવે કે આસપાસના ગામના લોક ઉંઘતાને કાપી નાંખે. એ કનોજીઆ લોકે જયના વખતમાં કોઈના ઉપર દયા કરી નહતી: રૈયતને પીડવામાં કસર રાખી નહોતી, તો હવે તેમના ઉપર કોણ કરુણા કરે? કલ્યાણીથી આઠ મજલ પર વીલા પડેલા મીરે આવી મુકામ કર્યો. ઘણી વાટ જોઈ અને તલાસ કરી ત્યારે તેની સાથે ગુજરાત ગયા હતા તેઓમાંના સુમારે એક ચતુર્થાંશ આદમી આવી મળ્યા. બાકીનામાંના ઘણાક માર્યા ગયા, કેટલાક બંધીવાન થયા, ને કેટલાક ક્યાં નાઠા તેમનો ફરી પત્તો લાગ્યો નહિ. સરદારો અને નાયકોમાંના ઘણાખરા રણમાં પડયા; તેમણે નાસવું નાપસંદ કર્યું.

ઘેર ઘેર રડાપીટ થઈ રહી અને રંડાપો આવ્યો. કોઈના બાપકાકા મુઆ, કોઈના ભાઈભત્રીજા, કોઈના મામાભાણેજ, કોઈના સાળાબનેવી, કોઈના એકના એક પુત્ર, કે જમાઈ. બહોળા કુટુંબોનો જે પુરુષોની કમાઈ ઉપર આધાર હતો, અને જેઓ ફાંકડા બની ગુજરાતનું દ્રવ્ય હરણ કરી લાવવા અશ્વને થનથન નચાવતા ગયા હતા, તેઓ પાછા ઘેર આવ્યા નહિ, તેથી તેમનાં કુટુંબ રોવા લાગ્યાં. બાયડીઓ માથાં કૂટે, ને વિલાપ કરે. હારની ખબર થતાં કલ્યાણી નગરમાં અને આખા રાજ્યમાં ઉદાસી પ્રસરી. ચૌટામાં હડતાલ પડી, ને બજાર બંધ રહ્યાં. મીર રાજાની હજુરમાં જતાં લજવાણો તેથી દૂર પડી રહી પરાજયની હકીકત બીજા જોડે કહાવી. આ ખેદકારક બનાવ જાણી ભુવડ અતિશોકાતુર થયો. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી. પોતાની પ્રજાને રડતી કકળતી સાંભળી તેની છાતી ભરાઈ આવી. આખી રાત તેને નિદ્રા ના આવી, ને અનેક વિચાર સૂઝયા. બીજે દહાડે તેને ધીરજ આવી. આપત્તિને સમયે ધૈર્ય રાખે તેજ ખરો નર, દુર્ભાગ્યથી હિંમત હારે તે વાનર, એમ વિચારી તેણે મીરને સંદેશો કહાવ્યો કે જરા ગભરાશો ના, સર્વેને હિંમત આપજો. હું છાવણીમાં આવી ફરી સવારી કરવાની તૈયારી કરીશ, ને પંડે સેનાની સાથે આવીશ.

કલ્યાણીમાં તેણે સર્વેને ધીરજ આપી, ને કારભારીઓને લઈ છાવણીમાં ગયો. રાજમંદિરમાંથી નીકળતી વખતે તેણે પણ લીધું કે જયશિખરને હરાવી પંચાસર જીતીશ ત્યારેજ અહીં પાછો આવીશ. રાજ્યનું દિવાની તથા મુલકી વસુલાતખાતાનું કામ મુખ્ય પ્રધાન, અને પટરાણીને સોંપી પોતે વડા રાજકુમાર કરણને લઈ મીરની છાવણીમાં ગયો. અહીં તેણે ભારે તૈયારી કરી પોતાના બધા ગઢના કિલ્લેદારોમાંના અર્દ્ધ ભાગને હજુરમાં બોલાવ્યા, ને તમામ દેશના જુવાન અને પુખ્ત ઉંમરના માણસોને ફોજમાં દાખલ કર્યા. વીસ વરસથી ચાળીસ વરસ સુધીનાને સૈન્યમાં સામીલ થવાની ફરજ પાડી. તાલુકદારોને અને માંડળિક રાજારાણાઓને તેમની ફોજો સહિત બોલાવ્યા. મિત્રાચારી રાખનારા રાજ્યાધિપતિ કનેથી નાણાં ઉછીતાં

લીધાં. તેમના દેશોમાંથી ધાન્ય, ડેરાતંબુ, તરવાર, ભાલા, વગેરે સાહિત્યો વેચાતાં આણ્યાં, અને તેમની જોડે દોસ્તીના કરાર કરી તેમની કુમક પણ લીધી.

સને ૧૭૬૧માં પાણીપતની ત્રાસદાયક હાર અને કતલના સમાચાર જાણી મહારાષ્ટ્રનો બ્રાહ્મણ અધિપતિ પેશ્વા બાલાજી નિરાશ થઈ ખેદથી મરણ પામ્યો. મોટા પરાજયની અને ભારે કતલની ખબર સાંભળી તેની ગતિ ભંગ થઈ ગઈ. ગએલું માન પાછું મેળવવાને તેણે કાંઈ ઇલાજ કર્યા નહિ તેમ આ પૂરવીઆ ક્ષત્રીરાજાએ આ રજપુતે કર્યું નહિ. તેણે હિંમત ધરી સફળા બનતા ઉપાય કર્યા. દંડ પેટે અતિ મોટું સબળ સૈન્ય એકઠું કર્યું, ને માર્ગને માટે જોઈતી સામગ્રી ભેગી કરી તમામ બંદોબસ્ત કર્યો. કૂચ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે સામંતો, સરદારો, નાયકો, અને સિપાઈઓને મોટા મેદાનમાં સલામ લેવાને ભેગા કરીને કહ્યું, કે તમે શૂરવીર છો, શૂરવીરનું પરમ લક્ષણ એ છે કે પડે પડે ને પાછો ઊઠે, હારથી ભયભીત ન થાય, પરાજયથી નિરાશ ન થાય, સંકટથી ડરે નહિ. મહાશૂરા લડવૈઆ પણ વખતે હારે છે. "ઘોડે ચડે તે પૃથ્વી પડે, ને ભણે તે નર ભૂલે." જીતવુંહારવું એ તો મહાવીરોને કર્મે સરજેલું છે. પરાજયથી તેમનો જોસ્સો વધે છે. પહોળો ખાડો કૂદવો હોય છે ત્યારે પાછા હઠી દોડીને ઠેકડો ભરીએ તો કૂદી જવાય છે. શસ્ત્રનો ઘા જોરથી કરવાને હાથ પાછો હઠે છે તેમ આપણે ગુજરાત ઉપર કારી ઘા કરવાને પાછા હઠયા છીએ. હવે મારી સંગાથે હીંડો ને જશ લો, ગુજરાતને વશ કરો, ગુર્જરોને હણો ને પૃથ્વી ઉપર નામના કરો. આવતી કાલે મોટે મસળકે કૂચ કરવા માંડજો. એના જોસભેર બોલેલા બોલોથી જોદ્ધા ખૂબ ઉશ્કેરાયા, ને સર્વે એક સાદે ગર્જના કરી કે, "ચાલુક્ય મહારાજની જે, સોલંકી રાજાધિરાજની જે, કલ્યાણપતિની જે."

ગુર્જર દરબારને આ બધી તૈયારીની ખબર હતી. જયશિખરના મિત્ર ભૂપતિઓએ તથા ખબર કહાડવા છાના મોકલેલા ચાર લોકે તેને સઘળી હકીકતથી વાકેફ કર્યો હતો. ભુવડ પોતે આવે છે એ

સાંભળી તે હરખાયો. પોતાનો બરોબરીઆ જોડે યુદ્ધ કરવાનો લાગ આવ્યાથી તેનું મન પ્રમોદ પામ્યું. પ્રધાનોને તેણે આજ્ઞા આપી કે ત્વરાથી પત્રો લખી તથા એપીઆ મોકલી ખંડીઆ રાજારાણાને તેમનાં સૈન્ય સહિત તેડાવો, ને પંચાસરમાં ત્રણ લાખ માણસને વર્ષાઋતુ લગી પહોંચે એટલું અન્ન ભરો. મોટા ઝઘડો અહીં થશે એવું સંભવે છે. શહેરની વસ્તીમાંની સ્ત્રીઓને, બાળકાંને, તથા ઘરડા ખોખરાંને સોરઠ મોકલી દો. મારવાડ, મેવાડ, અને માળવાના રાજાઓની કુમક માગો. તેમને કહાવો કે આજે અમારો વારો છે ને કાલે તમારો આવશે. લોભીઓ ને અભિમાની ભુવડ આપણા સર્વેનો સામાન્ય શત્રુ છે. આ પ્રસંગે આપણા સર્વેનું બળ એકઠું કરવું જોઈએ. મારી વહારે તમે ચઢશો તો હું તમારો આભાર ભૂલનાર નથી એમ કહાવજો. વળી તેમને ખરચ આપવાનું કબુલ કરજો.

સુરપાળે નમનતાઈથી અરજ કરી કે સ્વામીએ ફરમાવ્યું તે ઠીક છે, પણ પારકા ઉપર આધાર રાખવો એ ઘણીક વાર હાનિકારક છે. 'આપ સમાન બળ નહિ ને મેઘ સમાન જળ નહિ,' એ પૂર્ણ ખરૂં છે. આ રાજ્યની તમામ રૈયતને શસ્ત્ર બંધાવો. ભુવડને હરાવવાનો એજ ઉપાય સાચો છે, બીજા બધા કાચા છે, આપણી પાસે હથિઆર પુષ્કળ છે. શસ્ત્રભંડાર મેં તપાસ્યા છે, ને ભરપૂર રાખ્યા છે.

ભૂપતિ ખેદપૂર્વક બોલ્યા કે તમે કહો છો તે સત્ય છે, ને હું જાણું છું. પણ 'અહિંસા પરમો ધર્મ.' એણે મને નબળો કરી નાખ્યો છે; બૌદ્ધ મતે મારા હજારો જોદ્ધાઓનાં હથિઆર મૂકાવ્યાં છે, મોટા મોટા વીરો સંસારત્યાગ કરી સાધુ થઈ ગયા* છે. મારા

* આ કલ્પિત નથી. જયશિખરના વખતમાં, તેના પહેલાં અને પછી સેંકડો વર્ષ સુધી એમ બન્યું હતું. પ્રખ્યાત ચંદ બારોટે પૃથુરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે સંવત ૮૨૧માં અજમેરની રાજગાદીએ વીસળદેવ રાજા બેઠો. એ રાજાના કુંવર સારંગદેવે બૌદ્ધ ધર્મ માની ક્ષત્રીનાં કર્મો તજ્યાં. કુંવરનો મિત્ર કોઈ વાણીઓ હતો તેને જંગલમાં વાઘે માર્યો તેના શોકથી ઉદાસ હતો તે વારે કોઈ બૌદ્ધ જતીએ તેને પોતાના માર્ગનું જ્ઞાન

હજારો ગુર્જર રજપુતો તીરકામઠાં, તરવાર, અને બરછી તજી લેખણુ અને ચોપડા લઈ વેપારી થયા છે. જેમના ભાલા વાઘની છાતીમાં ભોંકાતા તેઓ કીડીઓને લોટ ખવડાવે છે, અને બકરીઓને પાંજરામાં રાખી સંભાળે છે, હીંગ તોળનારા ગાંધી થઈ હાટ માંડે છે. જેઓની તરવાર રણમાં શત્રુનું લોહી પીતી તેઓ સાહુકાર થઈ હુંડી પત્રી લખે છે. ઝવેરી થયા છે, ડોશીવાણીઆ થયા છે, દેશપરદેશના માલ વેચે છે, નેસ્તીની દુકાનો ચલાવે છે, ને લોકને વ્યાજે નાણાં ધીરે છે. તેઓ ભલે ઉદ્યમ કરતા; પણુ તેમને ઠેકાણે બીજા જોઈએ. જો મારા સઘળા ગુર્જરો શસ્ત્ર ધરી ટોળે મળે તો મોટી સંખ્યા થાય. તે બધા શૂરા હોય તો ભુવડની શી તાકાત છે કે મારા રાજ્યની સરહદ ઉપર પગ મૂકે! વીસથી પચાસ વરસની વયના બધા ગુજરાતીઓને ભેગા કરીએ તો લાખો માણુસ થાય. હિંસા કર્યા વિના લડાઈ ના થાય. લડાઈમાં દુશ્મનને મારવા પડે; પણુ એ લોક હિંસા કરવાના નહિ. એ બકાલ થઈ ગએલા ભાજી-

---

સમજાવી દીક્ષા આપી. વીસળદેવ રાજા એથી બહુ ખેદ પામ્યો. તેણે પુત્રને બોલાવી સમજાવ્યો ને પાછો ક્ષત્રી કર્યો.

ચંદની ભાષા.	ગુજરાતી.
" અતિ દુચિત ભયૌ સારંગદેવ ॥	અતિદુખી થયો સારંગદેવ ॥
નિત પ્રતિ કરૈ અરિહંત સેવ ॥	નિત્ય કરે છે અરિહંતની સેવ ॥
બુધ ધ્રમ લિયૌ બાંધે ન તેગ ॥	બુધ ધર્મ લીધો, બાંધે નહિ તલવાર ॥
સુનિ શ્રવન રાજ મન ભૌ ઉદેગ ॥	સુણી સમાચાર રાજાનું મન થયું ઉદ્વેગ ॥
બુલાઈ કુંવર સનમાન કીન ॥	બોલાવી કુંવરને સનમાન કર્યું ॥
કિહિ કાજ તુમં ઈહ ધમ્મ લીન ॥	કયે કાજે તમે એ ધર્મ લીધો ॥
તુમ છંડિ સરમૈ હમ કહૌ બત ॥	તમે છાંડી શરમ અમને કહો વાત ॥
બાનક્ક પુત્ર હન તૈં દુચિત ॥	વણિકપુત્રના હણાવાથી તું દુખી છે ॥
ઇહ નષ્ટગ્યાન સુનિયે ન કાન ॥	એ નષ્ટ જ્ઞાન સુનિયે ન કાન ॥
પુરુષાતન જાજૈ કત્તી હાન ॥	પુરુષાતન જઈ કીર્તિની હાનિ (થાય) ॥
તુમ રાજ વંસ રાજહન સંગ ॥	તમે રાજવંશી રાજાની સંગે ॥
મૃગયા સરખેલો બન દુરંગ ॥	મૃગયા રમો દૂર સુધીના વનમાં ॥
પરમોખ તજો બોધક પુરાણુ ॥	જુઠાણું તજો પુરાણનો બોધ ક્યો ॥
રામાયન સુનકુ ભારથા નદાન ॥	રામાયણુ સાંભળો વળી ભારત સુણો.

ખાઉ રણસંગ્રામમાં શા કામના ! એમને બળાત્કારે આણી સૈન્યમાં ઘાલ્યા તો ઉલટી આપણી ખરાબી થાય. દુશ્મનના હુમલાથી તેમનાં ધોતીઆં છુટી જાય ને પાધરા નાસે. આહાર બદલવાથી બળહીન અને નાહિંમત થઈ ગયા છે. એ બીકણોના શોરબકોરથી ને ભાગવાથી આપણી ફોજના લડનારા શૂરવીરો પણ ગભરાય. ગઈ લડાઈમાં આપણું કમકૌવત હતું તે એજ કારણથી. ઘણા ગુર્જરો વાણીઆ થઈ ગયા છે, ને બીજી વર્ણોમાંના પણ ઘણા એ મતના થયા છે, તેથી આપણું લશ્કર શત્રુના કરતાં નાનું છે. અફ્સોસ ! પણ હું હિંમત હારતો નથી. એ નાનું છે પણ તે ભાકુતી નથી. મારા ચાવડા, મારા ગુર્જર, જોદ્ધા માત્ર લૂણને માટે કે પગારને સારૂ લડનારા નથી; તેઓ પોતાની જન્મભૂમિનું રક્ષણ કરવું, પ્રતાપી ચાવડાવંશને માટે, વ્હાલી ગુજરાતને સારૂ જીવ આપવો એ પોતાનો ધર્મ સમજી દેશની લાજ રાખશે. વાસ્તે હિંમત રાખી તત્પર થાઓ. આપણી ગુર્જર માતાના રક્ષણને માટે પ્રાણાંત સુધી યુદ્ધ કરવું એ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે. એથી મુક્તિ મળશે. હાલો શૂરવીરો કમ્મર બાંધો ! સજ થાઓ !

થોડા માસમાં જેટલી થઈ શકે તેટલી તૈયારી કરી જસરાજ ભુવડને સામો મળવા ગયો. માર્ગમાં બેઉનો મેળાપ થયો પણ ગુર્જરેશ્વરે જોયું કે શત્રુનું દળ પોતાનાથી ત્રમણા ઉપરાંત છે, માટે ગઢને આશ્રયે રહીને લડવાની જરૂર છે. યુક્તિથી પંચાસર ભણી તે વળ્યો: સુરપાળ મોખરે રહી દુશ્મનની ટક્કર ઝીલે, ને જયશિખર કૂચ કરવાની ગોઠવણ કરે. ગુર્જરસેનાને રોકી સંગ્રામ કરવાની ભુવડે બહુ તજવીજ કરી, પણ જયશિખરે તેને ફાવવા દીધો નહિ. રાજા ભુવડ પણ મોટો ચતુર લડવૈયો હતો તેને સમાચાર મળ્યા હતા કે સકળ ગુર્જર સૈન્ય જયશિખરની જોડે છે. પંચાસરના ગઢમાં એટલા થોડા રખવાળ છે કે તેમનો પરાજય સહજ થઈ શકે, ને મોટું કિલ્લાકોટવાળું દ્રવ્યથી છલકાઈ જતું નગર થોડી મહેનતે હાથ આવે, ને પછી ગુર્જર રાજાને જીતવાનું કામ સહેલું થાય. પોતાના ટીલાટ કુંવર કરણને સુરપાળ ઉપર ધસારો કરવાની આજ્ઞા કરી

ભુવડ પંડે કેટલુંક લશ્કર લઈ ગુર્જરોને ફેરે મૂકી આડી વાટે ને ઉતાવળી ચાલે પંચાસર પર ઓચિંતો છાપો મારવા ગયો.

સુરપાળનો સંદેશો જયશિખરને મળ્યો કે સોલંકી સેનાએ હલ્લા કરવા માંડ્યા છે, તેજ ક્ષણે ભેદુઓ ખબર લાવ્યા કે આડવાટે ઉતાવળી કૂચ કરી વહેલાં પંચાસર પહોંચવાને કેટલુંક લશ્કર લઈ ચાલુક્ય રાજા પંડે નીસરી ચૂક્યો છે. ગુર્જરેશ્વરે તુરત સુરપાળને કહાવ્યું કે તારી, મારી, આપણા દેશની લાજ તું અને તને સોંપેલા શૂરવીરો રાખજે, હું ભુવડને અટકાવવા જાઉં છું.

અહીં કરણનો હુમલો જબરદસ્ત હતો. તે જાતે ભાલો લઈ સુરપાળ ઉપર દોડી આવ્યો. નજીક આવી એટલા જોરથી ભાલો ફેંક્યો કે જો ગુર્જર સામંત તત્કાળ વાંકો ન વળ્યો હોત તો તેજ વેળા તેનો પ્રાણ જાત. પાછો ઝટ સીધો થઈ તેણે પોતાનો ભાલો કલ્યાણીના યુવરાજ ઉપર નાખ્યો, તેથી તેના મસ્તકનો ટોપ ઊડી ગયો. એ અપમાનથી ક્રોધાયમાન થએલો કુંવર તરવારે તેનો શિરચ્છેદ કરવાને ધસ્યો. સુરપાળે તેની ફાળ ચૂકાવી તેને એવો ઝટકો લગાવ્યો કે તે ઘોડા પરથી ઉથલી પડ્યો ને મૂર્ચ્છા પામ્યો. રાજકુંવરનો જીવ બચાવવાને એ વેળા તેની ફોજે ભારે જુદ્ધ કર્યું. બેહોશ થઈ ભૂમિએ પડેલા શત્રુને પોતાને કબજે લેવાને ગુર્જરો પણ ખૂબ લડ્યા, તથાપિ પાર પડ્યા નહિ. શત્રુ પોતાના રાજકુમારને છાવણીમાં લઈ જઈ શક્યા. મૂર્ચ્છામાંથી જાગ્યા પછી તેણે તિરંદાજોને લડવા મોકલ્યા. સુરપાળે તેમને પાછા વાળ્યા; રાત પડવાથી ઝઘડો બંધ પડ્યો.

રાજા જયશિખરે ભુવડને પકડી પાડ્યો. પ્રાત:કાળે તેના ઉપર હલ્લા કરવાને તેણે રાતમાં સર્વ રચના કરી રાખી, પણ સવારે સૂર્યોદય થતાં જુવે છે તો સોલંકી સેના મળે નહિ. કરણની માઠી દશા થયાના સમાચાર મળતાં ભુવડે પાછાં ફરી તેને જઈ મળવાનો હુકમ કર્યો હતો. તે ખબરદાર રાજાએ જોયું કે આ વખતે જરા ચૂક થતાં મીરના જેવી મારી ખરાબી થશે. ગુર્જર સૈન્ય સંખ્યામાં ઊતરતું છતાં જયશિખર અને સુરપાળ યુદ્ધકળામાં એવા અનુભવી અને કુશળ છે કે ખૂબ સાવચેતી ન રાખી તો સોલંકી ફોજ સંકટમાં

આવી પડે; એમના દાવપેચનો સ્વાદ તેના સુભટોએ ચાખ્યો હતો. ફસાઈ ન પડવાની મીર વગેરેની વિનતિ ઉપરથી કંઈક નાઉમેદ થઈ તે રતોવાઈ પાછો ફર્યો, ને પોતાના મોટા લશ્કરને ભેગો થયો. જયશિખર અને સુરપાળ પણ પાછા એકઠા મળ્યા. ઘણીજ ચાતુરીથી પાછા હઠતા સહીસલામત તેઓ પંચાસરના થડમાં આવ્યા.

खंड ५मो.

पंचासरनो संग्राम. मीरनी हार. पंचासरनो घेरो. भट्टनी बहादुरी अने मरण. सुरपाळने लांचथी फोडवानो प्रयत्न.

પંચાસર આગળ ભારે જંગ મચ્યો. બંને પક્ષના હજારો સિપાઈ રણમાં પડ્યા, સેંકડો નાયકો ધૂળમાં રગદોળાયા, ને મોટા મોટા સુભટોની ઘાત થઈ. ચાલુક્ય સેનાનો મુખ્ય સામંત ભુવડનો વહાલો વીર, પૂરબીઆ સિપાઈનો માનીતો સરદાર, અને પોતાના પરાજયથી દાઝે બળી રહેલો મીર વેર વાળવાને અને પોતાની ગએલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવાને ઘણો આતુર હતો. સુરપાળને હણીશ ત્યારે સાકર ખાઈશ એવું તેણે પોતાના દેશમાં સોલંકી દરબારની સમક્ષ પણ લીધું હતું, અને ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યાં કેડે સેનાને પાનો ચડાવવાને તેની રૂબરૂ બીજી બાધા લીધી કે સુરપાળનો પ્રાણ લેતાં સુધી દૂધ નહિ ચાખું. તેની લાજ લેનાર, સેંકડો સંગ્રામમાં પ્રાપ્ત કરેલી તેની કીર્તિનો ભંગ કરનાર મોટો વેરી સુરપાળ તેની કલ્પનામાંથી ખસતો નહિ. સમણામાં તેને સુરપાળની ઝંખના થતી, ને ક્રોધે ભર્યો જાગી ઊઠી બૂમો પાડતો કે સુરપાળને હણો, સુરપાળને મારો, કાપો, એણે મારૂં નાક વાઢયું છે! એને હું નહિ છોડું. એને હું જીવતો નહિ રહેવા દઉં. વૈર અને શૌરનો ઉભરો વધારે વાર મનમાં સમાવી શકતો નહતો એ જોઈ ભુવડે વીણી કહાડેલા સ્વારો આપી તેનેજ પ્રથમ હલ્લો કરવા મોકલ્યો. જયશિખરે તેને બે વાર પાછો હઠાવ્યો; ગુર્જર કોળીઓનાં તીરથી ઘણા શત્રુ વીંધાઈ મરણ પામ્યા. સુરપાળને ખોળતો મીર ફરી ફરીને આવતો હતો. જયશિખરે જાણી જોઈને

સુરપાળને પાછળ રાખ્યો હતો, પણ અંતે તેના કાલાવાલાથી આગળ આવવા દીધો.

ત્રીજા હલ્લામાં તેને જોઈ મીરની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. દાંત પીસીને તે બોલ્યો કે, બચ્ચા આવ! આજ તને હું છોડનાર નથી; આજ તારૂં મૃત્યુ છે. હું તને પાછો જીવતો જવા દેવાનો નથી. સુરપાળ ઘોડે હતો માટે પોતે પણ હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડે ચઢ્યો, તે તિરસ્કારના અપશબ્દો બોલતો ગુર્જર સામંતો ઉપર ધાયો. તેને આવતો જોઈ શૂરો સુરપાળ હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થતો સામો જઈ બોલ્યો કે હે મહાન શત્રુ! તું અકળા ના, ધીરો પડ. ‘ઉતાવળા સો બહાવરા ને ધીરા સો ગંભીર.’ આપણે ગંભીરતાથી લડીએ. હું તને થોડી વારમાં સુંઠનો સ્વાદ ચખાડીશ; ને તારા ઉકળતા લોહીનો જોશ નરમ પાડીશ. તારા મગજ ઉપર રક્ત ચડી ગયું છે, માટે તને ફસ ખોલવાની જરૂર છે. હું તને મારા ભાલા વડે સંધરા આપીશ. મીરે પ્રત્યુત્તરમાં બાણની વૃષ્ટિ કરી. સુરપાળના કવચને અથડાઈ તેઓ નીચે પડ્યાં, થોડીવારમાં બેઉ પાસે આવી પહોંચ્યા. સુરપાળે પૂર્ણ જોસ્સાથી ધસી પોતાનો તીક્ષ્ણ ને ભારે ભાલો મીરની કુખમાં એટલા બળથી ચાંપ્યો કે તેના ધક્કાથી મીર ઘોડેથી ઉથલી હેઠે પડ્યો, ને ભાલાની અણી તેના બખ્તરને ભેદી પેટમાં પેઠી. એ વેળા ગુર્જર ફોજમાં જય જયકાર થયો. શાબાશ, શાબાશ, ફતેહ, ફતેહ, વાહ! વાહ! એવો પોકાર ચોમેર ઊઠ્યો.

સોલંકી રાજા પંડે મીરની મદદે દોડી આવ્યો. આણી તરફથી ગુર્જરેશ્વર પણ પોતાના સુભટોને લઈ સુરપાળની કુમકે આવ્યો, અને બેઉ સેના વચ્ચે ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. આયુદ્ધ આયુદ્ધને અથડાય તેના ખણખણાટ, રણસીંગાના શૂર ચડાવનાર નાદ, જોદ્ધાઓની બૂમો, તેમનાં શસ્ત્રોના ચળકાટ, ઘોડાનું ખંખારવું, હાથી અને રથની દોડાદોડ, તીરના વરસાદ વગેરેથી રણભૂમિ ભયાનક થઈ ગઈ. ખેતરની માટીનો લોહીથી કાદવ થયો. આકાશ ધૂળથી છવાયું. મીર પડ્યો હતો ત્યાં તો કતલ થએલા સિપાઈના એટલા ઢગલા થયા કે અશ્વાદિક વાહનને જવાની જગા રહી નહિ. પરંતુ મીરને ઝાલવાનો

સંતોષ ગુર્જર સેનાને મળ્યો નહિ. ડોળીમાં સુવાડી તેને ભુવડ પોતાની છાવણીમાં મોકલી શકયો. એ કરવામાં તેના હજારો જોધ્ધા મુઆ ને પંડને પણ ઘા લાગ્યા. વગર વાંકે પોતાના દેશને પાયમાલ કરવા આવેલા, અને પોતાની નિરપરાધી રૈયતને મારનાર તથા લૂંટનાર રાજા ઉપર કોપ કરી વિકરાળરૂપે દુશ્મનોનો સંહાર કરતો જયશિખર ભુવડની લગોલગ આવ્યો. તેના એક બાણે ચાલુકય પતિના હાથીની અંબાડી ઉપર ઊડતી ધજા ચીરી નાખી, ને બીજે ધજાદંડ ખંડન કર્યો. ભુવડના હાથીના અંગમાં ઠામઠામ તીર ભોકાઈ રહ્યાં હતાં. જયશિખરનું એક બાણ તેના બાહુનું કવચ ફાડીને તેની ચામડીમાં ઘુસ્યું પણ તે ડગ્યો નહિ, બેઉ ભૂપાળ હઠે ભરાયા, ને હારવું કે જીતવું એવો નિશ્ચય કરી વઢયા. ભુવડના બાણે કરીને જયશિખરની અંબાડીનું છત્ર ભંગ થયું, અને તેની બરછી તેના હાથીના કુંભસ્થળમાં ભોકાઈ, જેમ બેઉ મહારાજ મહાશૂરવીર હતા તેમ તેમના ગજરાજ પણ અતિ બહાદુર હતા. તેમનાં શરીર વીંધાઈ જઈ લોહીની ધારાથી લાલ થયાં, પણ કોઈએ પાછી પાની કરી નહિ. ચારે તરફ કતલ ચાલી રહી. ભાલા, તીર, ને તરવાર જોદ્ધાના અંગમાં ભચાભચ ભોકાઈ ફુવારાની ધારાની પેઠે લોહીની ધારા ઊડી, ને ધડશિષ જુદાં પડયાં; ગદાથી મસ્તકનાં ફાડચાં થયાં, ને ચક્રથી શિરચ્છેદ થયા. ઘાએલ થઈ પડેલા જોદ્ધા તેમનાં અંગ હાથીઘોડાના પગ અને રથનાં પૈડાં તળે છુંદાવાથી, જખમની વેદનાથી, અને પાણીની તરસથી ચીસો પાડે. પણ તેમને કોણ ગણકારે ? રાત પડીને અંધારૂં થવાથી એક એકનાં મુખ સૂઝયાં નહિ ત્યારે બંને લશ્કર છૂટાં પડી પોતપોતાને મુકામે ગયાં.

રાત્રીએ રણક્ષેત્ર ત્રાસદાયક દીસવા લાગ્યું, ઘાયલ થઈ પડેલા વીરોની વેદનાની ચીસો, કોઈના અંતના શ્વાસોચ્છ્વાસ, લૂંટવા આવેલા ચોર અને ખાવા આવેલાં શિયાળવાંને હાંકી કાઢવાને કોઈની બૂમો, મરવા પડેલા ઘોડાનાં અને માણસનાં તરફડીઆં, કૂતરાનું ભસવું, શિઆળવાંનું ભૂંકવું, જખમી થએલા જોદ્ધાને ઉપાડી ઔષધશાળામાં લઈ જવાને રાજાએ મોકલેલા આદમીઓનું કલકલાણ, અને તેમની

જોડે મસાલો લઈને આવેલા હજામોનું ભયથી ભડકવું, લોહીલુહાણ થએલાં મુડદાં ઉપર અથડાઈ પડવું, અને લોહીથી ખરડાવું, એ સર્વે કમકમાટ ઉપજાવે તેવું હતું. કોઈનાં ગળાં તરસે સૂકાઈ જતાં હતાં તેઓ પાણી લાવો, પાણી લાવો, એમ મોટે સાદે પોકારતા હતા.

એક ગુર્જર કુટુંબમાં બે ભાઈ બૌધ સંપ્રદાયમાં દાખલ થઈ વાણીઆ થયા હતા, અને તેમનો ત્રીજો જુવાન ભાઈ રજપુત રહી સંગ્રામમાં સામીલ થયો હતો. તે ઘવાણો છે એવી ખબર સાંભળી તેઓ તેને ઘેર લઈ જવાને ચારપાય લઈ રણમાં ખોળતા આવ્યા. તેમને એ દેખાવ જોઈ ચીતળી ચડી. અસંખ્ય મુડદાં, અગણિત ઘાયલ માણસો, કોઈની આંખ ફુટેલી, કોઈના હાથ કપાએલા, કોઈના પગ છુંદાએલા, કોઈની છાતીઓમાં ભાલાથી ઉંડા ખાડા પડેલા, કોઈના કપાળમાં તીર વાગેલાં, કોઈનાં પેટ ચીરાએલાં, જખમો સુણી ગએલા, કોઈનાં માથાં છુંદાઈ ગએલાં, લોહી વહેતા હાથ, પગ, માથાં ને ધડ ઠેકાણે ઠેકાણે રઝળે, કોઈની આંખો ઠરેલા લોહીથી ઢંકાઈ ગએલી, કોઈ મ્હો વકાશી ચત્તા પડેલા, મિત્ર અને વેરીની લોથના ઢગલા, સિપાઈ અને સરદારનાં મુડદાં લોહી અને ધૂળથી આચ્છાદન થઈ ગએલાં જોઈ તેમને કંપારી છૂટી. રક્તથી થએલો કીચડ ખુંદતાં તેઓ ઘણું ભમ્યા ત્યારે પેલો ભાઈ જમીન ઉપર પડેલો જડયો. તરવારના ઝટકાથી તે ઘવાણો હતો ને ઘાવ સુજ્યો હતો. તેના માથામાંથી શોણિત વહેતું હતું, ને તેની આંખ બંધાએલા લોહીથી મીંચાઈ ગઈ હતી. પેટ ચીરવાથી મરવા પડેલો ઘોડો તેની પાસે પડયો હતો, ભાઈ પાણી લાવ્યા હતા, તે વતે તેમણે તેનું મોઢું ધોયું, એટલે આંખો ઉઘાડી તે જાગૃત થયો, ને બોલ્યો, મારો, મારો, શું જુવો છો. પેલા ભાઈ કહે એ તો સોલંકી ન હોય, અમે તારા ભાઈ છીએ. રે ભુંડા ! આ તારી શી માઠી વલે ! આ દરદ તારાથી કેમ ખમાય છે ! અમે અને જતીએ તને ઘણોએ સમજાવ્યો કે તું પાપ કરવા ના જા, હિંસા કરવાનું હથિઆર લઈ લડવા જવાનું આ ફળ જોયું ! જો અમે કેવા કંઠા, ટુંપીઆ, કડાં, કંદોરા પહેરી સુવસ્ત્ર ધારણ કરી સુખે જમીને આવ્યા છીએ, 'જીવ્યો નર ભદ્રા પામે' મુઆ

પછી વહાલાં પોક મૂકે એજ, જો તને પીવાને પાણીએ નથી. આ મડદાંને કાલ સવારે ગીધ, કાગડા ને કૂતરાં ચીરી ખાશે, ને તેમનાં હાડકાં રઝળશે. આ તારી અવસ્થા જો. ઊઠ ઘેર જઈએ. હવે એવાં ખોટાં નિર્દય કામમાં ન પડતો. એ સાંભળતાં પેલા જોદ્ધાના ડોળા લાલ થયા. લોહી ગયાથી નબળો પડેલો છતાં તે તતડીને બોલ્યો કે આપણી જન્મભૂમિના બચાવને માટે, આપણી માતાની લાજ રાખવાને, આપણા જાનમાલનું રક્ષણ કરનાર મહારાજને ઉગારવાને લડવું, આપણા દેશને લૂંટવા આવેલા શત્રુને હણવા એને તમે ખોટું કામ, નિર્દય કર્મ, હિંસા કહો છો, પાપ કહો છો ! જાઓ દુષ્ટો, બળ્યો તમારો જીવદયાનો ધર્મ ! ધિક્કાર છે તમારી ભદ્રાને ! ધૂળ પડી તમારા જીવતરને, તમારા સુખે જમવાને ! તમારાં લૂગડાં-ઘરેણાંને ! જાઓ બાયલા ! કીડીને લોટ મૂકો, માંકણચાંચણને પાળો ! જાઓ કાયર હરામખોરો, બકરાંને છોડાવનાર અને આપણા બંધુ જે માણસ તેમને દુઃખે મરવા દેનારા જાઓ ! નાના જીવને ઉગારનારા અને મોટા જીવને મારનારા કપટીઓ ! જાઓ તમારૂં કાળું કરો !! ઢીલા ભાજીખાઉ ! તમારામાં તે શૂર ક્યાંથી આવે ! શસ્ત્ર વાપરવાનો અનુભવ તમને કેમ થાય ! પ્રભુ મને સાજો કરી ફરી ઉઠાડશે તો મારો પ્રાણ જતાં સુધી મારા રાજાની ફોજમાં રહી સેવા કરીશ. અને મારા દેશના દુશ્મનને આ તરવારે કાપીશ, એમ કહી બેઠો થયો. એવામાં ચોર આવ્યા તેમને જોઈ તેના ભાઈ ઝટ નાઠા. ચોરે તેમની પાછળ પડી પાએક ગાઉ પર પકડી પાડી તેમનું સર્વસ્વ હરી લીધું ને વાણીઆભાઈ રડવા બેઠા. તેમનાં લૂગડાંની ગાંસડી બાંધતા હતા તેવામાં પાછળથી પેલે જોધ્ધે આવી પોતાની લોહીવાળી તરવાર ચલાવી, એક ચોરના માથાના એક ઝટકાથી બે ભાગ કરી નાખ્યા એટલામાં બીજા જીવ લઈને નાસી ગયા. ગએલાં લુગડાં ઘરેણાં પાછાં લઈ ભયથી ધ્રૂજતા ભાઈઓને પહેરાવી તેમની સાથે ઘેર ગયો, ને ઘાને પાટા બંધાવી ખાઈ તાજો થઈ સવારે પાછો લશ્કરમાં સામીલ થયો.

પોતપોતાના મુવેલા સિપાઈઓને બાળવાને (અને બાળવાને લાકડાં પૂરાં ન પડે તો પછી દાટવાને), તથા ઘાએલોને ખેતરોમાંથી

લઈ જવાને બેઉ રાજાએ ત્રણ દિવસ લગી લડાઈબંધ રાખવાનો કરાર કર્યો. અવહાર પૂરો થવા પછી શું કરવું તેનો મનસુબો બંને સેનાના અધિપતિઓએ કર્યો. બેઉ લશ્કરનો ઘાણ વળ્યો હતો. ચાવડા કરતાં સોલંકી ફોજમાં વધારે માણસ મરણ પામ્યા તથા જખમાયા હતા, પણ મૂળમાં ચાવડા રાજાની ફોજ ઘણી ઓછી હોવાથી તે વધારે નબળો પડયો.

ભટ્ટ નામે સામંત બીજી તાજી ફોજ લઈ ભુવડની કુમકે બીજે દહાડે કલ્યાણીથી આવ્યો. તેને એક રોજ વિશ્રામ આપી સોલંકીરાયે ગુર્જર સેના પર હલ્લો કરવા મોકલ્યો. ભટ્ટના લશ્કરને સુરપાળે પાંચવાર મહા પરાક્રમ કરી પાછું હઠાવ્યું, ને ભુવડે પંડે તેને હિંમત આપીને તથા સજાનો ભો બતાવી પાંચેવાર પાછું લડવા મોકલ્યું. છઠ્ઠીવાર યાહોમ કરી ભટ્ટ ઝંપલાવી પડયો, ને સુરપાળના સૈન્યને પંચાસરની ભાગોળ સુધી પાછું હઠાવ્યું. અહીં ભારે ઝઘડો થયો. કોટ ઉપર ઉભો રહી જયશિખર એ યુદ્ધ જોતો હતો તેને દેખી ગુર્જરો મરણીઆ થઈ શત્રુ ઉપર ધસ્યા. ભટ્ટ પોતે મોખરે હતો તેણે બહુ બળ કરી ઘણા ગુર્જર નાયકોને સ્વહસ્તે કાપી નાખ્યા, તેનું જોઈ તેના જોદ્ધા અને સરદારો ઉશ્કેરાઈ ગુર્જર ફોજમાં પતંગીઆની પેઠે ઝંપલાપી પડતા. સંહાર થવામાં મણા રહી નહિ. ભટ્ટ ઘુમતો હતો તેવામાં તેની નજરે સુરપાળ પડયો. વીજળીની ઝડપથી તેની ભણી ધાયો. કોઈ ચાવડા ઠાકોરના તીરથી તેની છાતીને ઘા લાગ્યો, તથાપિ તેની દરકાર ન કરતાં, ને છાતીમાં ભોંકાએલા ભાલુડાને પોતાને હાથે ખેંચી કાઢીને સુરપાળ જોડે હાથ મેળવવા આગળ વધ્યો. સુરપાળે તેનું માથું ઉડાવી દીધું. એ વેળા સોલંકી સેનામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો ! એવામાં કલ્યાણીનો તીલાટ રાજા કરણ બીજી મોટી ટુકડી લઈને મદદે આવ્યો, અને ગુર્જરોને નગરમાં પેસી દરવાજા બંધ કરવા પડયા. હવે સોલંકી સૈન્યનો જમાવ કિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ કોટની થડમાં થયો.

ભુવડે પંચાસરને ઘેરી લેવાની આજ્ઞા પોતાની સેનાને આપી. એ ઘેરો બાવન દિવસ રહ્યો. ચાલુક્યો કોટ ઉપર ચડે બ્હડે ને ગુર્જરો તેમને ઢાળી પાડે, નિત્ય કિલ્લાના જુજવા ભાગ પર હુમલા કરે,

પણ કાંઈ વળે નહિ. એમ ફાવ્યું નહિ ત્યારે ભુવડ અકળાયો. તેણે પોતાના સુભટોને ભેગા કરી વિચાર કર્યો. તેમાં મીરની સલાહથી એવું ઠર્યું કે લાંચ આપી સુરપાળને ફોડવો. જ્યાંસુધી સુરપાળ જીવે કે ફૂટે નહિ ત્યાંસુધી જય કરી પાછાં ખેમકુશળ ઘેર જવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એવું ભુવડના મંત્રીઓએ કહ્યું. શૂરા સોલંકીપતિને આ સલાહ પસંદ પડી નહિ. પણ તે ભોળો હોવાથી મીરાદિક સામંતોની નીચ, દુષ્ટ, અને વહેમી શિખામણ ઘણીકવાર માનતો. તેને સમજાવવાની યુક્તિ મીરને ઘણી આવડતી. મીરના વહેમથી તેને ઘણાંક મોટાં નુકસાન થયાં હતાં. મીરને તંબુએ મોટા મોટા જોશીઓ સદા હાજર રહેતા. તેઓ મુહુર્ત આપે તે ઘડીએ તે જમતો, સુતો, અને તંબુની બહાર નીકળતો. જોશીઓની રજા વિના તે ડગલું ન ભરતો, શુભાશુભ શુકનમાં, મંત્રશાસ્ત્ર પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરાવવામાં અને જાદુમાં તેનું વહેમી મન ખૂબ લાગેલું હતું. શુકનાવળી તેનો રોજનો સાથી હતો. એ ચોપડી પ્રમાણે, તથા શુકનઅપશુકનના ભાવ અને સ્વપ્નાના અર્થ સમજાવનારાના કહેવા મુજબ તે કરતો; એથી તેને ધુતારા બહુ ડગતા, અને તેનાં કામ બગડતાં. આ વહેમ તેને તેની મા ચંદ્રાવળીથી પેઠો હતો. એ બાઈ વહેમની જાળમાં છેક સપડાઈ ગએલી હતી. પ્રથમ સ્વારીમાં મીરના પરાજયનું એક મોટું કારણ તેનો વહેમ હતો. આ વખતે સુરપાળ ઉપર લાલચપત્ર લખવાનું કામ ભુવડે તેને સોંપ્યું. જોશીઓએ કહેલે ચોઘડીએ તણે એ કાગળ લખવા માંડ્યો ને દૂતને હાથ આપ્યો, ને સારા શુકન થયા ત્યારે દૂતને તે પત્ર લઈ જવા દીધો.

વિમળદેવીની જોડે સુરપાળ જમતો હતો તેવામાં મીરના દૂતે આવી તે પત્ર, અને કેસર તથા કંકુનાં પડીકાં તેને હાથો હાથ આપ્યાં, ને કહ્યું કે મહારાજા ભુવડની આજ્ઞાથી મોકલેલો સેનાપતિ મીરનો આ છાનો કાગળ છે. એ આકડાના દૂધે લખેલો છે, આ કંકુનો ચાંલ્લો કરી કેસર ચોળી એકાંત જગાએ જઈ વાંચી, અને ઉત્તર લખી આપો. સુરપાળે તે લઈ દૂતને બહાર દેવડીએ બેસવાની આજ્ઞા આપી. વિમળા કહે લાવો હું વાંચી સંભળાવું. સુરપાળે કીધું એવડી

ઉતાવળ શી છે, જમી રહીને વાંચશું. બાઈ કહે ના હું હાથ ધોઈને વાંચીશ. સુરપાળે હસવામાં કહ્યું કે મારા ઉપરનું પત્ર તમારાથી ના વંચાય. એટલામાં તો તેની વહાલી રાણીએ તેના હાથમાંથી લઈ લીધું અને પીરસનારને બહાર કહાડી મોટેથી વાંચ્યું.

"શ્રીમંત્ ચક્રવર્તી મહારાજાધિરાજ દિગ્વિજયી શ્રી કલ્યાણુ-પતિ મહારાજા ભુવડની આજ્ઞાથી આ પત્ર લખિતંગ તેનો આજ્ઞાંકિત સેવક સામંત શિરોમણિ મુખ્ય સેનાપતિ મીર.

જોગ ગુર્જર સેનાપતિ મહા શૂરવીર સુરપાળ—

જત અમારા મહારાજ તમારૂં યુદ્ધકૌશલ્ય, તમારૂં શૌર્ય, તમારાં પરાક્રમ, અને તમારી ચાતુરી જોઈ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે, ને પોતાની સેવામાં તમને રાખવાને ઇચ્છે છે. તમે ગુર્જર રાજાને છોડી મારા સ્વામીની સેવા સ્વીકારશો તો ધરાશો એટલું ધન, તથા એક લાખની જાગીર ભૂપતિ ભુવડ તમને આપશે. જયશિખરની પડતી દશા આવી છે. એનો કાળ પાસે છે. એને વળગી રહેવાથી આપને લાભ થવાનો નથી, તમારા જીવની હાનિ થશે. તમારૂં કુટુંબ રઝળશે, રવડી રખડીને કમોતે મરશે, માટે દુઃખ તજી સુખમાં આવો. જો આપ આપણી તરફ આવી જયશિખરનો પરાજય કરવામાં સહાય કરશો તો અમારા મહારાજ તમને મોટી પદવી આપશે. પરંતુ ખુલ્લી રીતે બહાર ન પડતાં અંદર રહી છળભેદ કરી તમારી નજરમાં આવે તેમ જયશિખરનો ઘાટ ઘડશો, કે લ-શ્કરને ફોડી દરવાજા ઉઘડાવશો. અમારો ઝટ જય થાય એવી યુક્તિ કરશો તો, અમારા મહારાજની મરજી એટલે સુધી છે કે ત-મને ગુજરાતની ગાદીએ બેસાડવા, અને અમારા અનેક ખંડીઆ રાજાની ટીપમાં દાખલ કરવા. એમ વંશપરંપરા આપને મોટું રાજ્ય મળશે. હાલ નિત્ય કેટલી બધી હિંસા થાય છે તે થતી અ-ટકશે, ને હજારો જીવ ઉગરશે તેનું પુણ્ય પણ તમને લાગશે. ત-મારો દેશ તો દયાધર્મને માટે આખી પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે. આ શુભપત્રનો ઉત્તર ખૂબ ધીરજથી ને દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરીને લખજો. નાદાની કરશો માં. અમે અમારાં વચન પાળવાની ભા-

ટની જમાનગીરી આપીશું. આપની મૈત્રી કરવાને હું પંડે પણ ચાહું છું, માટે સ્નેહભાવથી અનુકૂળ ઉત્તર લખજો. લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે ત્યારે મ્હો ધોવા જવું નહિ, તુરત કપાળ ધરવું એ ધ્યાનમાં રાખી મારૂં કહેણુ સ્વીકારજો. અમારા મહારાજા સ્વહસ્તે તમારે અને વિમળદેવીને મસ્તકે મુગટ પહેરાવશે."

આ પત્રથી સુરપાળ અને વિમળદેવી ક્રોધાયમાન થયાં. બાઈએ પત્ર ફેંકી દીધો. ખાવાનું ખાવાને ઠેકાણે રહ્યું ને સુરપાળ ઊઠી ઉભો થયો. એઉનાં તનમન તપી ગયાં ને રૂંવાટી ઉભી થઈ. પોતાના બે હાથે આંખો મીંચીને જરા ધીરો પડી પોતાની સ્ત્રીનું મન અજમાવવાને સુરપાળ બોલ્યો—"કેમ બાઈને મહારાણી થવું છે? માથે મુગટ પહેરવો છે? તમારા દીકરાનું ભલું તાકશો કે નીતિ પાળશો?" રોષના આવેશમાં આ પેચનું બોલવું વિમળા સમજી નહિ ને બોલી "હું તમારા સદ્‌ગુણને વરી છું, તમારા સત્ય વેરે પરણી છું; હું તો તમારી હિંમત અને પરાક્રમ ઉપર મોહિત થઈ હતી. તમારી છાતીમાં કળજુગે વાસો કર્યો છે એ જાણતી નહતી. બળ્યું તમારૂં રાજ્ય! મારો દીકરો ભીખ માગશે પણ તમારો લાંચનો પૈસો, તમારી રૂશવતની જાગીર, તમારૂં વિશ્વાસઘાતનું રાજ્યાસન, નહિ ભોગવે! કપટથી મેળવેલી ગાદીએ મારે નથી બેસવું! દગાનો મુગટ મારે નથી પહેરવો! હું પતિવ્રતા નારી છું, પણ પતિથી પરમેશ્વરને વધારે મોટો ગણું છું, પાપ કરી પરમેશ્વરનો કોપ માથે નહિ લઉં. લાંચીઆ, લુચ્ચા, ચોરટા, પાપીની હું સાથી નથી, ને નહિ થાઉં. કાવતરાં કરનારા ખૂનીનો સંગ નહિ કરૂં!"

સુરપાળે તુરત તેને કોટી કરીને કહ્યું શાબાશ! મારી વહાલી શાબાશ! ધન્ય છે તારાં માતપિતાને! ગુજરાતમાં મા, બેન, વહુ, ને દીકરી ઘેર ઘેર તારા જેવી સતી હોજો! મેં તો તમારૂં મન જોવાને પૂછ્યું. આવો આપણે જમી લઈએ. ભૂખ તરસને સંતોખી દાઢાં પાડી આ દુષ્ટ પત્રનો ઘટતો જવાબ લખીશું.

સુરપાળનો ઉત્તર—સોલંકી સેનાપતિ મીર જોગ. લખિતંગ શ્રી પંચાસર નગરથી શ્રીમાન ચાવડામણી મહારાજાધિરાજ રાજેંદ્ર જય-

શિખર ગુર્જરેશ્વરનો વિશ્વાસુ, આધીન, ને નીમકહલાલ સેવક, ગુર્જરી માતાનો સાચો તન, સુભટોપરી, ગુર્જર સેનાધિપતિ સુરપાળ. જત તમારો નીચ પત્ર વાંચી તમારી નીચ, ભ્રષ્ટ બુદ્ધિને માટે મને ખેદ થયો. પૂર્વકાળથી આર્ય શૂરવીરો નિષ્કપટી, ચોખ્ખા મનના, સદ્‌ગુણી, અને સદ્‌ગુણને ઉત્તેજન આપનાર હોઈ તેવાજ ગુણો સામાવાળીઆમાં ઇચ્છતા. રિપુરાજાના સેવકોને લાંચરૂશવત આપી નરકમાં મોકલવાનો દુષ્ટ પ્રયાસ તેઓ કદી કરતા નહિ. ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો કે રણમાં પડી સ્વર્ગે જવું, કે શત્રુને મોકલવા, એજ તેમનો હેતુ હતો. તમે એ પવિત્ર બુદ્ધિ તજી અધમ મતિને પામ્યા છો, એથી તમારા રાજ્યની થોડા વખત પછી પડતી થશે એ નક્કી જાણજો. હાલ કદાપિ દૈવયોગે ફતેહ મેળવશો, તથાપિ તેનું ફળ ઝાઝી વાર ટકવાનું નથી, અમારા બહાદુર ચાવડા તમને સુખે બેસવા દેવાના નથી. તમે લાંચીઆ ચોર હશો તેથી મને પણ તમારા જેવો ધારી ફોડવા માગો છો. પણ એ ખચીત જાણજો કે જે લોક લાંચથી વિશ્વાસઘાત કરે છે, સાચાનું જુઠું કરે છે, પક્ષપાત કરે છે, અન્યાય કરે છે કે કરાવે છે, પોતાનો ખરો ધર્મ બજાવતા નથી, તેઓ વખતે થોડા કાળ સુધી દ્રવ્ય જોડે, મોટી પદવીને પામે, પણ અંતે તેમનો નાશ થાય છે, તેમનો વંશ દુર્દશાને પામે છે, તેમનો આત્મા નરકવાસ કરે છે. તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો કુહાડો પોતાના પગમાં મારે છે. તેઓ પોતે નઠારા છે અને બીજાને બગાડે છે. કારભારીઓમાંથી, રાજસેનામાંથી, નોકરચાકરોમાંથી સત્ય અને ન્યાય ગયાં, પ્રમાણિકપણું ગયું, ઉદારતા ગઈ, નીચ બુદ્ધિ આવી, લોભ પેઠો, સ્વાર્થે દેશકલ્યાણભાવને મનમાંથી ખસેડયો કે રાજ્યમાં નબળાઈ, કુસંપ, દુરાચાર, દુષ્ટ ઇચ્છાદિક વિનાશ કરનારા શત્રુઓ પેસવાના, અને નખોદ વાળવાના. સત્ય અંતે તરશેજ એમાં જરાએ સંદેહ નથી. વેદવાક્ય છે કે "સત્યમેવ જયતે." અમારા ચાવડા લોકમાં, અમારા ગુર્જરોમાં લાંચ લેનારા નથી માટે અંતે અમે અમારૂં રાજ્ય પાછું નક્કી મેળવીશું. હલકા દરજ્જાનો સિપાઈ સરખો લાંચથી ફૂટે તેવો નથી તો મને તું કેમ ડગાવી શકીશ ! જ્યારે ગુર્જરો નાકકટા લાંચીઆ

થશે ત્યારે અમારા દેશમાં કળજુગ પ્રવેશ કરશે; ત્યારે પુરુષો પત્નીવ્રત છોડશે, અને સ્ત્રીઓ પતિવ્રત મૂકશે, ઉદ્યમ ઘટશે અને દળદર આવશે. પણ હાલ તો અમારા મુલકમાં સત્યુગ છે. રાજાપ્રજા, સ્વામીસેવક, સ્ત્રીભરથાર, પિતાપુત્ર, પોતપોતાના ધર્મ પાળે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'ધર્મો જય.' માટે અંતે ગુર્જરોનો જય થવાનોજ છે. તમે પાપી છો અને મને પાપના ખાડામાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરો છો. પણ "પાપો ક્ષય" માટે હું તમારો તાણ્યો તણાવાનો નથી. રે દુષ્ટ! ભુંડા શું તારો રાજા પણ તારા જેવો દુષ્ટ હશે કે તારા ભરમાવ્યાથી ભૂલ્યો? ઇંદ્રાસન મળતું હોય તોપણ હું મારો ધર્મ ચૂકું નહિ. ત્રિલોકના રાજ્યની લાલચે પણ હું લૂણહરામ ન થાઉં, મારા સ્વામીની સેવા તજું નહિ, વિશ્વાસઘાત કરૂં નહિ. લાભના લોભથી કે વેર લેવાને, કે બીજા કશાથી કદી ડગું નહિ. કદી સત્ય છોડું નહિ. હું સાચો છું ને મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી સાચો રહીશ. ધિક્કાર છે નફ્ટ લાંચ લેનારને! લયાનત છે લાંચ આપનારને અને લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારને! ધિક્કાર છે તેની જણુતીને! તે લુચ્ચા પોતાના પૂર્વજનાં મ્હો કાળાં કરે છે, કૂળની લાજ ખુએ છે ને અધમગતિને પામે છે. તેમનો વંશ વંઠે છે, ને તેમનું કૂળ આખરે નિકંદન થાય છે. આ પત્ર વાંચી ખૂબ શિખામણ માની લેજે, ને તમામ સોલંકી સરદારોને અને આખી ફોજને એકઠી કરી વાંચી સંભળાવજે. તારા એ કાગળથી તારા દેશની, તારા રાજ્યની, તારી અને તારા બાપદાદાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે. લાંચ દેનાર અને લેનાર કાળા મ્હોના છે; કેમકે લાંચીઆને હાથે અતિ અનર્થ થાય છે. લાંચીઆ માણસ પશુ છે, રાક્ષસ છે, દૈત્ય છે, કેમકે તેઓ ફાંસીઆ ઠગ છે. મને રાજદ્રોહી કરવા ચહાનારને ધીટકાર છે. મારી સુકીર્તિને, મારા રૂડા નામનો બટ્ટો લગાડવાનું કરનારને ધિક્કાર છે! લાંચીઆને ધિક્કાર છે!! લાંચનો અપરાધ મોટો છે. બે બાપના કે વર્ણસંકર હોય તેજ લાંચીઆ હોય છે. લાંચીઆ ચોર છે! પાપી છે! મહા પાપી છે!

खंड ६ ट्टो.

पंचासरनो घेरो. रूपसुंदरीने वनमां मोकले छे. जयशिखरना जोद्धानी दृढता. जयशिखर रणमां पडे छे.

પત્ર દૂતે લઈ જઈ મીરને આપ્યો ને કહ્યું કે આપનો આકડાનાં ક્ષીર વતે લખેલો કાગળ, કેસર, તથા કંકુ સુરપાળે બાળી નાખ્યાં, ને વધામણીમાં મારા કપાળમાં ડામ દેતો હતો, પણ વિમળદેવીના સમજાવ્યાથી જવા દીધો. મીરે સર્વ સમાચાર ભુવડને કહ્યા ને સુરપાળનો કાગળ તેના હાથમાં આપ્યો. ભુવડે વાંચી નીચું જોયું, તેનું મન ગ્લાનિ પામ્યું, તેનું મ્હોડું ઉતરી ગયું, ને તેને ગાલે કાળા શેરડા પડ્યા. તે બોલ્યો એમાં વાજબી લખ્યું છે. એવું હલકું કર્મ કરવું આપણે યોગ્ય નહતું. પણ વારૂ જે થયું તે થયું. હવે એ વાત વીસરી જઈ પંચાસરનો કોટ તોડવા હું પંડે ચડું છું.

વળી ઉગ્રયુદ્ધ થયું. ભુવડને અને તેની ફોજને જયશિખર વારેવારે હરાવે, પણ ભુવડ નિરાશ થાય નહિ. પોતાનાં બુદ્ધિબળ, બહાદુરી, અને સૈન્યની ભારે સંખ્યા ઉપર ભુવડનો પાકો ભરોસો હતો, ને તે જાણતો હતો કે દરેક હુમલાથી ઘેરાએલો ગુર્જર રાજા નિર્બળ થતો જાય છે; તેના વિજય તેની શક્તિને ઓછી કરે છે, માટે મંડ્યા રહેવું. તે દિવસે સાંજ પડતા સુધીમાં તેના લશ્કરે કોટનો એક ભાગ પાડ્યો. એ કરવામાં તેના હજારો લડવૈઆ મૃત્યુ પામ્યા. પણ ઘેરાનો અંત સમીપ આવ્યો. એક દિવસ આરામ લઈ બીજે દહાડે હલ્લો કરવાને ભુવડ સજ થયો. એ દિવસે યુદ્ધની સમાપ્તિ નક્કી થશે એમ સર્વેને ભાસ્યું. ભુવડનું કે જયશિખરનું કે બંનેનું મોત એ દહાડે થવાનું છે માટે બંને પક્ષોએ રાત્રે પરોઢીઆને માટે તૈયારી કરી.

મહારાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવંતી હતાં તેને પુત્ર સાંપડે તો ગુર્જર રાજ્યની પુનઃસ્થાપના થવાનો સંભવ હતો, માટે રાણીને શહેર બહાર લઈ જઈ નિર્ભય સ્થાને મૂકવી કે તે શત્રુને હાથ જાય નહિ, એવો વિચાર જયશિખરના શાણા મંત્રીઓને સૂઝયો. રાજાને જાહેર કરતાં તેણે પણ હા કહી. આ કામ કઠણ હતું. તે કોણ કરે તેનો વિચાર

કારભારીઓ કરવા લાગ્યા. દુશ્મનની બળવાન ફોજથી તમામ નગર વીંટાએલું હતું, અને તે રાત્રે સઘળા જાગૃત હતા. રાજાએ મુખ્ય સુભટોને ભેગા કરી પૂછ્યું કે આ પરાક્રમ કરવાનું બીડું કોણ ઝડપે છે? દરેકે કહ્યું કે હું એ માથે લેવાને રાજી છું, ને એ કરવામાં મારો પ્રાણ જશે તો કૃતાર્થ થઈશ. પણ તે પાર પાડે એવો નર તો આપણામાં માત્ર સુરપાળ છે. સુરપાળ કહે આ છેલ્લી ઘડીએ હું મારા સ્વામીની સોડ છોડી ન જાઉં, મને બેનથી મારો રાજા વિશેષ છે. હું જીવું ત્યાંસુધી આપણા મહારાજના વાળને પણ આંચ આવવા દઉં નહિ. હું તો એમની હજુરમાં લઢતાં મરીશ ને દેવલોકને પામીશ. તેની ભલી હઠ જોઈ જયશિખરે જાતે તેને બહુ સમજાવી તેનો આ રૂડો આગ્રહ છોડાવ્યો. રાજાએ તેને કહ્યું કે " હે શૂરવીર, અતુલ્ય યુદ્ધા! હું વિનતિ કરૂં છું કે તું મારી આ છેલ્લી મોટી સેવા બજાવ. મારે માટે લડતાં મરવાને આતુર છે તો મારો વંશ રાખવાને તારે વધારે આતુર થવું જોઈએ. જો મારો વંશ રહેશે, જો તારી બેનને કુંવર સાંપડશે, તો તે આપણું વેર વાળશે, ગુજરાતને તારશે, ગુર્જર રાજ્ય ફરી સ્થાપશે, ને ચાવડાની ગાદીએ બિરાજશે. હું સમજાું છું ને તમે જાણો છો કે હાલ આપણો જય થવાનો નથી, કાલે મારે કેસરીઆં કરવાં છે, ને તમારા તથા મારા મરણ પછી મારા શબની સંગે ગર્ભવતી રાણી બળી મરશે. શત્રુને હાથ તો જશે નહિ, પણ તેના સહગમનથી મારા સંતાનનો નાશ થશે,ને હું નિર્વંશ રહીશ. મને પિંડ મૂકનાર રહેશે નહિ. તમે જાણો છો કે મારા કુળમાં પુત્ર નથી, ને પુત્ર વગર પૂર્વજોને સંતોષ થતો નથી. આ જગતમાં વાંઝીઆ મરે તેની પ્રતિષ્ઠા નથી. દૈવયોગે એમ થાય તો લાચાર, પણ પરમેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ રાણીને રૂડો દિવસ દેખાડયો છે તો તેને બચાવવાને આપણાથી થાય એટલો પ્રયાસ કરવો ઘટારત છે. આ સેવા તું નહિ કરે તો મારૂં નખોદ જશે, ને આપણા દુષ્ટ વેરી બીનઅડચણે આપણા દેશમાં રાજ્ય કરશે, વાસ્તે મારી છેલ્લી આજ્ઞા માની આ મહાન કામ સિદ્ધ કરી આપો. હું પંડે જાત પણ તેમાં મારી શોભા નહિ. હું આ નગરમાંથી ખસું તો કાયરમાં ખપું,

અને મારા પૂર્વજોની લાજ જાય. મહારાણીને સહીસલામત ઘેરા-માંથી લઈ જઈ શકે એવો અક્કલમંદ અને પરાક્રમી તુંજ છે, માટે એ સાહસ કર્મ કરી જગતમાં તારી નામના કર. ગુજરાતના ચાવડા કુળના, ને મારા કલ્યાણ સારૂ તારે આ કામ કર્યા વિના છૂટકો નથી. તું મારી પાસે રહીશ તોપણ જીતવાની આશા નથી. તું કદાપિ પાછો આવી શકીશ, ને નહિ આવે તો વધારે લાભ થશે, કેમકે તું મારા વેરાએલા ગુર્જરોને એકઠા કરી શત્રુને પીડી શકીશ, ને મારા સંતા-નને ઉછેરી દેશની મુક્તિ કરીશ. ”

આ ભાષણથી સુરપાળના ઉદાર અને બહાદુર મન પર અસર થઈ. રાજાના તર્ક તેને યથાર્થ લાગ્યા, પિંડબિંડના વહેમ તો માનતો નહિ, પણ રાણીના ગર્ભથી અને પોતાના ઘેરામાંથી છૂટા પડવાથી દેશને સ્વતંત્ર કરવાની આશા તેને ખરી લાગવાથી એ કામ કરવાને તે તત્પર થયો.

આ કામને યોગ્ય અનુભવી સ્વારોને વીણી કાઢવામાં અને સજ થવામાં સુરપાળ લાગ્યો હતો તે વારે જયશિખરે પોતાની પ્રિય રાણીની છેલ્લી મુલાકાત લીધી. રંગમહેલમાં જઈ રૂપસુંદરીને સકળ વર્તમાન કહ્યા, અને ગદ્દગદ કંઠે વિનતિ કરી કે “ તમે આ ઘડીએ તમારા ભાઈ જોડે નગર બહાર નીકળી કોઈ અભય સ્થાનકમાં જઈ રહો. મારા શૂરા ગુર્જરોએ આ વિગ્રહમાં યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી, પણ રિપુદળ આપણા સૈન્યથી સંખ્યામાં ઘણું મોટું હોવાથી તથા વિશેષ કુમક તેને પ્રતિદિવસ આવી મળવાથી, આપણી નગરી ઘેરાવાથી વધારે મદદ મને મળી શકતી નથી, અને બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, વગેરે પુરીજનો અહિંસા ધર્મમાં ભળી, લડાઈમાં નકામા થવાથી મને જીતવાની હવે આશા નથી. આ-વતી કાલે સર્વ નક્કી થઈ જવાનું છે. હું મારા શૂરવીરો લઈ કેસ-રીઆં કરવાનો છું, માટે તમે અહીંથી સિધારો. આપણું સંતાન થાય તેની રક્ષા કરજો. ઈશ્વરકૃપાથી કુંવર જન્મશે તો તમારી તથા તેના મામાની કને રહી યોગ્ય કેળવણી પામી આપણું વેર વાળશે. કુંવરી અવતરશે તો આપણો જમાઈ કે દોહિત્ર શત્રુને ગુજરાતમાંથી

હાંકી કહાડી ગુર્જર રાજ્યાસને બેસશે, માટે તમે અહીંથી સિધારો. હું ક્ષત્રી ધર્મ આચરતાં સ્વર્ગવાસ કરીશ, ને ત્યાં તમારા કલ્યાણને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશ."

આ વચન સાંભળી રાણીનું કોમળ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, ને તેનાં નેત્રોમાંથી જળધારા વહેવા લાગી. વિયોગ થવાની વાત સુણી તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. જયશિખરે તેને પોતાની છાતી સરસી ચાંપી, ને ચુંબન કરી કહ્યું, મારી મીઠી, તું રડ નહિ, તું રાજાની પુત્રી છે, ક્ષત્રી ધર્મ જાણે છે; હોશિઆર થઈ મારી જોડે છેલ્લીવેલ્લી વાત કર. હે પ્રિયા! તારાથી છૂટાં પડતાં મારૂં હૈયું ફાટી જાય છે. પણ શું કરૂં! રાજધર્મ, ક્ષત્રીધર્મ, મારૂં કર્તવ્ય કર્મ છે. રાજ્યાસને બેસતી વેળા મેં પ્રજાવ્રત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, અને પ્રજાનું યથાન્યાયે પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, આજ સુધી મેં રૈયતના ધનનો ઉપભોગ કર્યો છે, અને તેને બદલે પ્રજાની સેવા બજાવી છે. હું જીવતાં છતાં મારી પ્યારી ગુજરાતને, મારા વહાલા દેશને, બીજાને સ્વાધીન કદી નહિ થવા દઉં. ગુજરાત ઉપર તમારો અતિ પ્રેમ છે. હું તમને ગુજરાતના સમ દઈ અરજ કરૂં છું કે આ મારી વિનતિ કબુલ કરો, મારી પાછળ તમારા બળી મરવાથી પરમેશ્વરનો કોપ થશે, આપણા સંતાનનો નાશ થશે, ને આપણું કુળ નિકન્દ થશે; મારો વંશ રાખવો આ સમે તમારે હાથ છે. પ્યારી, માટે મારૂં કહ્યું માનો.

રાજા શોકમાં ગરક થઈ જવાથી વધારે બોલી શકયો નહિ. ચતુર રાણી તુરત ચેતી કે હું જો આ વેળા તેની સંભાળ નહિ લઉં તો રખેને તેના મગજ ઉપર માઠી અસર થાય. દયામણી મધુર વાણીથી તે બોલી, પિયુજી! મારી સામું જુવો! હું તમારી આજ્ઞાને સદા આધીન છું. આજ પર્યંત મેં તમારી ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, અને જીવતાં સુધી કરવાની નથી. મને ચિંતા એજ છે કે તમારા વિના હું જીવીશ કેમ?

રાણીનાં મીઠાં વચનથી રાજા જાગૃત થયો, અને ભેટી પડયો. જરા વાર બેઉ ચૂપ રહ્યાં, પછી રાજાએ કહ્યું, વહાલી શું

કરીએ લાચાર છું. ઇશ્વરેચ્છાને તાબે શ્રદ્ધાથી થવું એ આપણો ને મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. હું જાણું છું કે મારો અમર આત્મા કાલે વિમાનમાં બેસી દેવલોક જશે, ને પછી તમારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગશે. પણ શું કરીએ, નાઇલાજ છું. વાહાલી તું ઊઠ, સજ થા. વિલંબ કરવાનો સમય નથી. જો પેલો શૂરવીર સુરપાળ આવે છે. રાણી કહે, મહારાજ મને તો આપની જોડે મરવા દો. સહગમન કરવાનું મને મન છે. હું પત્નીધર્મ ન તજું; તમને સંકટમાં મૂકી નાસી ના જાઉં, પછી જે થવાનું હશે તે થશે. હું તો આપની ચિતા ઉપર આપને અને શિવને સંભારતી બળી મરીશ. આજ્ઞા આપો તો શસ્ત્ર લઈ તમારી હારે યુદ્ધે ચડું, પણ તમને તજી નાસી નહિ જાઉં. મારા પ્રાણથી તમે મને વધારે વહાલા છો. આ સંસારમાં ધણીથી વધારે સ્ત્રીને કોઈ નથી. રુડા સ્વામીને તજનાર, સ્વામીને દૂભનાર સ્ત્રીને ધિક્કાર છે. તમે તો મને સુખ આપવામાં કસર કરી નથી, એક તુંકારો સરખો કહ્યો નથી, દેરાસરના દેવતાથી મને વધારે માન આપ્યું છે. દેવતા તો બિચારા કાંઈ બોલતા નથી, ને કાંઈ માગતા નથી, પણ મેં તો તમારી પાસે ઘણુંએ માગેલું છે; ને તે સર્વે પામી છું. એ સર્વેનો બદલો એ આપું કે મારા પંડને ઉગારવાને આ અંત સમયે વેગળી નાસી જઈ ભરાઈ બેસું? ના, ના, અંત લગી હું તમારી ચાકરી કરીશ, મને ના મોકલો. તમારાથી છૂટી પડી હું જીવવાની નથી, તો મને તમારી સાથે કાં મરવા નથી દેતા. મારી અબળાની આ અરજ માનો, મહારાજ માનો! ભરથાર વિના ભામિની કેમ રહી શકે? શું મને કહાડી મૂકશો?

મોટા મોતીના દાણા જેવાં આંસુ રાણીની આંખોમાંથી દડદડ પડયાં જતાં હતાં; તેના સુંદર ગાલ પલળી ગયા. રાજા પોતાના રૂમાલ વતે તેને લૂછી નાખતો ને આસનાવાસના કરતો. રાણીને શાંત પાડવાને તેણે કહ્યું કે હું પતિધર્મ જાણું છું. જેની જોડે લગ્ન થયાં, જેનો હાથ ચોરીમાં ઝાલ્યો તેને કહાડી મૂકનારને ધિક્કાર છે. સન્નારીનો તિરસ્કાર કરનાર મહાપાપી છે, તે મુએ નરકવાસ કરે છે, ને જીવતે દુનીઆનાં ખાસડાં ખાય છે. જગતની

ગાળ તેને માથે છે. વહુ તો પ્રાણ સમાન છે, પુરુષનું અર્ધાંગ છે. પહેલી તે અને પછી સૌ. સ્ત્રીને સંતાપનાર પશુથીએ તુચ્છ છે. પત્નીને દુઃખ દેનાર દુષ્ટ છે. તેને પોતાની પાસે રાખી સદા તેનું રક્ષણ કરવું એ ઈશ્વરી નિયમ છે; સ્ત્રીને તજવી એ ઈશ્વરેચ્છા વિરુદ્ધ છે માટે દૂષિત છે. પણ આ અવસર જુદો છે, બારીક છે, આ વિશેષ સમય છે. બીજે વખતે વહાલી તમને જા કહેતાં મારી જીભ કપાઈ જાય. આ વેળા પણ મારા હૃદયની વેદના, મારા મનનું દરદ હુંજ જાણું છું; પણ બીજો ઉપાય નથી. મેં તમને આજ સુધી દેવીની પેઠે પૂજ્યાં છે. આપણા બેના જીવ જુદા જાણ્યા નથી. એનો બદલો હું તમારાથી પેટ ભરીને પામ્યો છું. હે પ્રિયંવદા! મારૂં મન ખાટું થાય એવું તમે કદી કહ્યું નથી અને કર્યું નથી. હે પ્રેમદા! તમારી પતિસેવાથી સીમા છે. એવી રાણી કોઈ રાજાને નથી. આપણો પ્રેમ સંભારી તમે સંતોષ માનજો. હવે ધીરજ પકડો. અમૂલ્ય વખત જાય છે, કાળને શરણ થવું જોઈએ.

સુરપાળે તૈયાર થઈ આવ્યાની ખબર મહારાજાને કહાવી કે રાણીના પેટમાં ફાળ પડી. જસરાજ સુરપાળને સામો તેડવા ગયો, ને તેને કાનમાં કહ્યું કે યુક્તિથી રાણીને સમજાવી લઈ જાઓ. બંને વાતો કરતા રાણીના ઓરડામાં આવ્યા. રાણી છાતી ફાટ રોવા લાગી, ને કેમે કરી છાની ના રહે. સુરપાળને કહે ભાઈ તું મને વહાલો બહુ છે, પણ આ વખત તો કાળ જેવો લાગે છે. આ ઘડીએ જમના દૂત આવી મારા જીવને લઈ જાય તો હું તેમનો પાડ માનું. તેને હું તારાથી ભલા ગણું કેમકે હું સચૂડી મરૂં. તું મારૂં માથું વાઢ પણ મને મારા સ્વામીથી વખૂટી માં પાડ. વિરહની વેદના મારાથી નહિ ખમાય. તું મારો ભાઈ છે કે કાળ છે? તારી બહેનને વિધવા થએલી જોવાને શીદ ઇચ્છે છે? તું ક્ષત્રી છે કે કોણ? તું રણભૂમિ છોડી મારા પિતાને કેમ લજવે છે? રે કાયર; બાપદાદાનું નામ બોળવા કેમ તૈયાર થયો છે? તારૂં પુરુષાર્થ ક્યાં ગયું? તું પંચાસર તજી નાસીશ તો મારા બાપના પૂર્વજોને લાજ લાગશે. શું તું લુણહરામ થઈશ? આપણી ગુજરાતને માટે નહિ લડે? તારા

બનેવીને સમજાવ કે મને અહીં રહેવા દઈ એની જોડે સ્વર્ગે લઈ જાય. હું મરવાથી નથી બીતી. ભરથારના વિયોગથી મરવું ભલું છે. દુનીઆ શું કહેશે ? ગુર્જરેશ્વરને તજી ભાઈબેન નાઠાં. એમ લોક બોલશે ને આપણા બેનાં નાક વઢાઈ જશે. તારે ભાગવું હોય તો ભાગ બાયલા ! હું તો નહિ આવું. મને રાખો મહારાજ મને રાખો !

એટલું બોલતાં તેને મૂર્ચ્છા આવી. સાળાબનેવીએ તેના મુખ ઉપર પાણી છાંટી શુદ્ધિમાં આણી. વળી ખૂબ સમજાવી, એક હાથ રાજાએ ને બીજો સુરપાળે સાહી રાજમંદિરની બહાર તેને તેડી લાવ્યા. ચાલતી ચાલતી ને રડતી રડતી રાણી બોલ્યાં—હે પ્રાણપ્રિય ! હવે આપણે નહિ મળીએ કે ? વહાલા આ શું આપણું છેલ્લું મળવું છે ? પ્રિય ધણી આપણે કયારે મળીશું ! મને કહો તો ખરા ! ઓ પીયુજી, ઓ સ્વામીનાથ ! એક વાર છેલ્લુંવેલ્લું તો મારી જોડે બોલો ! ! ભાઈ સુરપાળ તું મને ક્ષમા કરજે. હું વિનયવિરુદ્ધ વર્તું છું, તારી મર્યાદા પાળતી નથી. મને મારા ધણીને છેલ્લું આલિંગન કરવા દે. હે પ્રાણજીવન પ્યારા ! આપણે કયારે ફરીને મળીશું ?

આ વેળા ઉદાસ થએલા જયશિખરની ગંભીરતા રહી નહિ. તેણે પોતાનું મન ઘણું વશ રાખવા માંડયું પણ રહ્યું નહિ. રુદન કરતી પ્યારીને વળગીને રોયો ને બોલ્યો રે મારી વહાલી ! હવે આપણે સ્વર્ગમાં મળીશું ! સદાશિવ જગન્નાથ તારી રક્ષા કરશે ! ને મારા સંતાનને ઉગારશે. રાણી બેહોશ થવા લાગી તે જોઈ સુરપાળે રાજાને બોલતો અટકાવવાની વિનંતિ કરી કહ્યું. હવે ખોટી થવાનો સમય નથી, એક પહોર પછી જઈ શકાશે નહિ ને આપણી ધારણા રદ જશે. આપણે રજપુત છીએ, ક્ષત્રી છીએ, તમને બેઉને આમ રડવું ઘટતું નથી. શું મને જવું ગમે છે ? આ હું યુદ્ધે જાઉં છું. ઈશ્વરેચ્છા હશે તે થશે ! એમ કહી ચાલવા માંડયું કે રાજાએ તેનો હાથ ઝાલી ઉભો રાખ્યો. રાણી વગેરેને વેશ બદલાવી નણંદ વિમળા તથા કેટલીક દાસીઓની સંગાતે વિદાય કર્યાં. રાણી પાણી પી જરા સાવધ થઈ ને ઘોડે બેઠી, ને સર્વે ચાલ્યાં.

એ વેળા મધરાત થઈ હતી. ભુવડની સેનાના જે ભાગમાં શાંતિ

વધારે હતી તે ભણી તેઓ ગયાં. માત્ર પહેરેગીરો ફરતા હતા. અને તેમની તપાસ કરનાર રોન આવજા કરતી. એ રોન ફરનારનો વેશ સુરપાળે અને તેના સ્વારોએ લીધો હતો, અને તેમના શબ્દો બોલતા તેઓ શત્રુની છાવણીને પસાર કરી ગયા. એથી તેમના જવાની બાતમી ભુવડને પ્રભાત સુધી મળી નહિ. ખબર પડી કે તત્કાળ તેમને પકડવાને તેણે સ્વારો દોડાવ્યા, પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

જયશિખરે પોતાની ફોજને મસળકા સુધી સુવાની રજા આપી, પણ મધરાત લગી થોડાજ ઉંઘ્યા, મોડી રાત સુધી બેઉ દળમાં ધામધૂમ રહી. પંચાસરની ચોમેર પાંચ પાંચ ગાઉ સુધી તાપણીના ભડકા દેખાતા હતા. બંને ફોજમાં એ રાત પોતાના જીવતરની છેલ્લી માની જોદ્ધા પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે આનંદ કરતા હતા. કોઈ મદિરા પીને નાચતા, કોઈ વાંસળી વગાડતા, કોઈ ડફ વગાડી ખ્યાલટપ્પા ગાતા, કોઈ લાવણી બોલતા, કોઈ હરિનું ભજન કરતા, પણ ઘણો ભાગ તો ભાટબ્રાહ્મણને મુખે મહાભારત અને રામાયણની કથાના વીર રસના અધ્યાય સાંભળવામાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો હતો. એ કથાથી તેઓના મનમાં શૂરના ઉભરા આવતા, સુભટો પણ ઉશ્કેરાઈ બોલી ઊઠતા કે ક્યારે વાણું વાય કે શત્રુને હણીએ કે ઇંદ્રની અપ્સરાને વરીએ. કવિ શંકર હથિઆર બાંધી ગુર્જર સેનામાં ઘૂમતો, ને જોદ્ધાને શૌર ચડાવતો. બંને સૈન્યમાં મધરાત વિત્યા પછી ઘણા ખરા ઉંઘ્યા, ને મોટી સવારે ઊઠી ઝટ ખાઈ પી સંગ્રામને માટે સજ થયા.

રાજા ભુવડે સૂર્યોદય થયા પછી વ્યૂહ રચના કરી હલ્લાનો ક્રમ સામંતોને જણાવ્યો. પંડે સૈન્યમાં ફર્યો, અને જોદ્ધાને ઉશ્કેર્યા. તેમને તેણે કહ્યું કે હવે જીતવું કે મરવું, ત્રીજો રસ્તો નથી. જે નાસશે તેના પ્રાણ માર્ગમાં ખારીલા ગુર્જરો લેશે, તો રણમાં પડી કાં ન મરીએ! સિપાઈઓ અને સરદારો બોલ્યા કે મહારાજ અમે પાછી પાની કરીએ તેવા નથી; અમને વહેલા વહેલા શત્રુ ઉપર મોકલો ગુર્જરોને હણવાને અમારા હાથ ચળવળે છે. હવે યુધ્ધે જવાની ઉતાવળે આજ્ઞા આપો; વિલંબ ના કરો. એ વચનોથી ભુવડનો આત્મા પ્રસન્ન

થયો. તેણે તેમને જમી લેવાની આજ્ઞા કરી.

પંચાસરની પશ્ચિમે તૂટેલા કોટની રાંગે જસરાજે પોતાની સેનાનો મોટો ભાગ ગોઠવી સામંતો અને નાયકોને ભેગા કરીને કહ્યું કે જેમને જીવવું વહાલું હોય તેમણે સુખે પોતપોતાને ઘેર જવું, હું તેમને પરવાનગી આપું છું. આજ કેસરીઆં કરવાનો નિશ્ચય મેં કર્યો છે; મારી હારે જેમને મરવાની ખુશી હોય તેમણે તરવાર ઉઘાડી ઉંચી કરવી. એકે એક સરદારે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડી ઉંચી કરી, 'જીવ્યો નર ભદ્રા પામે,' એવું કહેનાર કોણ છે? એવું મહીપતિના પૂછવા પરથી સર્વ બોલ્યા કે 'એકે નથી, એકે નથી.' પછી ભૂપતિ સેનામાં ફરવા નીકળ્યો. જ્યાં જ્યાં યોદ્ધાઓના મોટા સમુદાય હતા ત્યાં ત્યાં જઈ તેણે કહ્યું કે હું આજે કેસરીઆં કરવાનો છું, જેને મારી જોડે મરણીઆ થઈ આવવું હોય તે રહે, અને બાકીનાને હું રાજીખુશીથી ઘેર જવાને રજા આપું છું. સઘળાએ ઉત્તર આપ્યો કે "અમે ગરાસીઆ છીએ, અમે શૂરવીર છીએ, કાયર હીજડા નથી, ફાતડા હેવાન નથી કે સ્વધર્મ ચૂકીએ, અમને પ્રાણ કરતાં પ્રતિષ્ઠા પર વધારે પ્રેમ છે. અમે રજપુતો છીએ. ગરાસીઆનો દીકરો, રજપુતનો બેટો, મરવાનો ભય ન રાખે, જખમની પીડાથી ન ડરે, ગોઝારા હોય તે ઘરમાં ભરાઈ બેસે, અમે આપનું લૂણ આજ લગી ખાધું છે, તો લૂણહરામ કેમ થઈએ? અમે ચાવડાના પ્રતાપી ઝુંડા તળે આજ સુધી રહ્યા છીએ તેને આજ કેમ તજાય? ના તજાય! અમે ગુજરાત માતાના પુત્રો છીએ. પોતાની માને શત્રુને સોંપી નાસી કેમ જવાય! ના જવાય! ના જવાય! અમે આપની સાથે કેસરીઆં કરીશું." આ મહાવાક્યો સાંભળી અતિમગ્ન થએલો જયશિખર બોલ્યો 'ગુજરાત માતકી જે.' શૂરવીરોએ સામી હલકાર નાખી કે "ગુજરાત માતકી જે! ગુર્જરેશ્વરની જે." કોટેકોટ ને બહાર આખા દળમાં એ ગર્જના થઈ રહી, ને આખું શહેર ગાજી રહ્યું.

પોતાના જોદ્ધાઓના ઉમંગથી પ્રસન્ન થઈ સંગ્રામની ગોઠવણ કરે છે તેવામાં ભુવડનો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેણે જયશિખરને લખ્યું કે આપે "જવાંમરદી કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. આપ ગુ-

જરાતના ખરેખરા સિંહ છો. પણ હું સિંહને પકડનાર છું. મેં ઘણા સિંહને નાથ્યા છે, પરંતુ તેમાં તમારા જેવો મસ્ત બળવાન દીઠો નથી. તમારી બહાદુરીથી અચરજ પામ્યો છું. પણ મારે તમને ચેતાવવા જોઈએ કે આજે આપ જે પ્રયત્ન કરશો તે મિથ્યા જશે. આજ આપ પંચાસરનો બચાવ કરી શકવાના નથી. હવે આપથી ગઢ જાળવી શકાવાનો નથી ને મરશો, માટે રીત પ્રમાણે કાચે સુતરે હાથ બાંધી દાંતે તરણું લઈ મારે પગે પડો તો રાજ્ય તમારે હાથ રહેવા દઉં. જીવતાં રહેવું હોય તો એમ કરો." ગુર્જર રાજાએ ઉત્તર મોકલ્યો કે "તેમ કર્યા પછી જીવવામાં શું સુખ છે? જીવ્યો નર ભદ્રા પામે એ શિખામણ નરને માટે નથી, ખરને સારૂ છે, મરદને માટે નથી, ઓરતને સારૂ છે, કાયરને વાસ્તે છે. રણમાં પડીશ તો મને ગુજરાતને ઠેકાણે સ્વર્ગ મળશે, મારા કુળની લાજ રહેશે, મારા દેશની આબરૂ વધશે, અને મારી અને મારા ચાવડાની અક્ષય નામના થશે. હું પણ આપને ચેતાવું છું કે કદાપિ ગુજરાતના સિંહનો શિકાર કરવામાં આપ ફતેહ પામશો પણ તે ફતેહનું ફળ સુખે ભોગવાશે નહિ. મારા બહાદુર ચાવડા આખા દેશમાં હજી ઘણા છે. તેઓ તમને ઠરી ઠામ બેસવા દેવાના નથી. ધન લેવા આવ્યા હો તો માગી લો; આપું તે લઈ પાછા ફરો. આપ મોટા શૂરવીરો છો, હવે પાછા ફરવામાં ગેરત લાગશે નહિ એટલુંજ નહિ પણ તમારી ઇજત વધશે. આજ હું કેસરીઆં કરવાનો છું, માટે ચેતાવું છું કે જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તમારા સૈન્યની પુંઠે રહેજો, મોખરે ના આવશો. આપણા બેના શૂરા જોદ્ધાઓના પ્રાણ ઉગારવા ચહાતા હો તો આવો આપણે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરીએ. હિંમત હોય તો મેદાન પડો. સ્વર્ગે આજ જવું હોય તો એકલા મારી જોડે લડો." આવા ઉત્તરથી રાજા ભુવડે રોષે ભરાઈ લઢવાની આજ્ઞા આપી, ને સંગ્રામ શરૂ થયો. જયશિખરના વેણનો ચટકો લાગવાથી તેણે પ્રથમ દ્વંદ્વ યુદ્ધની મરજી કરી, પણ તેના મંત્રી અને સુભટોએ તેને વાર્યો, ને લશ્કરની પાછળ ઘણી મહેનતે રાખ્યો. તેના સામંતો ઉત્સાહથી આગળ વધ્યા. સંગ્રામનાં વાજાં વાગ્યાં, ને યુદ્ધ થવા

માંડયું. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે 'એ વેળા સામસામાં સૈન્ય તોફાનના વાદળની પેઠે એકમેક થઈ જઈ તેમાં શસ્ત્રો વીજળીની પેઠે ચળકી રહ્યાં. યોદ્ધાઓના પગના ધમકારાથી પૃથ્વી ધ્રૂજી. જોદ્ધાઓના હોકારાથી વાદળ મેઘની પેરે ગાજ્યું. બાણવૃષ્ટિથી આકાશ છવાયું, એક ભણીથી હળ, મૂશળ, ગદા, ત્રિશળ, ચક્રાદિના પ્રહાર ચાલ્યા. બીજી મેરથી સવાર સાથે સવારે કતલ ચલાવી, અને ત્રીજી તરફથી હાથી સાથે હાથી વઢયા. ચોથે સ્થળે રથીઓ સાથે રથીઓ મસ્ત થઈ લઢયા.' પંચાસરની પશ્ચિમે જ્યાં કોટ તૂટગો હતો ત્યાંથી બહાર નીકળી જયશિખરે મહાયુદ્ધ મચાવ્યું. કોટની થડમાં લોહીથી રંગાએલી પૃથ્વી પર અગણિત મુડદાંના ઢગલા થયા. લડાઈનો શોર જેમ જોરથી નીકળતો તેમ જોદ્ધાઓને વધારે શૂર ચડતું. ભાટ તેમને પાનો ચડાવવાને કહેતા કે આ રણભૂમિમાં કીર્ત્તિ મેળવી સ્વર્ગમાં વાસ કરો ને દેવતાની પદવી પામો. આ લોકમાં અને પરલોકમાં તમારાં નામ અમર કરો!

માણસના તોટાથી જયશિખરનું ફાવ્યું નહિ. તેનું સૈન્ય ખૂટયું, તેના થોડા જોદ્ધા દુશ્મનના મોટા જથાથી મરણ પામ્યા. ગુર્જરેશ્વર જાતે સેંકડો માણસોને સંહારતો ને પુષ્કળ બાણથી વિંધાએલો ખંડન થએલા કોટમાં પડયો, અને વિજયી શત્રુ તેના શરીર ઉપર થઈ તેની રાજ્યધાનીમાં પેઠા. મરતા પહેલાં જયશિખરે અદ્ભુત શૂર દર્શાવ્યું. તેના પરાક્રમથી દુશ્મનને ઘણીકવાર નાસવું પડયું. તેની તરવાર ફરતી હતી તેના ઝપાટામાં જે આવતો તેના શરીરના બે ભાગ થઈ જતા. ખેડુત જેમ દાતરડે ઘાસ કાપે છે તેમ તેણે પોતાની તરવાર વડે શત્રુને વાઢયા. તેનું કવચ ઘાથી ચીરાયું, તેનું શરીર બાણ અને બરછીથી વિંધાયું; ચારણી જેવું થયું, ને લોહીની ધારા ચોમેરથી વહી, અંતે તેના મસ્તકનો ટોપ ઊડયો, ને કપાળમાં ચક્રથી ઉંડો ઘા થયો તેથી આંખો રક્તથી ઢંકાઈ ગઈ ને ભાન ગયાથી ઘોડેથી પડયો. દુશમનોને તેના અંગ ઉપર આવતા અટકાવવાને સેંકડો ચાવડા ત્યાં લડયા ને પડયા. છેલ્લે તેમની સંખ્યા ખૂટયાથી શત્રુનું ફાવ્યું, ને તેઓ નગરમાં ધુસ્યા. શહેરમાંએ

ભારે કતલ ચાલી ને શત્રુના બહુ માણુસનો સંહાર થયો. પણ પોતાની ફોજની અખૂટ સંખ્યાને લીધે ભુવડ રાજમંદિર સુધી આવી પહોંચ્યો. અહીં અંતઃપુરની ચોકી કરનારા પીળી પાઘ અને પીળા વાગા પહેરી આંધળીઆં કરવા ઉભા હતા, તેઓ મરણીઆ થઈ જોસ્સાથી તૂટી પડયા અને સોલંકી સેનાને ભાગળ સુધી પાછી કહાડી. તેટલામાં રાજસ્ત્રીઓએ પોતાના મયત સ્વામીના શબને ઉઠાવી મહેલના મોટા ચોકમાં આણ્યું. ભુવડ પોતાના અંગરક્ષકો સહિત પાછો આવ્યો.

એ ક્ષણે રિપુદળનું પૂર બીજા દરવાજા તોડી ચોદિશાએથી પુરમાં પેઠું. દરવાણી, રાજદ્વાર અને રાજમહેલના રક્ષકો મરતાં સુધી લઢયા, નગરના લડાયક લોક ઘરમાં ભરાઈ દુશ્મન ઉપર અગાસીમાંથી, છાપરેથી, ને બારીએથી પથરા, ઈંટ, નળીઆં, ખાસડાં, બાળવાનાં લાકડાં, ભાંગાં વાસણાદિક જે હાથ આવે તે ફેંકે. શેરીએ શેરીએ લોહીનો છંટકાવ થયો ને મડદાં પથરાયાં. ઘાએલ લડવૈઆ ઓટલે ચડી મારો મારો પોકારે. મારો મારો વિના બીજું કાંઈ સંભળાતું નહિ, છૈયાંછોકરાં હબકી માબાપની સોડમાં ભરાયાં; કોમળ મનની નારીઓ, ને કાયર ભાયડા બીકથી ગભરાટમાં પડી જેનાથી નસાયું તે નાઠા.

સોલંકી સિપાઈ બારણાં ફાડી લોકના ઘરમાં પેસી લૂટવા લાગ્યા. ફળીએ ફળીએ ને પોળે પોળે આગ લાગી. એ અટકાવવાને ભુવડે મહેનત કરી. પોતાના સિપાઈઓને એવું કરવાની મના કરી. પણ રાત્રે અંધારામાં કોણ કોણને ઓળખે ને માને. મઠ, અપાસરા, મંદિર, દહેરાં, વખારો, ને મોટી મોટી હવેલીઓ બળીને રાખ થઈ ગઈ. સવાર થઈ ત્યારે ભુવડ બંદોબસ્ત કરી શકયો. રાત્રે તેણે રાજમંદિરમાં વાસો કર્યો. તેના દેખતાં દાસદાસીઓએ સુખડની ચિતા ખડકી તે ઉપર કપૂર, કસ્તુરી વગેરે પાથરી પોતાના સ્વર્ગવાસી સ્વામીની લાસને ગોઠવી. ભુવડે પોતાને હાથે આગ મૂકી, અને સઘળી ઉત્તરક્રિયા કરી. અગ્નિસંસ્કાર કરી તે ખસ્યો કે ચાર રાણી બળતી ચિતામાં પડી જોડે મુઈ. ઘણાક લુંડા, લુંડીઓ, નોકર-

ચાકરો, રાજપ્રીતિમાં લીન થઈ ગએલા સેવકો ને પુરીજનો બળી મરવા લાગ્યા. ભુવડે બળાત્કારે ઘણાને અટકાવ્યા, ને જયશિખરની ચિતાને દૂધે છાંટી તે સ્થળે સુંદર દહેરૂં બંધાવ્યું, અને ગુર્જરેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી.

प्रकरण ३जुं.

आपत्तिकाळ.

खंड १लो.

गुजरातनी अवदशा. देशनां तरफडीआं. भुवडनी फतेह, राज्यनो बंदोबस्त. देशी वहीवटदारोनो जुलम.

પંચાસરનો સિંહ પડયો! ચાવડાવંશનો વાઘ ગયો! ગુજરાતનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો! સુરજ આથમ્યા પછી જેમ રાત પડે છે, તેમ જયશિખરના મરણથી ગુજરાતમાં આફતરૂપી રાત પડી. તોફાનનાં વાદળ ચારે મેર દોડવા લાગ્યાં; ભૂપાળના મૃત્યુની માઠી ખબર દેશમાં ફેલાતાં પ્રજાના પેટમાં ધાસકો પડયો. માંડળિક રાજદરબારોમાં ફાળ પડી. ઘણાક નીમકહલાલ ઉપરાજાઓ યુદ્ધમાં મૂઆ તેથી તેમની રાણીઓ સતી થઈ, ને પુરના લોક રડયા. આખા ગુજરાતમાં કકળાટ, રડાપીટ, અને ઉદાસી પ્રસરી. બાપ મરી ગયો હોય તેમ બધા લોકે શોકનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં. દિલગીરી જોડે ત્રાસ દાખલ થયો. દુશ્મને ચોપાસ ફેલાઈ ખેતરો અને ગામ લૂટવા અને બાળવા માંડયાં. બાયડીઓને ઝાલી લઈ જાય, માણસોને પકડે, અને તેમનાં સગાં પૈસા આપે ત્યારે છોડે ને ન આપે તો રીબી રીબીને મારે, એ શત્રુ આવ્યા! એ શત્રુ આવ્યા! ફલાણું ગામ બાળ્યું! ફલાણું નગર લીધું! એવી બૂમો સઘળે પડવા લાગી; રાત્રે સ્ત્રીઓ ભડકી ઉઠે; છોકરાં બીએ ને રોવે, ઘોડેસ્વારને દૂરથી દેખે કે ખેતરમાંથી લોક ગામમાં નાસી

આવે; શહેરોમાંથી કોઈ બહાર ન નીસરે. નગરોના દરવાજા વાસી રાખે.

બિચારા જીવહિંસા નહિ કરનારા લોકની કમબખ્તી આવી. રજપુતો તેમને પાનો ચડાવવાનું કરે, પણ વાંજીઆં ડોબાંના આંચળમાં દૂધ કયાંથી આવે! રજપુતો કહે, "જો તમે બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કારીગરો, કણબી, કુંભારાદિક અઢારે વર્ણો ઊઠો, અને હિંમતથી એક સંપે લડો તો આપણી સંખ્યા એટલી છે કે દુશ્મનને ચાંચણની પેઠે ચોળી નાખી શકીએ. આપણી સગર્ભા રાણી બચી છે, તેને ઈશ્વરકૃપાથી કુંવર સાંપડશે, માટે આપણાં નગરોને અને ગઢોને સાચવી રાખવા જોઈએ. ભૂવડને હાથ તે સર્વે ગયા પછી તેને હાંકી કહાડવો કઠણ પડશે કે અશકય થશે; માટે ઊઠો. તમે મહાજન કહેવાઓ છો ને અલ્પજન કેમ થઈ ગયા? નામના મહાજનો ઊઠો. તમારી સકળ દોલત લૂટાય છે. પોચા જનો કઠણ થાઓ. દાળભાતખાઉ! તમે પેટભરા માત્ર કેમ થઈ ગયા? લ્યો હથીઆર ને ચાલો લડવા. ઊઠો ભાજીખાઉ! લ્યો તરવાર. તમે ધાન ખાઓ છો કે ધુળ? રોટલા મળ્યા કે ગધેડાની પેઠે રાજી થયા! લાડવાખાઉ! લ્યો તીરકામડાં ને ભાલા." પણ પત્થર ઉપર પાણી. શું કરે બાપડાં બકરાં! વાઘ મારે ત્યારે એં એં કરે. સર્વે પોતાનાં ધન દાટયાં. પણ સોલંકીઓએ માર મારીને તે તેમને હાથે ખોદાવ્યાં, અને લઈ લીધાં, ને તોબા પોકરાવી. બાયલા લોક ત્રાહે ત્રાહે કરે ને પોક મૂકી રડે. તેમના રડવાથી લૂટારા ડરે નહિ, અને તેમના કાલાવાલાથી તેમને છોડે નહિ. ગાળો ભાંડવામાં ગુજરાતનાં ચોટાં જબરાં, પણ તરવારની આગળ ગાળનું શું ચાલે! ઘરમાં બાયડીને મારવામાં બહાદુરનાં ધોતીઆં શૂરવીરોને દેખી છૂટી જાય.

ગુર્જરપતિનો કાળ થવાથી કાયર લોક નિરાશ થયા; પરંતુ લડવૈઆ લોક અને માંડળીક રાજા નાહિંમત થયા નહિ. જુદા જુદા કિલ્લાના રક્ષકો શત્રુના ઘેરાની સામે થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ફોજમાં વધારો કર્યો તથા અન્ન ભર્યાં. વઢયા વિના એક

તસુ જમીન પણ આપવી નહિ એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી. માંડળિક રાજારજવાડા તરફથી તેમને પુરતી સહાય મળી, ને અન્ય વર્ણોએ તેમને ધનધાન્યાદિકની મદદ કરી તેથી ગુજરાતને વશ કરવાનું કામ ભુવડને વિકટ માલમ પડ્યું, કેટલાક શૂરા ને બુદ્ધિમાન ગઢવીઓએ તેનું તેલ કહાડ્યું; કેટલાક નગરના કિલેદારોએ તેને ખૂબ હંફાવ્યો. સુરપાળ ફરતો રહી સર્વેને યુક્તિઓ બતાવતો. મેદાનમાં ઉભા રહી લડે એટલું લશ્કર ભેગું કરવું બની શક્યું નહિ. ભુવડ અને તેના સુભટોની દોડધામ, ચતુરાઈ, અને સૈન્યબળને લીધે સુરપાળની છૂટક છૂટક ફોજ એક સ્થળે એકઠી થઈ શકી નહિ. મોટા મોટા ગઢો પણ એક પછી એક શત્રુએ જીત્યા. એ જીતવામાં તેણે બહુ ક્રૂરતા કરી. કિલ્લાના રખવાળો ઝટ તાબે થાય તો તેમને છોડી દે, પણ અંદર રહી હઠ કરી લઢે તો કોઈને જીવતો મૂકે નહિ. કેટલાક ગઢવી લાંબી મુદત સુધી લઢ્યા, ને ઘેરા બહુ લંબાવ્યા, જ્યારે અન્નપાણી ખૂટ્યાં ત્યારેજ શરણ થવાનાં કહેણ મોકલ્યાં પણ તે કહેણ કબુલ ન રાખતાં બીજા કિલેદારોને ડરાવવાને દુશ્મને તેમને કતલ કર્યા, એ જાણી કેટલાક કિલેદારોએ શરણ થવાનું કહાવ્યુંજ નહિ. પણ કેસરીઆં કરી જેટલા શત્રુને મરાય તેટલાને મારી રણમાં પડ્યા.

કેટલાંક સૈન્યને ખાલસા ગઢો અને નગરો જીતવાને મોકલી ભુવડ પંડે માંડળિક રાજા પર ચઢ્યો. એઓમાં મુખ્ય સોરઠ અને કચ્છના ભૂપતિ હતા. એમને જીતવાનું કામ સહેલું ન હતું. સુરપાળ તેમની મદદે ધાયો. પણ આખરે ભુવડ ફતેહ પામ્યો, ને એ બંને રાજા કને ખંડણી લઈ શક્યો. એ પછી ઝઘડો નરમ પડ્યો. સુરપાળે રાજારજવાડા અને નાયકો જોડે મનસુબો કરી ઠરાવ્યું કે હવે અનુકૂળ પ્રસંગની વાટ જોવી ને હાલ તાબે થવું વધારે લાભકારી છે. હાલ શૂરવીરો નિરર્થક માર્યા જાય છે. તેઓ જીવશે તો આગળ બહુ કામ આવશે. રૂપસુંદરીને પુત્ર પ્રસવ થયાના આનંદકારી સમાચાર જાણ્યા ત્યારથી સર્વે સંપ કરી પરદેશી રાજાને થોડા કાળ સુધી નીચે મોઢે ઘણી દિલગીરીની સાથે તાબે થઈ રહ્યા.

આખો દેશ વશ કરવા માટે કલ્યાણપતિ ઘણા પ્રાંતોમાં ફર્યો. દેશની રસાળ ભૂમિ સુંદર આબોહવા, નદીઓ, ડુંગરો વગેરેથી શોભીતું સ્વરૂપ જોઈ ઉલ્લાસ પામી પોતાની રાજધાની અહીં કરવાનું તેને મન થયું, શંકર કવિનું કરેલું વર્ણન તેને ખરૂં લાગ્યું. શંકરને જાગીર આપવાને તેણે ખોળ્યો પણ જડ્યો નહિ. જયશિખરની સાથે રણમાં પડ્યો, કે રાજાના મરણનું અને સ્વદેશને મોટી આપત્તિમાં નાખવાનું કારણ પોતાનું અવિચારપણું થયું તેથી ખેદ પામી તથા ખિન્ન થઈ તે કોણ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો. ભુવડે તેની સ્ત્રીને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ તે નેકનામદાર બાઈએ જણાવ્યું કે હું છાસ વેચીને, દળણાં દળીને, મજૂરી કરીને, ને મજૂરીએ નહિ મળે તો ભીખ માગીને મારૂં ને મારા છૈયાનું પેટ ભરીશ; પણ મારા દેશના શત્રુનો જંઈ નહિ લઉં, તેની આપેલી જમીન કદી નહિ ભોગવું. ભુવડે મનમાં કહ્યું કે ધન્ય છે તને!

પંચાસરને પુનઃ આબાદ કરી ત્યાં રહેવું, અથવા ગુજરાતમાં કોઈ બીજે ઠેકાણે નવી રાજ્યધાની વસાવી ત્યાં રહી રાજ્ય કરવાનો વિચાર ભુવડના મંત્રીમંડળમાં ચાલ્યો ત્યારે બે પક્ષ પડ્યા. થોડાકનું મત એવું હતું કે ગુજરાતમાં રહેવું ઠીક છે, પણ બહુ મતથી એમ ઠર્યું કે આ મુલક મોટા અધિકારીને સ્વાધીન કરી મહારાજે પાછા કલ્યાણી જવું. અહીં રહેવાનો અભિપ્રાય આપનારાની ધારણા એ હતી કે ગુજરાતની વસ્તીનો મોટો ભાગ અહિંસક ધર્મ પાળે છે, તથા જેઓ વેદ ધર્મમાં છે તેઓ સ્વભાવે અને વહેવારમાં તેમના જેવા થાય છે, તેથી યુદ્ધે ચડતા નથી, અને યુદ્ધ કરવાની તેમનામાં ઇચ્છા અને શક્તિ નથી. એમના ઉપર રાજ્ય કરવામાં સંકટવિઘ્ન થોડાંજ પડશે. એમનામાં સ્વદેશાભિમાન ઝાઝો હોય નહિ, ને હશે તો થોડા કાળમાં ચંપાઈ જશે. તેઓ આખલા જેવા નથી, બળદ જેવા છે. સાંઢની પેરે સ્વતંત્રતાને માટે લડશે નહિ, પણ બળદની ગોડે જે ગાડે જોડશે તેનાથી હંકાશે, ને નીચે મોઢે ગોદા ખાશે, તેમને ખાવાનું રહેવા દઈશું, તેમના વેપારરોજગાર, સંસારવહેવાર, અને ધર્મક્રિયામાં હરકત નહિ કરીશું તો ધણુધોરીની પેઠે ભાર

તાણશે, આપણી ઝુંસરી નાખી નહિ દે. થોડા કાંટીઆ છે તેમને મારી કૂટીને વશ રાખી શકીશું, તો કેટલાંક વરસ પછી તેઓ પણ વાણીઆ, કણબી જેવા થશે, ને નહિ થાય તો દેશમાંથી હાંકી કહાડીશું, કે સમૂળગા મારી નાખીશું. સંસારવહેવારના માંહોમાંહેના ટંટામાં પડશે, મહાજનમાં ફૂટ પડશે, નાતોમાં તડાં પડશે, કજીઆ થશે વગેરે કારણોથી તેઓ રાજકીય વિષય ભૂલી જશે. ગુરુની સેવામાં, તથા પાંજરાપોળ અને પરવડીના વહીવટમાં તે દુકાનના ચોપડા લખવામાં મોહિત થઈ જશે, ને આપણે કાંઈ ધાસ્તી નહિ રહે.

તેમના સામા મતવાળાની તકરાર એ હતી કે એવું થવાને કોણ જાણે કેટલો કાળ લાગશે! હાલ તેઓ આયુદ્ધ ધરી રણમાં આવી કે ગઢમાં રહી લડી શકતા નથી, પરંતુ ધનવાન, ઉદ્યોગી, ને સંપીલા હોઈ દેશના લડાયક લોકને બીજી બધી વાતે ટેકો આપે છે, ને આપણા ઉપર પૂર્ણ દ્વેષ રાખે છે. માંડળિક રાજા મનથી મનાયા નથી. ઘણાક લડાયક લોક પર્વતો અને જંગલોમાં નાસી ગયા છે, અને તેમનો સૌથી મોટો સરદાર અને આપણો કટ્ટો વેરી સુરપાળ હજી જીવે છે. જયશિખરની રાણી રૂપસુંદરી જંગલમાં સંતાઈ છે. તેણે દીકરો જણ્યાની અફવા ચાલી છે. આ દેશને બળથી આપણે જીત્યો છે ને બળથી વશ રાખવો પડશે. તેમ રાખી શકીશું એમાં સંદેહ નથી. પણ ગુર્જરો જોડે ટંટાફિસાદ સદા થવાના. એ બખેડા બેસાડી દેવામાં આપણો કોઈ સામંત ને કારભારી રોકાય તો ફીકર નહિ, પણ મહારાજા પંડે અહીં છતાં એમ થાય અને આગ હોલવવાને તેમને વારે વારે દોડવું પડે તો તેનો વકર ઘટી જાય; આપણા અનેક માંડળિક રાજારાણા ઉપરથી કુરબ ઓછો થાય. વળી આપણા સોલંકી વસમા લોક છે. મહારાજની સદાની ગેરહાજરીમાં તેઓ સલખણા રહે એવા નથી. કલ્યાણી નગરી તજવાથી રાજ્યપ્રતિષ્ઠાને હાનિ લાગશે, માટે આ નવા જીતેલા રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરી સ્વદેશ પાછા જવું વધારે ઘટિત છે!

એ છેલ્લી શિખામણ વધારે ઠીક લાગવાથી ગુજરાતનો વહીવટ

ફરવાને મોટો કામદાર નીમી તથા તેને જોઈતું લશ્કર આપી ભુવડ પોતે સ્વદેશ ગયો. એ નવું રાજ્ય તેણે પોતાની મીનળદેવી નામે કુંવરીને જાગીરમાં આપ્યું. ઉપજમાંથી ખરચ જતાં બાકી રહેતું તે કારભારીઓ તે કુંવરીને પહોંચાડતા, ને વખતે બાઈ પોતાની જાગીરમાં આવતીએ ખરી.

ગુજરાત પર નીમેલા ભુવડના ગવર્નરે રાજવહીવટની રીત માજી રાજના જેવી રાખી. તે પોતે મોટા મનનો અને લાંબી નજર પહોંચાડી કામ કરનાર બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો. પ્રાંત અને પરગણામાં દેશની વહેંચણ કરી દરેક પ્રાંતનો અને તેના હાથ હેઠે પરગણાનો ઉપરી વહીવટદાર પોતાના દેશીને ઠરાવ્યો. તેણે સ્વદેશથી અનુભવી, ઠરેલ, અને ઉદાર માણસોને તેડી એ મોટાં કામો પર નીમ્યા અને તેમના હાથ નીચે હલકા દરજ્જાનાં કામ પર ગુર્જરોને રાખ્યા. પરદેશી રાજકર્ત્તાને રાજકારભારમાં દેશી વહીવટદાર, ફોજદાર, કારકુન, જમાદાર વગેરે નીચી પંક્તિના નોકરોની સહાયની જરૂર પડે છે. એ માણસો સારા મળે તો લોક પર ઓછી વિપત્તિ પડે. આ વેળા પ્રજાને શાંત પાડવાની અને મનાવવાની જરૂર હતી. એ કામ માટે દેશના રૂડા પુરુષોને વિદ્યમાન ઠીક થઈ શકે એવા આદમીને સરકારી નોકરીમાં રાખવાને કારભારીઓએ બહુ શોધ્યા, પણ જોઈએ એટલા અને જોઈએ તેવા જડ્યા નહિ. પોતાના દેશને બેડી પહેરાવી દાસ કરનારની ચાકરી કરવાની સારા માણસોએ ઘણું કરીને ના કહી. પ્રજા હજી ધુમરાએલી હતી, વિજયી પરદેશી ઉપર લોકને વેર હતું. દ્વેષે કરીને કેટલાક તેમનો સ્પર્શ નહોતા કરતા. ઘણાક તેમનાથી વેગળા રહેતા ને તેમની કચેરીમાં ન જતાં પોતાનો ટંટો માંહેમાંહે કે પંચથી પતાવતા. સારા માણસ તેમનાથી દૂર રહેતા તેમ નઠારા નીચ આદમી તેમની ખુશામત કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેમનામાં ઘુસતા, તેમને ખૂશ કરવાને પોતાના દેશી ભાઈઓનું અકલ્યાણ કરતા, ને તેમની નોકરીમાં રહી રૈયતને પીડતા. પોતાની મોટાઈ જણાવવાને, અમલનો દોર જણાવવાને, અમે અમલદાર છીએ, અમને કેદની સજા કરવાનો તથા દંડવાનો અખ્તી-

આર છે, એમ ફૂલાઈને રોપ કરીને લોકને લૂટતા, પીડતા, મફત કામ કરાવતા, મારતા, પોતાનાં ઘર ભરવાને અનેક રીતે મારી ખાતા ને પોતાના ઉપરીને પણ છેતરતા. પકડાતા ત્યારે નોકરી ખોતા ને શિક્ષા પામતા; પણ તેમ ભાગ્યે થતું. ઉપરીની આગળ તેઓ ગુલામ જેવા, આધીન બકરી જેવા ગરીબ હતા, પણ રૈયતને કરડકણા કુતરા જેવા હતા. એ પાપી દેશી અધિકારીઓમાં એક ફૂટેલો ચાવડો ઠાકાર હતો. આ રાજદ્રોહી સરદારે ભુવડના સુબાને રાજી કરવાને ઘણીક વાર બીજા સાચા સ્વદેશહિતકારી ચાવડા નાયકોને વિશ્વાસઘાત કરી પકડાવ્યા, દેશની ખાંચખુચથી દુશ્મનને વાકેફ કર્યા, રાજ્યધન ક્યાં સંતાડયું છે, કયા સાહુકારો પાસે દોલત છે, ધનાઢ્ય તાલુકદારો કયા છે, અને તેમની કનેથી દ્રવ્ય કેમ કઢાવાય તે બતાવ્યું. કામદારો એના વિષે ઘણી શિફારસો કરતા, અને એણે પંડે જાગીરો અને સુબાગીરી મેળવવાને ભુવડને અરજીઓ કરી, પણ નીમનોક ઉપરાંત વધારે મળ્યું નહિ. જેણે જનેતાને દગો દીધો, જેણે જન્મભૂમિનું, પોતાના સ્વદેશીઓનું ભુંડું કર્યું તે માણસ રાજને ઉપયોગી છતાં અધમ છે, માટે ભુવડ તેનો મનમાં તિરસ્કાર કરી વાળ્યાં કરતો. જે સ્વદેશીઓને દગો દે તે લાગ આવે સ્વાર્થ થતો હોય તો આપણે પરદેશી જોડેએ દગો રમે માટે તેને ભરોસાજોગ કે અંતરની પ્રીતિપાત્ર કેમ ગણાય? 'દગા કીસીકા નહિ સગા.' રૂપસુંદરી પકડાયા પર તેનું ઇનામ મુલતવી રાખ્યું હતું તેથી તેની શોધ પર તે મંડયો હતો. દેશી રાજ્યોમાં સોરઠ અને કચ્છ એ મોટાં હતાં. નાનાં સંસ્થાનો સેંકડો હતાં, એ સર્વે પાસેથી દર વર્ષે ભારે ખંડણી લેવામાં આવતી.

खंड २जो.

सुरपाळनुं जंगलमांथी पाछा फरवुं. रूपसुंदरीनुं विश्वासु भीलोमां संतावुं. विमळाहरण.

રૂપસુંદરી પંચાસરથી નીકળી તે વારે તેની નણંદ વિમળાદેવી

કેટલીક દાસીઓને લઈ તેની જોડે તેની સંભાળ રાખવાને ગઈ હતી. પણ શી મોટી અવદશા! નણંદભોજાઈને વનમાં એકઠાં રહેવાનું અલ્પ સુખ પણ તેઓથી ભોગવાયું નહિ; ચોથે દિવસે વખૂટાં પડયાં. તેમને પાસેના જંગલમાં મૂકી, તથા તેમના રક્ષણને માટે પોતાની સાથેના જોદ્ધામાંના અડધાને ત્યાં રાખી સુરપાળ બાકીના લઈ પંચાસર ભણી ફર્યો. માર્ગમાં તેને મહારાજ પડયાના માઠા સમાચાર મળ્યા. હવે જીવવું નહિ, શત્રુને કાપતાં કાપતાં પંચાસરમાં ધુસવું, અને ત્યાં ભુવડની ખબર લેવી, જેમ તેમ કરી તેના ઉપર ધસવું ને તેનો પ્રાણ લેવો, ને એમ કરતાં રણમાં પડ્યા તો ગુર્જરેશ્વરની હારે સ્વર્ગે જવાશે. હવે પાછાં ફરી બેનને મ્હો કેમ દેખાડાય? એ ખેદકારક વર્તમાન તેને કેમ, કઈ જીભથી, કહેવાય? હવે તો લડી મરવું. શૂરના અને શોકના આવેશમાં એવું વિચારીને તે આગળ વધ્યો. થોડેક જતાં કેટલાક ચાવડા સરદારો મળ્યા તેમણે તેને ટાઢો પાડ્યો. તેમણે કહ્યું કે અમે આપણી રાણીજીનો બચાવ કરવા સારૂ આવ્યા છીએ. નગરી વેરીના કબજામાં ગઈ છે, ને માંહે તથા આસપાસ તેની ફોજ એટલી બધી છે કે ભુવડને પહોંચવું અશક્ય છે. આપણી પેઠે રિપુ પણ મરણીઆ છે, માટે હવે તો કેસરીઆં ન કરતાં દેશના મોટાનાના ગઢોનો બચાવ કરવો. બીજાં નગરોને અને રાજારજવાડાને દુસ્મનની સામે થવાનો રસ્તો દેખાડવો, કુમક કરવી અને ઉસ્કેરવા; તથા આપણી વિધવા રાણીજીનું રક્ષણ કરવું. ઈશ્વરકૃપાથી તેને કુંવર સાંપડશે તો ગુજરાતનું રાજ્ય ફરી સ્થાપી શકાશે. પણ એ મહાભારત કામ આપના વિના થવાનું નથી. આપ હશો તો સર્વ થશે. હવે આપના ઉપર સઘળો આધાર છે.

સુરપાળને એ સલાહ ખરી લાગી. રાણીને જ્યાં મૂકી હતી તેણી તરફ તે તેમની જોડે વળ્યો. થોડે જતાં તેને માલમ પડ્યું કે તેની પૂઠે મોકલેલા ભુવડના સ્વારોની મોટી સંખ્યા માર્ગ આંતરીને પડી છે. એ જોઈ તે બીજે રસ્તે મોટો ચક્રાવો ખાઈને ગયો. ઠામ ઠામ તેણે શત્રુને પડેલા દીઠા તેથી આડી અવળી વાટે જતાં ચાર

દહાડા વહી ગયા. રૂપસુંદરીને મૂકી હતી તે સ્થળે પાંચમા દિવસની સાંજે તે પહોંચ્યો. ત્યાં જુવે છે તો કોઈ મળે નહિ. રાત્રે ત્યાં મુકામ કરી તજવીજ કરતાં બીજે દહાડે બપોરે એક ભીલ નાયક મળ્યો તેણે કહ્યું કે "અહીં શત્રુ આવ્યા હતા. અમારાં ઘણાંક ગામ તેણે બાળી નાંખ્યાં. રાણીસાહેબને અમારા લોકે છુપાવ્યાં છે એટલું હું જાણું છું, પણ ક્યાં સંતાડ્યાં છે તે હું જાણુતો નથી. આપ એ નક્કી સમજજો કે એકે ભીલ વિશ્વાસઘાતી થવાનો નથી. મહારાણીજી તેમના રખવાળામાં સહીસલામત રહેશે. તેમની સાથેના સ્વારો વઢતાં કપાઈ મૂવા, ને વિમળદેવીને—" એમ કહીને તે અટક્યો.

સુરપાળે પૂછ્યું શું તેને મારી નાખી? તે તો મરવાને ખૂશ હતી. હું ઝટ જઈ તેને સ્વર્ગમાં મળીશ. હે વહાલી વિમળા તું મારા પહેલી ગઈ! એમ કહેતાં તેનાં નેત્રમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ ડળક ડળક પડવા લાગ્યાં. ભીલે કહ્યું "મહારાજ તે જીવતાં છે પણ—" સુરપાળ કહે, પણ શું? કહો કહો. હું જાણું તો ખરો. નાયક કહે આપણો વેરી દુષ્ટ રાજા કરણ તેને હરણ કરી ગયો. બાઈના છાતીફાટ રુદનથી આખું વન રડ્યું. પણ શું કરીએ મહારાજ, અમારૂં કાંઈ ચાલ્યું નહિ!

એ સાંભળી સુરપાળની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. પગથી તે માથા લગી તેને ઝાંઝ ચડી. ક્રોધે ભરાઈ તે બોલ્યો કે એ ભુવડના છૈયાના ભાર શા! એ પોર્યાને મેં એક વાર જીવતો જવા દીધો એ મારી ભૂલ થઈ. હવે હું એને તમાશો દેખાડું છું. આ વિમળાને છોડવી જાણો. મારા નીમકહલાલ બહાદુર નાયક તમે શીદ ગભરાઓ છો? તમારા બાલ મારી હારે વિમળાની વારે ચડશે કેને? નાયક કહે હા મહારાજ, રૂપસુંદરી ને વિમળદેવી અમારાં માબેન છે. બધા ભીલ તમારી સંગે આવશે ને મરતાં સુધી પાછી પાની નહિ કરે. અમારી ભીલડીઓ રાણીજીનું જતન કરશે. અમે તમારૂં લૂણ ખાધું છે, અમે લૂણહરામ નથી. મહારાજાધિરાજ ગુર્જરેશ્વરની અમારા રાજા ઉપર, અમારા ભીલો ઉપર શી માયા! વાહવા! એમનો પાડ અમે કેમ ભૂલીએ મહારાજ! આપણો

આભાર પણ તેટલોજ છે.

જંગલોમાં અને ડુંગરોમાં રહી સુરપાળે ભીલ, વાઘરી, અને કોળીઓને અનેક વેશે ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં સંદેશા આપી મોકલ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે શત્રુની સામા થવાની તૈયારી કરાવી તથા વિમળદેવીની શોધ કરવા માણસ મોકલ્યાં.

આમથી ભુવડે પંચાસર સર કર્યા પછી બીજી સવારે યુવરાજ કરણને પુષ્કળ સ્વારો સહિત સુરપાળની પાછળ મોકલ્યો. સુરપાળ આડવાટે પાસેને રસ્તેથી પંચાસર આવવા નીકળેલો તેથી તેનું માર્ગમાં મળવું ન થતાં કરણથી આગળ નીકળી ગયો. કરણે જંગલની થડમાં આવી સુરપાળની ભાળ કહાડવા એક નાયકને મોકલ્યો. તે ખબર લાવ્યો કે સુરપાળ તો પાછો પંચાસર ભણી ગયો છે, પણ મહારાણી રૂપસુંદરી તથા સુરપાળની ધણીઆણી વિમળદેવી કેટલાક સ્વારો સાથે થોડા ગાઉ ઉપર વહેળાને કાંઠે છાવણી કરીને રહ્યાં છે. કરણે તુર્ત આગળ વધવાનો હુકમ કર્યો.

કરણના આવ્યાની સૂચના ભીલોએ રૂપસુંદરીને કરી. સ્ત્રીઓ ઘણી કોમળ ને નિર્બળ છતાં સંકટ સમે ધીરજ રાખે છે અને હિંમત પકડે છે. તેમાં જો પોતાનાં છોકરાંનો પ્રાણ ઉગારવાનો હોય તો, કે પોતાનું સત જાળવવાનું હોય તો મહાવીર જેવી બની રહે છે. અહીં રૂપસુંદરીને પોતાના ગર્ભનું અને શિયળનું જતન કરવાનું હતું, અને વિમળાને ભાભીને સંતાન થઈ ભાઈનો વંશ રહેવાની ઉમેદ, અને પંડની લાજ રાખવાની હતી. બચાવનો વિચાર બંને સાવધપણે કરતાં હતાં તેવામાં એ વનના ભીલનો રાજા જયશિખરનો મિત્ર અને સેવક હતો તે રાણીના રક્ષણને અર્થે આવ્યો. પગે પડી તે બોલ્યો માતા હું તમારૂં છોરૂં છું, હું ગુર્જરેશ્વરનો દાસ છું; મારા ભીલ તમારાં છૈયાં છે, તમારા દાસ છે, આજ્ઞા હોય તે સુખે ફરમાવજો. માતાજી તો આફતનાં માર્યાં અહીં પધાર્યાં છે, પણ અમારૂં ધન્ય ભાગ્ય કે આપનાં પગલાં અમારા જંગલમાં આવ્યાં! રૂપસુંદરી કહે ઠાકોર હમણાં વાત કરવાનો સમય નથી, શત્રુ ઢુકડે આવ્યા છે, માટે અમને નિર્ભય જગ્યામાં સંતા-

ડો. ઠાકોરે કહ્યું એની ગોઠવણ કરીને હું આવ્યો છું. ઊઠો મારી ખાંધે ચડો, હું તમને પેલે તીરે મેલી આવું. ત્યાં કોતરમાં મારો વિશ્વાસુ ભીલ છે તે આપને એક પોલા ઝાડમાં સંતાડશે ને જીવ જતાં લગી શત્રુને ખબર પડવા નહિ દે. એ બખોલ સાફ કરી રાખી છે. આપ તેમાં વગર બીકે રહેજો. એ જગા કોઈને જડે એવી નથી. આપને મૂકી આવીને આપણાં બેન વિમળદેવીને લઈ જઈશ. મધરાતે ઠકરાળાં આવી બીજે ગુપ્ત ઠેકાણે તેડી જશે; ઊઠો હવે વિચાર શો કરો છો? ઘડી ભરાઈ જવા આવી છે, વાર ન લગાડો, જુવો પેલી રજના ગોટા દુશ્મનના ઘોડાના પગથી ઊડે છે, ભોંયે કાન દો, તેઓના પગનો ધમકાર સંભળાય છે, અમે અહીં લડીશું. રૂપસુંદરીએ વિમળદેવીની સામું જોયું, ને તેણે હાની સાન કરી. સુરપાળનો મૂકેલો એક સામંત જોડે હતો તેને પણ એ ગોઠવણ ઠીક લાગી.

વહેળામાં પાણી થોડાં હતાં પણ તાણ જબરું હતું, તેથી નબળું કે અજાણ્યું આદમી તેમાં ચાલતાં પડી જઈ તણાઈ જાય તેવું હતું. રાણી ઠાકોરને ખાંધે બેસી પેલે પાર ગયાં. ઠાકોર તેને કોતરમાં ભરાએલા ભીલને સોંપી પંડે વિમળદેવીને લેવા પાછો આવ્યો. એ બીજાએ રાણીને ખાંધે બેસાડી અનેક કોતરો અને ઝાડીઓમાં થઈ પેલા ઝાડ પાસે આણી. ઝાડ પર એક બીજો ભીલ હતો તેણે રાણીને પેલાની ખાંધેથી ઉંચકી ઉપર લીધાં, ને બખોલમાં ઉતાર્યાં, પછી બંને પોતાનાં પગલાં ભૂસતા લોપ થઈ ગયા.

ઠાકોરને પાછો આવતો દેખી વિમળદેવીના જીવમાં જીવ આવ્યો. તેની છાતી ઉતાવળે ધડકતી હતી, તેનું મ્હો ઉતરી ગયું હતું, અને ટાંટીઆ નરમ થઈ ગયા હતા, કેમકે શત્રુ આવી પહોંચ્યા હતા. ઠાકોર સામે કાંઠે આવ્યો તેવામાં કરણનાં ઘોડાં પદડક પદડક કરતાં આવી ગુર્જર સ્વારો ઉપર તૂટી પડ્યાં ને કેટલાક બાઈને ઘેરી લીધી, ઠાકોર તીરકામઠું ચડાવી ધસી આવ્યો ને તેના ભીલો પણ આસપાસથી ધાઈ આવ્યા. ચાવડા અને ભીલ ઘણીજ બહાદુરીથી સામા થયા: પણ તેઓ થોડા હતા. કરણનું

લશ્કર મોટું અને કસાએલું હતું એકે એક ચાવડો અને સેંકડો બીલ પડ્યા, બીલ રાજાનાં ધડ શીશ જુદાં થઈ વિમળાના પગ આગળ પડ્યાં; તેના લોહીથી બાઈસાહેબનું અંગ છંટાયું. તેનું રક્ષણ કરનાર ત્યાં કોઈ રહ્યું નહિ; તે રધવાઈ થઈ ગઈ. તેને કાંઈ સુઝે નહિ. લોહીમાંસના ઊડવાથી તેને ચીતરી ચડી. તેનાં વસ્ત્ર લોહીથી ભીંજાયાં. તે રડતી રડતી બોલી કે "રે કોઈ મને મારો! મારે માટે મરો તે પહેલાં મને કાં નથી વાઢતા! એક ભાલો મારી છાતીમાં ભોકો, એક બાણ મારા કપાળમાં મારો કે મારો પવિત્ર આત્મા જગદીશ્વરને શરણે જાય. લાવો મને એક કટારી આપો, હું મારે હાથે તેને મારા પેટમાં ખોસીશ; હું રજપુતાણી છું. હું ક્ષત્રીઆણી છું, આ પછી મારે જીવવું ઘટે નહિ. મને મારોરે, મને મારી નાંખો"! પણ તેનું કહ્યું કોઈએ કર્યું નહિ. બીલ રાજા અંત સુધી તેની પાસેથી ખસ્યો નહિ. તેનું મસ્તક છેદાયું ત્યારે હબકથી દેવી મૂર્ચ્છા પામી. કરણના ઘણા સિપાઈ પડ્યા, કોઈ અધ્ધસતા ને કોઈ પૂરા; પણ તેના મોટા જથાને લીધે તે ફતેહ પામ્યો.

અચેત થઈ ભૂમિએ પડેલી વિમળાની પાસે આવી કુંવર ઉભો ને તેની સુંદર કાંતિ જોઈ મોહ પામ્યો. પાણીની છાલકો મારી તેને જાગૃત કરી. શુદ્ધિમાં આવતાં વારને હૈયાફાટ રોવા લાગી. તેના વિલાપથી જંગલનાં ઝાડ ઉદાસી થયાં, ડુંગરો રડ્યા. રે મારા નાથ ક્યાં છે? મારા પ્રાણનાથ ક્યાં છે? મને આ વનમાં રઝળતી મૂકીને તમે ક્યાં ગયા? આવો! આવો! આ દુષ્ટને હણો. એનાથી મને છોડવો. રે મારા પ્રાણપતિ, મારી નણદીના વીર, મારા સ્વામી; મારા આત્મારામ! તમે મારા ભાઈની ભાળ કાઢવા ગયા તે ગયા. હજી પાછા કેમ નથી આવ્યા? મારા બધા ચાવડા, મારા ગુર્જર, મારા બીલ પડ્યા ને હું કેમ જીવી! રે પ્રભુ, તું રૂઠ્યો તો મને પણ લે, મારૂં સર્વસ્વ ગયું તો હવે મારે શા વાસ્તે જીવવું જોઈએ! એમ કહી ઊઠી નદીમાં પડતું નાખવા દોડી, કરણે તેનો હાથ ઝાલી અટકાવી, ને તેની આસનાવાસના કરવા માંડી. વિમળદેવીએ તેને તરછોડી કહ્યું રે પાપી વેગળો રહે, હું સતી છું. તું મને અડકીશ નહિ. આ દેહ

પકડશે પણ તારે હાથ આવવાની નથી.

રૂપસુંદરીના શોધને માટે ચારે પાસ સિપાઈ મોકલી કરણ ઘોડે ચડયો ને તેના માણસોએ ટળવળતી વિમળાને ઉંચકી તેની આગળ બળાત્કારે બેસાડી દીધી. એક હાથે લગામ પકડી અને બીજે હાથે વિમળાને કમ્મરમાંથી ઝાલી તેણે ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. વિમળદેવીની આંખોમાં આંસુ માય નહિ. શ્વાસ ભરાઈ જવાથી વખતે બોલતી રહી જાય. "હાય હાયરે! ઓ મારા ભરથાર, હે પિયુજી, હે મહાવીર શૂરા સામંત! તમારી નારીને, તમારી પ્રિયાને, છોડવી લઈ જાઓ. રે આ દૈત્યને મારો! આ રાક્ષસનો જીવ લો! ધાઓરે, ધાઓરે, વીર જસરાજ, ભાઈ પંચાસરપતિ તું ધા! રે ઈશ્વર તું મારી વહારે ચડ! હું પંચાસરમાં રહી કાં ના મુઈ! મને આ અરણ્યમાં વાઘે કેમ ન ખાધી! અરે કેવી પાપણી છું કે પર પુરુષને હાથ ગઈ!" એમ કહી બે હાથે માથું કૂટે, કરણ તેને અટકાવતો જાય.

છાવણીમાં આવી કરણે તેને પોતાની પાસેના તંબુમાં ગાદીએ બેસાડી. ઝટ ઊઠી વિમળાદેવી ભોંયે બેઠી. પાણી વિના જેમ માછલું ટળવળે તેમ તે તરફડે, જરા ઝંપે નહિ. કરણ કહે તે કાંઈ સાંભળે નહિ. આખી રાત એમ રડી. આંખમાંથી નીર ખૂટે ને બળતાં બળે ત્યારે થોડી વાર છાની રહે ને નિસાસા મેલે. બેચાર ગુર્જર સ્ત્રીઓને પકડી લાવી તેની હજૂરમાં તેની સેવા કરવાને રાખી. કરણે હાથમાં ગંગાજળ લઈ વચન આપ્યું કે તેની ખુશી વિના લગ્ન તથા કોઈ પ્રકારનો બળાત્કાર કરીશ નહિ ત્યારે દેવીએ અન્ન ખાધું. તેના કોમળ ઝીણા સ્વરના રુદને કરણ અને તેના માણસોનાં વજ્ર જેવાં હૃદયને ભેદ્યાં; તેમને પણ દયા આવી. તેના સતને કલંક લાગવાથી તેનો પ્રાણ જશે એવી ખાતરી થયાથી કરણ તેનાથી દૂર રહ્યો. કાળે કરી તે હઠ મૂકશે, પ્રવાસથી તેને પતિવિજોગનો વિસારો થશે, મારા પરાક્રમથી તેનું મન મનાશે, એવું ધારી કરણ તેને પોતાની જોડે સોરઠ લઈ ગયો. માર્ગમાં તેને બહુ પટાવી ફોસલાવી, તરેહ તરેહની લાલચો દેખાડી, પણ સઘળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. એ સદાચરણી નારીની દૃઢતા ચળી નહિ. તેણે સત્ય તજ્યું નહિ; પતિવ્રત

મૂક્યું નહિ. દુરાગ્રહી ભુંડા રાજકુમારને તેણે નિરાશ કર્યો. કરણનું મ્હો જોતી નહિ; તેનું ભાષણ સાંભળતી નહિ; તેને ઉત્તર આપતી નહિ. તે તેની સમીપ આવતો ત્યારે બે હાથે પોતાની આંખો મીચતી, ને તેનો તિરસ્કાર કરતી, ને વારંવાર નાની ના કહેતી. ધાક ધાસ્તીથી ડરી નહિ. એક ભોજન કરી દુઃખે નબળી થઈ ગઈ. ભોંયે સાદડી ઉપર સૂતાં તેની કુમળી ચામડી છોલાતી ને તેનાં નાજુક હાડ તપતાં. બહુ કાયાકષ્ટ કરે, હવિષ્યાન્ન જમે, અથાણું ને ગળપણ ખાય નહિ. સ્વાદિષ્ટ ભોજન ન જમે. આખો દહાડો ભગવાનની ભક્તિ કરે. કીમતી લૂગડાં, ઘરેણાં, હીરા ને મોતી, તેના મોઢા આગળ મૂકયાં, ખાવા પીવાની અને પટરાણી કરવાની લાલચ બતાવી, પણ સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. લાડથી કે ખુશામતથી તે ડગી નહિ. ગુર્જરેશ્વરની બેન અચળ સતી રહી. ધન્ય છે એવી નારીને! સર્વ તેને સીતાનો અવતાર માનવા લાગ્યા. પોતાની આબરૂને તેણે આંચ લાગવા દીધી નહિ; પોતાનાં માતપિતાને, પોતાના સ્વામીના કુળને, પોતાના પૂર્વજોને તેણે લાંછન લાગવા દીધું નહિ. લાજ સાચવવી કે મરવું એજ તેનો નિશ્ચય હતો.

કરણના એક મિત્રે યુક્તિ સૂઝાડી. તેણે કહ્યું કે સુરપાળ જીવતો છે ત્યાં લગી એ તમને નહિ પરણે. પણ સુરપાળ મરે તો પછી કદાપિ પરણે. વિધવા થયા પછી પુનર્લગ્ન પતિવ્રતા સ્ત્રી કરે તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી. પતિ હોય ત્યાંસુધી બીજો ન થાય પણ પતિ મુઆ પછી બીજો ધણી કરવામાં અનીતિ ન ગણાય. હાલ આપણામાં એ ધારો નથી, પણ શાસ્ત્રથી ને યુક્તિથી સમજાવી શકીશું. કરણ કહે પણ સુરપાળ આપણે હાથ શી રીતે આવે? ગીરનારને પાડવો ને સુરપાળને મારવો બરોબર છે. મિત્ર કહે તો આપણે તેના મુઆની જુઠી બૂમ ઉરાડીએ. રાજકુમાર કહે એ ઠીક.

વિમળદેવીને એ ખોટી ખબર પેલા ફૂટેલા ચાવડા ઠાકોરની મારફતે કરવી ઠરી, કેમકે બીજાની કહેલી તે માને નહિ. એ ઠાકોર બેઇમાન થએલો છે એ વાત વિમળદેવીના જાણવામાં ન હતી તેથી તેના ઉપર ભરૂસો રાખશે. ઠાકોરને તેડાવી સર્વે વાતથી જાણીતો

કર્યો, કરણની કૃપા મેળવવાને તે નફટે એ કામ કર્યું. કાળામ્હોં-નાએ જઈ સતીને કહ્યું કે બા કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી પણ કહ્યા વિના કેમ ચાલે? 'બાઈસાહેબની ખોળ કરતા મારા ભા રાજા સુરપાળજી જંગલમાં ફરતા હતા તેવામાં તેમને ઝેરી સાપે દંખ્યા, ને તેથી તેમનું તત્કાળ મૃત્યુ થયું.' એમ કહી બેસી જઈ તેણે પોક મૂકી.

દેવી કહે "રે ભાઈ એ તું શું બોલે છે! એ કેર ક્યારે થયો? શું પરમેશ્વરનો કોપ અમારા ઉપર છેકજ થયો? મને જીવતાં આ નરકમાં નાંખી ને મારા વહાલાનો સાપથી પ્રાણ લેવડાવ્યો! પણ હું અણવિશ્વાસુ કેમ થઈ! પરમેશ્વરની પતીજ મેં કેમ છોડી? શ્રદ્ધા તજી હું પાપી કેમ થઈ! મને કલજુગે ભુલાવી. પ્રભુએ જે કર્યું તે ખરૂં. ઠીક મહારાજ! સ્વામી હું તમારી સેવા કરવા આવી જાણો! આ આવી. એમ કહી ઉભી થઈ, ને સતીની વાતો સાંભળેલી તે પ્રમાણે આવેશથી ઉશ્કેરાઈ. તેની આંખો લાલ થઈ. મોટે સાદે જે અંબે, જે અંબે, બોલવા લાગી. પેલા ઠાકોરને કહે જા. મારે માટે ચિતા ખડકાવ, હું સતી થાઉં છું, મને સત ચડયું છે. એટ-લામાં કરણ અને તેના બે ભાઈબંધ આવ્યા. કરણ કહે બાઈ તમે સદા સતી છો. તમે ધાર્મિક સ્ત્રી છો. નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર તમને વહાલાં છે, ને તમે તે પ્રમાણે ચાલો છો, માટે ટાઢાં પડો ને શાસ્ત્રમાં જુવો પારાશર સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

"नष्टेमृतेप्रव्रजिते, क्लीबेचपतितेपतौ।
पंचस्वापत्सुनारीणां, पतिरन्योविधीयते" ॥

માટે ટાઢાં પડો બાઈ. ટાઢે પાણીએ સ્નાન કરો, ને એક વરસ વીત્યા પછી મને વરજો. બીજો રસ્તો નથી. વિમળા કહે 'જેને સંસારમાં રહેવું હોય તેને માટે એ ધર્મ ખરો, પણ એના પછીના શ્લોક બોલને. ઋષિએ આગળ શું કહ્યું છે? હું દુનિયાથી ધરાઈ છું. પરાશર ઋષિએ કહેલા ત્રણ માર્ગમાંના ત્રીજે માર્ગે મારે જવું છે. ત્રણ ધર્મ વિધવાને કહ્યા છે, તેમાંનો છેલ્લો મારે પાળવો છે.' કરણ

કહે 'હું આપઘાત નહિ કરવા દઉં' વિમળા કહે 'તું મને જીવતી બળવા નહિ દે તો તારે મારૂં મડદું બાળવું પડશે. હું હવે પ્રાણ રાખવાની નથી. તને શાપ દઈશ. તું હજી સતીના શાપથી અજાણ્યો છે.' એમ કહીને વળી જે અંબે, જે અંબે, જે ભગવંત, જે જે ભગવત, જે પ્રભુ, એમ બોલવા લાગી. તેના ફીકા મુખ ઉપર લોહી ચડી આવ્યું, ને બહાવરી બની ડેરાની બહાર જે અંબે કરતી નીકળી.

કરણ મૂર્ખ ને દુષ્ટ હતો તેમ વહેમીએ હતો. સતીના શાપના ભયથી તે બીધો. આ વેળા ગાંડી જેવી થઈ ગએલી વિમળદેવીને પરણવાની આશા તેણે છોડી. આ જોસ્સો કદી ઉતરવાનો નથી એવું તેને ભાસવાથી, તથા ફોજના સર્વ માણસોની મરજી પણ દેવીને બળી મરવા દેવાની જાણ્યાથી તેણે તેને તેમ કરવાની રજા આપી. છાવણીથી કેટલેક દૂર એક ટેકરી ઉપર સુખડની ચિતા ખડકાવી ને ઉપર જુવારના પૂળાની મરૂડી કરાવી. માંહે અને આસપાસ ઘી રેડાવ્યું. તમાશો જોવાને પોતાને કાજે ઉંચી બેઠક કરાવી, અને આસપાસ ઉઘાડી તરવાર સાથે મસં સવારને ઉભા રાખ્યા. સતી થવાની ખબર આસપાસનાં ગામોમાં પ્રસર્યાથી બહુ લોક જોવા આવ્યા, ને સિપાઈ તથા લોકની મોટી મેદની ભરાઈ.

આ બધો વખત પોતાની પ્યારીને છોડાવવાની જુક્તિ શોધવામાં બહાદુર સુરપાળ લાગેલો હતો. કરણની છાવણી જ્યાં હતી ત્યાં પાછળ જઈ આસપાસનાં જંગલોમાં ને ડુંગરોમાં છૂપો ભરાતો, ને ભેદુથી સમાચાર મેળવતો. પ્રથમ દુશ્મનની છાવણી ઉપર છાપો મારવાનો મનસુબો કર્યો, પણ શત્રુની સંખ્યા મોટી હોવાથી તથા તેઓ જાગૃત હોવાથી એ યુક્તિ પાર પડે તેવી જણાઈ નહિ. વેશ બદલી પોતે કે બીજા કોઈ ભરૂસેદાર માણસને કરણના લશ્કરમાં મોકલવો, અને તેની ચાકરીમાં રહી વિમળદેવીને રાતમાં પુરુષનો પોશાક પહેરાવી નસાડવી, એ બીજી યુક્તિ તેણે ધારી. પણ કરણે જાપતો જબરો રાખ્યો હતો. કોઈ આદમીને ઝડતી લઈ પૂરી તપાસ કર્યા વિના છાવણીમાં પેસવા દેતો નહિ, અને પેઠા

પછી પરવાના વગર નીકળવા દેતો નહિ. આખો દેશ દુશ્મન માટે ચોકી પહેરા અને બંદોબસ્ત રાખવામાં કસર રાખી નહતી. વિમળદેવીને ફસાવવાને પોતાના મરણની જુઠી ખબર કહી તે દેવીએ ખરી માની, પણ આકીનથી ચળી નહિ. દુષ્ટના કાવતરાથી ન છેતરાતાં તેણે બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, ને સતી થવાનું મુહૂર્ત આજે ત્રીજે પોહોરે ઘડી દિવસ રહેતાં છે. એ વાતથી તેને તેના ભેદુ લોકે વાકેફ કર્યો. આ સમાચાર જાણી તેના જીવને એક તરફથી હરખ થયો ને બીજી તરફથી મોટો ખેદ થયો. દુષ્ટ દુશ્મનના હાથથી છૂટશે ને તેના કલેશનો અંત આવશે તેથી સંતોષ થયો, ને પોતાની પ્યારીનું દુઃખદાયક રીતે અકાળ મૃત્યુ થશે, ને તેને ફરી મળવાનો સંભવ રહેશેજ નહિ એ વિચારથી તેનો આત્મા અતિ કલેશ પામ્યો.

ગમે તે થશે પણ વિમળદેવી પતિવ્રત તજવાની નથી તો છો બળી મરતી, એથી આપણા મોટા શત્રુ સુરપાળના જીવને મહા દુઃખ થશે. એવી દુષ્ટ વાસનાથી પાપી કરણ અને તેના પાપી સરદારોએ સતીને સાચી બીનાથી અજાણી રાખી હતી. ખરી વાત કહેવાની સર્વને મના કરી હતી. ફૂટેલા ચાવડા ઠાકોર સિવાય તેની છાવણીમાં બીજો કોઈ ગુર્જર નહતો કે તે તેને સાચી વાત કહે. દેવી કને જવાની થોડાજ અમલદારોને પરવાનગી હતી. પોતાનો વર મરી ગયો છે એ ખરૂં માની દેવી બળી મરવામાં આનંદ માનતી હતી. તેણે ઢોંગ કર્યો નહોતો. તેણે માત્ર સત્ય વચન ઉચર્યાં. ચોટલો ચોળી નાહી સ્વચ્છ ધોળાં વસ્ત્ર પહેરી, કપાળે કંકુની પીયેળ કરી, ગળામાં ફૂલના હાર પહેરી, સોનાની થાળીમાં કંકુ એક હાથમાં રાખી બીજે હાથે છાંટતી, પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી તે ઉલ્લાસથી ચિતા ભણી ચાલી. કપટી કરણના ભોળા સિપાઈના મન પર આથી ઘણી અસર થઈ, પણ તેના ધાકથી તે બોલ્યા નહિ, ને વચમાં ન પડ્યા. તેઓ સતીને પગે લાગ્યા, ને તેના આશીર્વાદ ને વરદાન માગવા લાગ્યા. કેટલાકની સ્ત્રીઓ વાંઝણી હોવાથી તેમણે પુત્ર માગ્યા, કેટલાકે ધન માગ્યું. સતીએ કહ્યું ' તમે મારા પ્રિયદેશના દુશ્મન છો તોપણ હું

તમારો ભક્તિભાવ જોઈ તમને ક્ષમા કરૂં છું, ને ઈશ્વરની સ્તુતિ કરૂં છું કે તમારી અને તમારા રાજાની કુબુદ્ધિ ટળી સુબુદ્ધિ થાય, ને તેથી તમે મારા દેશને પીડો નહિ. હું આજ સુધી અસત્ય બોલી નથી, ને આ અંતને વખતે બોલવાની નથી. મારામાં આ વેળા બળી મરવાનું શૂર છે તે મારા સત્યને લીધે છે, પણ ચમત્કાર કરવાની કે તમને કાંઈ આપવાની શક્તિ મારામાં નથી. મારૂં મન ઉશ્કેરાએલું છે, ને બીજી બધી સતીઓને એમજ હોય છે. ઈશ્વરનું ધાર્યું એટલે ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે સર્વ થાય છે. કોઈ સતીના કહ્યા પ્રમાણે થતું નથી. ઘણાને કહે તેમાંથી કોઈને ફળે તે માત્ર પાસાના દાવની પેઠે છે. તમે માર્ગમાંથી ખસો, મને ઉતાવળે ચિતા પાસે જવા દો, ભાઈઓ વાર થાય છે. મારૂં મુહૂર્ત વીતી જશે. પ્રભુ! હું ભૂલતી હોઉં તો મારી ભૂલ ક્ષમા કરજો. મેં કોઈનું બગાડ્યું હોય, કે જાણે અજાણે બીજા અપરાધ કર્યા હોય તેની મને ક્ષમા કરજો. એમ પ્રાર્થના કરતી હીંડે છે એટલામાં એક સુભટ બોલ્યો કે આત્મઘાત કરવો ન જોઈએ. તે સાંભળી સતીએ કહ્યું કે વિધવા થયા પછી જુવાન સ્ત્રીને વૈધવ્ય ધર્મ પાળવા કઠણ છે. અનાથ સ્ત્રીને સંસાર મહા દોહલો છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી, નગરમાં કે ગામમાં મહીએર કે પીએર કે સાસરે રહી, સૌભાગ્યવતી બીજી સ્ત્રીઓને મહાલતી જોઈ, તથા તેઓની સંગતમાં રહી સંન્યાસી ધર્મ પાળવો એ ઘણુંકરીને અશક્ય જેવું છે, માટે તેણે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુનર્લગ્ન કરવું, કે મારી પેઠે બળી મરવું. વચલે રસ્તે ભય ભારે ને ઘણાં છે; તેઓમાંથી બચવું અતિ અનિશ્ચિત અને મુશ્કેલ છે; મિથ્યાભિમાને પાપના ખાડામાં પડી નરકવાસ કરવાની જરૂર મૂર્ખ લોક અને બીકણુ માબાપ પોતાની વિધવા દીકરીઓને પાડે છે તેનું પાપ તેમને શિર છે. મારાથી વૈધવ્ય ધર્મ પાળી શકાશે નહિ. મારે ફરી સંસાર માંડવો નથી તેથી હું બળી મરૂં છું. સ્વર્ગમાં હું મારા સ્વામીને ભેળી થઈશ, ને અમે બંને પરબ્રહ્મનો મહિમા ગાઈશું. એમ બોલી તે આગળ હીંડી. આવા બારીક સમયે, મન બહુ ગુસ્સામાં છતાં, આમ સાધવપણે સુનીતિની શિખામણ દેતી

ને પરમેશ્વરનું સ્તવન ભજન કરતી સતી ચાલી. એ જોઈ કરણનું દુષ્ટ અને પત્થર જેવું કઠણ હૃદય ઓગળ્યું. તે સતીને પગે લાગ્યો ને બોલ્યો માતા મને માફ કરો, મારા અપરાધ ક્ષમા કરો. સતી કહે "તું એવી પ્રાર્થના પરમેશ્વરની કર. તારા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરે, ને હવેથી નવાં પાપ નહિ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર. આ દુનિયાની ક્ષણિક મોટાઈ, ક્ષણભંગુર પ્રતાપ, અને સ્વપ્નવત્ સુખથી ફૂલાઈ ન જતાં તારા આત્માનું કલ્યાણ થવાનાં સાધન શોધ. તું તારે દેશ પાછો જા. તારા બાપને ચેતવ." એટલું બોલી સતી સપાટાબંધ આગળ ચાલી. કરણનું હૈયું વજ્ર જેવું છતાં નરમ થયું, તે પસ્તાવા લાગ્યો, પણ શરમને લીધે સાચ્ચું બોલ્યો નહિ.

છાવણીમાંથી બહાર આવી કે લોકે તેને દીઠી. તેનાં દર્શન કરવાને તેઓ આતુરતાથી વાટ જોતા હતા. તેનું દર્શન થતાં વારને અંબે માતકી જે. વિમળા માતકી જે, એવી મોટી લલકાર આખી મેદનીમાં થઈ. તેની પાછળ કરણ ચાલતો હતો. તે પોતાને માટે કરાવેલી ઉંચી બેઠક ભણી વળ્યો. સિપાઈઓએ લોકને છાવણીથી કેટલેક અંતરે રાખ્યા હતા, ત્યાં સતી આવી કે તેના ઉપર રૈયતે પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. તેને જવાનો માર્ગ રાખવાને કરણના સિપાઈઓ સામસામા બે હારે ઉભા હતા; તેમની વચમાં થઈ સતી ચાલી. ચિતાની થડમાં આવતાં જે અંબેના પોકારથી, અને ઢોલ, નગારાં, શરણાઈ વગેરે વાજાંના નાદથી આકાશ ગાજી રહ્યું, કાને પડયું કાંઈ સંભળાય નહિ, અને સિપાઈઓની પાછળ ઉભેલા લોકોએ પુષ્કળ ગુલાલ ઉરાડયું તેથી કાંઈ દેખાય નહિ. બળતી સતીની ચીસ સાંભળવી નિષેધ છે એવા વહેમથી એવે વખતે શોર બકોર કરતા, ને તાસાં, તુરાઈ, રણસીંગાં વગેરે વગાડવામાં આવતાં, તેમ આ વેળા પણ થયું. સતીના હાથમાં સોનાની થાળ હતી તેમાં ઘીનો દીવો બળતો હતો. તથા ઘીમાં બોળેલો કાકડો હતો. આથમતા સુંદર સૂર્ય ભણી ઉભી રહી તેણીએ દેવની ટુંકી પ્રાર્થના કરીને પોતાનો કાકડો સળગાવ્યો, થાળ બ્રાહ્મણને આપ્યો ને પોતે ચિતા ઉપર ચડી.

એ વેળા ગુલાલ અબીલની ધૂમ મચી રહી હતી, તેથી

નજરે થોડુંક દેખાતું હતું. જે બંબેની બૂમો, અને વાજીંત્રના અવાજ કાન બહેર મારે તેવા થતા હતા. ચિતા ઉપરની રાડાંની મરૂડીમાં સતી પેઠી ને પોતાને હાથે અગ્નિસંસ્કાર કરે છે તેજ ક્ષણે ભીમ જેવા કોઈ જબરા પુરુષે આવી તેને બે હાથમાં ઉંચકી ને બીજાએ તેના હાથમાંનો કાકડો ઝુંટાવી લઈ મરૂડી સળગાવી દીધી. તેણીએ ચીસો પાડી પણ કોણ સાંભળે ! તત્કાળ ચિતા પરથી ભૂસકો મારી તે નાઠો. શીખવી રાખેલા માણસોએ ઝટ જવાનો માર્ગ આપ્યો ને પાછો પૂરી નાંખ્યો; પહેલેથી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે તેઓ માંહોમાંહે ધક્કામુક્કી કરવા મંડી ગયા. ચિતાને તેમણે સળગાવી દીધી, અને ભરી રાખેલી ધૂળની પોટલીઓ ઉડાવીને ધમસાણ કરી મૂક્યું.

ગભરાટ અને અચંબામાં ગરક થએલા સિપાઈઓ આ વેળા કાંઈ કરી શકયા નહિ. ઘડી પછી કરણને જાણ થઈ કે સતીને કોઈ લઈ ગયું. હાથપગ પછાડી દાંતીઆં કરી તેણે ચોદિશાએ સ્વારો દોડાવ્યા; પણ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. અંધારી રાતમાં તેઓ અથડાઈ મુઆ. કરણને ખબર થયાની અગાઉ પેલા પુરુષે ગબરડીએ સતીને લઈ જઈ ઘોડી ઉપર બેસાડી પાછળ પોતે ચડી એવી ઝડપથી તે નાઠો કે થોડા ક્ષણમાં આડે અવળે માર્ગે ડુંગરોમાં કયાંનો કયાં ભરાઈ ગયો. ગભરાટથી વિમળાને કેટલાક વાર સુધી ભાન ન હતું પણ ડુંગરોમાં પેઠા પછી ચેતના આવી, ત્યારે તેણે ડોકું ફેરવી જોયું ને પોતાના વહાલા સુરપાળ સ્વામીને નીરખ્યો. ઘોડી પૂર વેગમાં દોડતી હતી, તેથી વાત થઈ શકતી ન હતી. ગત થએલા ધણીને ભરવાડના વેશમાં હું ફરી કેમ દેખું છું, મને ભ્રાંતિ તો નહિ પડતી હોય ? એ ભૂત તો નહિ હોય ? કોઈ કરણ જેવો બીજો પાપી ઠગારો તો નહિ હોય ? એવી એવી શંકા તેના મનમાં ઊઠી. દિવસ હતો ત્યાંસુધી તો તે ફરી ફરીને સુરપાળનું મુખ જુવે ને મનમાં ધીરજ આણે પણ સાંજ પડયા પછી તેની સબુરી રહી નહિ. ઘોડાની દોડ ધીમી પડી હતી, પણ રસ્તો વિકટ હતો. ખાડા ને ટેકરા આવે, વાંકવળામણી ગલીકુંચી આવે, ઝાડી આવે ને રાત અંધારી તેથી તેને બીક લાગી. તે રેડી

પડી. સુરપાળે તેને કહ્યું ' વહાલી તું ડરીશ મા. શત્રુ પાછળ લાગેલા છે માટે ઉતાવળે નિર્ભય સ્થાનમાં આપણે જવું જોઈએ, ત્યાં જઈ હું તમને સઘળી હકીકત વિસ્તારી કહીશ. હું સુરપાળ છું, હું જીવતો છું, મારા મરણની ખોટી ખબર તમને લુચ્ચા કરણે કરાવી હતી. એમ બોલી તેને ધીરજ આપી.

ઘણા ગાઉ કાપ્યા પછી તેનો ગુપ્ત મુકામ આવ્યો. ઘોડી ઉભી રાખી પોતે પ્રથમ ઉતર્યો, ને પછી પ્રિયાને ઉતારી. માથાનું ફાળીઉં અને ઓઢેલી કામળી ફેંકી દેતાં વિમળાએ તેને પૂરો ઓળખ્યો. ઓળખ્યો તેવીજ તેને વળગીને રડી પડી. સુરપાળને પણ હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. નારીની દુર્બળ થઈ ગએલી કાયા જોઈને તથા તેને વીતેલાં દુઃખની વાત સાંભળી સુરપાળને તેના ઉપર બહુ દયા આવી; સ્ત્રીની દઢ સુનીતિથી તે સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. પ્રેમના ઉભરાથી તેની છાતી ભીડાઈ ગઈ ને નેત્રોમાંથી જળધારા વહી. સેવકોએ ભોજન રાંધી રાખ્યું હતું; ને ઉનું પાણી તૈયાર હતું, સ્નાન કરી સ્વચ્છ થઈ ભગવાનનો પાડ માન્યો, ને પછી ઠંડા પવનમાં પોત પોતાની વાતો કહેતાં આરોગવા બેઠાં. રૂપસુંદરી ભીલોમાં સહીસલામત છે તે જાણી વિમળદેવી બહુ હરખાઈ. સતી થતી વેળા તેને છોડાવવાને ગુલાલ અબીલ ઉડાડવાની, ફુલ વધાવવાની, જુદે જુદે ઠેકાણે તથા ચેહની થડમાં છુપે વેશે રાખેલા ગુર્જર જોદ્ધાની, વેરીના સિપાઈઓ ભણી ધૂળની પોટલીઓ છાંટવા વગેરેની યુક્તિઓ રચી રાખી હતી તેનું સવિસ્તર વર્ણન સુરપાળે કર્યું.

खंड २जो.

रुपसुंदरीनां संकट. भीलोनी श्रद्धा. वनराजनो जन्म. मादीकराने माथे दुःखनां झाड. हालरडां.

વિમળદેવીનું અને તેના રખવાળોનું શું થયું તેની રૂપસુંદરીને

બીજા દિવસ સુધી ખબર પડી નહિ. તે બાપડી ઝાડના પોલાણમાં મહા ત્રાસ પામતી અર્ધી રાત લગી ભરાઈ રહી. ચોદિશાએ ઘોર વન હતું. તેને ચાંગળું પાણી પાવાને કે તેની જોડે વાત કરવાને એક આદમી નહતું. વાઘ, વરૂ, રીંછ, શિઆળાદિક જંગલી પશુઓની વસ્તીમાં રાતને સમયે સુકોમળ રાણી એકલી હતી. જો છીંકે તો ખમા ખમા કહી દાસીઓ ધાઈ વળે, ને બગાસું ખાય તો દસવીસ ચપટીઓ તુર્ત વાગે, તેને કેસરી ફાડી ખાય, કે ભોરિંગ દંખે તોએ સહાય કરનાર કોઈ નહતું. શી આફત! અંધારૂં થયા પછી મહા-રાણીનો જીવ મૂંઝાયો. તેની છાતી ભરાઈ આવી, પણ જીવ સાવધ રાખી તેણે રડવાની ઇચ્છાને અટકાવી, કેમકે કરણના માણસો તેને ખોળતા ત્યાંસુધી આવ્યા હતા. ઇનામની લાલચે તેઓ ઘણું ભટક્યા. રાણી જે વૃક્ષમાં હતી તેની થડમાં કેટલાક આવી ભૂંડાં વેણ બોલ્યા; એક એકને ગાળો ભાંડે ને મશ્કરી કરે, રાણી વિષે પણ ભાંડ વચનો બોલે. એ વખત પૂરો બારીક હતો. રાણીને અને ગુજરાતને સુભાગ્યે બખોલનું મોઢું ઝાડની ઉપલી મેર ઉગ્યું હતું તેથી પેલા આદમીઓના જોવામાં ન આવ્યું. એકે ઝાડ ઉપર ચઢવા માંડયું પણ તે જાડું હોવાથી બરાબર હાથમાં આવ્યું નહિ, તેથી ન ચઢયો. વાઘ અને સાપની દહેસતને લીધે અંધારૂં થતાં તેઓ પાછા ફર્યા. આ વિકટ જંગલમાં રાણી રહી શકે નહિ. કદાચિત્ ભીલના કોઈ ગામમાં હશે એમ વિચારી કરણે રાણીની શોધને કાજે મૂકેલા નાયક ભીલનાં ગામો બાળ્યાં તેના ભડકા રાણીએ દીઠા. મોટાં તાપણાં કર્યાં હોય તેવું ચોપાસ જણાતું હતું. ભીલડીઓ અને બાળકો બિચારાં નાસી કોતરોમાં ભરાયાં. પોતાને માટે એ ગરીબ લોકોને એવી આપદા પડતી જોઈ રાણીના શોકમાં વધારો થયો, ને દુશ્મનો ગયા કેડે કેટલીક ઘડીએ તે રોઈ પડી. જંગલના બિહામણા દેખાવથી, ફાડી ખાનારાં પશુઓના ખરાડાથી, અને જયશિખરનું, સુરપાળનું, અને વિમળાનું, શું થયું હશે તેના અજાણપણાથી તેની ધીરજ જતી રહી. ત્રણચાર ઘડી સુધી તેણે બહુ કલ્પાંત કર્યું. છાનું રાખનાર કોઈ પાસે મળે નહિ તેથી થાકીને પોતાની મેળે રોતી રહી. પાણીની તરસ

લાગી ને કંઠ સૂકાઈ ગયો. ગુર્જરેશ્વરની પટરાણીને ટીપું પાણી આણી આપનાર કોઈ ન હતું! રોવાથી તેના હૈયાનો ઉભરો કાંઈક શમ્યો ને પાછી સાવધ થઈ. પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી કે હે પ્રભુ! મને આ સંકટમાંથી છોડવ. આ અઘોર વનમાં આ ઝાડના પોલાણમાં મને એકલી ક્યાં લગી રાખીશ. અહીં હું ખરેખરી અનાથ છું. હે દયાળુ પિતા! મને સહાય કર, તરસે મારૂં ગળું મળી જાય છે. પેલા સાપને દોડતા દેખી મારૂં શરીર કંપે છે, મારા વહાલાનું શું થયું હશે! આ અવસ્થાથી તો મરવું ભલું. હે દીનાનાથ! મારા ઉપર દયા કર, મારી રૈયત ઉપર દયા કર! મારો જીવ મને વહાલો નથી; મેં મારા સ્વદેશ કલ્યાણાર્થે આ જંગલ વેઠવું કબુલ કર્યું છે. પણ એમાંએ મારે માથે આવાં સંકટ પડશે તે હું જાણતી નહતી. મારી સ્થિતિ કેવી હતી ને આ કેવી સ્થિતિમાં મને નાંખી! મારા ઉપર આવડો બધો કોપ શા માટે કર્યો! પણ હું ભૂલી, તું તો ન્યાયી અને દયાળુ છું. તારા ઉપર દોષ મૂકી હું દુષિત થાઉં છું. તારો વાંક નથી. વાંક તો મારા કર્મનો, મારી પ્રજાનો. લોક પરાક્રમહીન થવાથી દેશ પીડા પામે છે. દેશના ધણીનું કોણ જાણે શું થયું હશે! દેશની ધણીઆણીની આ અવસ્થા છે! હે ભગવાન! હવે તો ક્ષમા કરી મારી વહારે ચડ. હું અબળાજાતિ આ બિહામણા રણમાં રાત્રે એકલી કેમ રહી શકું? હવે મારા પ્રાણ જશે.

એમ કરગરી અરજ કરતી હતી તેવામાં રાણીએ કોઈ બઈરાંને હાથમાં કાકડા લઈ આવતાં જોયાં. એ પેલા ભીલરાજાની નારી એ દાસીઓ જોડે તેને તેડવા આવી હતી. ત્રણ ભીલડીમાંની એક બાઈની બેની મદદથી ઝાડે ચડી રાણીને પોલાણમાંથી ઉપર ખેંચી લઈ નીચે ઉભી હતી તેને હલકે રહીને આપી. મહારાણીનું મુખ આંસુથી ભીંજાઈ ગયું હતું તે પોતાના સાલ્લાના છેડા વતી લોહી નાંખી ભીલ રાણી બોલી કે " બા તમે ફિકર ના કરો, માતાજી બચાવશે. રાણી સાહેબ તમે અમારા પરોણા છો. અમારા જંગલમાં સંતાવાની જગા એવી એવી છે કે પીટયા સોલંકી શોધી મરે પણ તમે જડવાનાં નથી. હું અને મારી દાસીઓ તમારાથી જરા ખસવાનાં નથી.

ફળફૂલ, કોદરા ને બાવટો અમારા પહાડી મુલકમાં મળે છે તે ખાઈ આપણે નિર્વાહ કરીશું. હું તમારી સેવા કરીશ, મારો માંટી ને મારાં છૈયાં તમારૂં રક્ષણ કરશે. અહીંથી તમને અમારે ઘેર તેડી જવાને તે મને કહી ગયા છે, માટે ચાલો." રૂપસુંદરી તેની જોડે ગઈ. વનમાં ઘણે દૂર ગયાં ત્યારે કેટલાંક ઝુંપડાં આવ્યાં. અહીં એક ઝુંપડામાં રાણીને ઉતારો આપ્યો.

ભીલડીઓએ તેની સારી ચાકરી કરી. દેવતા સળગાવી આપી તેને તપાડી, તેના પગમાં ભાગેલા કાંટા કહાડ્યા, જમાડી, અને ખૂબ ચંપી કરીને ઉંઘાડી. થાકેલાં મહારાણી અને ભીલરાણી બીજે દિવસે બપોરે ઊઠયાં. ભીલરાજાના વડા દીકરાએ આવી ઘણી દિલગીરીથી સઘળા માઠા સમાચાર કહ્યા. જયશિખરનું રણમાં પડવું, પંચાસરનો પોણો નાશ, વિમળદેવીનું હરણ, પોતાના પિતાનું મરણ, વગેરે બનેલા બનાવ જાહેર કરી રૂપસુંદરીને અને પોતાની માને નમી આજ્ઞા માગી. ગુર્જરેશ્વરીને એ સાંભળી મૂર્છા આવી. ભીલડીઓએ તેને બહુ મહેનતે જાગૃત કરી ધીરજ આપી. ભીલરાણીએ પણ બહુ રૂદન કર્યું. જુવાન ભીલરાજાએ એહુને હિંમત દઈ કહ્યું કે અત્યારમાં એમ ગભરાઓ છો શું ! હજી તો આપણા ભોગાતનનો આરંભ છે. ભુવડ આપણને આ જંગલમાંએ સુખે ઠરવા દેવાનો નથી. મહારાણીને તથા સુરપાળને મુવેલાં કે જીવતાં ઝાલનારને એક લાખ દામ અને ગુજરાતના રાજ્યનો ચોથો ભાગ ઇનામમાં આપવાનાં જાહેરનામાં કર્યાં છે. તેમ અમે ભીલોએ પણ લીધું છે કે કોઈએ ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાંસુધી ફુટવું નહિ. આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તોએ મહારાણીને આંચ આવવા દેવી નહિ. માતાજી આપ નિર્ભય રહેજો. મારા બાપે મરતી વેળા મારૂં વચન લીધું છે જે મારે આપનું રક્ષણ કરવું. આપ મને આ મારી જનેતાથી વિશેષ છો. મારી મા આપની સેવા બજાવશે ને હું આપનું રક્ષણ કરીશ. કાલે અહીં ભીલની જમાત મળશે. તે વારે મને પાઘડી બંધાવી લોહીનો ટીલો કરી ભીલરાજા ઠરાવજો. રૂપસુંદરીએ પૂછ્યું મારો ભાઈ ક્યાં છે ? ભીલે કહ્યું તેઓ ખેમકુશળ છે, કરણની

પૂઠે લાગેલા છે: પોતાનો બચાવ કરવાને તેઓ પૂરતા સમર્થ છે. ગઢો સાચવવાની, શૂરા જોદ્ધાઓને ઉશ્કેરવાની અને સામા થવાની ગોઠવણ રચે છે. શત્રુ હજી તેનાથી ધ્રૂજે છે. કરણ અને મીર તેનું નામ સાંભળી ભડકે છે, અને ભુવડને સુખે નિદ્રા આવતી નથી.

રાવણું કરવાને જુવાન ભીલરાજાના નોકરો અને ભાઈબંધો અફીણ, દારૂ, ચોખા, મગની દાળ, હરણનું માંસ, ગોળ, બાળવાનાં લાકડાં વગેરે લાવવામાં આખી રાત કામે લાગ્યા હતા. સવારથી ફટાયા ભાયાતો વગેરે ભેગા થવા લાગ્યા. પહોર દહાડો ચડતાં ખબર આવી કે મહારાણીની ખોળ કરતા દુશ્મન આવે છે. રૂપસુંદરીને તુરત ત્યાંથી જઈ કોઈ ગુપ્ત જગામાં સંતાડી. આ વેળા શત્રુ થોડા હતા અને ભીલો વધારે હતા, તેથી જુવાન ભીલરાજાએ હુકમ આપ્યો કે એમને જીવતા જવા દેવા નહિ. ભીલો ઉલટથી ધસ્યા. તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો. રૂપસુંદરીને ઢુંઢવામાં સારી રાત ભટકયા હતા તેથી ઉજાગરે અને થાકે પીડાએલા સોલંકીઓ ભીલ મુકામે ઓચિંતા આવી ચડ્યા હતા. થોડી વાર લડી ગભરાટમાં પડી તેમણે પલાયન કરવા માંડયું, ભીલોએ તેમને ઘેરી કતલ કર્યા. ખબર લઈ જવાને એક ઉગર્યો નહિ. ભીલોએ ત્યાં પછી સુખે ઉજાણી કરી. રૂપસુંદરીએ તેમના જુવાન ઠાકોરને મુખ્ય ભાયાતની આંગળીના લોહી વડે રાજતિલક કર્યો ને પાઘડી બંધાવી. ભીલો ખૂબ મગન થયા. પોતાના તે દિવસે અને આગલા દહાડે કતલ થએલા ભાઈઓનો શોક મૂકી રાસ રમવા લાગ્યા. ખાઈ પીને મસ્ત થઈ ભીલડીઓ જોડે દાંડીએ રમે, ગાય, કૂદે ને મઝા કરે. એક ભીલ જોડે એક ભીલડી, બીજા ભીલ જોડે બીજી ભીલડી, એમ ટોળું વળી નાચ્યાં. એવાં ઘણાં ટોળાં વળ્યાં તેઓ સઘળાં ખાતાં જાય, દારૂ પીતાં જાય, ગાતાં જાય ને કૂદતાં જાય. કેટલાંક માંટીબૈયર જુદાં નાચતાં હતાં. છોકરાં, છોકરીઓ પણ તરેહ તરેહની રમતો રમ્યાં, પોણી રાત સુધી આ ધુમખળ રહ્યું. પાછલી રાતે સર્વે થાકી લોથ થઈ પડયાં ને બીજે દહાડે બપોર સુધી ઊંઘ્યાં.

રૂપસુંદરી બિચારી એ વખતે મનમાં કાંપતી હતી. આ વખતે

શત્રુ આવી ચડે તો ભીલોનાં મોત ને તેની કમબખ્તી થાય, એવી બીકથી તે ફિકરમંદ હતી. પણ સારે નસીબે એવો બનાવ બન્યો નહિ. ત્રીજે દહાડે ભીલો ત્યાંથી વીખરાઈ ગયા, ને રૂપસુંદરીને બીજે ઠેકાણે સંતાડી. ભુવડના સિપાઈઓ તેને શોધવાને જંગલોમાં ને ડુંગરામાં ફરતા હતા તેમાંના કેટલાકને ભીલોએ મારી નાખ્યા, ને કેટલાએકને વાઘે માર્યા. કેટલાક ભીલ પકડાયા તેમને મનાવવાને બહુ માર માર્યો, ક્રૂર સજા કરી, પણ તેમણે રૂપસુંદરીને આપી નહિ. એ તો ગઈ તે ગઈ, કોણ જાણે ક્યાં ગઈ. ગુર્જરોએ ન જાણે ને સોલંકીઓએ ન જાણે. તેને ક્યાં છુપાવી છે તેની કોઈને ભાળ લાગી નહિ. સેંકડો ભીલભીલડીના જાણવામાં હતું. પણ લાલચ, લોભ, ભય, પીડા, એ કશાથી એકે ફૂટયું નહિ. શાબાશ છે એ વનચરોને! ભીલો તેને એકને એક ઠેકાણે રાખતા નહિ. માસ ભરાઈ જવાથી રાણીને આ દોડાદોડ બહુ વસમી પડતી, પણ શું કરે લાચાર.

આવી દુર્દશામાં વૈશાખ સુદ પુનેમે સવારે મોટો બનાવ બન્યો. ક્ષિતિજમાં સૂર્યોદય થયો તેજ ક્ષણે ગુર્જર રાજ્યને પુનઃસ્થાપનાર પ્રગટ થયો. ગુર્જર રાજ્યને તારનાર, ગુજરાતને ઉગારનાર, ચાવડા વંશનો સુરજ અને શત્રુને બાળનાર અગ્નિ તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રગટયો. ભીલોએ તે દહાડે મોટો ઓચ્છવ કર્યો, ને કુંવરનું નામ વનરાજ પાડયું. જે સ્થળે જન્મ થયો તે સ્થળે, દેશનો દહાડો ફર્યા પછી ઝાડી કપાવી નાખી, ચંદ્રપુર નામે ગામ વસાવ્યું, એ ગામ હાલ ચંદુર કહેવાય છે. પ્રસવની વેદના પામ્યા પછી રાણીને બીજે સ્થળે લઈ ગયા, ને કેટલાક વખત લગી રાખી, એ ઠેકાણે પાછળથી લોકે વનરાજનગરી વસાવી તે હાલ વણોદ કહેવાય છે. પોતાની કુળદેવીનું વનરાજે બંધાવેલું દહેરૂં એ કસબામાં અદ્યાપિ છે. ભીલોને અહીં શત્રુ જોડે ઘણી વઢવાઢ થઈ હતી તેથી આસપાસનો મુલક આજે પણ વઢીઆર કહેવાય છે.

કુંવરનું મુખ જોઈ રાણીને બહુ હરખ થયો. સાધારણ માણસને ઘેર દીકરો અવતરે છે ત્યારે તે તથા તેનાંસગાં વહાલાં ઘણાં ખુશ થાય છે તો આવે સમે આખા દેશને માટે પુત્ર સાંપ-

ડયો તેનો આનંદ રૂપસુંદરીને કેટલો થયો હશે તેની કલ્પના આપણે સહજ કરી શકીએ. ભીલો બહુ રાજી થયા. ભીલડીઓ તો કુમારનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈ મોહ પામી. હાથમાં લઈ લઈને બચીઓ કરે ને રમાડે. એમ સર્વે આનંદમાં હતાં તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે સુરપાળ ગીરનારમાં ક્ષેમકુશળ છે અને વિમળદેવીને આબરૂસર છોડાવી છે. ભુવડ અને કરણ સ્વદેશ જાય છે એવી અફવા ઊડી હતી તે પણ જાણી.

રૂપસુંદરીએ ધાર્યું કે હવે મારા દુઃખનો છેડો આવશે. ભાઈ કુશળ છે એમ સુણી તેને હિંમત આવી. સુરપાળને સંદેશો કહાવવાની ગોઠવણ ભીલો જોડે કરતી હતી તેવામાં વળી ધાડ આવી. ખબર આવી કે ભુવડના સવારો આવે છે. ભીલો તેને અને તેના બાળકને લઈને નાઠા. માર્ગમાં દુશ્મન નજીક આવ્યાથી અર્ધા ભીલ એક રસ્તે નાઠા ને અર્ધા બીજે રસ્તે દોડયા. આ વેળા માદીકરો વખૂટાં પડયાં. રાત પડી પણ કુંવર મળ્યો નહિ. અંધારામાં કોતરમાં એક ભીલડી જોડે તેણે રાત કહાડી. આખી રાત રોઈ. "ઓ કુંવર તારા વિના મને ગમતું નથી, તારા વિના મને ઊંઘ આવતી નથી. તું કયાં ગયો? મને મૂકીને કયાં ગયો? મારો કુંવર લાવોરે, મારા લાડકવાયાને લાવો. અંધારામાં તને કોણ ધવરાવશે? તને કોણ દૂધ પાશે? તને મારા વિના હાલરડાં કોણ ગાશે? તું છળી મરીશ. હાયહાયરે મુવા ભુવડ તું મારી કેડે કેમ લાગ્યો છે? રે પ્રભુ સુખનું ટાણું દેખાડીને વળી દુઃખમાં શીદ નાંખી?" એમ રડતાં વહાણું વાયું. એક ભીલ તેને ત્યાંથી તેડી જવા આવ્યો, તેણે ખબર કરી કે કુંવરને હરકત થઈ નથી, પણ આ વખતે ઘણી સંભાળ લેવાની જરૂર છે. પોતાને દેશ ગયા પહેલાં ભુવડ પંડે શોધ કરવા નીકળ્યો છે. તેણે જંગલો અને પહાડો ઘેરી લીધાં છે, પણ માતાજી તમારે ડરવું નહિ. તે ચંડાળને હાથ કુંવરને જવા દેવાના નથી ને તમને સહીસલામત સંતાડી રાખીશું.

મળસકામાં રાણી તેની સાથે ચાલ્યાં. ડુંગરા ચડે ને ઉતરે, એક ઝાડીમાંથી નીકળી બીજી ઝાડીમાં પેસે, તેના કોમળ પગે આં-

ટણ પડયાં ને ઝાંખરાંથી અંગ ઉઝરડાયું, મધ્યાહ્ન થવા આવ્યા પણ રાણીને અન્ન કે ફળ ખાવા મળ્યું નહિ. ભીલ અને ભીલડી જોડે હતાં તેમણે અંતે એક ખાબોચીઆની પાળે રાણીને બેસાડી કાંઈ કંદમૂળ આણ્યાં, ને દેવતા સળગાવી સેકીને રાણી આગળ મૂક્યાં. રૂપસુંદરીએ તેના ત્રણ ભાગ કરી ત્રણે જમ્યાં. એવામાં કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં. ભીલે ઝટ એક ઝાડે ચડી જોયું તો બાળકને લઈ એક ભીલડી તથા કેટલાક ભીલ આવતા દીઠા. નીચે ઉતરી તેણે ખબર કરી ને ત્રણે સામાં ગયાં. ભીલડીના હાથમાં વનરાજ હતો. તેણીને રાતમાં તે ધાવ્યો હતો પણ થાક ને ભૂખથી તથા તેનું પોતાનું છોકરૂં જોડે ધાવતું હતું તેથી સવારથી દૂધ ઓછું થઈ ગયું હતું, ને બાળરાજા ધાવણ વિના પીડાતો હતો. રડી રડીને થાકે કે નિદ્રાવશ થાય. વળી જાગે ને રડે. રૂપસુંદરી તેને લેવા ધાઈ. સ્તનમાં પાનો ભરાઈ આવ્યો, ને અમરત ટપકવા લાગ્યું. શું માનું હેત ! કુંવરને લઈ છાતીએ ચાંપ્યો. ધવરાવતી જાય ને પ્રેમાશ્રુ ઢાળતી તેનું ચંદ્રવદન નીરખતી જાય. માતાનું મુખ અને લોચન પ્રેમલ દીસ્યાં. અમરતઝરણથી તૃપ્ત થઈ કુંવર મલકાયો તે જોઈ તેની માડીના હૈયામાં હેતનો ઉભરો આવ્યો, ને પ્રીતિના આવેશમાં ક્ષણવાર રાણી સઘળું દુઃખ વીસરી.

રાણીએ પોતાનાં સઘળાં આભૂષણ ભીલોને આપી દીધાં, ને પોતે ભગવાં પહેરી જોગણને વેશે તેઓમાં રહીને દોહેલા દિવસ કહાડ્યા. બે દહાડા કોઈ છાની જગાએ રહે તો ત્રીજે દહાડે ત્યાંથી નાસવું પડે. ભુવડ દેશમાં રહ્યો ત્યાંલગી તેનાથી જંપીને બેસાયું નહિ. એક જંગલમાંથી બીજામાં જાય, અને એક પહાડેથી ઉતરી બીજા પર ચડે. એક દહાડો એક કોતરમાં તો બીજે દહાડે બીજી ગુફામાં રાત ગાળે, પાસે નાનું છૈયું, વેળા કવેળા ખાવાનું મળે; કોઈ વખત એકજ વાર અન્ન મળે ને કોઈવાર લાંઘણ કરવી પડે. રાત્રે નિરાંતે સૂવું પણ નિત્ય બનતું નહિ. ભોંયે ને કઠણ પથરા પર સૂતાં રાણીનાં કુમળાં હાડ દુખ્યાં ને ચામડી છોલાઈ. પંચાસરની પાસેના જંગલમાં ભીલોને ગામે ગામ ભુવડે ચોકી મૂકી, ને એક એક

ઝુંપડીની ઝડતી લીધી, તથા તમામ ભીલડીઓમાં ખોળ કરી. ત્યાર-પછી સોરઠના પર્વત, ચોટીલાના ડુંગરા, મેહેવાસના કોળીનાં ગામો, સાબર, મહી, નર્મદા, અને તાપીકાંઠાનાં વનો જોઈને થાક્યો પણ સુરપાળ, રૂપસુંદરી, ને વનરાજ તેને હાથ લાગ્યાં નહિ. વનવાસી લોકના આકીનથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો. એ વનચરોની નિષ્ઠાથી, તેમની સ્વદેશપ્રીતિથી, તેમની રાજ્યભક્તિથી, અને તેમના વટથી વિસ્મય થઇ બહુ ખીજ્યો ને હાથપગ પછાડયા. મોટી મોટી લાલચ, ધન, અને જાગીરોના લોભથીએ કોઈ ફૂટતું નથી, અને મારફાડ મોત અને ગામ બાળવાના ભયથી ડરતું નથી તો હવે શો ઇલાજ કરવો તેના વિચારમાં તે પડયો. સેંકડો ભીલભીલડીઓને, કોળીઓને, ભરવા-ડને, તથા ગુર્જરોને મનાવવાને તેણે પકડીને રીબી રીબીને માર્યા અને મારી નાખ્યા, પણ તેનો હેતુ પાર પડગો નહિ, ત્યારે નિરાશ થઈ નિર્દય રાજા તથા તેનો દુષ્ટ કુંવર કરણ પ્રતિનિધિને કામ સોંપી સ્વદેશ ગયા.

અરણ્યમાં સાવજ, વાઘ, વરૂ, નાગ, અજગરાદિક ઘાતક પ્રાણીઓથી એ માદીકરાના જીવ પ્રભુએ કેટલીક વેળા અદ્ભુત રીતે ઉગાર્યા. એક વખત ઝુંપડીમાં રાણી રાંધતાં હતાં ને બારણે ભીલડીના ખોળામાં કીકો રમતો હતો તેવામાં ભૂખ્યો અજગર આવ્યો. ભીલડી જેવી નાસવા જાય છે કે અજગરે તેનો પગ સાહ્યો. બાઈ ધબ દઈને પડી. નીચે કુંવર ને ઉપર તે. પડતાં પડતાં કારમી ચીસ પાડી તે સાંભળી રાણી તથા બીજી ભીલડીઓ દોડી આવી. અજ-ગરથી ન બીતાં પડેલી ભીલડીની તળેથી રાણીએ કુંવરને કહાડી લીધો. અજગરે ભીલડીને આખે અંગે ચૂડ ભેરવીને તેનો અર્ધો પગ ગળ્યો. એક લઠ ભીલે ઝટ કુવાડે વતી તેનું માથું ચીરી મારી નાખ્યો ત્યારે તેની ચૂડી છૂટી. એક દિવસે થાકયા પાકયા આવી કોઈ ડુંગરની તળેટીએ વહેતા નાળાના કાંઠે મુકામ કર્યો હતો, વનરાજ ખોયામાં સૂતો હતો ને રાણી નહાતાં હતાં એટલે ઓચિંતો વાઘ આવ્યો. જે ઝાડે ઝોળી બાંધી હતી તેજ ઝાડે એક ભીલડી ચડી ગઈ ને કુંવરને પોતાની પાસે લઈ લીધો. રૂપસુંદરી સામે તીરે નાઠી. વાઘ તેની

કેડે પડયો. એક છલંગે વહેળો ઓળંગ્યો ને જોગણના ભગવા સાળુને લીધે કે કાળી ચામડીથી ગોરી ચામડી ગમી હોય તેથી ભીલડીઓ ઉપર ન જતાં નાસતી રાણી ઉપર તલપ મારી. રૂપસુંદરી ગભરાટમાં નીચે પડી. વાઘ તેના વાંસાને ડાચું ભરે છે એટલામાં તેની જમણી આંખમાં તીર વાગ્યું ને તે પાછો હઠયો. તુરત બીજા તીરે તેના ઉઘાડા મોઢામાં પેસી તેનું તાળવું ફોડયું. રાણીને ન મારતાં તે પેલા તીર મારનાર ભીલ ઉપર ધસ્યો. ભીલે દારતડા વતે તેની ફાળ ઝીલીને તેનું પેટ ફાડયું. વાઘે પણ ભીલને જખમી કર્યો. વાઘ મુઆ પછી થોડી વારે રૂપસુંદરી સાવધ થઈ, ને ભીલડીએ કુંવરને તેના ખોળામાં મૂકયો. રાજમાતાના હૈયામાં વહાલ એટલું ઉભરાયું કે કેટલીક વાર બોલાયું નહિ. પુત્રનું મુખ ટગમગ જોયાં કર્યું ને તેનાં ચક્ષુ જળથી ભરાયાં. થોડા ક્ષણ આકાશ ભણી જોઈને બોલી “ હે ભગવાન, હે વિશ્વનાથ ! હું તારો પાડ કદી ભૂલવાની નથી. અનાથની વહારે આ વેળા ખરેખરો ચડયો. મારા ભીલમિત્રનું બાણ ચૂકયું હોત કે મનેજ વાગ્યું હોત તો મારો પ્રાણ તત્કાળ નક્કી ગયો હોત. હે વિશ્વ-પાળક મહાદેવ ! તું તારી દયા મારા ઉપર જારી રાખજે. હે ત્રિલોક-પતિ ! આ બાળકનું રક્ષણ આજ સુધી તેંજ કર્યું છે, આજે એને તેંજ બચાવ્યો છે. હે જગદીશ્વર પરમાત્મા ! આ મારી સ્તુતિ માન્ય કરજે ! ”

એમ મોતના મુખમાંથી પોતે અને પ્રાણ પ્યારો પુત્ર જુદી અનેક વાર બચેલાં તે સંભારી પરમેશ્વરનો ઉપકાર રાણી નિત્ય માનતી. રાજમહેલ, સખીઓ, સોનારૂપાનાં વાસણ, અમૂલ્ય રત્નો, ઘરેણાં, વસ્ત્રો, મશરૂની તળાઈ, તકીઆ, રજાઈ, સોનારૂપાના ઢાલીઆ, છપ્પરપલંગ, હીંચકા, વગેરેનાં સુખ અને પાછલો વૈભવ સાંભરી આવતો ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવતી. એવે સમે ઈશ્વર સારો દહાડા ફરીને દેખાડશે એવું માની ધીરજ આણી પ્રાર્થના કરતી. કુંવરને ઉંઘાડવાને હાલરડાં ગાતાં વખતે તેની આંખમાં આંસુ આવતાં. ‘ હાલોને તો ગોરીરે, ભાઈ ને પારણે હીરની દોરી, હાલો હાલો. ભાઈ તો મારો ગોરોરે બાવા, એની કેડે હીરાનો કંદોરો, હાલો

હાલો.' એમ ગાતાં અચકી જઈ નિશ્વાસ મૂકી કહે "રે પુત્ર હું તો ઝાડની છાલે હિંચોળું છું. ફાટી ઝોળીને થીગડાં દેવાને લુગડું નથી તો પારણું ક્યાંથી લાવું બેટા! હીરનો કંદોરો મળતો નથી તો હીરાનો ક્યાંથી લાવી તને પહેરાવું! દૈવ રૂઠ્યો છે નહિતો તું શા વિનાનો હોય બાપુ!" કુંવર રડે એટલે વળી ગાય, હાલો હાલોરે, બાવા, મારા લાડકાને હાલો; તારી ફોઈને નામ પાડવાનો ના મળ્યો લાવો, હાલો હાલો; વહાલા તારે મામે મુખડું નથી દીઠું, વહાલા તારા વેરીની આંખોમાં પડજો રાઈ મીઠું, હાલો, હાલો, પિતા ઓછંગે નવ રમ્યા, મીઠાં મુખડાં મહારાજે નવ દીઠાં, હાલો હાલો." એ ગાતાં અતિ દાઝથી તેનું ગળું મળી ગયું ને વધારે ગાવાનું કરે છે તેવામાં તેની છાતીએ ડુચો આવ્યો ને ભોંય પડી. કુંવર ઝોડીઆમાં ચીઆાંડ ચીઆડ પાડીને રડે, તે સાંભળી કેટલીક ભીલડીઓ દોડી આવીને જુવે છે તો રાણીને તાણ પર તાણ આવે, તાણ રહી જાય ને રાણી રડે પડે. થોડી વાર રડી એકાએક ખડખડ હસે, ને બકે. વળી તાણ આવે. એકે કુંવરને ખોળામાંથી કહાડી ધવરાવ્યો ને છાંનો રાખ્યો ઉંધાડ્યો. રાણીને બલા વળગી છે એમ જાણી તેઓ બીની ને ભૂવાને બોલાવી લાવી. ભૂવાએ ધૂણવા માંડ્યું ત્યાર પહેલાં હિસ્ટિરિયાનો હુમલો બંધ પડ્યો, ને રૂપસુંદરીએ ઊઠીને પાણી માગ્યું. ભીલડીએ આપ્યું તે પીને લઘુશંકાએ ગઈ, પાછી આવી ત્યારે કેવળ સાવધ થઈ હતી. ગભરાએલી ભીલડીઓને તથા ભૂવાને તેણીએ એ ભૂતના રોગની સમજણ પાડી. ભૂત છેજ નહિ, પણ એક પ્રકારનો વ્યાધિ છે તે અનેક કારણોથી થઈ આવે છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે થાય છે. એ આન્તરનાં ચિહ્ન પણ અનેક છે, સૌને એક તરેહનો થતો નથી.

દુઃખ, શોક, અને અથડામણથી રાણી દુબળી થઈ થઈ. ભુવડના ગયા પછી રાણીને પકડવાને મોકલેલા માણસોની જાગૃતી ઓછી થઈ હતી, તેથી રોજ રોજ મુકામ બદલવો નહોતો પડતો. તોપણ શત્રુ અણુચેત્યા આવી ન પડે માટે ભીલો ઘણી સંભાળ રાખતા. રાણીની ઉદાસીને કમી કરવાને ભલી ભીલડીઓ યુક્તિઓ

કરતી. ઝાડે હિંડોળો બાંધી રાણીને તે પર બેસાડી હિંચોળે, રમતો રમે, ફુલફળ લાવી આપે ને રીઝવે. રાણી તેમને હાલરડાં, ખાણું, ગરબા, ને ગીતો સંભળાવે ને શાખવે. બાલડીઓને ઉચ્ચાર ને ઢાળ આવડે નહિ ને હસાહસ થાય. રાણી જુનાંની જોડે નવાં હાલરડાં જોડે ને બાલડીઓ તેની ચતુરાઈને વખાણે.

રાણીનાં હાલરડાં—સુવો સુવો બાવારે ઘોઘર આવ્યા; ઢાંકણીએ ઢંકાતા આવ્યા; સુપડીએ સંતાતા આવ્યા; વાદળ જેવડો રોટલો લાવ્યા; પેંડા જેવડો પાપડ લાવ્યા; વાંસ જેવડા ચોખા લાવ્યા; ચાળણી જેવડી દાળ લાવ્યા; પૃથ્વીની પત્રાવળ કીધી; સાગરનો તો પડીઓ કીધો; ઘોઘર સઘળા જમવા આવ્યા; કુવાને પાણીએ નહાતા આવ્યા; સૌ મળીને જમવા બેઠા; જમતાં જમતાં વઢી પડયા; વઢતાં વઢતાં કોડી જડી; કોડી લઈને ગાયને બાંધી; ગાયે મને દૂધ આપ્યું; દૂધ લઈને મોરને પાયું; મોરે મને પીંછી આપી; પીંછી લઈ રાજાને આપી; રાજાએ મને ઘોડું આપ્યું; ઘોડું લઈ બાવળીએ બાંધ્યું; બાવળીએ મને શૂળ આપી; શૂળ લઈ ટીંબે ખોસી; ટીંબે મને માટી આપી; માટી લઈ કુંભારને આપી; કુંભારે મને ઘડો આપ્યો; ઘડો લઈ માળીને આપ્યો; માળીએ મને ફૂલો આપ્યાં; ફૂલો લઈને દેવને ચડાવ્યાં; દેવે મને વરસાદ આપ્યો. હાલો ભાઈને, હાલોને ગોરી. નવાનગરની ઉંચી બારી; છોકરાં પરણે ને મા કુંવારી; જુવોરે લોકો કળીના કૌતક, હાલો હાલો. ઓ પેલા ચાંદાને કીડી ધાવે, બહેરો કહે કે બચ બચ બોલે; આંધળો કહે કે જોવા જઈએ; પાંગળો કહે કે દોડતા જઈએ; નાગો કહે કે લુટાઈ જઈએ; પાડો દુજે ને ભેંસ વલોવે, માનીબાઈ બેઠાં માખણ ચોરે; હાલો, હાલો. હાલ વહાલ ને હુવા, લાડવા લાવશે ભાઈના ફુવા; ફુવાના તો ફાક, લાડવા લાવશે ગામના લોક; લોકની શી પેર; લાડવા કરીશું આપણે ઘેર. ઘરમાં નથી ઘીગોળ; લાડવા કરીશુંરે પોર, હાલ્ય હાલ્ય. તારૂં રક્ષણ જગદીશ કરજો; તારા વેરી તે ફાટી મરજો, હાલ્ય હાલ્ય. ભાઈ મારો ડાહ્યો; પાટલે બેસી નાહ્યો; પાટલો ગયો, ખસી; ભાઈ ઊઠયો હસી, હાલ્ય હાલ્ય. ભાઈ મારો અટારો; ભાઈને ઘી ને ખીચડી ચટાડો,

ખીચડીમાં ઘી થોડું, ભાઈને સારૂ વાઢી ફોડું: ખીચડી રહી લુખી; ભાઈના પેટમાંરે દુખી, હાલ્ય હાલ્ય. બાઈ રે પડોશણુ, બાઈરે બાવા, ભાઈ મારાને કાંઈ દીઠો. નારે બાવા મેં નથી દીઠો, કેવો એક એ છે. હાથે ને પગે કલ્લાંસાંકળાં, માથે મગીઆ ટોપી, અતલશના અંગરખાંરે, તેને બખીએ બખીએ મોતી; ભાઈ મારાનાં મુખડાંરે હુંતો ફરી ફરીને જોતી. એવો તો મેં દીઠો હુતો ફૂલવાડીમાં રમતો. ફૂલવાડીઓ વેડાવો, ભાઈને ઘેર તેડાવો. ભાઈ ભાઈ હુંતો કરૂં; ભાઈ વના ઘેલી ફરૂં, હાલો હાલો. ભાઈ મારો રમતો: શેરીએ શેરીએ ભમતો. શેરીએ શેરીએ દીવા કરૂં; ભાઈ રમે ને હું જોતી ફરૂં; હાલ્ય હાલ્ય. ભાઈ મારો એવડો, શેરડીના સાંઠા જેવડો: શેરડીને સાંઠે કાડી, ભાઈના મુખમાંરે પાનની બીડી, હાલો હાલો. સુતારે સુડા ને સુતા પોપટ, સુતા વનના મોર; સુતારે સુડા ને સુતા પોપટ, સુતા રૂડા રામ, એક ન સુતો મારો વનુભા તેણે જગાડયું આખું ગામ. એક ઘડી તું સુઈ જારે ભાઈ, મારે ઘરમાં ઝાઝાંરે કામ; કામને કાજ સૌ રહેવા દેજો, વનુભાને લઈ રેહેજો, કામકાજ મૂક્યાં પડતાંરે બાવા; ભાઈને રાખો રડતા, હાલો હાલો. નાઘડીઆં નિહાળુ બાવા: પાતળીઆ ભૂખાળુ; આખાને રૂવે રે બાવા; કકડો ખાઈને સુવે, હાલ્ય હાલ્ય. પાલણે પોલા વાંસરે બાવા; ઘોડીએ હંસ ને મોર: પાળણીયાં પડીયાલાંરે બાવા, ભાઈનાં ઘોડીઆં છે રગાઆળાં, હાલો હાલો. નાઘડીયાનું પાળણું મેં તો ઘણેક દેહલે દીઠું: ઓવારીને નાખુંરે હુંતો રાઈ ને મીઠું; હાલકડેને ફૂલકડે કાંઈ મોતીના દડા; સઘળાને નિશાળીઆમાં વનુભા મારા વડા; વડાને નિશાળીઆ જોડે, ભાઈ મારાને લેજો; ભણ્યા ગણ્યા નથી ભૂલ્યા, ભાઈની પરીક્ષા કરી લેજો; હાલકડેને ફૂલકડે કાંઈ મોતીનારે બખીયા: ભાઈ મારાને ઘોડીએ કાંઈ ચાંદાને સુરજ જણીયા, હાલો હાલો. નાઘડીયાના પાણારે બાવા, મારે સુના હુતા સંસાર; જ્યારે જાયા વનુભા ત્યાર, રાંધ્યા હુતા કંસાર. ભાઈ ભાઈ હુંતો કરતી; ભાઈ વના ભૂલી ભમતી. મને ભાઈ તમે બહુ ભાવ્યા; માણેક મોતીએ વધાવ્યા, હાલો હાલો: પનોતા પુત્ર પારણે પોઢે; તમને ગીત ગાઉં બહુ કોડે. રામ રક્ષા કરે તારી; તેથી

રીઝે છાતી મારી. રૂપ રંગમાં છો મીઠા; તારા જેવા કોઈ નવ દીઠા. રામ આરત પુરે મારી; પ્રભુ રક્ષા કરે કુંવર તારી, હાલ્ય હાલ્ય. મારા ભાઈને કોઈ તેડે; તેને લાડવા બાંધુ ચારે છેડે; ભાઈ તે મારો ડાહ્યો; વાત કરીને વાહ્યો. હાલ વહાલને હલકાયાં; ભાઈને ઘોડીએ રમે ચરકલીયાં; ચરકલીયાં ઊડી ગયાં; ભાઈનાં દુખડાં લેતાં ગયાં. હાલ વહાલને હલકી; ભાઈને બારણે વાવું ગલકી; ગલકીના છોડ છે રાતા; ભાઈનાં મોસાળીયાં છેરે માતાં; માતાં થઈને આવ્યાં; આંગલા ટોપીરે લાવ્યાં; આંગલાં ટોપાએ નવ નવી ભાત; ભાઈ રમશે દહાડો ને રાત. હાલો હાલો. મોસાળમાં મામી છે ધુતારીરે બાવાં; આંગલા ટોપા લેશે ઉતારી. ગોરી ને રે ગોરી; ભાઈને મોટા પાલરે વોરી. પાલનો વાંસ છે પોલો; ભાઈની મામીને લઈ ગયો કરણુ ગોલો. ભાઈરે મારો ભાઈ, મહારાજાનો જમાઈ. રાજાની કુંવરી કાળી; ભાઈએ જાન પાછી વાળી. રાજાની કુંવરી ગોરી; ભાઈએ વહેલો પાછી જોડી. મોટા જોડયા ધોરી રે બાવા; ભાઈએ પાસે બેસાડયાં ગોરી; હાલો હાલો. ભાઈને હાલો ઘણો વહાલો રે બાવા; ભાઈને ગોરીડાંરે ગાજો; ભાઈને રમવા તેડી જાજો. ગોરી ગાયનાં દૂધ, ભાઈ પીશે ઉગતે સુર. ભાઈ માડીને છે કાલો; ભાઈ મામાને છે વહાલો, વનુમામા પોહોડે સેજડી; વાયુ ઢોળે ચંદન બેન ભાણેજડી. હાલો હાલો."

વનુભાને ઉંધાડવાને, અને પોતાના જીવને રીઝાવવાને એમ રાણી ગીત ગાય. જુનાં સાંભળેલાં ગાય, ને વખતે નવાંએ બનાવે. ગાવા ઉપરાંત લાડ લડાવવાનાં બીજાં સાધન ગુર્જરેશ્વરી કને રહ્યાં નહતાં. વનમાં કુંવરનું જતન કરતી ને મહાલતી ભીલડીઓમાં તે બાપડી કાળ નિર્ગમન કરે. ભીલડીઓ રાજકુંવરને બહુ લડાવે. વનરાજને ખોળામાં રમાડે, બચીઓ કરી અધરામૃત ચાખે, ને તેનું રુડકું હસતું વદન નીરખે. એથી માડીનો જીવ આનંદ પામે. કુંવર ઉંઘતો હોય, કે તેને કોઈ રમાડવા લઈ ગયું હોય ને એકલી પડે ત્યારે રાજમાતાને પાછલું સુખ સાંભરી આવે. એકલી હોય તે વારે રાજમહેલનો વૈભવ, જયશિખરનું હેત તથા રમતગમતને મુકાબલે

વનની દુર્દશાનું ભાન થવાથી હૈયું ખેદથી ભરાય. શોકનો ઉભરો સમાવી શકાય નહિ ત્યારે માબાપ, ભાઈ બેન ને પ્રિય ભરથારને સંભારી વિધવા રાણી અશ્રુપાત કરે.

પ્રકરણ ૪થું.

ખંડ ૧લો.

વનરાજના જીવને અસુખ, કેડે પડેલા શત્રુ. રૂપસુંદરીની ઈશ્વરપ્રાર્થના. શીલગુણસુરી.

એક રાતમાં બાળરાય એકાએક ચમકીને જાગ્યો, તે રડવા લાગ્યો. રાજમાતાએ તેને પાછો ઉંધાડવાને હિંચોળવા માંડ્યો, પણ જેમ હિંચકા નાખે તેમ વધારે રૂવે. ખોયામાંથી બહાર ક્હાડી ખોળામાં લઈ ધવરાવવા લાગ્યાં પણ ધાવે નહિ ને રડે. એના રડવાથી કેટલીક ભીલડીઓ જાગીને દોડી આવી. રાણીની ગોદમાંથી લઈ એક ડોસી કુંવરને છાતીએ ચાંપી કહે, ઓયરે માડી છીઆંને નજર લાગી છે. બીજી કહે એના પેટમાં દુખે છે, ત્રીજી કહે એને ભૂત રડાવે છે. કાંઈ આવું વળગ્યું છે, બાઈ તમે જતન કરતાં નથી. જ્યાં જાય ત્યાં જવા દો છો. રીંખતો રીંખતો છઈઆ બધે જાય છે, ગામના છઈઆ વગડામાં લઈ જાય છે. અમે વનચર ભીલ, જંગલમાં ફરનારનાં છોકરાંને ડાકણ બલા વખતે પીડે તો આ રાજવંશી, ગોરા ગોરા ગભરૂને કેમ છોડે! એમ રાણીને ઠપકા દે છે એટલામાં વનરાજને આંકડી આવી ને ડોળા ઉંચા ચડી ગયા. રૂપસુંદરી ગભરાઈ. એક ભીલડીએ કુંવરની નજર ઉતારવાને થાળીમાં દેવતાના અંગારા મૂકી ઉપર વાડકો ઢાંકયો ને તે ઉપર છાણમાટીવાળું પાણી રેડ્યું કે છણણણ થયું ને વાડકો થાળી સાથે ચોંટી ગયો. બીજીએ રાઈ મરચાં કુંવરને માથે ફેરવી બાળ્યાં, ત્રીજીએ તેની કને મંત્રેલું કકું હતું તેને ધૂપ દઈ વનરાજને પહેરાવ્યું; કોઈએ મંત્રેલી ગીદી ને વાઘના નખવાળું માદળીઉં ગળામાં પહેરાવ્યું; કો-

ઈએ મંત્રેલા દોરા હાથે પગે બાંધ્યા; પણ કુંવર કશાથી છાનો રહે નહિ ને વધારે રડે. બહુ થાકે ત્યારે જરા જંપે ને વળી રોઈ પડે. ડુંટીએ એળીઓ ચોપડ્યો, કપાળે એળીઆની આડ કરી. બાધા રાખી, માનતા માની, ને અનેક દેવદેવીઓની મદદ માગી, પણ કોઈ સહાય થયું નહિ. ભૂતભૈરવના ઉતાર મૂક્યા, પણ કુંવર છાનો રહે નહિ. અંતે એક ભીલે કંઈ જડીબુટી ઘસીને પાઈ, ત્યાર-પછી બે ઘડીએ કુંવરને પેટ આવ્યું ને કરમ પડયા એટલે ઝટ તે રોતો રહી ઊંઘી ગયો.

એ વેળા પાછલી રાત થઈ હતી. ભીલડીઓ પોતપોતાને ઘેર ગઈ, અને રૂપસુંદરી ઘોડીઆના થડમાં હાથમાં હિંચોળવાની દોરી સાથે નિદ્રાવશ થઈ. તેની આંખો મળી કે નાસોરે! નાસોરે! શત્રુ આવે છે, એવી બૂમ ગામમાં પડી. એક વિશ્વાસુ ભીલે ઝટ આવી ઉંઘતા કુંવરને ઝોળીમાંથી ઉપાડી લીધો ને ગરબડી મૂકી. બીજા એ રાણીને ઉઠાડી પોતાની જોડે લઈ બીજે માર્ગે દોડયા. ગામના બીજા ભીલો તથા ભીલડીઓ દુસ્મનને ભુલાવવાને ત્રીજે રસ્તે નાઠાં, પણ બધાના ગયા પહેલાં એક નાયક ને વીસ ચાલુકય સિપાઈ આવી પહોંચ્યા. થોડાંક ભીલભીલડીઓ પકડાઈ ગયાં. તેમને કહે રૂપસુંદરીને અને તેના કુંવરને બતાવો. ભીલો કહે અમે નથી જાણતા, તે પરથી તે બિચારાને ઝાડ સાથે ઉંધે માથે લટકાવ્યા ને નીચે તાપણી કરવાને ઘાસ લાકડાં એકઠાં કર્યાં. ભીલડીઓના અવળા હાથ બાંધી મોઢે તેમના ચૂલાની ઉની રાખોડીના તોબરા પહેરાવ્યા ને તેમની ઝુંપડીઓ સળગાવી; એવામાં જુવાન ભીલરાજા પચાસ હથિયારબંધ શૂરા ભીલોને લઈ વહારે આવ્યો; તેમણે પેલા દુષ્ટ દુસ્મનોનો વધ કર્યો. નાનું સરખું યુદ્ધ થયું તેમાં ભીલરાજા જીત્યો. પેલા પાપી સોલંકીઓનાં મુડદાંને ગીધ, કાગડા, ને કોળઉંદરે ખાધાં.

પેલા બે ભીલ ને રૂપસુંદરી નાઠાં જાય છે, તેટલે સામો આવતો ચિત્રો ભાળ્યો. તેને દૂરથી જોઈ તેઓ બીજી વાટે ફંટાયા. કેટ-લેક ગયા એટલે તેમની નજરે મોટો વિકરાળ સાવજ પડયો. હવે શું કરવું? પાસે તળાવ હતું તેમાં ત્રણે જણા ઉતરી પડયાં. એમાં

પાણી કેડ સમાન હતું, પણ ચીકણો કાદવ ઘણો હતો. જેમ તેમ કરીને તળાવને પેલે પાર પહોંચ્યાં. પાળે ચડતાં રૂપસુંદરીનો પગ લપસી ગયો ને તે કાદવમાં પડી. ભીલે તેનો હાથ સાહી ઉઠાડી અને ખોબામાં પાણી લાવી હાથમ્હો ધોવડાવ્યાં. રાણીના માથાથી પગ લગી બધું અંગ ખરડાયું હતું, ને પહેરેલો ભગવો સાળુ બગડ્યો. પણ તે ધોવાને ખોટી થવાય નહિ, માટે તેમનાં તેમ ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. કેટલાક ડુંગરા ચડ્યા અને ખીણોમાં ઉતર્યા પછી બપોરે ઠેરવેલે ઠેકાણે રાણી આવ્યાં. વનરાજને લઈ જનાર ભીલ એમની અગાઉ અહીં આવ્યો હતો. ત્યાં નિર્મળ ઝરો ડુંગરમાંથી નીકળી વહેતો હતો. સુંદર ઝાડોની ઘટા આવી રહી હતી, ને શીતળ વાયુ વાતો હતો. એ રમણીય સ્થળમાં વૃક્ષની છાયા તળે ભીલડીના ખોળામાં સૂતેલો કુંવર પયપાન કરતો હતો. માનો મીઠો સાદ સાંભળતાંને વાર ખોળેથી ઉતરી માડીને વળગી પડ્યો. વખૂટાં પડેલાં માદીકરાનો મેળાપ થતાં બંનેના જીવને ટાઢક વળી. રૂપસુંદરીનો જીવ ઊડી ગયો હતો તે હવે ઠેકાણે બેઠો. રાતમાં એટલો બધો કુંવર માંદો થયો હતો, ને તેના જીવને જરા જરા સુખ થતાં તો નાસવું પડ્યું તેથી રોગ પાછો ઉભળશે એવી તેને ધાસ્તી લાગી હતી. માર્ગમાં તેનું શું થયું હશે તેની ચિંતામાં ગર્ક થવાથી પોતાના હાલહવાલ ને ભૂખતરસ તો ભૂલી ગઈ હતી.

પાસે ભીલનું ગામ હતું ત્યાંથી રાણીને બદલવાને ધોળું લુગડું તથા કુંવરની ઝોળીને સારૂ ટાટનો કકડો ને ભીંડીની દોરી ભીલ જઈ લાવ્યો. ઝાડે ઝોળી બાંધી વનરાજને તેમાં ઉઘાડી તેની કને ભીલને બેસાડી ભીલડી જોડે રાણી સ્નાન કરવા ગયાં. એ ખેતરવાને છેટે ચોખી જગા હતી, બેશીએ તો ગળા લગી આવે એટલાં પાણી હતાં ને નહોવાનો લગ હતો, ત્યાં જઈ રાણીએ અંગોળ કર્યું. ભીલડીએ તેનો ચોટલો ચોળ્યો, તથા આસપાસ ફરી શરીરે વળગેલો કાદવ ધોઈ નાંખ્યો. સ્વચ્છ થઈ રાણી જળમાંથી બહાર નીકળ્યાં. માથું ને અંગ લોહી સ્વચ્છ શ્વેતામ્બર પહેરી વિશ્વેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા બેઠાં. ભીલડી તેનું પહેરી નાહેલું લુગડું ધોવા ગઈ.

મન સ્વચ્છ કરી પ્રભુના ગુણો સંભારી રૂપસુંદરીએ ધ્યાન ધર્યું ને સ્તવન કર્યું. તે બોલી—હે દીવ્ય પિતા ! અનુપમ પરમાત્મા ! સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર ! કરુણાસાગર ભગવાન ! હું દીન જન તારી સ્તુતિ શું કરૂં ! હું પામર પ્રાણી, હું અલ્પ જીવ તારાં વખાણ કેમ કરી શકું ! મારી વાણી તારા ગુણ ગાવાને પહોંચી શકતી નથી. હું ક્યા શબ્દોએ તારો પાડ માનું તે મને સુઝતું નથી. કીડી તે હાથીનો ભાર કેમ તોળી શકે ! કીડીની ભાષામાં પર્વતના વજનનું માપ કહેવાના શબ્દો ક્યાંથી હોય ? કીડી ને હાથીમાં, કીડી ને પર્વતમાં જેટલો અંતર છે તેથી અનંતગણો ફેર મારા ને તમારામાં છે, તો મારી બોલીમાં તારૂં સ્તવન કરવાને શબ્દો ક્યાંથી હોય ! હે પરમ પવિત્ર વિશ્વાધિપતિ, અનાદ્યંત દેવા ! તમારા ગુણોનું વર્ણન કરવાને હું છેક અસમર્થ છું. તારો ઉપકાર માનવાને મારી પાસે યોગ્ય વાણી નથી. તેં મને સુખ અને દુઃખ એ બે દેખાડયાં. સુખમાં મેં સંસારનો ખેલ જોયો, દુઃખમાં સૃષ્ટિની અદ્ભુત લીલા નીરખી. સુખમાં મેં રાજમહાલની શોભા દીઠી; દુઃખમાં મેં સૃષ્ટિની ચમત્કારી રચના નિહાળી. રાજમંદિરના સુખની વેળાએ મેં ધાર્મિકપણાનું ડોળ દેખાડ્યું, દાંભિક ક્રિયાઓ કરી જગતમાં નામ કરવાને, પુણ્યશાળી કહેવડાવાને, મસ ગૌદાનાદિક પુણ્ય કરી બ્રાહ્મણ અને સાધુ જમાડયા, પણ તને ઓળખ્યો નહિ. હવે મારી ખાતરી થઈ છે કે તને જાણ્યા વિનાની સઘળી પૂજા અર્ચા પાખંડ ને મિથ્યા છે. લોકને દેખાડવાને, મિથ્યા અભિમાનને અને એક સર્વ સમર્થ પરમેશ્વરની સાચી દૃઢ ભક્તિ વિના, કરેલાં સર્વ ધર્મ કાર્ય ને ક્રિયા કર્મ તથા જુઠાં પુણ્ય દાન વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. હે કરુણાસાગર પ્રભુ ! મારાથી અજ્ઞાનમાં થએલા વાંકને ક્ષમા કરવાને આપ સમર્થ છો. મારો અને માણસમાત્રનો આધાર તુંજ છું, તારી દયાથીજ ક્ષમા પામી શકાય. પરંતુ અમારાં સર્વ ખોટાં કર્મ તું માફ કરીશ એવો ભરૂસો શાથી રાખી શકાય ? સુખને સમયે મેં ખરો વિચાર ન કર્યો એ મારી મોટી ભૂલ છે. કેવળ સંસારની માયામાં, અહંકારમાં, વહેમમાં અને કુતર્કમાં નિમગ્ન રહી એ મારી

મોટી મૂર્ખાઈ, એ મારો મોટો અપરાધ, એ મોટાં પાપોથી હું કેમ છૂટીશ ! મહારાજ ! દયા કરો, તમારી દીન દાસી પર દયા કરો. આ વનમાં, આ પહાડી ધરતીમાં આવી વગડાઉ લોકમાં વસ્યા પછી, પશુઓના, અને પશુથી વધારે નિર્દય મારા જંગલી શત્રુઓના ત્રાસે કરીને તને શોધવાની મને જરૂર પડી. મારા વૈભવના કાળમાં તને શોધ્યો હોત તો કેવું રૂડું થાત ! સંસારવહેવારમાં તો જે બનવાનું હોત તે બનત. મારા પાપની સજા મારે ભોગવવી પડત, પણ મારા જીવને કલેશ તો ન થાત. મારૂં મન આપત્તિમાં શાંત રહેત. મનની શાંતિ એજ મોટું સુખ છે તેથી મને દુઃખ સંતાપ લાગત નહિ. તારૂં જ્ઞાન થવાનો જોગ મને દીધો એ તારો મોટો ઉપકાર છે. આ વગડાઉ ભીલ લોકનાં અંતઃકરણમાં મારે વિષે જેવી દયા તેં ઉત્પન્ન કરી છે ! તારો એ આભાર હું કદી નહિ ભૂલું. સત્કર્મનાં ફળ રૂડાં થાય છે તેનું વળી આ મોટું ઉદાહરણ છે. સુખના વખતમાં હું મારા સ્વામી જોડે (આંખમાંથી આંસુ પડે છે) આ વનોમાં મૃગયા રમવા આવતી ત્યારે એ લોક ઉપર માયા કરતી, એમને દરબારમાં બોલાવી રાજી કરતી, તેનું ફળ તારી કૃપાથી મને મળે છે, તેઓ મારૂં ને મારા પુત્રનું પાલણપોષણ કરે છે. હે પ્રભુ ! તું એમના ઉપર દયા કરજે. મારા દુષ્ટ વેરીનાં મન ફેરવી તેમને પણ સત્ય માર્ગ દર્શાવજે કે તેઓ પાપ ન કરે, ને મારા ગુર્જરો ઉપર મહેર રાખે. મારા પુત્રને રૂડી બુદ્ધિ આપજે. એને હાથે સ્વદેશ કલ્યાણ કરાવજે. એની રક્ષા કરવી તારે હાથ છે. આજ સુધી અનેક સંકટોમાંથી તેં એને ઉગાર્યો છે. કૃપા કરી હવે પછી ઉગારજે. હે દયાસિંધુ ! અમારે તો માત્ર તારોજ આધાર છે. મારા પતિ આ સંસાર છોડી તારે શરણે આવ્યા છે, હું આ સંસારમાં છતાં તારેજ શરણે છું. મેં અને મારા દેશીઓએ અમારાં કર્મનાં ફળ, અમારી માઠી બુદ્ધિનાં ફળ, અમારી ભૂલનાં ફળ, તારૂં સત્યજ્ઞાન અને તારી સાચી ભક્તિ વીસાર્યાનાં ફળ અમે સર્વે યથાઘટિત ભોગવ્યાં છે. જે થયું છે તે તારા નિયમો પ્રમાણે થયું છે. પ્રભુજી ! એમાં તારો દોષ લેશ ભાર નથી, કેવળ અમારો વાંક છે, પણ મહારાજ ! હવે તો દયા કરો. હવે ક્ષમા કરો. મને જ્ઞાન

થવા માંડયું છે એ તારી દયાનાં અને તારી ક્ષમાનાં ચિહ્નો છે. મને કલેશ હવે ઓછો થાય છે. એ તારી કૃપાની નિશાની છે. મારી પ્રાર્થનામાં જે યોગ્ય હશે તેજ તું સ્વીકારીશ. શું માગવું અને શું ન માગવું તેનું મને જ્ઞાન નથી, માટે અઘટિત માગ્યું હોય તો ક્ષમા કરજે. હે દયાળુ મહાપિતા ! હે ન્યાયી ભગવાન ! સર્વ બ્રહ્માંડોના પતિ, પરબ્રહ્મ મહાપ્રભુ ! હું થોડા કાળ પર પટરાણી ને મહારાણી હતી; હાલ ભયંકર જંગલમાં અને પહાડોમાં ભટકતી, ને ચોરની પેઠે નાસતી ને સંતાતી દુર્બળ સ્ત્રી છું. હવે તો મુજ અબળા નારી પર દયા કરો, મહારાજ ! મારી વારે ચઢો ને મારા પરિતાપનું નિવારણ કરો; હે પરદુઃખ ભંજન જગત્પિતા ! હવે મારાં દુઃખનો અંત આણો. મારા અંતઃકરણમાં સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરો. મારા ભક્તિભાવ દૃઢ કરો,— શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

એ વેળા શીલગુણસુરી (સૈલિસુરી) નામે જૈન જતિ ત્યાં થઈ જતા હતા. શ્વેત વસ્ત્રે ઢંકાએલા વાંસાને આચ્છાદન કરતો સુંદર કાળો ચોટલો લગભગ ભોંય લગી આવી રહેલો છે; ગોરા નાજુક જનેડેલા હાથના સામ્પુટ આંગળાંની ટોચ નીચલા હોઠે અડકેલી; અર્દ્ધ નેત્ર ઉઘાડી પલાંઠી વાળી ટટાર બેઠેલી; ભક્તિરસથી ચકચૂર થઈ ગએલી છે; સુંદર મુખ અને કોમળ અંગ સર્વોત્કૃષ્ટ ઈશ્વરપ્રેમથી ભરપૂર થઈ સ્તબ્ધ છે; આંખમાંથી આંસુ વહે છે, ને મધુર વાણીએ પરમેશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરે છે; એવી રૂપાળી નારી અરણ્યમાં જોઈ સાધુ છક થઈ ગયા. વિકટ રાનમાં આ કૌતક જોઈ યતિ વિસ્મય પામ્યા. ભક્તિભાવમાં એટલી બધી લીન થઈ ગઈ પરમાત્મામાં! તેનું ચિત્ત એટલું બધું પામેલું છે કે પાસે કોણ આવ્યું, ને આજુબાજુ શું થાય છે તેનું ભાન તેને નહતું. તેનું લક્ષ કેવળ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરમાં તલ્લીન થયું હતું. તેના મ્હો ઉપર ગંભીરતા ને ભક્તિ વ્યાપી રહ્યાં હતાં. જરાવાર તેના રતુમડા પાતળા હોઠ હાલતા રહી જતા, ને શરીરનાં રોમ ઉભાં થતાં. વળી પાછો ઈશ્વરને સંભારતો, પરમેશ્વરનું સ્તવન કરતો, ભગવાનને ભજતો, ઝીણો અને મીઠો સાદ નીકળતો. એનું ધ્યાન ચૂકાવવું

દુરસ્ત નહિ ધારી ગોરજી વેગળે ઉભા રહ્યા. બીજી મેર જુએ છે તો થોડે છેટે ઝાડે ઝોળી બાંધેલી છે, ને તેની સંભાળ ત્રણચાર ભીલ-ભીલડીઓ લે છે. ત્યાં પૂછપાછ કરવાને સુરી ચાલ્યા. ભીલોએ ઉભા થઈ કામઠી પર પાધરાં તીર ચડાવ્યાં. મોતના મોહામાંથી બચવાને યતિએ કહ્યું. ઠાકોર હું શત્રુનો ચોર નથી; હું ગુર્જર છું; સ્વદેશ દુશ્મનનો ભેદુ થઈ અત્રે આવ્યો નથી; હું શ્રાવકનો ગોરજી છું. તમારી ઇચ્છા હશે તો હું અહીંજ તમારામાં રહી તપ કરીશ. તમારાં બાણુને ધનુષ પરથી ઉતારો, મને મારશો નહિ. હું આપણા રાજ-કુળનો મિત્ર ને મદદ કરનાર છું.

ભીલોએ જેયું કે એકલો આયુદ્ધ વિનાનો આદમી કશું કરી શકનાર નથી. માલમ પડશે કે શત્રુ છે કે ફૂટેલ ગુર્જર છે તો એને અહીંજ રોકીશું, કોઈ ગુફાબુફામાં પૂરી પૂરો કરીશું. તીરકામઠાં મૂકી કહ્યું, આવો મહારાજ. યતિએ ઝોળીમાં રૂપાળો બાળક જેયો. પુનમના ચંદ્ર જેવું ગોળ મ્હો ને તેજસ્વી કાંતિ, મોટું માથું, વિશાળ કપાળ, કમાનદાર ભવાની નીચે નાના હરણના જેવી આંખો, પોપટ-ની ચાંચ જેવું નાક, લાલ હોઠ, ગુલાબી ગાલ, પહોળી છાતી, સુંદર પાન આકારે પેટ, ને નાના ગોળમટોળ હાથ પગવાળું ખુશ-કારી બાળસ્વરૂપ દેખી અચંબો પામી કેટલીકવાર જેગીએ ટગમગ જેયાં કર્યું. આ સ્વપ્ન છે, કે ભ્રાંતિ છે, કે સત્ય છે? એમ તે વિચારવા લાગ્યો. એ કોનો સુત છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભીલથી મળ-વાની તેને આશા ન હતી, કેમકે તેમને હજી તેનો ભરોસો પડયો નહતો. તેઓ એના ઉપર સખ્ત નજરથી જેતા હતા. રૂપસુંદરીની ખોળને માટે તેનાં સંતાવાનાં ગુપ્ત ઠેકાણાં જાણવાને ચાલુક્ય હાકે-મેના ભેદુઓ વેશ બદલીને ભિન્ન ભિન્ન સ્વાંગે વગડામાં ફરતા હતા. તેમાંના જેઓ ભીલોના હાથમાં આવ્યા હતા તેમને ઠેર માર્યા હતા, ને શીલગુણસુરીને ઓળખવાને રાણી આ વેળા સમીપ ન હોત તો તેનું પણ મરણ પાસે હતું.

ભીલોએ ઉપદ્રવ ન કર્યો જેઈ હિંમત પકડી યતિએ તેમને

પૂછ્યું કે આ પુત્ર કોનો છે ? પાધરો ઉત્તર ન દેતાં વનચરોએ તરડાઈને કહ્યું જા જા, જોગટા તારું મોતબોત ભમે છે કે શું ? ક્રોધને જીતનાર શીલગુણસુરી પ્રતિઉત્તર ન આપતાં છાના રહી વિચારમાં પડ્યા. એવામાં રૂપસુંદરી આવી. ગોરજીને જોતાં વારને ઓળખ્યા ને પગે લાગી. સુરીને બરાબર સરત નહતી, પણ તેને ભ્રાંતિ પડી કે હોય ન હોય પણ આપણી વિધવા રાણી છે. પંચાસરથી મોકલી તે વારે તે ભારેવાઈ હતી તે પરથી તેણે અટકળ કરી કે આ બાળક એનો હશે. થોડી વાતચીત થતાં જાણપીછાન થઈ ગઈ. રાણીએ ભીલોને કહ્યું કે આ સાધુને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. તમે ફિકર કરશો નહિ. પૂર્વાશ્રમમાં એ ચાવડા ઠાકોર અમારા સગા હતા. એનો મને વિશ્વાસ છે. ભીલોએ બોલ્યાચાલ્યાની ગોરજી કને માફ માગી. પછી જતિએ પંચાસરમાં બનેલો વૃત્તાંત વિગતવાર કહ્યો તે સાંભળી રાણી ગળગળિત થઈ રોવા લાગી. સાધુએ તેને દિલાસો આપી શાંત કરી. પોતા પર વીતેલાં દુઃખોની વાત રડતી રાણીએ કહી તે સાંભળી માયાને જીતી ત્યાગી થયા છતાં જતિનાં ચક્ષુ જળથી ભરાયાં. ક્ષણવાર તેની ગંભીરતા જતી રહી.

खंड २जो.

रुपसुंदरीनुं शीलगुणसुरीना अपासरामां जवुं.

જતિ ને રાણી વાતો કરતાં હતાં અને ભીલભીલડીઓ આસપાસ ઉભાં રહી સાંભળતાં હતાં, તેવામાં વનરાજે બોયું ખખડાવ્યું. જુએ છે તો કુંવર નિદ્રાથી જાગી રમતો હતો, ભીલડીએ તેને ઝોળીમાંથી કહાડી પયપાન કરવાને રૂપસુંદરીના ખોળામાં મૂક્યો. છૈયાનું સુંદર હસતું વદન જોઈ સાધુ આનંદ પામ્યા; ને તેને મસ્તકે હાથ મેલી આશીર્વચન બોલ્યા કે "કુમાર શતં જીવો, મોટા પ્રતાપી થજો, ગુજરાત જીતી લઈ પૂર્વજોનું રાજ્યાસન પુનઃ સ્થાપજો. તું જન્મથી ગુર્જરેશ્વર છું, ને પરાક્રમથી રાજાધિરાજ થજે. સદ્‌ગુણી હોઈ

તારૂં કલ્યાણ હોજો." આ વાક્યો ઓચરતાં જતિનાં રોમ હર્ષથી ઉભાં થયાં.

ગોરજી આશીર્વાદ દેતા હતા તેવામાં વનરાજે બે છીંકો ખાધી તે પરથી રાજમાતા બોલ્યાં કે શતં જીવો, શતં જીવો. ભીલડીએ કહ્યું રાણી સાહેબ શુકન સારા થયા, સાધુની વાણી ફળશે. જતિ કહે મારા આશીર્વાદ સદા ફળે છે. આ કુમારનું રૂપ કેવું ફુટડું છે! એની કાંતિ કેવી સુંદર છે! બત્રીસ લક્ષણો થવાનાં સર્વે ચિહ્નો એનામાં છે. હસે ત્યારે મુખમાંથી ફૂલ ખરે, ચાલે ત્યારે કુંકુનાં પગલાં પડે, ને રડે ત્યારે આંખમાંથી મોતીના દાણા પડે એવું નાના હતા ત્યારે કહાણીમાં સાંભળતા, તે આજે નજરે જોઉં છું. ખરે એ બધા અલંકાર આ રાજપુત્રને શોભે છે. એક ભીલડી બોલી કે "સાધુજી, રાજકુંવર પૂરા ભાગ્યશાળી છે. જુવો ઈશ્વરની એમના ઉપર કેવી કૃપા છે! કુંવર પારણે પોઢેલા હોય છે તે વેળા વૃક્ષ છત્રરૂપ થઈ સૂર્યના તાપથી એમનું રક્ષણ કરે છે. સુરજ પૂર્વમાંથી માથે આવે અને પશ્ચિમમાં આથમે ત્યાંસુધી ઝાડનો છાંયડો ખસતો નથી. કુંવરના ખોયા પર રહે એવી રીતે છાંયડો ફરતો રહે છે!" આ અદ્‌ભુત વાત સાંભળી જતિ વિસ્મય પામ્યા ને પ્રશંસાવચન માની તેણે મ્હો મલકાવ્યું.

ગોરની સ્તુતિથી અને તેના આશીર્વાદથી રાણી પ્રસન્ન થયાં. માજીરાજે પછી નમન કરી કહ્યું "ગુરુજી, આ જંગલમાંથી મારો છૂટકો ક્યારે થશે? મારે વનવાસ ક્યારે પૂરો થશે? મારા ભાઈને મને મેળવો." એમ કહેતાં તેની આંખોમાંથી પાણી ટપકયાં. તેનું મન શાંત કરવાને સાધુએ શિખામણ દીધી કે "બાઈ હવે અકળાએ શું થાય? જે માથે પડયું તે સહેવું. તમારા ભાઈ ગીરનારમાં રહ્યા ખૂબ ધુમે છે, ને શત્રુને તોબા પોકરાવે છે. મારો અપાસરો વઢિયાર પરગણામાં છે ત્યાં હું આપને તેડી જઈ મારી જોડે રાખવાનો મનસુબો કરૂં છું. એ કામ ધીરા પડી વિચારવાનું છે. આ સંસારમાં સુખદુઃખ વાશફરતી આવે છે. પૂર્વે તમારાં જેવાં અને તમારાથી અધિક દુઃખો

મોટા મોટા રાજારાણીને પડયાં છે. પૃથ્વી ઉપર આવું પહેલીજ વારનું બન્યું છે એમ નથી. જુઓને નળ દમયંતીએ કેવી મોટી આપત્તિઓ વેઠી! રામચંદ્ર અને સીતાને રાજપાટ છોડી બાર વરસ વનવાસ કરવો પડયો. રામથી વછૂટી પાડીને બાપડી સીતાને દુષ્ટ રાવણ હરી ગયો. લંકામાં સીતાજી કેટલો બધો ક્લેશ પામ્યાં! મહાકષ્ટ વડે ને મોટાં પરાક્રમ કરી રામ લક્ષ્મણે તેને છોડાવી ત્યારપછી એ બિચારી સતીના પરિતાપનો આરો આવ્યો નહિ. અયોધ્યે આવ્યા પછી ગર્ભવંતી છતાં રામે નિર્દય થઈ તેને કાઢી મૂકી! વળી પાંડવને તેર વરસ જંગલોમાં અને વિદેશોમાં ભટકવું પડયું. યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્માને, અર્જુન જેવા પ્રતાપી બાણાવળીને, ભીમ જેવા મહા બળવાન જોદ્ધાને, નિકુળ અને સહદેવ જેવા કુશળ રાજપુત્રોને, અને દ્રોપદી જેવી સતીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠી ઓશીઆળાં થઈ દાસપણાં કરવાં પડયાં. હરિશ્ચંદ્ર અને તેની રાણીને પણ ઓછું વીત્યું નથી." નેણ ભરતી ને ડસકાં ખાતી રાણીજી બોલ્યાં—" સાધુજી, એમના સ્વામી જોડે હતા. સીતાને પતિવિજોગ થયો હતો, પણ તે તેને પાછી મળવા પામી. હું તો અનાથ વિધવા અરણ્યમાં વળખાં મારૂં છું. આ ભલાં ભીલભીલડીઓ મારૂં પેટ ભરે છે, મારી ચાકરી કરે છે ને મારૂં રક્ષણ કરે છે. પ્રભુ એમનું ભલું કરજો! હું મરવાથી ડરતી નથી." બાળરાજાને બતાવીને કહે, "આ ગુર્જરપતિનું પ્રભુ જતન કરજો" આંસુનાં બિંદુ કુંવરના અંગ ઉપર પડ્યાં તે સાળુને છેડે લૂછી નાંખતી નીચું જોઈ કહે, "મારો અવતાર કુતરાંબિલાડાંથીએ નઠારો છે. આ રાજકુમારને માટે હું જીવું છું, નહિતો ક્યારનોએ પ્રાણઘાત કર્યો હોત." ગોરજી કહે "હું ધીરપુરુષ, તપેશ્વરી છતાં મારી છાતી ભરાઈ આવી છે તો તમે અબળા રૂવો તેમાં શી નવાઈ!" ભીલ કહે ઊઠો સાધુજી ગામમાં જઈએ. રાણીજી ભૂખ્યાં છે, એમને જમાડીએ ને તમે પણ ભોજન કરો.

શીલગુણસુરી ઊઠી ઉભા થયા એટલે રાણી ઊઠયાં અને સર્વે મંડળ ગામ ભણી ગયું. રાજમાતાને તથા બાળરાજાને નગરમાં લઈ જવાનો વિચાર કરવામાં એક દિવસ ગયો. બપોરે ભીલરાજા આવી

પહોંચ્યો હતો તેની જોડે ઘણા મનસુબા કર્યા, તથા અનેક યુક્તિઓ મનમાં યોજી, પણ ગોઠતી આવી નહિ ને સહીસલામત લાગી નહિ. વનરાજને પકડવાને સોલંકી અધિકારીઓએ રણ અને જંગલનાં નાકાં ઘેર્યાં હતાં. એ ચોકીઓ ચૂકાવી બાળરાજને લઈ જવામાં થોડી મુશ્કેલી હતી, કેમકે તે દુશ્મનના જોવામાં આવ્યો નહતો; તેઓમાંનું કોઈ તેને ઓળખતું નહતું. પણ રાજમાતાને પીછાનનારા સ્વદેશ શત્રુ થએલા તેના કેટલાક નીમકહરામ ને કાળા મ્હોના ગુર્જર નોકરો શત્રુની સેવામાં હાજર થયા હતા, તેઓ સ્વાર્થે અને લોભે રાણીને પકડાવી, ઇનામની આશા રાખતા હતા, તેઓની નજર ચૂકાવવી કઠણ હતી. એ લુચ્ચાઓ સ્વદેશી રાજ્યની દરકાર ન રાખતાં પોતાનાં ઘર ભરવામાં આતુર હતા, માટે તેમનાથી બચવાનાં સાધન ખોળ્યાં.

ભીલરાજાએ શિખામણ દીધી કે આ કામ મોટું ને ભયભરેલું છે માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. ગોરજીનો અભિપ્રાય પણ તેજ હતો. અનેક ઘાટ મનમાં ઘડ્યા ને ભાગ્યા પછી એક તદબીર બન્નેની નજરમાં ઉતરી, તે અમલમાં આવવાના સંજોગની વાટ જોતા હતા તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે સોરઠ ભણી જનારા મુસાફરો આવે છે. વાણીઆનો વેશ લઈ ગોરજી શેઠ બન્યા, અને રૂપસુંદરી તેની શેઠાણી થયાં. કેટલાક ભીલો તથા ભીલડીઓ તેના સિપાઈઓ અને ચાકરડીઓ થયાં, આવા સ્વાંગમાં તેઓ પેલા મુસાફરોને જઈ મળ્યાં. કોઈ ધનાઢ્ય વેપારીની દીકરી બે વરસ પીયરમાં રહી સાસરે જતી હતી, તેની જોડે તેની વરસ બેએકની છોકરી, એક ઘરડો ગુમાસ્તો, બે સિપાઈઓ ને બે વળાવા હતા. વળાવા ભીલ હતા. તેઓ રૂપસુંદરીના ભીલ જોડે મળી ગયા. વિકટ રાનમાં શેઠશેઠાણીની સોબત મળવાથી પ્રવાસી ખૂશ થયા. વાતચીત કરતાં શેઠે કહ્યું કે વઢિયાર પરગણાના અમે રહેવાસી છીએ. અમારા ગામમાં જૈન સાધુનો મોટો અપાસરો છે ને ગામ પણ સારૂં છે. એ રસ્તો પાસેનો છે ને તમને જવું ઠીક પડશે. વટેમાર્ગુઓના ધ્યાનમાં એ વાત ઉતરી. દહાડે ચાલે ને રાત્રે મુકામ કરે. એમ કરતાં જંગલની સરહદ ઉપર આવ્યાં. અહીં સરકારની ચોકી હતી. સાંજ પડતાં ચોકી આગળ પહોંચ્યાં, રાત

અંધારી હતી, પણ પરગણાનું પહેલું ગામ બેત્રણ ગાઉ ઉપર હતું, તેથી વસ્તીમાં જઈ રાતવાસો રહેવાય તો ઠીક એમ ધારી પેલા અજાણ્યા ગુમાસ્તાએ ચોકીના નાયકને કહ્યું કે તમારૂં દાણુ થતું હોય તે લો ને અમને જવા દો. નાયકે કહ્યું દાણુ ઉઘરાવવાને આ ચોકી નથી, પણ રૂપસુંદરી અને તેના કુંવરને ઝાલવાને અમને અહીં રાખ્યા છે. અમારા ઉપર એવો હુકમ છે કે રાત્રે કોઈને જવા દેવા નહિ; દિવસ ઊગે ત્યારે હરેક બાયડી ભાયડાના મુખની ને અંગની ખૂબ તપાસ કરીને તથા તેમના સામાનનાં બધાં ગાંસડાપોટલાં છોડાવીને નજરે જોઈ ખાતરી કરીને જવાની રજા આપવી. આ વેળા અંધારૂં એટલું થયું છે કે મ્હોં સૂઝતાં નથી માટે તમે આજની રાત અહીં ગાળો, ને સવારે જજો. અમારી પડોસમાં કશો ભો નથી.

ઘોડા ઊંટ છોડી પંથીઓએ ત્યાં પડાવ કર્યો. લાડુ, પુરી, સેવ, મમરા, ને ગાંઠીઆ ખાઈ પાણી પીને કોઈ સૂતાં ને કોઈ બેઠાં વાતો કરવા લાગ્યાં. શેઠ શેઠાણીના ચાકરોને વશે આવેલા ભીલોમાંનો એક સૂતાં સૂતાં વાતો કરવા લાગ્યો કે આ ઠેકાણે આ ચોકીને લીધે ચોરોનો ભો નથી, પણ વંત્રી, ભૂત, ને પીશાચણીનો ભો ઘણો છે, તેઓ વખતે મધરાત થયા પછી આવે છે, ને સુતેલાં માણસના ટોટા સાહી તેમનાં લોહી ચૂસે છે. વળાવામાંનો એક તેમની પાસે આવી બેઠો ને ટાપસી પુરવા લાગ્યો કે મારા સાંભળવામાં પણ છે ખરૂં. પછી તેણે બીજા વળાવાને વાત કહી. ચલમમાં દેવતા લેવાને તે ચોકીવાળા પાસે ગયો ને ત્યાં એ વાત કરી, પહેરા પર હતો તેણે કહ્યું કે અહીં લડાઈઓ ઘણી થઈ છે ને ઘણા ભીલભીલડીઓ કપાઈ મુવાં છે, તેથી એમ હોય પણ ખરૂં. અમે તો હાલ નવા આવ્યા છીએ તેથી જાણતા નથી, પણ જેમની બદલી થઈ તેઓ એવી વાતો કરતા હતા ખરા; ને ગઈ રાત્રે મને પણ કાંઈ વહેમ પડયો હતો. મારા સોબતીઓને દેખાડવા જગાડયા એટલામાં તો તે વસ્તુ લોપ થઈ ગઈ. બે ચૂડેલ ઝાડેથી ઉતરીને અમારી ભણી આવવા લાગી કે મેં સમશેર કહાડીને બીજા સિપાઈઓને

જગાડયા એટલે તેઓ ભડકા થઈ જતાં રહ્યાં. રાત ઝાઝી ગઈ નહોતી તેથી ચોકીના બીજા માણસો જાગતા હતા. તેઓ પણ આ વાતમાં હુંકારો પૂરવા લાગ્યા ને મનમાં ડર્યા.

પગીએ પાછા આવી પોતાના સાથીઓને કહ્યું અલ્યા ભાઈ વાત સાચી છે હો. આપણામાંના કોઈને બલા વળગશે તો કેમ કરશું? એમ બીકની વાતો ચાલે છે તેવામાં શેઠાણીને (એટલે રૂપસુંદરીને) દીશાએ જવાની સુરત થઈ તેથી કમ્પવા લાગી, ને કહે હાયરે મા કેમ જવાશે! મને બલા વળગે તો મારા છઈઆનું શું થશે! છો મને ખાતી. પણ મને તો મારા બાળકની ચિંતા છે. એમ કહી ઉંઘતા દીકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો. તેની એક ચાકરડી બોલી કે બા દીશા ગયા વિના ચાલે! પેટમાં દુખશે કે રોગ થશે તો પરોઢીએ હિંડાશે કેમ? માટે ઊઠો પ્રભુ તમારી રક્ષા કરશે. શેઠાણી ઊઠયાં એટલે બીજી ચાકરડી ખમા ખમા બોલી. પછી એકે કાકડો સળગાવી હાથમાં લીધો ને બીજીએ પાણીનો કળશીઓ ભરી લીધો, ને ત્રણે મુકામથી કેટલેક દૂર ઝાડીમાં ગયાં. અર્ધી ઘડી ન થઈ એટલામાં મોટી ચીઆડ પાડી કે ઓ બાપ ખાધાં જો. મુકામમાં એ સાંભળી ગરબડાટ ને ગભરાટ થઈ રહ્યો, ને જુએ છે તો ત્રણ બલા આવતી જણાઈ. એને માથે ધકધકતી સગડી હતી ને તેઓનાં મોઢાંમાંથી ભડકા નીકળતા હતા, ને એકનું તો મ્હોં, માથું કે હાથ કાંઈ જણાતું નહતું, ટોચથી તળીઆ લગી કાળું ને હાથ, મ્હો ને માથા વગરના પૂતળા જેવું જણાતું હતું. ઝાડીમાં મોટો ભડકો થઈ તુરત બુજાઈ ગયો, ને ઝાડની ડાળીઓ ખખડી. ચોકીના સિપાઈ ભયભીત થઈ ઊઠયા. મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડી સામી આવતી બલાની ઉપર ધસવાની ઇચ્છા કરી, પણ બીકને લીધે ટાંટીઆ ચાલે નહિ. નાયકે આગળ થવાની ધ્રૂજતે પગે હિંમત કરી, પણ પેલા મુસાફરોને જીવ લઈને નાસતા ચોકી તરફ આવતા જોઈ તે પાછો વળી નાઠો, ને તેની જોડે સિપાઈઓ નાઠા. કકળાણ મચી રહ્યું. પેલા વટેમાર્ગુઓનો સામાન જ્યાંનો ત્યાં પડયો રહ્યો ને જેનાથી જેમ નસાયું તેમ તે નાઠું. ઘોડા ચમકી ખોંખારવા ને હો-

રડી તોડાવી નાસવા લાગ્યા; કેટલાંક આદમી નાસતાં પડી ગયાં, ને ત્રાસથી અચેત થયાં. ઘણાંકે તો પાસેના ગામડામાં પહોંચતાં સુધી પાછું ફરીને જોયુંએ નહિ. ભીલભીલડીઓ આડીઅવળી વાટે જંગલમાં જતાં રહ્યાં.

એક હાથમાં લૂગડાંની ગાંસડી ને બીજા હાથમાં વનરાજને લઈ શીલગુણસુરી પોતાના અપાસરા ભણી નાઠા, ને તેની પૂંઠે રૂપસુંદરી દોડી. કેટલાક ગાઉ સુધી તો એક શ્વાસે દોડયાં. એક ઠેકાણે ઠોકર લાગવાથી સુરી ધબ લઈને પડયા, પણ પડતાં પડતાં બાળરાજાને બચાવી લીધો, ને કાંઈ આળ આવવા દીધી નહિ. મોટું પરોઢીઉં થયા પહેલાં તેઓ અપાસરાના ગામની સીમમાં પહોંચ્યાં. અહીં થોડી વાર થાક ખાવા બેસી વેશ બદલ્યા. સુરીએ પાછો ગોરજીનો વેશ ધારણ કર્યો, ને રૂપસુંદરીને પારસનાથની પૂજારણનો પહેરવેશ પહેરાવ્યો, ને મ્હોં સૂઝતાં થયાં પહેલાં અપાસરામાં દાખલ થઈ ગયાં.

खंड ३जो.

वेपारीनी दीकरीने बला वळगी. सुरपाळ अने विमळदेवी बनोडे आवे छे.

સૂર્યોદય થયા પછી નાયક અને સિપાઈઓ પાછા આવ્યા, ત્યારે ચોકીથી કેટલેક છેટે એક બાઈ અચેત પડી હતી અને તેની પાસે બેઠેલો ડોસો રડતો હતો. નાયકે ડોસાને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? તેના જવાબમાં ડોસાએ કહ્યું કે ગઈ રાત્રે તમે અમને અટકાવી રાખ્યા, ને પછી શું બન્યું તે તમે જાણો છો? આ મારા શેઠની દીકરીને સાસરે મેલવા જાઉં છું; પણ હવે હું કેમ કરીશ? છોકરીની તો આ વલે છે ને અમારા માણસોનો પત્તો મને કેમ લાગશે તે હું જાણતો નથી. પાસેના ગામમાં ભૂવો રહેતો હતો તેને બોલાવવાને નાયકે સિપાઈને મોકલ્યો. ભૂવો પોતાના ત્રણ શાગીર્દો સહિત આવ્યો. તેવામાં ડોસાના કેટલાક સાથીઓ પણ આવ્યા.

ભૂવાએ ઊનના દોરા કાઢી મંત્ર્યા ને ધૂપ દઈ તેમાંનો એક બીને જમણે પગે બાંધ્યો ને એક જમણા હાથને પોંચે બાંધ્યો. મંત્રેલું ટાઢું પાણી તેની આંખો ઉપર ખૂબ છાંટયું એટલે બાઈ જરા જાગૃત થઈ. તેને બે જણે હાથ સાહી બેસાડી તેનો અંબોડો છોડી ચોટલો છૂટો મૂકયો. પછી ભૂવાએ એક લીંબુ અને પાળી કાઢયાં ને હાથમાં અડદ લઈને બોલ્યો, "ભેંસારે તું સુરમ સૂરા, કાને કુંડળ પાંઉ ઝુલા, મેરા મંતર લાગેગા તો પાંઉ પડુંગા, નહિતર તેરે નામ-પર થુથુ કરૂંગા." એમ મનમાં દસ વાર ભણ્યા પછી થોડા અડદ લીંબુ પર છાંટયા, ને બાકીના બાઈના માથાની આસપાસ ફેરવી બોલ્યો, અલા બલા રોગ રાઈ સૌ જજો. એમ કહી તે અડદને ચારે દિશાએ ફેંકી દીધા પછી પેલું લીંબુ કાપ્યું. તેની બંને ફાડોમાં ખૂબ લાલ જણાયાં પછી પોતે ને ચેલા ડાખલાં વગાડતા જાય ને ધુણતા જાય. મોઢામાંથી ભડકા કાઢયા. એમ બે ઘડી થઈ ત્યારે બાઈ પણ જોડે ધુણવા લાગી. ત્યારે ભૂવાએ બે કાકડા સળગાવી, ડોળા ચડાવી મોટે સાદે પૂછયું. બોલ કોણ છે, ભૂત છે, પ્રેત છે, ચુડેલ છે, ડાકેણ છે, સાકેણ છે, વંત્રી છે, ખવીસ છે, ઝાંપડો છે, બ્રહ્મરાક્ષસ છે, કોણ છે? એક છે કે વધારે છે? બોલ નહિતર આ બળતા કાકડા તારા મોઢામાં ચાંપીશ. બૈરીનાં અંગમાંથી બલાએ ઉત્તર દીધો કે અમે ત્રણ છીએ; અમને અહીંના ચોકી-વાળાએ મારી નાંખ્યા છે માટે તેમને ખાવા આવ્યાં છીએ. ગઈ રાત્રે અમે તેમને વળગવા આવ્યા, પણ તેઓ નાઠા ને આ બાઈ ઝલાઈ તેને વળગ્યાં છીએ. એ સાંભળી ચોકીનો નાયક કહે અમે તો કોઈને નથી માર્યા. અમે નવા આવ્યા છીએ, અમારી પહેલાં જેઓ હતા તેમણે માર્યા હોય તો કોણ જાણે. તેઓની બદલી થઈ છે. ભૂત કહે અમારી હદ મૂકી અમે તેઓની પાછળ ન જઈએ. તેઓને ઠેકાણે જે હશે તેમના પર વેર વાળીશું. એ સાંભળી ચક-લેદારો કાંપવા લાગ્યા, ને જેઓ નબળા મનના હતા તેઓના મનમાં ઘણીજ ધાસ્તી પેઠી. ભૂવો કહે હવે તમે જાઓ, આ બાઈએ કાંઈ તમારૂં બગાડયું નથી. બલા કહે અમારો વાસ જે પીપળા

ઉપર છે તે પર તે થુંકી હતી. ભૂવો કહે તો વારૂ એટલો ગુનો માફ કરી તમે જાઓ. બલા કહે અમે તરસ્યાં છીએ. પાણી પાઓ તો જઈએ. પાણી પાયું કે બાઈ શુદ્ધિમાં આવી બોલી, કાકા કાકા, તમે કયાં છો ? ડોસો કહે આ રહ્યો બેન, ઊઠ આપણે અહીંથી ઉપડવાની વેળા વહી જાય છે. બાઈ ઊઠી ને સૌ મુકામે ગયાં ત્યાં ભૂવાને તેનું મહેનતનું આપી રાજી કર્યો, ને ચાલવા માંડયું.

રતનચંદ કરીને વાણીઓ ગામમાં ઉઘરાણી કરવા આવેલો તે ભૂવાની જોડે ભૂત જોવા આવ્યો હતો. બીજે દિવસે અપાસરામાં જઈ તેણે બધો હેવાલ શીળગુણસુરીને કહ્યો. તે કહે મહારાજ તમે મને કહેતા હતા કે ભૂત ડાકણાદિ બલાની વાત ખોટી છે, પણ આતો મેં નજરે જોઈ. સુરી હસીને બોલ્યા કે "ભાઈ, આજ સુધીની મારી શિક્ષાથી તારા મનનો વહેમ ટળ્યો નથી, પણ મને લાગે છે કે આજે હું તારૂં અજ્ઞાન દૂર કરી શકીશ. આપણા સાધુઓમાં કેટલાક એ માને છે, ને દોરા ચીઠી કરે છે, તો તમે ભૂલો તેમાં શી નવાઈ! જે બીના હવે હું કહું છું તે તમારે બીજા કોઈને કહેવી નહિ. તમારૂં ને મારૂં મન એક છે, તમે આપણા દેશ પર જુલમ કરનાર કલ્યાણીના રાજાના અંતઃકરણથી કટ્ટા વેરી છો, અને આપણું અસલ રાજ્ય પાછું સ્થાપન થાય એવી તમારી પૂર્ણ આકાંક્ષા છે; તમે પૂરા સ્વદેશાભિમાની છો, ને ચાવડાવંશના ખરા હિતેચ્છુ છો, એ હું નક્કી જાણું છું માટેજ તમે ગઈ કાલે જોએલા બનાવનો ખરો ખુલાસો તમારી આગળ કરૂં છું. એ વાત કોઈને કહેશો નહિ, તમારા ઘરમાંએ ન કરશો." રતનચંદ કહે મહારાજ આજ સુધી હું વિશ્વાસઘાતી થયો નથી એ તમે જાણો છો ને હવે પછી થનાર નથી. આ મારૂં વચન પ્રતિજ્ઞા સાથે આપું છું. ગુર્જર રાજકુળને માટે જે કહો તે શિરને સાટે પણ કરૂં. હું કેવો દૃઢ મનનો છું તે તમારાથી અજાણ્યું નથી.

સુરી તેને પાછલા ઓરડામાં તેડી ગયો. ત્યાં એક નારી બેઠી હતી અને પાસે ચંદ્રમુખી સુંદર બાળક રમતો હતો. રતનચંદે રૂપ-

સુંદરીને કદી જોઈ નહતી તેથી ઓળખી નહિ. સાધુએ ઓળખાવીને કહ્યું આ બાળક ન્યાય પ્રમાણે ગુજરાતનો હક્કદાર રાજા છે. એનું નામ વનરાજ પાડ્યું છે. એ આપણો સ્વામી. આ કલ્પસૂત્ર હાથમાં લઈ એની સાચી સેવા કરવાના સમ ખાઓ. રતનચંદે ખરા અ- ંતઃકરણથી તે પ્રતિજ્ઞા લીધી, રાણીને પગે લાગ્યો ને બાળરાજાની પા- નીએ ચુંબન કરી કહ્યું, મહારાજાધિરાજ, વહેલા મોટા થઈ ગુર્જર દેશના રાજ્યાસને બિરાજો.

પછી આ રૂડા ગોરજીએ રાજમાતાની રૂબરૂ બલા થવાની બ- ધી હકીકત રતનચંદને કહી. રૂપસુંદરીને સંતાડેલી જગાએ પોતાનું ઓચિંતા જવાનું થયું, અને અપાસરામાં લાવવાના મનસુબા કર્યા તેમાં છેલ્લે બલાને રૂપે શત્રુની ચોકી ચૂકવવાનું ઠર્યું. માર્ગમાં જનારા બેત્રી વાણીઆ મુસાફરોના સંગાતમાં વઢિયારની ચોકી સુધી આવ્યા ને ત્યાં રાતવાસો રહ્યા. એ સંગાતમાં વેપારીની દીકરી હતી, ને તેની સાથે ઘરડો ગુમાસ્તો, બે સિપાઈ, ને વળાવા હતા. બે ભીલને એક મજલ આગળ મોકલ્યા હતા તેમણે પહેલી રાત્રે ચોકીવાળાને બલાના વહેમથી બીવરાવવાને યુક્તિ કરી હતી. એથી ચોકીદારોના મનમાં શક ઉત્પન્ન થયો તે કામ લાગ્યો. શીખવી રાખેલા ભીલોએ ખાઈપીને માંહોમાંહે ભૂતની વાતો કરી તેમાં એકે કહ્યું આ ઠેકાણું વસમું છે, અહીં ભૂતનો ભો ઘણો છે. પેલા વાણીઆની જોડે આવેલા વળાવાને એ સાંભળી ચટપટી થઈ. રાત અંધારી ને પાસે વગડો ને તે વગડામાં રહેનારા માણસો એવી વાત કરતા હતા તેથી વહેમીને બીક લાગે તેમાં નવાઈ નથી. એક વળાવો ચલમમાં દેવતા લેવાને મસે ચોકીવાળાને પૂછવા ગયો. એ વાત ખરી છે એવું જાણ્યાથી વળાવાની ધાસ્તી વધી. અર્ધી રાત વીત્યા પછી રૂપસુંદરી ફેરે જવાને બે ભીલ ને બે ભીલડીઓ જોડે ઝાડીમાં ગયાં. ત્યાં બંને ભીલડીએ માથે બળતી સગડી મૂકી ચૂડે- લનો વેશ લીધો ને રૂપસુંદરીએ પોતાને તમામ અંગે માથાથી પગ સુધી રીંછનું ચામડું ઓઢયું, માત્ર આંખ અને નાકને સારૂ કાણાં રાખ્યાં હતાં, એ બધી સામગ્રી ત્યાં પ્રથમથી તૈયાર રાખી

હતી. પછી ભીલો ઝાડ ખખડાવી રાળનો મોટો ભડકો કરીને એ બાપ ખાધા રે એમ મોટી બૂમ પાડી મુકામ ભણી નાસી આવ્યા, તેમની પાછળ માથે બળતી સઘડી ને તેમાં રાળ તથા ગંધક નાંખતી બે ભીલડી અને રીંછને ચામડે વીંટાએલી રૂપસુંદરી દોડ્યાં. શીખવી રાખેલા ભીલો બુમો પાડતા જીવ લઈ ને નાઠા. વળાવા પણ ગાભરા પડી ચોકી ભણી દોડયા. હોકારા થઈ રહ્યા; મુકામમાં સર્વે જાગ્યા ને ભયભીત થયા. જેનાથી જેમ નસાયું તેમ નાઠા, ને ચોકીના સિપાઈઓ પણ તેટલાજ ડરી ભાગવા લાગ્યા. તમાશો જોવા જેવો થઈ રહ્યો. રૂપસુંદરી ને બે ભીલડીઓ પાએક ગાઉ સુધી નાસતા આદમીની પાછળ ધાયાં. પછી ભીલડીઓ પાછી ફરી વનમાં પોતાના ભીલોની પાસે જતી રહી, ને હું વનરાજને લઈ નાસતો હતો તે રસ્તે મારી પાછળ રૂપસુંદરી આવી. પાછલી રાત્રે આપણી સીમના ખેતરમાં વિસામો લેવા બેસી લૂગડાં બદલી નાંખ્યાં ને અત્રે આવ્યાં.

એ ત્રણ બલાનાં રૂપ જોઈ પેલી વાણીયણ એટલું ડરી કે થોડું દોડ્યા પછી ધાસ્તીની મારી પડી ગઈ. એવા ભયથી જે રોગ થાય છે તેને આપણા લોક ભૂત આવ્યું કહે છે. બીજાં કારણોથી પણ એ વ્યાધિ થાય છે ને તેનાં ચિહ્ન અને સ્વરૂપ અનેક છે. મન પર કોઈ જાતની અસર થવાથી મગજમાં વિકાર થાય છે તેથી એ રોગ થાય છે.* તે કોઈ વાર થોડી વાર રહે છે, ને કોઈ વાર ઘણા દિવસ રહે છે. એ રોગ વખતે પુરુષને થાય છે, પણ ઘણુંકરીને સ્ત્રીઓ ઉપર વધારે તલપ મારે છે. વખતે આજારીની આંખે તરેહવાર દેખાવ દેખાય છે, ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના તેના મનમાં ઉઠે છે, ને તે સર્વે ખરૂં હોય તેવું તેને ભાસે છે. કોઈ સમે હસે છે, કોઈ સમે રડે છે, કોઈ સમે ઉદાસી થઈ જાય છે, મારવા આવે છે, ગમે તેમ બકે છે. કોઈ ધૂન મનમાં પેસી ગઈ હોય છે તે પ્રમાણે કરે છે, બોલે છે, તરેહ તરેહના વહેમ તેના મનમાં આવે છે, કોઈ દોડે છે, રૂવે છે, દાંત બંધ

* એ રોગનું નામ હિસ્ટીરિયા.

ફરી દે છે, કોઈને જોડે તાણુ થાય છે, છાતીએ ડૂચો આવે છે, છાતીમાં બળતરા બળે છે. એ વ્યાધિનાં બહુ રૂપ છે તેમાંનાં થોડાં મેં તમને કહ્યાં. ગઈ કાલે તમે એનો પુરાવો જોયો એવું હવે સમજાશે. એ રોગ મગજમાં કાંઈ કાંઈ ઘાટ ઘડે છે. તમે કાલે જે બાઈને એ રોગથી પીડાએલી જોઈ તે આ દેશની છે, ને તે જાણે છે કે રૂપસુંદરીની શોધ કરવાને રાખેલા સરકારના સિપાઈ વગડાનાં ભીલભીલડીઓને તથા બીજાઓને દમે છે ને મારી નાંખે છે. માજી રાજ્યના પક્ષકારોને હણે છે. એમ કપાઈ મરેલા માણસો ભૂત થાય છે, એ વિચાર તેનાથી અજાણ્યો નહતો. તેવામાં આ ભૂતનો વેશ નજરે દીઠો. એ ઢોંગ છે એવું તે જાણતી નહતી તેથી ભયભીત થઈ મૂર્ચ્છા પામી. કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી એટલે ભૂવાના જાદુના વહેમની જાળમાં ફસાઈ ને બીકથી કે ભ્રમથી બોલવા લાગી. અંતે રોગની શાંતિ થઈ ત્યારે પાણી માગ્યું ને પૂરી શુદ્ધિમાં આવી. એનું મન નબળું તેથી બીજા આદમીઓથી એના પર વધારે અસર થઈ. પાણી માગે ત્યારે જાણવું કે હવે રોગ શમ્યો, અથવા થોડી વારમાં સમશે. એ રોગમાં મન અનેક કલ્પના કરે છે ને તે પૃછેથી કે વગર પૂછે કહે છે.

હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં હતો ત્યારે અમારી પોળના કૂવામાં ગણું નામે ચાકર પાણી ભરતાં પડયો. હું એ વેળા તરુણાવસ્થામાં છતાં મારા મનમાં ભૂતનો વહેમ નહિ. કાંઈક મશ્કરીને માટે ને કાંઈક પારખું જોવાને કાજે અમે બેત્રણ જણે વાત ચલાવી કે ગણું ભૂત થયો છે. બે દિવસ પછી મધરાત્રે ઊઠી પાડોશીનાં બારણાં ખખડાવ્યાં, ને તે ચાકર દળવા બેસતો હતો તે ઘંટીએ અમારામાંના એક આસામીએ પાછલી રાત્રે અંધારામાં બેસી બે આંટા ફેરવ્યા. પછી ગૂપચૂપ ઘરમાં જઈ સૂઈ જવાથી કોઈના જાણ્યામાં ન આવ્યું કે ચેષ્ટા કરવાને આ તૂત કર્યું છે. ત્રીજે દિવસે પોળની એક બાયડીના દિલમાં ભૂત આવ્યું. તેના ધણીએ ભૂવા તેડાવી ધુણાવ્યા, ત્યારે બાઈના દિલમાં ભૂત બોલ્યું કે હું ગણું છું, ને હું ચાકરી કરવા મારા શેઠને ઘેર રાત્રે આવું છું ને બારણાં ઠોકું છું ને દળવા બેસુ છું. હું ભૂખ્યો છું તેથી મને ખાવાને ઉતાર મૂકો તો હું

જાઉં. આખો દહાડો બાઈને રોગ રહ્યો તેથી ભૂખી હતી, તેને ખાવાનું આપી પાણી પાયું કે તે સૂઈ ગઈ તે છેક સવારે ઊઠી. ઉતાર ચકલે મૂક્યો, પણ તે કેવળ નકામો મૂક્યો. એ રોગ સમવા આવે છે તે વારે વખતે લઘુશંકાની સુરત થાય છે. કેટલીક નારીઓ ઢોંગ પણ કરે છે. આંખમાં ચૂનાની ગોળી મૂકીને કે બીજાં સાધનથી ડોળા લાલ કરીને તે ધુણીને કે બીજી રીતે ભૂત આવ્યાનો ફતવો કરે છે. એ ઢોંગનો ઉપાય તો ઘણુંકરીને ચૌદમું રતન છે, પણ તે વાપરવામાં વિવેક વિચાર રાખવો જોઈએ. ખરૂંખોટું પારખવું સહેલું નથી. અબળા જાતિના જીવને જોખમ લાગતાં વાર નથી લાગતી. વધારે સારો રસ્તો એ છે કે જે કારણોથી એ ફેલ કરવાની તેને જરૂર પડે છે તે કારણો દૂર કરવાં અને સુનીતિની છાયામાં તેને લેવી. ઘણુંકરીને રોગજ હોય છે, ને તેની પરીક્ષા ચતુરાઈથી થઈ શકે. એ રોગને ભૂત, ડાકણ, વગેરે બલા જાણી મૂર્ખાઓ રોગીને માર મારે છે તેથી હાનિ થાય છે. વહેમીઓ વહેમના ઉપાય કરે છે તેથી અજ્ઞાનનો વધારો થાય છે ને રોગને ઉત્તેજન મળે છે.

રતનચંદ કહે મહારાજ, હું આજે તમારો બહુ આભારી થયો છું. મને સારૂં જ્ઞાન મળ્યું. હું ઘણીવાર છેતરાયો છું. આપે કહી તે વાત મારી સમજમાં ઉતરી. હવે મારી વિનતિ એ છે કે મારૂં તન મન ને ધન રાજ, રાજમાતાને અને મારા બાળારાજાને અર્પણ કરૂં છું તે સ્વીકારવું. શીલગુણસુરી બોલ્યા—રાણીસાહેબ, આ નર પર આપે પૂરો ભરોસો રાખવો. હું ને એ એક છીએ એમ ગણવું. જે જે આજ્ઞા કરવી હોય તે સુખે એને કરવી; પ્રાણાંત સુધીએ એ ચૂકશે નહિ. રૂપસુંદરી કહે, તો મને મારા ભાઈભોજાઈ જોડે મેળવો. રતનચંદ કહે ઠીક, એની તજવીજમાં હું આજથી રહીશ.

પછી રતનચંદે સાધુને કહ્યું, મહારાજ આપ મોટા જ્ઞાની છો તેથી આપના ધ્યાનમાં તો હશેજ કે રાજમાતા અને બાળરાજાના રક્ષણને અર્થે ઇલાજ કરવા જોઈએ. ઘણાજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે, એઓ અહીં છે એ વાત હું ને આપ વિના બીજાું કોઈ

હજી સુધી જાણતું નથી, ને ઘણુંકરીને વિશ્વાસઘાત કરે કે જેના પર પાકો ભરોસો ન બેસે એવા કોઈ ગુર્જરને પણ એ વાતની ખબર બનતાં સુધી નહિ પડવા દઈશું, તોપણ સંકટ સમે બચવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. પૈસાની લાલચથી કોઈ ફૂટે ને સરકારના અધિકારીને જઈ એટલુંજ કહે કે એ અપાસરામાં સ્ત્રી તથા બાળક છે તેને વિષે શક જાય છે, તો તરત બાળરાજાનો નાશ થશે. અપાસરામાં ઘણા માણસો આવે છે તેમાંના કોઈને એવી ખબર કરવાની કુબુદ્ધિ સૂઝી તો ભોગ મળશે, માટે પક્કા ભરોસાદાર જોદ્ધાને વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, ને કણબીને વેશે અપાસરાની આસપાસ ઘરો કરી રાખવા ને તેમનાં આયુદ્ધ ઘરમાં સંતાડી રાખવાં કે દુશ્મન ઓચિંતા આવે તો રાજમાતા અને વનરાજને લઈ નાસી જઈએ ત્યાંસુધી તેમને યુદ્ધ કરી રોકી શકે. એમનો સંતાઈ રહેવાનો ઠામ શત્રુના જાણવામાં આવે એવો સંભવ જણાતો નથી, કેમકે દેશમાં સંપ ઘણો છે ને લોક સરકારના જુલમથી ત્રાસ પામ્યા છે, તોપણ બચવાની ગોઠવણ કરી રાખી હોય તો ઠીક.

શીલગુણસુરીની નજરમાં એ વાત ઉતરી. થોડે થોડે તેણે ચાવડાવંશના નીમકહલાલ અને શૂરા ગુર્જર જોદ્ધાને અપાસરાના ગામમાં વસાવ્યા, તેથી તે ગામ ટળી નગર થયું, ને વનરાજ ઉપરથી તેનું નામ વનોડ પડ્યું. એ નાનું શહેર અદ્યાપિ છે. વનરાજની કુળદેવીની સ્થાપના પણ કરી, ને તેનું નામ વનાવીમાતા પાડ્યું. વનરાજે મોટા થઈ એ નગરમાં કૂવા બંધાવ્યા તે આજે જૈન કૂવા કહેવાય છે. આ નગરને હળવે હળવે એવી યુક્તિથી વસાવ્યું કે શત્રુનું લક્ષ તેના ઉપર જાય નહિ. રૂપસુંદરી મરી ગયાની અફવા ચાવડાવંશના પક્ષકારોએ ફેલાવી, ને વનરાજના જન્મ તથા રહેઠાણની ખબર દુશ્મનને પડવા દીધી નહિ. ગામમાં સહુ તેને વનુભા કહેતાં, તેની માને તથા તેને ગામની બાયડીઓ વગેરે ઘણાક સાધારણ લોક ભોજક જાણતા. ગીરનારના ડુંગરા અને આજુબાજુનાં જંગલોમાં રહી સુરપાળ શત્રુના થાણા પર હુમલો કરતો, પણ ઘણુંકરીને ભુવડ રાજાની સત્તા દેશમાં એટલી જામી હતી

કે તેના અધિકારીઓએ રૂપસુંદરી અને તેના બાળકની શોધ પર આઝું લક્ષ પછીથી લગાડયું નહિ. ગુર્જરો શું કરી શકવાના છે? એમના કાંઈ ભાર નથી. એમ તિરસ્કારથી ધારી તેઓ બેદરકાર થવા લાગ્યા. અપાસરાને લગતું પારસનાથનું દહેરૂં હતું તેની પૂજાનું કામ નિત્ય કરી રૂપસુંદરી પૂજારણને વેશે રહી. જેઓ ગુપ્ત ભેદ જાણતા નહતા તેઓ એને પૂજારણ સમજતા.

રતનચંદે સુરપાળને સમાચાર કહાવ્યા, ને રૂપસુંદરીનું ઠામ ઠેકાણું જણાવી વિનતિ કરી કે બની શકે તો તમે વનરાજની ફોઈને લઈ આવજો. ખબર થતાં વારને બેઉ તત્પર થયાં. માર્ગમાં સંકટ અને ધાસ્તી તો પાર વિનાનાં હતાં તે સઘળાં વેઠવાને વિમળદેવીએ કબુલ કર્યું. ઘણી મુસ્કેલીથી વેશ બદલીને સુરપાળ અને દેવી વનોડમાં આવ્યાં. બાળરાજાને જોઈ તેમને ઘણો હરખ થયો. સઘળી બીના ગુપ્ત રાખવાની ઘણી જરૂર માટે રૂપસુંદરી, સુરપાળ, અને વિમળદેવી એકાંત પાછલા ઓરડામાં મળ્યાં, ને ત્યાં એવં અવસરે જે આવેશો છૂટા પડે છે તેઓને પ્રયત્ન કરી વશ રાખવા માંડયા. વિમળદેવાથી રહેવાયું નહિ ત્યારે પોતાના બાપના વંશનું નામ રાખનારને લઈ છાતીએ ચાંપ્યો ને બોલી "મારા વનુડા, હવે હું સંતોપથી મરીશ. દીકરા તારૂં મુખ જોવાને હું તરસી હતી. રે પ્રભુ." એટલું બોલી તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેની આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ વહ્યાં. રૂપસુંદરીની છાતી ભરાઈ આવી ને બહાદુર સુરપાળનું હૃદય પણ ડગ્યું. આકાશ ભણી દૃષ્ટિ કરીને પરમેશ્વરનો પાડ માનવા લાગ્યો. નણંદ ભોજાઈ તેમાં સામિલ થયાં, ને વનરાજે છૂટા પડી રીખવા માંડયું.

આ ખુશીમાં મોટું વિઘ્ન થયું. વિમળદેવાને જંગલનું પાણી લાગ્યું હતું ને હાડમાં તાવ પેઠો હતો તે કેમે કર્યો ખસ્યો નહિ. શીલગુણસુરીએ ઘણાંક ઓસડ કર્યાં, પણ તેને કરાર થયો નહિ. દેવીનું શરીર દિવસે દિવસે ગળતું ગયું, ને તેથી થોડા માસમાં તેનો કાળ થયો. સુરપાળે ને રૂપસુંદરીએ ઘણો શોક કર્યો. કાળના ગમન તથા

સાધુના પ્રતિબોધથી ખેદ ઓછો થયા કેડે સુરપાળ પાછો ગીરનાર ભણી ગયો. ત્યાંથી તે બેનભાણેજની ખબર કાઢ્યાં કરતો, ને ભાઈ બેન વચ્ચે સંદેશા વિશ્વાસુ માણસોની મારફત ચાલતા.

વનરાજનું ઉછરવું ને તેમાં વિઘ્નો. વનરાજની રમતો, મસ્તી, અને કેળવણી.

હવે રૂપસુંદરીનું લક્ષ કુંવરને નિરાંતે ઉછેરવા પર લાગ્યું. વનુભાના શરીરનો બાંધો મજબુત હતો તેથી બચપણના વ્યાધિઓથી નબળા અંગનાં બાળકોને જેટલી પીડા થાય છે તેટલી એને ન થઈ. સહજ આંખો આવ્યાથી કે બેચાર પેટ થયા ઉપરાંત વધારે હેરાન ન થતાં દાંત આવ્યા. બળીઆ બહુ જોરમાં આવ્યા, પણ કાંઈ સંભારણું પાછળ મેલ્યા વિના ગયા. એ રોગ પૂરા જોર પર હતો ત્યારે જરા ચિંતા થઈ, પણ રાજમાતાએ બાધા આખડી રાખી નહિ ને ઓચોએ પાળ્યો નહિ. જગત્કર્ત્તા અને નિયંતા સર્વશક્તિમાન વિશ્વેશ્વર મહાદેવ ઉપર પૂરી શ્રદ્ધા બેઠાથી તેનું મન દૃઢ થયું હતું, ને તેના વિના બીજા કોઈને તે માનતી નહિ. બીજી બાયડીઓએ તેને ઘણી સમજાવી, પરંતુ આવી ધાસ્તીને સમયે પણ તે ડગી નહિ. તેનો ઉત્તર એજ હતો કે જેમ બીજા રોગ ઈશ્વરે કરેલા સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે મટે છે તેમ એ પણ મટે છે. જેઓ માનતા રાખે છે, ઓચા પાળે છે, ને પૂજે છે તેઓમાંના કોઈનાં છોકરાં મરે છે, કોઈનાં જીવે છે; જેઓ શીતળાદેવીને તથા બળીઆ કાકાને નથી માનતા, બાધા નથી રાખતા, ઓચો નથી પાળતા તેઓમાંનાં પણ કોઈનાં છૈયાં જીવે છે, ને કોઈનાં મરે છે. એ બેમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી તો વહેમના ખાડામાં પડી ઈશ્વરના અપરાધી શા વાસ્તે થઈએ ? એ પુત્રનું રક્ષણ પરમેશ્વર પોતાની ઇચ્છા હશે તો કરશે, બીજા કોઈથી થનાર નથી. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઓ-

સડ કરવું. સાધુ શીલગુણસુરીએ એને ટેકો આપ્યો. તેણે વહેમી નારીઓને કહ્યું કે પૃથ્વી ઉપર અનેક દેશો અને અનેક ધર્મો છે. બધા દેશના અને બધા ધર્મના લોકનાં છૈયાંને શીતળા આવે છે. માત્ર આપણા દેશના વહેમી લોક એને માને છે, પૂજે છે, વિદેશોમાં એ વહેમ નથી તોપણ ત્યાં શીતળા આવેલાં લાખો છોકરાં જીવે છે. જેમ કોઈ કોઈ આ દેશમાં એ રોગથી મરે છે, કે ખોડવાળાં થાય છે, તેમ ત્યાં પણ થાય છે.

નઠારી ઉધરસે કેટલાક મહીના કુંવરને પીડયો, પણ તેની અવધ પૂરી થવાથી તે ગઈ. પછી કોઈજ વાર તેની તબીયત સહજ બગડતી. ઘણુંકરીને તેનું તન નીરોગી હોવાથી લઠ્ઠ થયું. એનો સ્વભાવ સભળાસુ હતો. રોતું કે કજીઓ કરવો ભાગ્યે; પણ ઉછાંછળો ઘણો હતો. રમાડવા લે તેની મૂછો કે દાઢી કે નાક કે કાન કે જે હાથમાં આવે તે તાણે; લાપટો મારે; નાનું છઈયું એકલું દેખે તો ધસી જઈ તેને પાડી નાંખે ને તેના ઉપર ચઢી બેસે; ઘી, તેલ, દીવેલ, ચોખા, લોટ વગેરે હાથમાં આવે તો ઢોળી કે વેરી નાંખે; માટીનાં વાસણ ફોડે ને નુકસાન કરે. કૂતરાં બિલાડાંને ઝાલવા દોડે. જે લક્ષણો વડે તેણે આગળ પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય જીતી લીધું તેનાં ચિહ્નો અત્યારથી જણાયાં. પુત્રનાં લક્ષણ પારણેથી જણાય એ કહેણી એણે ખરી કરી આપી. દોડતાં આવડયા કેડે એને જાળવી રાખવાનું કામ મુસ્કેલ હતું. એક વાર દાદરેથી પડયો, એક વખત બારીએથી પડયો, પણ પ્રભુ બચાવે તેને કાંઈ થાય નહિ. સહજ વાગી થોડા દિવસમાં આરામ થયો. વનુભાઈ કશાથી ડરે નહિ. ભયની પ્રેરણા તો જાણે તેના મગજમાં હતીજ નહિ. એક વેળા રાજમાતા કેટલીક વાણીયણો જોડે બેસી વાતો કરતાં હતાં એટલે ભાઈ ઉંદરને પુછડીએ પકડી લટકાવતા લાવ્યા, ને બાઈરીઓના ઉપર ફેંકયો. બધી હસાહસ કરતી ને બૂમો પાડતી ઊઠી ને નાઠી. પુછડેથી મોગરી ઝાલી હોય તેમ એક વેળા સાપનો કણો પકડી લાવ્યો. જંત ભોગજોગે દહેરામાં જઈ પહોંચ્યો તો ઝાલીને

પારસનાથ, ને આદિનાથ, ને નીમનાથ વગેરેની મૂર્તિઓથી આઘો રાખવો પડે.

એક દિવસે સાધુ વખાણુ કરતા હતા તે સાંભળવાને વાણીઆ બેઠા હતા. એક બુઢ્ઢો બેઠો બેઠો ઉઘાડે મોઢે ઊંઘતો હતો. એવામાં વનુએ ઓચિન્તા આવી તેના મ્હોમાં દેડકાનું નાનું બચ્ચું મૂકી દીધું એટલે તે ડોસો ઝટ ઝબકી ઊઠયો. આ અને આવા આવા અનેક છળ જોઈને રૂપસુંદરીને વખતે એમ લાગતું કે કુંવર ગાંડો નીકળશે કે શું?

વધારે અનુભવી શીલગુણસુરી સમજણ પાડી તેના મનના એ વહેમને દૂર કરતા. તેને ધીરજ આપી સાધુ કહેતા કે એ ઘેલાઈની નિશાનીઓ નથી, પણ સાહસ અને પરાક્રમનાં આરંભમાં ચિહ્નો છે. એનો પુરાવો કુંવરના બુદ્ધિબળથી જણાયો. રૂપસુંદરીએ પંડે તેને વાંચતાં લખતાં ને આંક શીખવવા માંડયા. મા જે શીખવે તે વનુભા ઝપાટાબંધ શીખી જાય; એક બે વાર ગોખે કે આવડી જાય, ને આવડયું તે ભૂલે નહિ. ગુજરાતી વાંચતાં લખતાં આવડયા પછી સાધુએ સંસ્કૃત ભણાવવાનો આરંભ કર્યો.

કુંવરને કહાણીઓ સાંભળવી બહુ ગમતી. વાતોની લાલચે તે હોંસે હોંસે ભણતો. પાઠ સારા શીખે ત્યારે રાજમાતા તેને મનોરંજક કહાણી કહી કહેતાં કે આવતી કાલે પણ ડાહ્યો થઈને ભણીશ તો બીજી સારી મનની વાત કહીશ. ઈશકની કે અનીતિની વાતો કદી કહેતી નહિ. બાળકથી સમજાય અને તેના મનને રંજન કરે એવી બોધકારી ને ઉપયોગી કહાણીઓ કહેતી. ઈશ્વરભક્તિ, સત્ય, શૂર, દયા, સાહસ, પરોપકાર, પરાક્રમ, સ્વદેશપ્રીતિ, સભ્યતાદિક સદ્‌ગુણોનો મનમાં ફણગો ફૂટે એવી જુની વાતો આવડતી હોય તો તે અને બીજી નવી જોડીને કહેતી. જે વાત વનરાજને બહુ ગમે તે વારે વારે કહેવડાવતો. તોતડું બોલવાની ટેવ મુકાવવાને રમુજી એક કહાણી કહી. 'કોઈ રાજાને જેઠાશા નામે વાણીઓ દીવાન હતો.

જેઠાશા બાળક હતો તે વારે તેનાં માબાપે તેનાથી એક વરસે મોટી પરગામની કન્યા ગુણદોષની તપાસ કર્યા વિના પરણાવી. વહુ મોટી થઈ ઘેર આવી ત્યારે એવું તોતડું બોલતી માલમ પડી કે પૂરૂં સમજાયે નહિ. એ વહુ તો કોઈને ગમી નહિ માટે ગોરને બીજી બાયડી ખોળવા મોકલ્યા. ગોર જઈ વેવિશાળ કરી આવ્યા ને જેઠાશા પરણવા ગયા. એ બાઈ પંદર વરસની ને ફુટડી હતી. પણ વલકુડી અને તોતડી હતી તેથી તેને ગામમાં કોઈ પરણે નહિ. તેના બાપે ગોરને લાંચ આપી તેનાં જુઠાં વખાણ કરાવ્યાં ને ખોડ છુપાવી. બાપે ને ગોરે છોકરીને સમજાવી કે સાસરે કોઈ જોડે બોલવું નહિ, માત્ર હા કે ના કે ઉં ઉં ઉં વિના બીજા ઉચ્ચાર કરવા નહિ. શેઠ પરણીને સજોડે ઘેર આવ્યા, પણ નવી બોલાવી કોઈ જોડે બોલે કે વાતચીત કરે નહિ. એ સૌને નવાઈ લાગી. એક દિવસે મંકોડાએ ભરમ ભાગી નાખ્યો. વાડામાં ગઈ હતી ત્યાંથી ખરડી પરડી ને હાંફલી ફાંફલી દોડી આવી બૂમો પાડવા લાગી કે 'આપલે મંતોરા એ કલ્લી લે, કલ્લી લે.' એને શું થયું ને એ શું કહે છે તે કોઈથી સમજાય નહિ, ને સર્વેને હસવું આવે. ગાલ ઉપર મંકોડા દોડતા દીઠા ત્યારે કારણ જણાયું. આ વેળા રાજ્યનો કારભાર જેઠાશાને હાથ હતો તેથી ત્રીજી કન્યા સહજ મળી. જુવો એનું કમનસીબ ! એ ત્રીજી તોતડી નીકળી. એથી નારાજ થઈ કેટલાંક વરસ કેડે દીવાન ચોથી નારી લાવ્યા, પણ તેએ તેવીજ માલમ પડી. દરબારના મરકરાએ એક વેળા રાજાને કહ્યું કે મહારાજ તમારા મંત્રીને ચાર સ્ત્રીઓ છે તે ચારે તોતડી છે. એ વાતનું પારખું કરવાને રાજાએ જેઠાશાને કહ્યું કે તમારી નારીઓ રસોઈ કરવામાં ને પીરસવામાં બહુ ચતુર છે એવું મેં સાંભળ્યું છે, માટે હું તમારે ઘેર જમવાને આવીશ. તમારી શેઠાણીઓના હાથનું રાંધેલું ને પીરસેલું મારે જમવું છે. હું ને લઉવો બે આવાશું ને ત્રીજા તમે. શેઠ મનમાં સમજ્યા તો ખરા, પણ ધણીને ના કેમ કહેવાય ? ઘેર જઈને તૈયારી કરી, પણ ચારે શેઠાણીઓને સખ્ત મનાઈ કરી કે કોઈએ જરાએ બોલવું નહિ. મૂગાં મૂગાં પીરસવું. રાત પડી ત્યારે રાજાજી જમવા

આવ્યા. બહુ આદરમાન સહિત આસન આપી દીવાનને જમવા બેસાડયા. રાજાની પાસે લઉવો બેઠો ને સામા દીવાનજી બિરાજ્યા. હાંડી, તકતા, ને ઝુમર, ને ગલીચાથી મંદિર શોભાયમાન હતું; દીવા ઝળકી રહ્યા હતા. ભાત ભાતનાં જમણ, શાક, રાયતાં, અથાણાં, પાપડ, પાપડી, વડી, કાચલીઓ, એ સર્વ સોનાના થાળમાં ગોઠવી લાવી ત્રણેની આગળ મેલ્યાં. જમવા માંડયા પછી એક એક વાની પીરસવા ચારે નારીઓ ઘુમટા તાણી આવે. મોઢે બોલ્યા વગર ને પૂછ્યા વિના જેના થાળમાં જે થઈ રહ્યું હોય તે પીરસે. આ ઘાટ જોઈ રાજાએ તેમને બોલાવવાનો વિચાર કર્યો. જમણ ખાઈ રહ્યા પછી ભાત દાળ ને કઢી લાવ્યાં તે ચાખી મહારાજ બોલ્યા, વાહવા! શું સુંદર કઢી કરી છે! ને ભાત કેવો મજાનો છે! હું શેનાં વખાણ કરૂં! જમણનાં, શાકનાં કે રાયતાનાં! એકથી એક સરસ છે. પણ વડીઓથી પરિસીમા છે! આવી સ્વાદિષ્ટ ને આવી સરસ તળેલી વડીઓ મેં મારા આખા જન્મારામાં ખાધી નથી. જેણે એ વડીઓ તળી હશે તેને દસ હજાર રૂપીઆનું ગામ ઇનામ આપીશ. એ સાંભળી વખાણથી ફુલાઈ તથા લોભથી લલચાઈ એકે કહ્યું "એ વૈયાં તો મેં તૈયાં" એટલે બીજી બોલી કે 'વાયાં ઉટાં ને બોર્યાં ચાને." એ સાંભળી ત્રીજી શેઠાણી કહે "એ બોર્યાં તો બોર્યાં પન તમે ચાએ બોર્યાં." એટલે ચોથી કહે "હું તો માએ બોરીએ નહી ને ચારીએ નહી." એમ ચારેની વાણી સાંભળી ગંભીર રાજા તો હસ્યો નહિ, પણ પેલા લઉવાથી રહેવાયું નહિ. એ ખડખડાટ હસી પડયો.

નાનાએ મોટા જોડે બાથ ન ભીડવી, અને બદલાની આશા વિના પરોપકાર કરવો એ સમજાવવાને કહાણી કહી કે, 'એક ચકલી ભેંસને કહે કે તું આવડી મોટી ફૂલી ગઈ છે પણ મારી હગાર તારા ઉપર કરૂં તો તું તેમાં દટાઈ જાય. ભેંસ કહે રે નાના પ્રાણી એ વગર વિચારનું તું શું બોલે છે! તારી હગારથી મારી પીઠ ઉપર જરા ડાઘો માત્ર પડશે, પણ મારા પોદળામાંથી તું નીકળીએ શકવાની નથી, ને ગુંગળાઈને મરી જઈશ. ચકલી કહે તું મોટી

તારા ઘરની; આવને અજમાવી જોઈએ. ભેંસે હા કહી. એટલે ચકલી તેના બરડા ઉપર બેસી ચરકી. ભેંસે વાંસો હલાવી તેની હગારને ખંખેરી નાંખી ને કહ્યું ચકલીબાઈ હવે તમારો વારો, બોચે આવી બેસો હું તમારા ઉપર પોદળો કરૂં. ચકલી તો તેના છાણમાં ઢંકાઈ ગઈ ને કેમે કરી નીકળી શકે નહિ, જેમ તેમ કરીને મોં ઉંચું કરી શકી. એવામાં એક વાઘરી ત્યાંથી જતો હતો તેને કહે વાઘરી ભાઈ મને છાણમાંથી કાઢોને, દયા કરીને કાઢોને. વાઘરી કહે મોઈ રાંડ તું, મારો હાથ શાને ખરડું, તને કાઢવાથી મને શો ફાયદો ? ચકલી કહે ભાઈ એટલો પરોપકાર કરી મારો જીવ બચાવો. વાઘરી કહે કાંઈ લાભ થતો હોય તો પરોપકાર કરૂં, તને કાઢીને ખાઉં. કેમ કબુલ છે ? ચકલી કહે તેમાં પરોપકાર શાનો ! વારૂ ભાઈ કબુલ છે કાઢતો ખરો. આ નરકમાં તો નહિ સડું, તારા પેટમાં જઈ તારૂં પોષણ કરીશ. વાઘરીએ લાલચથી તેને કહાડી. પછી ચકલી કહે ભાઈ આવી ખરડી પરડી શું ખાય છે. પેલા હવાડામાં નાહી ચોખી થાઉં ને ખાજે. વાઘરી ને ચકલી બંને હવાડા આગળ ગયાં ને ચકલી હવાડામાં નાહી. વાઘરી તેને ઝાલવા જાય છે એટલે તે બોલી ભાઈ લીલી પીલી શું ખાય છે સૂકાવા તો દે. વાઘરીએ હા કહી. ચકલી ઊડી છાપરે બેઠી. વાઘરી તેની ભણી જોયાં કરે છે. ટગર મગર શું જુવે છે ? ખવાઈ તો નહિ, એમ કહી ચકલી છાપરેથી ઊડી જતી રહી.

કૃતઘ્ન કદી થવું નહિ. પશુ પાડ માને છે, એ વિષે વાર્તા કહી—ઘાતકીદાસ નામે વાણીઆને ઘેર ધનિયો કરીને દાસ હતો, એ બિચારા દાસને બહુ દુઃખ હતું. ઘાતકીદાસ તેને નિત્ય મારે, પૂરૂં ખાવાને આપે નહિ ને સખ્ત મજુરીના કેદીથીએ વધારે મજુરી તેની કને કરાવે. રાત્રે પૂરૂં ઉંઘવાએ ન દે. માર, ભૂખ ઉજાગરા અને હદથી વધારે મહેનતના ઘસારાથી ધનિયો બાપડો દૂબળો થઈ ગયો. ચામડી ને હાડકાં માત્ર તેના અંગમાં રહ્યાં. એમ જીવવાથી મરવું સારૂં એમ તેને લાગ્યું. તેણે નાસી છૂટવાનો મનસુબો કર્યો. એક વેળા તેનો ધણી ગામ ગયો હતો એ લાગ

જોઈ તે રાતો રાત નાઠો. શહેર બહાર નીકળી ચાલ્યો ચાલ્યો જંગલમાં ગયો. અંધારી રાત્રે વાટ જડે નહિ, અહીં તહીં ભટકે; પગમાં કાંટા ભોંકાય, અંગે બોરડી બાવળીઆના ઉઝરડા પડે, પાણીની તરસ લાગી પણ પાણી શોધ્યું જડે નહિ. જંગ જનાવરની બીક લાગે. એમ આખી રાત ભટકી થાકીને લોથ થઈ ગયો. એવામાં એક કોતર તેની નજરે પડયું તેમાં જઈ સૂતો ને ઊંઘી ગયો. પોહોર દોઢેક દહાડો ચઢયો એટલે કોતરમાં મોટો વિકરાળ સાવજ પેઠો. તેના બરાડાથી ધનિયો જાગી ઊઠયો. એ ભયાનક પશુને જોઈ તેના હોશ ઊડી ગયા. મોત થડમાં જાણી તે પ્રભુને સમરવા લાગ્યો. સિંહ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ધસી ન આવતાં દયામણે મુખે ખોડાતો ખોડાતો ધનિયાની પાસે આવી ઉભો. એથી તેને જરા ધીરજ આવી. સાવજના એક પગનું તળીઉં તેણે મસ સૂજેલું દીઠું. જાણે વૈદ્યને માંદો માણસ નાડ બતાવતો હોય તેમ સિંહે તે પગ ધનિયા આગળ ધર્યો. ધનિયાએ તેમાં મોટો કાંટો ભરાએલો દીઠો. કાંટાની આસપાસ પરૂ હતું. પોતાના ચાકુથી તે કાંટો તેણે કાઢયો ને પછી ચારેગમ દાબીને પરૂ કાઢી નાંખ્યું. એથી ટાંટીઓ હલકો પડયો ને સિંહને સોહાણ થયું. દરદ નરમ પડવાથી ધનિયાના ખોળામાં માથું મૂકી વનપતિ ઊંઘી ગયો. એ વેળાથી પશુરાય અને ઘાતકીદાસના લુંડા વચ્ચે માયા થઈ. શિકાર મારી લાવે તે બેઉ ભેગા બેસી ખાય ને નિર્મળ ઝરાનાં પાણી પીવા જોડે જાય. એમ કેટલાક માસ વહી ગયા. પેલા નગરમાં ઘાતકીદાસે ધનિયો નાસી ગયાના સમાચાર દરબારને કર્યા, અને તેને પકડી સજા કરવાની અરજ કરી. આસપાસનાં ગામોમાં તથા જંગલમાં ખોળ કરવાને રાજાએ દૂત મોકલ્યા. એક સમે ધનિયો એકલો રાનમાં સેલ કરવા નીકળ્યો હતો તેવામાં સિપાઈઓએ ઓચિન્તા આવી તેને ઝાલી લીધો, ને મુસ્કે બાંધી દરબારમાં લઈ ગયા. તે દેશના જુલમી નિર્દય ધારા પ્રમાણે રાજાએ તેને જંગલના વિકરાળ જનાવરથી મારી નંખાવાની આજ્ઞા કરી. એ નગરમાં એવી સજા કરવાને એક સ્થળ હતું. તેની આસપાસ ઊંચો કોટ હતો. કમકમાટ ચડે એવો આ જંગલી

તમાશો જોવાને હજારો પુરવાસીઓ કોટ ઉપર ચડયા. રાજા પંડે પણ આવ્યો. કોટની માંહે બિચારા ધનિયાને ઉભો રાખ્યો, તેની દેહ થરથર ધ્રૂજવા લાગી. કોટમાંની એક ઓરડીનાં બાર ઉઘાડ્યાં ને તેમાંથી ત્રણ દિવસ ભૂખ્યો રાખેલો મોટો સિંહ છલંગ મારતો ને ગર્જના કરતો બહાર આવી બાપડા ધનિયા ઉપર ધસ્યો. જોવા મળેલા લોક ચૂપ થઈ ગયા. ત્રાસથી ચકરી ખાઈ એ નગરના અન્યાયી કાયદાનો ભોગ થઈ લઈ ને ભોંયે પડયો. શુદ્ધિ જવાથી અંતની ઘડીએ પણ પરમેશ્વરનું નામ લેવાય નહિ. પણ જુવો ઈશ્વરી ખેલ ! ભૂખ્યો સાવજ તેને ફાડી ન ખાતાં ચાટવા લાગ્યો. તે જોઈ રાજા અને લોક અચંબો પામ્યા. અધ ઘડીએ જાગૃતિમાં આવતાં ધનિયાએ પોતાના જંગલના મિત્રને ઓળખ્યો. ઊઠી બે હાથે તેને ભેટી પડી તે રડયો. પાળેલા કૂતરા જેમ ધણી જોડે ગેલ કરી લાડે છે તેમ સિંહ કરવા લાગ્યો. આ નવાઈનું કારણ કોઈથી સમજાયું નહિ. એ ચમત્કારી બનાવનો ખુલાસો કરવાને રાજાએ ધનિયાને ફરમાવ્યું. સર્વ સાંભળે એમ ધનિયાએ જંગલમાં બનેલો હેવાલ કહ્યો. તે સુણી લોક ખુશ થયા. ને સઘળાએ એકે સાદે રાજાને વિનતિ કરી કે ધનિયાને છોડી દો. દરબારે એ અરજ સ્વીકારી, ને સિંહને ધનિયાને સ્વાધીન કરી તેના ખરચની નીમણૂંક બાંધી આપી.

'કરે તેવું પામે' એ વિષે રૂપસુંદરીએ એક વાત કહી—સટ્ટો, પટ્ટો, બાબર અને લાલજી મનીયાર એ ચાર ભાઈબંધ હતા, તેઓ કોઈ રાજાના દરબારમાં ગયા, રાજા પાટે બેઠો હતો, ત્યાં જઈ સટ્ટાએ સાત સલામ કરી, પટ્ટાએ પાંચ કરી, બાબરે બે કરી, ને લાલજી મનીઆરે પાછાં ફરી પીઠ બતાવી. રાજાએ સટ્ટાને સાત રૂપીઆ આપ્યા, પટ્ટાને પાંચ આપ્યા, બાબરને બે આપ્યા, ને લાલજી મનીઆરને ઠીકરૂં આપ્યું. એ ચારે રાજાની નોકરીમાં રહ્યા. સટ્ટાએ સાત કામ બજાવ્યાં, પટ્ટાએ પાંચ, બાબરે બે, ને લાલજીએ એક નહિ કર્યું. રાજાએ સટ્ટાને સાત ઘોડા દીધા; પટ્ટાને પાંચ ઘોડા, બાબરને બે ઘોડા, ને લાલજી મનીઆરને ગધેડું

આપ્યું. ચોર પકડવાને સટ્ટો સાત ગાઉ દોડયો, પટ્ટો પાંચ ગાઉ દોડયો, બાબર બે ગાઉ દોડ્યો, ને લાલજી હતો ત્યાંનો ત્યાં રહ્યો. માટે રાજાએ તેને પાણીચું આપી ગધેડે બેસાડી ઘેર મોકલ્યો. સટ્ટાએ સાત ચોર પકડયા, પટ્ટાએ પાંચ પકડયા, બાબરે બે પકડયા, ને લાલજી મનીઆરે ચોરી કરી. રાજાએ સટ્ટાને સાત ગામ આપ્યાં, પટ્ટાને પાંચ આપ્યાં, બાબરને બે આપ્યાં, ને લાલજીનું ઘર ઝુંટવી લીધું. સટ્ટાએ ખૂશ થઈ સાત લાડુ ખાધા, પટ્ટાએ પાંચ ખાધા, બાબરે બે ખાધા, ને લાલજી મનીઆરે માર ખાધો.

પ્રથમથી ધાક બેસાડવા વિષે વાત કહી કે-એક માણસને બે દીકરીઓ હતી તેને કોઈ પરણે નહિ, કેમકે જે નિત્યે સવારે સાત ખાસડાં ખાવાનું કબુલ કરે તેનેજ પરણવું, એવું પણ તે કન્યાઓએ લીધું હતું. એમ રોજ વહાણે વાગે બાયડીને હાથે જૂતીનો માર ખાવો કોને ગમે ? એ શરત કોઈ માને નહિ. કન્યાનો બાપ સામું ધન આપે, પણ કોઈ પરણવાની હા કહે નહિ. તે નગરીમાં બે ભાઈ નિર્ધન હોવાથી કુંવારા હતા. તેમને પણ નિત્ય ખાસડાં ખાવાની બોલી ગમે નહિ. પણ અંતે લાચાર થઈ કબુલ કરી પરણ્યા. પરણવાનો વિચાર કર્યો ત્યારથી એક ભાઈએ બાંયમાં રહે એવડું નાનું બિલાડીનું બચ્ચું પાળ્યું. જ્યાં જાય ત્યાં તેને જોડે લઈ જાય. પરણવા ગયો ત્યાં પણ તે બચ્ચું બાંહેમાં ખરૂં. રીત પ્રમાણે લગ્ન થયાં ને વહુવરનાં બે જોડાં પોતપોતાને ઘેર ગયાં. બે ભાઈ જુદા રહેતા હતા. બિલાડું પાળનાર ભાઈએ ઘેર આવી બાંયમાંથી બચ્ચું કાઢી ભોંય પર મૂકયું. બિલાડું મીયું મીયું કરવા લાગ્યું, પેલો કહે ચૂપ રહે, રાંડના ચૂપ રહે, પણ બચ્ચું છાનું રહે નહિ તેથી રીસે ભરાઈ તેને બારીએથી ફેંકી દીધું. સગાંવહાલાં પાસે બેઠાં હતાં તે કહે રે ભુંડા આ શું કર્યું ? એ પશુ કાંઈ સમજે છે ? પેલો તો જે ઠપકો દે તેને પણ મારવા દોડે, તેથી સૌ ઊઠી પોતપોતાને ઘેર ગયાં, તેની નારી ત્રાસ પામી. તેણે વિચાર કર્યો કે આવા ક્રોધી વરને ખાસડાં મારીશ તો મને એક ઘડી જીવવા નહિ દે, તુરત મારા પ્રાણ લેશે. મને ખાસડે ખાસડે મારી નાંખશે. એ બી-

કથી ખાસડાંના મારની શરત સંભારીજ નહિ. પેલો બીજો ભાઈ બિચારો નિત્યે મળસ્કે સાત ખાસડાં ખાય. શરત કબુલ કરી હતી એટલે શું કરે, લાચાર. કેટલાક દિવસ પછી એ ભાઈ મળ્યા ને એ ખાસડાંની વાતો કરવા લાગ્યા. બિલાડીવાળો કહે કેમ ભાઈ તારો વાંસો ભારે હતો તે ખાસડાંથી હલકો થયો કે? એ સાંભળી બીજાની આંખોમાં પાણી ભરાયાં. તે કહે આથી હું ન પરણ્યો હોત તો સારૂં. રાંડ તો નિત્ય મારો બરડો ભાંગે છે. બિલાડીવાળો કહે ભાઈ મને તો કશી હરકત નથી. પરણીને ઘેર લઈ ગયો તેજ દિવસથી એવો ધાક બેસાડયો છે કે ડરતી રહે છે. બીજો કહે તો ભાઈ મને બતાવને, હું પણ તેમ કરૂં કે પેંજારના મારથી બચું. બિલાડીના બચ્ચાની યુક્તિ પેલાએ કહી. એ યુક્તિ તેણે અજમાવી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, વૈરીને કહે જો તેં ખાસડાં માર્યાં તો આ વલે કરીશ. કુભારજા કહે જારે ખાસડાખાઉ હું તારાથી ડરવાની નથી પીટયા. બિલાડીને નાંખી દીધી તેમ હવે મને બારીએથી સટકી દે. જોઉં તો ખરી તું શું કરે છે.

એમ રૂપસુંદરી કહાણીઓ કહે તે કુંવર આતુરતાથી સાંભળે. નાની વયના છૈયાને યોગ્ય તરેહ તરેહની સુબોધકારી વાતો કહે, ને તેમાંની કેટલીક વનુ સંભારી રાખે. વાતમાં કે વાત થઈ રહ્યા પછી પ્રશ્નો પૂછે તેનો ખુલાસો માતા કરે. પ્રસંગોપાત રૂપસુંદરી સમજણ પાડી કહેતી કે એવી કહાણીઓ ખરી હોતી નથી, ઘણુંકરીને શિખામણને અર્થે જોડી કાઢેલી હોય છે. વખતે વનરાજના સવાલ પરથી આ જણાવવાની જરૂર પડતી. કોઈ કોઈ વાર રાણી ઉખાણા કહે ને તેના ઉત્તર શીખવે તેથી બાળરાજાને રમુજ પડે. ભમે ભમે પણ ભમરો નહિ ને કોટે જનોઈ પણ બ્રાહ્મણ નહિ! ઉ. રેંટીઓ. ઢમઢોલ માંહે પોલ, ઉપર છત્ર છાયા, મારૂં ઉખાણું કહે તેને આપું સોનાના પાયા. ઉ. ટાંકું. ઇત્યાદિ. કોઈવાર બાળગમતના પ્રશ્ન પૂછે. જેમકે હાથીને પગે તાળાં દઈ આપો. જવાબ—હાથી ધમ ધમ ચાલે, પાતાળ પાણી કાઢે, પાતાળ પાણી કાળાં, હાથીને પગે તાળાં, ઇત્યાદિ.

વનરાજ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેની મસ્તી વધારે નુકસાનકારી થતી ગઈ. આડોશીપાડોશીને પીડે, લોકનાં છોકરાંને મારે ને લડાઈઓ વહોરી લાવે. પોતે તોફાન કરે ને બીજા છોકરાને તોફાન કરતાં શીખવે. બે ત્રણ શેરીના છોકરાને એકઠા કરી તેઓનો સરદાર બની બીજી શેરીઓના છોકરા જોડે મારા મારી કરે. મારે ને માર ખાય. ઉંચે ઓટલેથી ભૂસકા મારે. લડાઈમાંથી નાસે કે ભૂસકા મારતાં કે ઝાડે ચડતાં ડરે તેને ઠોકે. ઝાડ પર બેઠેલાં કે ઊડતાં પક્ષીઓ ઉપર ગલોલ ફેંકે. તળાવમાં તરવા પડે, પહેરેલાં લુગડાં રોજ ફાડે ને એટલાં મેલાં કરે કે દિવસમાં બે વાર બદલાવે તોએ ઉજળાં ન રહે. છોકરાંને જોડે લઈ લોકની વાડીઓમાં ધુસી ફૂલ વીણી લાવે, ફળ તોડી ખાય, ને ખેતરોમાંથી સાંઠા ઉખેડી ખાય. ઝલાય ત્યારે માર ખાય, પણ ઘેર આવીને તે વાત માને કહે નહિ. બોર, ગુંદા, કોઠ, રાયણ, જાંબુ, ને બીજાં ફળ વાંસ કે પથરા વતીથી પાડી ખાય કે ઝાડ પર ચડી તોડી પોતે ખાય ને નીચે ઉભેલા છોકરાને ખાવા ફેંકે. પડે, આખડે, વાગે પણ તેથી તેનો જોમ નરમ પડે નહિ.

खंड ५मो.

वनराजना शरीरनी केळवणी. युद्धकळामां प्रवीण थवुं. होळीनी लडाई. वनोड पर धाड.

વનમાં રક્ષણ કરનાર ભીલ રાજા મળવા આવ્યો. તેની આગળ રૂપસુંદરી દુઃખ કરી કહેવા લાગ્યાં કે કુંવરની ઉન્મત્તાઈ જોઈ ઘણી ચિન્તા થાય છે. ભીલ બોલ્યો તમને ફિકર લાગે છે, પણ હું રાજી થાઉં છું. એવા લક્ષણના રાજકુમારની આ સમે ગુજરાતને ગરજ છે, મારી અરજ એ છે, કે હવે મહારાજને મારા જંગલી સંસ્થાનમાં વખતે વખતે લઈ જઈ ધનુવિદ્યા, ભાલો ફેંકતાં, તલવારથી પટો ફેરવતાં, ઢાલથી અંગ બચાવી લેતાં, અશ્વવિદ્યાદિક યુદ્ધકળામાં કુશળ કરવાની પરવાનગી દો. રાણી કહે ધન્ય છે તમને!

ધન્ય છે તમારી રાજ્યભક્તિને! તમારી સાહેતાથી હું ને કુંવર ઉગર્યા છીએ. એ કુંવર તમારો છે; જોઈએ તો આજે તેડી જાઓ. પણ મને લાગે છે કે એકાદ વરસ પછી તમે કહો છો તેમ કરીએ તો કેમ? ભીલ કહે ના માજી, અત્યારથી આરંભ કરવો જોઈએ. રાણી કહે તો આપણે સાધુજીને પૂછીશું. એમ કહી બેઉ શીલગુણસુરી કને ગયાં. સુરીએ ભીલ રાજાને ટેકો આપ્યો. ભીલ કહે વનુભાને ચડવાને સુંદર સોરઠી ઘોડી મેં આણી છે. સુરી કહે એક વેપારીએ કુંવરને માટે અરબી ઘોડો તથા શસ્ત્રો ભેટ મોકલ્યાં છે, પણ તે બીના મેં કોઈને જણાવી નથી. તમે પણ આ વાત છાની રાખ.., ને રાનમાં છાના લઈ જજો ને કોઈ ન જાણે એમ મૂકી જજો.

આ નાના શાગીર્દને શીખવવામાં ભીલ ઉસ્તાદને મુશ્કેલી પડી નહિ. યુદ્ધકળાના પાઠ વનુભાને સહેલા લાગ્યા. એ બાબતમાં રાજકુંવરને કુદરતે વિશેષ બુદ્ધિ બક્ષી હોય એવું જણાયું. ગુરુશિષ્ય વચ્ચે થોડા માસમાં ઘણી માયા થઈ. વનરાજ વારે વારે વનમાં જતો ને વખતે મહીનો બે મહીના ભીલોમાં રહેતો. બાળક, જુવાન, અને વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરુષ સર્વેનો વનુભા માનીતો થયો. ભીલ રાજાને ગુરુજી કહીને વનરાજ બોલાવતો, ને શિષ્યની ચતુરાઈ, ચપળતા, હિંમત, અને ધીરજ જોઈ ગુરુજી સાનંદાશ્ચર્ય પામતા. તરેહ તરેહની રમતો ભીલોના છોકરા જોડે રમતો. દોડવાની, ઝાડે ચડી જવાની, તરવારની, તીર વતે નિશાન તાકવાની વગેરે શરતો બકતો. લાકડી પટા અને કુસ્તીઓ કરતો. એને ખૂશ કરવાને જાણી જોઈને હારવાની તેણે ભીલોને સખ્ત મના કરી હતી. તેણે તેમને જણાવ્યું કે ખુશામતની ખાતર તમે એમ કરશો, પણ એથી મારૂં અંગ અને મન કસાશે નહિ, ને મારી બુદ્ધિ બગડશે, માઠી ટેવ પડશે, ઢીલો બની જઈશ. કસરતોમાં ઘોડા દોડાવવામાં ને મૃગયા રમવામાં વખતે પડે આખડે ને વાગે તેની બાળરાજા દરકાર કરતો નહિ.

આથી તેનું અંગ કઠણ થયું ને તેના શરીરનો બાંધો બંધાયો; દેશના શત્રુ ઉપર શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાને તે આતુર થવા લાગ્યો. દુશ્મનને મારવાને તેના હાથ ચવળવા લાગ્યા. શીલગુણસુરી અને

ભીલ રાજા તેને વારી શીખ દેતા કે ભા તમે હજી બાળક છો, પ્રગટ થવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. તમારા શૂરવીર મામા સુરપાળ વખત આવે પોતાની જોડે તેડી જશે ત્યારે યુદ્ધ કરવાના મનમાનતા પ્રસંગ મળશે ને પ્રભુજી જય આપશે. એ શિખામણ બાળરાજાને ભાવતી નહિ, પણ માનવી પડતી. તથાપિ વખતે જોગ મળેથી તેમને પૂછ્યા વિના ઝંપલાવી પડતો. હોળીના દિવસ એને બહુ ગમતા. કેમકે આયુદ્ધ નહિ તો લાકડી, સોટા કે ચામડાના ચાબખા વતે હાથ અજમાવવાનું મળતું. નાની ઢાલ ને સોટા લઈ વનુભા ઘૂમે ત્યારે સામું કોઈ ટકી શકે નહિ. જેની તરફ વનુભા હોય તે પક્ષ ભાગ્યેજ હારતો. મોટી વયના છોકરા પણ એનાથી ડરતા ને એને પોતાનો સરદાર કરતા. પોતાના મોહોલ્લાના છોકરાઓને જોડે લઈ પાસેના ફળીઆ પર સ્વારી કરે. ત્યાંના છોકરાને જીતી શરણે આવવાની જરૂર પાડે. લડ્યા પહેલાં શરણે આવે તો તેની આબરૂ રાખે, માત્ર એટલી શરત કરે કે તેમણે એની ફોજમાં ભળી જઈ એની જોડે લડવા જવું. એ શરત નાકબુલ કરી જે સામા લડવા ઉભા રહે તેમને ઠોકીને એ શરત મનાવે, ને જેઓ ન માનતાં હારીને નાસી જાય તો તેઓની હોળીનાં લાકડાં લઈ જાય. પણ ગરીબ બિચારી છાણાવાળીની પાસે તથા લાકડાં વેચવા લાવનારાં પાસે છાણાં કે લાકડાં લેવા દેતો નહિ. જાણે વાસ્તવિક યુદ્ધે ચડતો હોય તેમ બીજી શેરી ઉપર સ્વારી કરવા જાય ત્યારે એક છોકરાના હાથમાં પોતાના મોહોલ્લાનો ઝુંડો આપે, કેટલાક છોકરા પાસે નગારાં ને વાંસળી વજડાવે; નાના જોદ્ધાને હારમાં ગોઠવી પોતાની પાછળ ચલાવે, એમ લશ્કરી ડોળ અને દબદબાથી સામાવાળીઆ પર જાય, અને ફતેહ થાય ત્યારે ગુજરાતની જે બોલાવે. એક વખત તેણે વનોડનાં બધાં ફળીયાં જીત્યાં ને આખા ગામના છોકરાને ઝાંપાની થડમાં હોળીની પુનમે પાછલે પહોરે ભેગા કર્યા, સર્વેને મોહોલ્લાવાર પલટણોમાં ગોઠવી મોહોલ્લામાં જે જબરો ને બહાદુર છોકરો હતો તેને તે મોહોલ્લાની પલટણનો ઉપરી ઠરાવ્યો, ને એવા દરેક ઉપરીને માથે પોતાના મોહોલ્લાના એક છોકરાને નાયક નીમ્યો.

ગામના બાળક દેડને રણસીંગુ ફૂંકવા ઝાલી આણ્યો. લોકની ઠઠ આ ખેલ જોવા મળી. હરેક પલટણને નિશાનનગારાં હતાં. પવનમાં વાવટા ફડફડ ઊડે, તાસાં ધીનતડ ધીનતડ વાગે ને ગુજરાતની જે બોલાય. એમ વાજતે ગાજતે સ્વારી પાસેના ગામ ઉપર ચડી. વનુભાએ તે ગામના છોકરાને પ્રથમથી કહાવ્યું હતું કે અમે યુદ્ધ કરવા આવવાના છીએ માટે તૈયાર રહેજો. ગામની બહાર તેઓ સજ થઈ ઉભા હતા. વનુભાની ફોજને આવતી દેખી આવો આવો, એમ મોટે ઘાંટે તેઓ બોલાવવા લાગ્યા. થોડીવારમાં ભેટમભેટા થઈ બેઉ ભણીના નાના લડવૈયા શૂરથી વઢ્યા. સંગ્રામ જોવા બેઉ ગામના લોક મળ્યા હતા. દેખાળા ને જુનાં ખાસડાંના મારથી આરંભ થયો, ને તે કેટલીક વાર પહોંચ્યો. તમાશગીરોમાંના કોઈનાં એથી માથાં ફૂટ્યાં ને નાસાનાસ થઈ. કોઈની પાઘડી પડી ને કોઈના પગના જોડા ખોવાયા. પથરા ઉછળતા બંધ પડ્યા કેડે બાળજોદ્ધા એક એકની સન્મુખ લગોલગ આવ્યા. વળી તમાશગીરો છેક પાસે આવ્યા, તેમને ખસેડવાને બન્ને તરફના આગેવાનો તેઓ ઉપર ધસ્યા. લોક નાઠા, ને નાસતાં કેટલાક ભોંયે પડ્યા ને ખુંદાયા. હવે જુદ્ધ ચાલ્યું પહેલા હલ્લાની સામા વનુભાના શત્રુ ટકી રહ્યા, ને વનોડના હોળીઆ પાછા હઠ્યા. વનુભાએ તેમને ઉશ્કેરી બીજો હુમલો કર્યો. એ વેળા સામાવાળીઆ ટકી શક્યા નહિ. તેઓ નાઠા, પણ પાછળ ઉભેલા મોટેરાએ શરમાવી તથા હિંમત આપી પાછા લડવા મોકલ્યા. એક વીરે વનુભાને ઝપાટો લગાવ્યો. વનુભાના એક સાથીએ તેને નસાડ્યો. તેજી અશ્વ ચાબુકથી ચમકી દોડે છે તેમ એ ઝપાટાથી જોશમાં આવી વનુભાએ ઝંપલાવ્યું. તેના સાથીઓ પણ જુસ્સાથી તૂટી પડ્યા. સામાવાળીઆ નાસી ગામમાં ભરાયા. તેમના મોટેરા ઝાંપા વાસી દઈ લડવાને તૈયાર થઈ ઉભા.

વનોડના હોળીઆ ફતેહની ગર્જના કરતા ને હરખાતા પાછા વળ્યા. થોડે જઈ પોતાથી મોટી ઉંમરના જુવાનીઆને ભેગા કરી વનુભાએ કહ્યું કે આપણા ગામને ફતેહ મળી ખરી, પણ જ્યાંસુધી હારનારની હોળીનાં લાકડાં લાવ્યા નથી ત્યાં લગી એ જય પૂર્ણ

કહેવાય નહિ. ઝાંપા તોડી અંદર ઘૂસવાનું મને મન થયું, પણ ઝાંપાનો બચાવ કરવાને ઢાલ સોટા લઈ ઉભેલા મોટી ઉંમરના આદમીઓની ટક્કર ઝીલવી નાના છોકરાઓને કઠણ પડશે, એમ વિચારી જયનાં વાજાં વજાડતા પાછા ફર્યા. અમારી મદદે તમે આવો તો પાછા જઈ હલ્લો કરીએ. વનરાજનો મિત્ર રતનચંદ જોડે હતો તેણે મના કરીને કહ્યું, વનોડ જઈ વિચાર કરી રાત્રે આવજો. વનરાજ કહે તો ઠીક, સાંજે હોળી પ્રગટીને આવીશું, ને ઝાંપા તોડી ગામમાં ઘૂસી ત્યાંની સળગેલી હોળીને છાંટી આવીશું. જુવાનીઆ ઉશ્કેરાઈ બોલ્યા ઠીક છે. તરુણોની હારે જવાને પુખ્ત ઉંમરના પણ કેટલાક સાંજે તત્પર થયા. એ મનસુબો શીળગુણસુરીના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે અમલમાં આવવા દીધો નહિ. મુખ્ય માણસોને બોલાવી સમજાવી કહ્યું કે એમ મોટાના વઢવાથી પારોશી જોડે નકામું વેર બંધાય, કોઈના હાથપગ ભાંગે, માથાં ફૂટે ને જીવ જાય. હોળીની લડાઈથી કાંઈ ફાયદો નથી. હોળીની લડાઈમાં વઢનારા શસ્ત્ર ધારણ કરી લશ્કરમાં જુદ્ધ કરી શકતા નથી ખરાં યુદ્ધ દેખી તેમના ટાંગા નરમ થઈ જાય છે. હોળીમાં લઢનારા બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, વગેરે ભુવડની સામા વઢવામાં મહારાજ જયશિખરને તલમાત્ર કામ લાગ્યા નથી. ગામમાં ધાડ પડે છે ત્યારે તેઓ પહેલા ભાગી જાય છે, ને જેઓ રણમાં ઘુમનારા છે તેઓ એવી છોકરવાદીને હસી કાઢે છે. હોળીની મારામારી ને ગાળાગાળીથી કશો ફાયદો નથી. ઉલટું નુકસાન છે, છોકરાંની નીતિ બગડે છે. જેમ કોયલા ચાવવાથી મોઢું કાળું થાય છે, તેમ એથી અનીતિનો વધારો થાય છે. છોકરા ભૂંડું બોલે ને વઢે તેમને તમારે અટકાવવા જોઈએ, તમારે તેમની જોડે સામીલ ન થવું જોઈએ. હોળી વિષેના ખોટા વહેમ મનમાંથી કાઢી નાંખો, એવો બોધ કરવાથી રાતનું જુદ્ધ બંધ પડયું ને વનુભા નિરાશ થયો

હોળી પ્રગટયા પછી રમતાં થાકયો ત્યારે વનુ ઘેર સુવા આવ્યો. લુગડાં ઉતાર્યા ત્યારે બગલ નીચે પાંસળા ઉપર મોટા સોળ પડેલા જોઈ તેની મા કહે ભાઈ એવો ઉદમાત શાને કર્યો કે આમ

થયું ! અનુપયોગી હુતાશનીની લડાઈમાં તારા અંગને શા માટે જોખમમાં નાંખે છે ? તારે મોટાં કામ કરવાનાં છે ને મોટી લડાઈઓ જીતવી છે. ગોલા ઘાંચીના છોકરા એમ લડે. હોળીમાં ભૂંડું બોલવું ને મારામારી કરવી એ નીચ વર્ણને છાજે. ઉંચી પદવીના કુંવરોને શોભે નહિ. વનરાજે ઉત્તર આપ્યો કે માડી હું એક ભૂંડો શબ્દ ઓચરતો નથી, નારીઓનું અપમાન કરતો નથી, ગરીબ લોકને સંતાપતો નથી. ઉલટો મારા સાથીઓને વારૂં છું, પણ જુદ્ધ કરવાનો મને કોણ જાણે કેમ અંતઃકરણથી ભારે શોખ છે. મારૂં મન ઝાલ્યું રહેતું નથી. હોળીની લડાઈથી પણ હિંમત વધે છે અને શરીર કસાય છે. આવા સોળથી ડરૂં ! કદી ના ડરૂં. તરવારના ઝટકાને ન લેખવું તો શોળના શા ભાર ! રજપુતાણી મનમાં હરખાઈને કહે બાપુ હજી તું બાળક છે, હવે સૂઈ જાઓ રાત ઘણી ગઈ છે.

એક દિવસ સાંજના જળવજળ થતાં વનોડમાં બુમ પડી કે પંચાસરી ભાગોળે ધાડ પડી છે, કોળીઓએ વાણીઆનું એક ઘર લૂંટયું ને બીજામાં પેઠા છે. ચૌટામાં હુલકું પડયું ને લોક નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. નાણાવટીઓ દુકાનો વાસી અંદર ભરાઈ બેઠા. એવામાં ગપ ચાલી કે બે ચોકીદારને ધારાળા લોકે માર્યા. એથી ગાંધી, મોદી, કાછીઆ, વગેરે ગભરાટમાં પડયા, ને કેટલાક તો બીકના માર્યા પોતાનાં હાટ સૂનાં મેલી નાઠા. ઘરનાં બારણાં બંધ કરી લોક જણસભાવ સંતાડવા લાગ્યા. કોઈએ કૂવામાં પોટલાં નાંખ્યાં, કોઈએ ટાંકામાં, કોઈએ ભોંયરામાં, ને કેટલાકે ઘરના ખુણામાં ખાડા ખોદી દાટયાં. જે શેરીમાં ધાડ પડી હતી ત્યાંનાં ઘરોમાં રડાકૂટ થઈ રહી. કેટલાક ચોર કામઠે તીર ચડાવી નાકાં ઘેરી ઉભા હતા તેથી તે મહોલ્લાની આવજા બંધ પડી. બે ઘર લૂટયાં, બીજી શેરીમાં શ્રાવકનું દેરૂં હતું તેમાં હરામખોરો પેઠા. આરસની મૂર્તિઓને હીરાની આંખો જડી હતી તે ખોદી કાઢતાં, કેટલીક પ્રતિમા ભાંગી, મૂર્તિઓનાં જડાવ કુંડળ, હીરાના હાર, મોતીની માળાદિક લઈ ચાળીઓ રાજી થયા. ટોળીનો આગેવાન હાજીડો સાથીઓ જોડે મંદિર બહાર આવ્યો. નાકાં સાચવવાને મૂકેલા આદમીઓને બોલાવી

લઈ નાસવા માંડે છે એવામાં વહાર આવી તેણે ભાગોળમાં તેમને આંતર્યા. તીર ભાલા ને તરવારથી કામ ચાલ્યું. કોળીઓ કાકીઆરી કરી ધસ્યા. એક ચોરનું માથું ચીરાઈ બે ફાડ થઈ. એકનો જમણો હાથ ખભેથી કપાઈ આઘો પડયો, ને એકની છાતીમાં ભાલો ભોંકાયો તેની અણી વાંસેથી બહાર નીકળી. વહારે ચડેલા એક શૂરવીરના કપાળમાં ભચ દઈને તીર પેઠું, ને તે ભોંય પડયો; બીજાના પેટમાં બાણ વાગવાથી તે પણ નકામો થયો, બાકીનાને હરાવી દાળીડો ભાગોળ બહાર નીકળ્યો. પાછા હટેલા સિપાઈ ફરીને બીજે હુમલો કરવાને આવ્યા, પણ ચોરોએ લડવા ન ઉભા રહેતાં, પલાયન કર્યું; સિપાઈઓ તેમની પૂંઠે ધાયા.

ધાડની ખબર રૂપસુંદરીને થતાંજ તે વનરાજને ખોળવા ચકલે ગઈ. ઘણું કરીને તે બહાર જતી નહિ. દહેરેથી અપાસરે ને અપાસરેથી દહેરે એટલામાં તેનું જવું આવવું થતું. વિલક્ષણી કુંવર ધાડ જોવા દોડી જાય કે લાગ આવે તો લડાઈમાં ઉતરી પડે એ ધાસ્તીથી તે આ પ્રસંગે ચકલા સુધી ગઈ ખરી પણ કુંવર હાથ લાગ્યો નહિ. પૂછપરછ કરી પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. માની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ પડયાં. તે કહે મારો બાળકુમાર આ દોડાદોડમાં અથડાઈ પડશે, અને કાંઈ વાગશે તો હું શું કરીશ? છાતીનો આઘો છે તેથી કદાપિ ધાડ જોવા ગયો હશે ને ત્યાં કદાચ ચોરો સામે જુદ્ધ કરશે. હજી તો મારે ખોળે બેસવા જેવડો છે. મુવા જાંગા હરામખોરો આગળ એ તો મગતરા જેવો છે. એવા તરંગ બાંધતી ને રૂદન કરતી શીલગુણસુરી પાસે જઈ કહે મહારાજ ગામમાં મોટી ધાડ પડી છે ને વનુ જડતો નથી. વનરાજનો સ્વભાવ જાણે, તેથી એ સાંભળી સુરીના પેટમાં ધાસ્કો પડયો. પણ તે મ્હોડે ન જણાવતાં બાઈને ધીરજ આપીને વનરાજને ખોળવાને તેણે માણસ મોકલ્યાં. શોધ કરવાને પંચાસરી ભાગળ સુધી જવાની હામ એ આદમીઓની ચાલી નહિ. બીજા મહેલ્લાઓમાં ભટકી તેઓ કાંઈ સમાચાર લાવ્યા વિના પાછા આવ્યા. વખત જાય તેમ રૂપસુંદરીના જીવને વધારે પીડા થાય. જે છોકરાને ઘેર વનુભા રમવા જતો તેઓને પૂછાવ્યું, પણ

વનુભાઈ ક્યાં છે તેની તે કોઈને ખબર નહતી. સાધુ થયા છતાં મૂળની હિંમત સુરીમાંથી ગઈ નહતી; ચાવડાકુળનું રક્ત તેની નાડીમાં વહેતું હતું તેણે ઉછાળો માર્યો, ને તે ઊઠી ઉભા થઈ કહે હું પંડે કુંવરને શોધવા જાઉં છું, એમ બોલી હિંડયા. આંગણામાં આવ્યા એટલે એક વાણીઓ હાંફ્લો હાંફ્લો આવી કહે "મારા ડહેલામાં વનુભાનો ઘોડો હતો તે નથી. સવારે ફરી આવીને બાંધી ગયા હતા, પણ હમણા મને ચરવાદારે આવી કહ્યું કે ધાડની બૂમ પડયા કેડે અધ ઘડીએ હથીઆરબંધ વનુભા આવ્યા ને પોતાના હાથે ઘોડા પર સામાન સજી અસ્વાર થઈ પંચાસરી ભાગોળ ભણી દોડયા, મેં ના કહી પણ મારૂં કહ્યું માન્યું નહિ, ને હું શેઠને કહેવા આવું છું તેટલામાં તો ગયા." સુરી કહે વારૂ ચિંતા નહિ, આવોછો આપણે વનુભાને ખોળવા જઈએ. વાણીઓ કહે માફ કરો બાપજી મને તો બીક લાગે છે. મારી ઘરવાળી તો મને આ સમાચાર કહેવાને આવવા નહોતી દેતીને; ઘરમાંથી બહાર ના જવા દે તેને ખીજીને આવ્યો છું. સુરી કહે વારૂ ત્યારે ઘેર જાઓ.

પંચાસરી ભાગળને ચકલે આવ્યા ત્યારે સુરીને માલમ પડયું કે ગામના ચોકીદારોને પાછા હઠાવી ચોર નાઠા તે તાકડે વનરાજ હથીઆરબંધ ઘોડો દોડાવતો આવ્યો. સિપાઈઓને હિંમત આપી વેરાતા અટકાવ્યા ને તેમને લઈ કોળીઓની વાંસે ધાયો. વનરાજ અને રૂપસુંદરીના રક્ષણને સારૂ જે ગુર્જરો એ ગામમાં છાના રહ્યા હતા તેઓમાંના જેઓ હાજર હતા તેઓને તત્ક્ષણ સુરીએ વનરાજની વહારે દોડાવ્યા. રૂપસુંદરીને સુરી ધીરજ આપે પણ માનું હૈયું માને નહિ. આખી રાત તે રડી. તે કહે યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રીનો ધર્મ છે; યુદ્ધમાં જીતે કે રણમાં પડે તેથી કુળની પ્રતિષ્ઠા વધે છે, પણ તે લાયક વયનો થાય ત્યારે. હજી તો મારો વનુ કિશોર વયમાંએ નથી આવ્યો; મૂછનો એક વાળ પણ ફૂટયો નથી; હજી તો એને દૂધીઆ દાંત છે. એમ કહી રડે. અપાસરામાં સારી રાત સર્વે જાગી રાણીની આસનાવાસના કરી તેને ધીરજ આપી.

ખેતરમાં ને ઝાડીઓમાં થઈ વનરાજ ને રખવાળો હરામ-

ચોરોની પાછળ ગયા. વનોડથી પાંચ છ ગાઉને છેટે નાના નાળાને કાંઠે તેમને પકડી પાડયા. દાજીડો કહે, અલ્યા તમારાં મોત આવ્યાં છે; જીવવું હોય તો પાછા વળો. વનરાજ કહે, માલ લાવ્યા છો તે પાછો આપો તો જવા દઈએ. દાજીડો કહે જા જા બાળકા જા, પૂનરણાના છૈયા જા, તારી મા રોતી હશે, એમ કહી તેણે ને તેના અનુચરોએ કામઠીઓ ચડાવી. પોતાના સાથીઓને વનરાજ કહે હવે જુવો છો શું, કરો હલ્લા, એમ બોલી ઝટ ભાલો તાકી દાજીડા ઉપર પુંડે ધસ્યો, ને તેને વીંધી નીચે નાંખ્યો. એજ ક્ષણે દાજીડાનું તીર તેના ખભાને છરતું વાગ્યું. એ ચોર જબરો પ્રચંડ હતો. છાતીમાંથી ભાલો ખેંચી ઊઠે છે તેવામાં વનરાજે બીજો ઘા તરવારથી કરી તેને પૂરો કર્યો. તેના સાથીઓએ કેટલાક ચોરને જખમી કરી નીચે પાડયા, ને કેટલાકને ઝાલી બાંધ્યા. થોડા નાઠા તેમની પાછળ દોડવાની વનરાજે મના કરી કેમકે તેમ કરવાથી જેઓ પકડાયા હતા તેઓ છટકી જાય. ચોરેલા તમામ દાગીના દાજીડાની કેડે હતા તે છોડી લીધા. થોડીવાર સાસ ખાવાને બેસી પાછા ફરે છે તેવામાં નાઠેલા ચોરો બીજા કોળીઓને જોડે લઈ સામા આવતા વનરાજે ભાળ્યા. સાથીઓને કહે ડરશો નહિ. એજ વેળા તેની વહારે ચડેલા ગરાસીઆ આવી પહોંચ્યા. એ કુમક જોઈ પેલા ચોર વીખરાઈ ગયા. રાત અજવાળી હોવાથી અડચણ ઓછી પડી. અંધારી રાત હોત તો ચોરોને બચવાનો લાગ વધારે મળત. એક રજપુતે મુવેલા દાજીડાનું માથું કાપી લીધું. ચોરેલાં લૂગડાંનો ગાંસડો એક ચોરને માથે મેલ્યો. ચોકીદારોમાંના તથા ચોરોમાંના જેઓ ઘાયલ થયા હતા તેઓના જખમ વહેળાના પાણીથી ધોવડાવી પાટા બંધાવ્યા. પછી વનરાજ કેદીઓને લઈ ઘર ભણી વળ્યો, તે પરોઢ થતાં વનોડ આવ્યો. *ગંદી રીત પ્રમાણે લોક ઓટલે બેસી દાતણ કરતા

*ઓટલે દાતણ કરવું એ રીત ગંદી છે. રસ્તેથી જનારા સુઘડ માણસોને એ જોઈ સૂગ ચડે. જેના ઘરમાં ખોરી કે ખાળ હોય તેણે તો ત્યાં એ ક્રિયા કરવી જોઈએ. પેશાબ, ઝાડા, દાતણ, મંજણ, સ્નાનાદિ શૌચક્રિયા એકાંતમાં કરવાની છે. ચોટલો ચોળવો ને ઓળવો, લૂગડાં પહેરવાં વગેરે એકાંતમાં કરવું જોઈએ.

હતા તે વારે એ સ્વારી ભાગોળમાં પેઠી. સૌની આગળ હાજીડાનું માથું ઝાલનાર રજપુત હતો. તે ચોટલીએ પકડેલું ને લોહીથી ખરડેલું બીહામણું દીસતું હતું. તેની વાંસે સજડ બાંધેલા ચોરને ઝાલી ચકલેદારો ચાલતા હતા, ને છેલ્લે રવાલ ચાલતે સુંદર ઘોળે ઘોડે વનરાજ, ને તેની પડખે વનોડનો મુખ્ય હવાલદાર હીંડતો હતો. હરામખોરો પકડાયા ન હોત તો હવાલદારની નોકરી જાત ને બીજી સજા પામત માટે વનરાજના પરાક્રમથી તે બહુ રાજી થયો. જે મળે તેને મોઢે તે વનુભાની તારીફ કરે. ચોરના સરદારને માર્યો ને બીજાને ઝાલ્યા, તથા ચોરેલો માલ પાછો આણ્યો તેથી લોક ઘણા ખુશ થયા. વનુભાના પરાક્રમની વાત જાણી સર્વે સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. તીર્થંકરના ડોળા કાઢનારા અને મૂર્તિઓને ખંડન કરનારાનો જીવ લેનારના વખાણ શ્રાવકો તો બહુજ કરવા મંડયા. ગામમાં થઈને સ્વારી ગઈ ત્યારે બહુ લોક જોવા મળ્યું, ને વાહવા વનુભા! શાબાશ! ધન્ય છે! એમ સૌ કહેવા લાગ્યું

ચોરોને થાણામાં લઈ જઈ હેડમાં પૂર્યા, ને વનરાજ ઘેર ગયો. ઉમરામાં તેની મા તેને વધાવવાને ઉભી હતી. તેના આવ્યાની વધામણી તેને પ્રથમ મળી હતી. ઘોડેથી ઉતરી કુંવર પગથીએ ચડયો એટલે માડીએ તેને કંકુનો ચાંલ્લો કરી અક્ષત ચોડયા, ઇંડી પીંડી માથે ફેરવી નાંખી દીધી, ને ઓવારણાં લઈ ફૂલે વધાવ્યો. વનરાજ માતાને ભેટી કહે બા આશીર્વાદ દો. કુંવર શતંમ જીવો એમ કહી હર્ષથી ફુલાઈ માએ છાતી સાથે ચાંપ્યો. તેની આંખોમાંથી હરખનાં આંસુ વહ્યાં. માદીકરો શીલગુણસુરીની પાસે ગયાં. વનરાજ સુરીને પગે લાગ્યો માથે હાથ મૂકી સાધુ બોલ્યા—ઘણું જીવો. મોટાં પરાક્રમ કરી પ્રતાપી થાઓ, રાજ્ય પુનઃસંપાદન કરો ને કુળની પ્રતિષ્ઠા વધારો! બેટા સુખી થજે!

રાજ્ય પુનઃસંપાદન કરો એ વચન સુણી રૂપસુંદરી કહે એજ માટે હું એને હોળીના ધીંગાણામાં ને ધારાળાની જોડે લડવામાં એના અમૂલ્ય જીવને જોખમમાં નહિ નાખવાને સમજાવું છું, પણ કુંવર માનતા નથી. ભીલની જોડે વનમાં જાય છે ત્યાં મૃગયા રમ-

વામાં આણુની ચિંતા રાખ્યા વિના ઝંપલાવે છે. ખભે થએલો ઘા બતાવી વનરાજ કહે માતાજી તમે ફિકર નહિ કરો, જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે! જુઓ આતો સહજ ઘા છે, પણ વધારે વાગે કે જીવ જાય તેની હું દરકાર રાખતો નથી. એક વાર સૌને મરવું છે, અંબા કહે હે દીકરા જોઉં કેટલુંક વાગ્યું છે. વનરાજ કહે મા રજપુતાણી થઈ એમ ડરો છો શું. તમે મને શૂરવીરોની વાતો કહી છે તેવો હું થઈશ. મા કહે તે મને બહુ ગમશે, પણ હજી તમે બાળક છો. ધાવણનું દૂધ હજી તમારે હોઠેથી સૂકાયું નથી. હજી યુદ્ધે ચડવા જેવડા તમે થયા નથી. શીલગુણસુરી કહે બેન સિંહનું બચ્ચું નાનપણથી સિંહ જેવું હોય. વનુભાને ઠપકો ન દેતાં કહે રાતનો ભૂખ્યો છે એને જમાડો. એને ઉજાગરો થયો છે. જમીને ઊંઘશે એટલે તાજો થશે પછી આપણે વાતો કરીશું.

प्रकरण ५मुं.

किशोरवय.

खंड १ लो.

वनराजने माटे बखतर. वनराज हरण. पांच चोरनां आख्यान.

વનરાજને ખભે ઘા વાગ્યો હતો તે દાજીડાના તીરનું ફણીઉં ઝેરી હોવાથી પાકયો ને બે મહીના સુધી રૂઝાયો નહિ. એ જખમ વિષે એક વેળા રૂપસુંદરી ને શીલગુણસુરી વાતો કરતાં હતાં તે વારે કુંવરને વાસ્તે બખતર રાખવું ઠર્યું. બખતર ઘડનારા પંચાસરમાં હતા, ત્યાં રતનચંદ વનરાજના અંગનું માપ લઈને ગયો, ને કોઈ ન જાણે એમ લોઢાનો ટોપ, કવચ, અને ઘોડાની પાખર કરાવી લાવ્યો. બખતર જોઈ વનરાજ બહુ હરખાયો ને તુરત પહેરી જોવાને આતુર થયો. સુરી કહે બાપુ એવડો અધીરો ન થા, રાત પડે ને પહેરજે. ગુપ્ત રહેવાની જરૂર છે. અંધારૂં થયા કેડે વનુભાને

અને તેના ઘોડાને તે પહેરાવ્યાં ને ગામ બહાર અધગાઉ જઈ આવવાની રજા આપી. ટોપ કવચ પહેરી હથીઆર બાંધી વનુભા ઘોડે ચડયો તે વારે રૂપસુંદરી, શીલગુણસુરી, અને રતનચંદ ઓટલે જોવા આવ્યાં. કુંવરનું કદાવર શરીર, પહોળી છાતીનો શીનો, ને મુખનું નૂર દેખી તેમનાં હૈડાં બહુ હરખાયાં. ઘોડો પણ આનંદ પામતો દેખાયો. વનરાજ ચડયો એટલે તે ખોંખાર્યો ને થન થન નાચ્યો. રૂપાળા અશ્વને સુંદર રવાલ ચલાવતો રાજકુમાર સોરઠી ભાગળ ભણી ગયો તે વારે તેની જનેતાનું હૃદય હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થયું. પછી ઘરમાં જઈ ત્રણે એ વિષે વાતો કરતાં હતાં ત્યારે રતનચંદે કહ્યું કે પંચાસરની કચેરીમાં હું આ વેળા ગયો હતો ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે વનુભાએ ઝાલેલા ચોરોમાંના કેટલાકને સૂળીએ ચડાવ્યા, ને બાકીનાનાં કાંડાં કાપ્યાં. એ ચોરોને લઈ અત્રેનો થાણદાર પંડે ત્યાં ગયો હતો. તેણે ધાડનો હેવાલ કહ્યો ત્યારે ભુવડના પ્રતિનિધિને અચંબા સાથે શક આવ્યો. તે બોલ્યો કે પૂજારણના પુત્રમાં એવું પરાક્રમ હોય એ સંભવતું નથી. એ કોઈ રાજવંશી હશે. થાણદાર કહે નારે સાહેબ એ પૂજારણને ગામમાં સૌ ઓળખે છે. કેટલાં વરસ થયાં અપાસરામાં રહે છે ને દેરામાં પારસનાથની પૂજા કરે છે. એનો દીકરો એ નિત્ય આખા ગામમાં રખડે છે. પ્રતિનિધિએ માથું ધુણાવી કહ્યું સંપીલા લોકમાં વેશ બદલી ગુપ્ત રહે તેની તમને શાની ખબર પડે? થાણદાર કહે, શું સાહેબ રાજપુત્ર હોય તો ખબર પડયા વિના રહે! સુરજ છાપરે ઢાંકયા રહે વળી! પ્રતિનિધિ કહે, ઢાંકયો ન રહ્યો કેને! એટલી નાની વયમાં એનાં પરાક્રમ તો જુવો! છાની તજવીજ કરજો. શત્રુ નહિ હોય તો આપણે એને નોકરીમાં રાખીશું.

વાણીઓ કહે આ વાતચીત જાણી મેં વિચાર્યું કે હવે વનુભાને એમના મામા કને મોકલવા જોઈએ." સુરી કહે શેઠ તમારો અભિપ્રાય ખરો છે, પણ રાજમાતાને લાડકા કુંવરથી છૂટા પડવું ગમતું નથી. રૂપસુંદરી બોલ્યાં કે એનાથી અત્યારમાં બારવટીઆનાં સંકટ કેમ વેઠાશે! ગોરજી કહે શું કરીએ લાચાર. મહાવરો થયાથી સહનશક્તિ વધશે, એમ વાતચીત કરતાં ચાર ઘડી થઈ પણ વન-

રાજ પાછો આવ્યો નહિ. તેની માએ રતનચંદને પૂછયું કે હજી કુંવર કેમ પધાર્યા નથી ? રાત અંધારી છે તેથી ભૂલા તો નહિ પડયા હોય વારૂ ? શેઠ કહે ઘોડો દોડાવવાના શોખી તો છેજ, સીમમાં આમતેમ લપાટીઓ મૂકાવતા હશે, વાળુ કરીને ગયા છે એટલે શી ઉતાવળ છે. એમ વાતો કરતાં પોહોર થયો, રાજકુંવર આવ્યો નહિ ને સાધુ તથા શેઠના મનને પણ ઉચાટ થવા લાગ્યો, ને રૂપસુંદરીએ આંસુપાત કરવા માંડયો. બેત્રણ સાથીઓને લઈ રતનચંદ પંડે સોરઠી ભાગોળની બહાર સીમમાં શોધવા ગયો, ને કેટલાંક માણસોને બીજે દરવાજે મોકલ્યાં. મધરાત્રે એ સર્વે નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા. વનરાજ પૂરપાટ ઘોડો દોડાવતો જતો દેખનારા મળ્યા, પણ પાછો ફરેલો કે કયાં નીકળી ગએલો એની ભાળ લાગી નહિ. રાજ-કુંવરની ગેરહાજરી વિષે અનેક કલ્પના ઊઠી. એકે ધાર્યું કે જંગલમાં ભીલરાજાના ગામ કદાપિ ગયા હશે. બીજો કહે વખતે સોરઠ ભણી ચાલ્યા હશે. ત્રીજો કહે બીજે ગામ જઈ ચડયા હશે તે પ્રભાતે પાછા ફરશે. સરકારના માણસોએ કે દાઉડાના ભાઈભાંડુએ ઝાલ્યાનો વહેમ કેટલાકના મનમાં હતો. રૂપસુંદરી રૂદન કરતી કહે મેં અભાગણીએ કુંવરને અંધારી રાત્રે જવા શાને દીધો ! એ નાદાનની જોડે આપણે પણ નાદાન થયાં. આટલા વરસ આપત્તિ ભોગવી સુખનો દિવસ પાછો આવવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે આ શું થયું ? મારા કરમનો વાંક, બીજા કોને દોષ દઉં રે પ્રભુ ! કુંવરની રક્ષા કરજો. બીજે દહાડે એક ખેપીઆને ભીલને ગામ મોકલ્યો ને એક કાસદને સુરપાળ કને ખોળ કરવાને મોકલ્યો. રતન-ચંદનો ગુમાસ્તો ભાળ કાઢવાને પંચાસર ગયો.

વનરાજ નિત્ય ઘોડે ફરવા જતો તેથી વધારે દૂર ગયો. પોતાને અને ઘોડાને પરસેવો ઘણો થયો ત્યારે સાસ ખાવાને થંભ્યો. ઘોડેથી ઉતરી તેની પીઠ ઠોકી; આમ તેમ થાબડયો; તેના મોઢાનું ફીણ લોહી નાખી પગ વાળ્યા; થોડીવાર છૂટો મૂકી પંડે બેઠો. જરા થાક ઉતર્યો કેડે જેવો ઘોડે ચઢવા જાય છે કે પાસેની ઝાડીમાંથી હાથમાં નાગી તરવારવાળા પાંચ સ્વારોએ આવીને તેને ઘેર્યો. તેઓમાં એક ઉંચો

ને જાડો અને મોટો દૈત્ય જેવો હતો. તે બોલ્યો ઠાકોર સ્વાર થાઓ ને અમારી હારે હીંડો, નહિતો તમારૂં માથું વાઢયું જાણજો. એ શબ્દોની સાથે લાંબે હાથે તરવાર ઉગામી. બીજા સ્વારે તરવાર મિયાન કરી ભાલો તેની છાતી પર ધર્યો. વનરાજ મૂગે મોઢે ઘોડે ચડી તેમની જોડે ચાલ્યો. તેને વચમાં રાખી બે સ્વાર આગળ ને બે પાછળ રહ્યા ને તેમનો નાયક એ પાંચેની મોખરે થયો. એ અનુક્રમે ઘોડા દોડાવી મૂક્યા. મધરાતે દમ ખાવાને ઘડી ઉભા. અહીંએ કોઈ કોઈને સંભાષણ થયું નહિ. ચૂપ ઉભા ને ચૂપ ચાલવા માંડયું. આડે અવળે રસ્તે જતાં પાછલી રાત્રે પહાડની તળેટીના થડમાં આવ્યા. નાયકે ઉતરીને વનરાજને કહ્યું, ઠાકોર આ આપણું રેઠાણ છે, ઉતરો. વનરાજે ઉતરી આસપાસ જોયું તો ઘર કે ઝુંપડું કે માણસની વસ્તીનું બીજું ચિહ્ન એકે દીઠું નહિ. તેની આગળના બે સ્વારોએ ઉતરી ત્યાં ઘાસ અને પથરા પડયા હતા તે પગે પગે ખસેડી મોટું પાટીઉં ઉઘાડયું. નીચે ભોંયરા જેવું જણાયું. અંદર ઉતરવાનો ઢાળ હતો. પ્રથમ નાયક પોતાના ઘોડાની લગામ ઝાલી પાછળ પાછળ દોરતો ઉતર્યો. તેની પછી વનરાજ અને સ્વારો તે પ્રમાણે ગયા. છેલ્લાએ ઢાંકણુ અંદર વાસ્યું. એ વેળા પરોઢ ફાટી સૂર્યનો પ્રકાશ થયો હતો; પણ ઢાંકણું વાસ્યા કેડે ઢાળના નીચલા છેડા સુધી જરાએ ઉજાશ જણાયો નહિ. ઢાળને તળીએ મોટો ઓરડો હતો તેમાં ઉપરના જાળીઆમાંથી અજવાળું પડતું હતું. એ ઓરડાને ડાબે હાથે તબેલો હતો તેમાં ઘોડાને બાંધ્યા. એક લઠ કોળીએ આવી છએ ઘોડાની ચાકરી કરી પાણી પાઈ ઘાસ નીર્યું ને દાણો ચઢાવ્યો. જમણે પાસે બીજો ઓરડો હતો તેમાં એક ખાટલો પાથરેલો હતો ને તેની સામે મોટી શેતરંજી બીછાવેલી હતી. નાયક ખાટલા ઉપર જઈ બેઠો ને વનરાજને સોડે બેસાડયો. બાકીના શેતરંજી ઉપર બેઠા. એ ઓરડામાંએ ઝાંખું અજવાળું પડતું. ખરે બપોરે પણ કેટલાક ઓરડામાં તો દીવા રાખવા પડતા.

એક ડોશી દાતણ ને પાણી ભરેલા લોટા લાવી. નાયકે અને બીજાઓએ લુગડાં ઉતાર્યાં. ને વનરાજનાં ઉતરાવ્યાં. પાસેના ઓર-

ડામાં મોરી હતી ત્યાં જઈ સર્વે દાતણ કીધાં. દાતણ કરીને પાછા આવ્યા એટલે પેલી ડોશી દરેકને માટે ઉના રોટલા ને તાજી છાશ લાવી. જમવા માંડયાની પૂર્વે ચોરોએ સુરજની પૂજા કરી. વનરાજને ખાતાં ખાતાં નાયકે પૂછ્યું કે તમારૂં રાજ ક્યાં છે? તમે પંડે ગાદીપતિ છો કે હજી પિતા ગાદીએ છે? એના સાચા ઉત્તર આપેથી તમારો છૂટકો વહેલો થશે. વનરાજે જબાબ દીધો કે સ્વર્ગવાસી રાજા જયશિખરનો હું કુટુંબી છું, ને બારવટું કરી ગુજરાન ચલાવું છું. આ ઉત્તરથી ચોરોની આશા ભંગ થઈ. તેમણે ધાર્યું હતું કે આ કોઈ નગરીનો ધનવાન રાજા કે રાજકુમાર છે, ને એના છૂટકારાને બદલે મોટી રકમ મળશે ને તેથી ભવની ભાવટ ટળશે. લાખ બે લાખ ટકા મળે તો, આ પકડાયા, આ મુવા, એવી સદાની ધાસ્તીમાંથી છૂટીએ, ને આ અંધારૂં ભોંયરૂં છોડી કોઈ દેશમાં જઈ જમીન ખરીદી વસીએ. તેમણે ઘણું ધન ભેગું કર્યું હતું, પણ તેમની ધારણા પ્રમાણે જોઈએ તેટલું થયું ન હતું. મોટો શિકાર શોધતા હતા તેવામાં વનરાજ હાથ આવ્યો. તેને રાજવંશી છતાં બારવટીઓ જાણી ચોર નાઉમેદ થયા. નાઉમેદી મોઢે ન જણાવતાં નાયકે પૂછ્યું "ઠાકોર તમારૂં નામ શું?" વનરાજ કહે મારૂં નામ ચાવડાજી, હું મારા સાથમાંથી વિખૂટો પડ્યો છું. નાયક કહે તેમ હશે પણ અહીંથી તમને જવા દેવાના નથી. આ અમારૂં ગુપ્ત સ્થળ હજી સુધી અમારા વિના બીજું કોઈ આદમી જાણતું નથી. અમારે સંતાવાની જગા જાણી તમે જાઓ તો અમે સહીસલામત રહી શકીએ નહિ, ને છાનું રાખવાનાં ગમે તેટલાં વચન આપો, પણ તે અમે માનીએ નહિ. જોઈએ તો તમે અમારામાં દાખલ થાઓ. વનરાજ કહે તો ઠીક છે, હું તમારી જોડે સામીલ થઈ ઉપયોગી થઈ પડીશ. પુષ્કળ ધન મળે એવાં ઠેકાણાં હું જાણું છું. આપણા જીવ એક થશે ને મારો ભરૂસો પડશે, પછી હું તમને ત્યાં લઇ જઈશ. હું નાની ઉમરમાં છું પણ કેવો લઢી શકું છું તે પ્રસંગ આવે જોશો. મારી જોડે તમારા જેવા શૂરવીર ન હતા તેથી મારૂં કામ ઠીક ચાલતું નહિ. નાયક કહે તમે બહાદુર જોદ્ધા છો, એ તમારી આંખો ને મુખ

દર્શાવે છે. એમ વાતો કરતાં રોટલા ખાઈ રહ્યા એટલે બદામ, દરાખ, ચારોળી, સૂકાં અંજીર ને સાકરે ભરેલો રૂપાનો થાળ પેલો કોળી લાવ્યો. એમાંથી સઘળાએ રુચિ પ્રમાણે ખાધું. ત્યારપછી સોનાની રકાબીમાં સોપારી, એલચી, લવીંગ, તજ, જાયફળ, ને જાવંત્રી ડો-શીએ આણ્યાં, ને કોળી ગાંજાની ચલમો ભરી લાવ્યો. વનરાજે ગાંજો પીવાની ના પાડી. પાંચે ચોરે પોતપોતાની ચલમ પૂરી કરી. રાતના ઉજાગરા ને ગાંજાની નીસાની લહેરે કરીને ઊંઘ આવ્યાથી પથારી પાથરી તેઓ સૂઈ ગયા.

વનરાજ સૂતો પણ તેને નિદ્રા આવી નહિ. મા ઘેર ટળવળતી હશે, તે રોઈ રોઈને મરશે, મારા વિના તે કેમ જીવશે, એવા વિચા-રથી તે શોકાતુર થઈ ગયો. કઠણ છાતીનો છતાં તેનાં નેત્ર જળથી ભરાયાં. એક હાથ છાતીએ ને બીજો આંખે દઈ નીચું માથું કરી કહે "મારી માડી, ઓ મારી માડીરે; તારી શી વલે થઈ હશે! મારા અવિચારથી ને મારી ઉન્મત્તાઈથી હું ફસાયો ને તને દુઃખમાં નાંખી. મારા વિના તું અન્ન પાણી લેવાની નથી એ હું જાણું છું, ને તેથી હિંમત હારૂં છું." એવા વિચારથી તે ગમગીન થઈ ગયો. ઊઠીને પાણી પીધું ને ધીરજ આણી ધાર્યું કે સુરી ને રતનચંદ તેને ધૈર્ય આપશે. હું રાજપુત્ર છું, મારે હિંમત રાખવી ને આ ઠુંગાઓ-થી છૂટવાના ઉપાય શોધવા જોઈએ. મારી ભૂલ થઈ કે બહુ દૂર ઘોડો દોડાવી ગયો, પણ હવે થનાર હતું તે થયું. થયા પછી શોક કરે અર્થ સરવાનો નથી; હવે છુટકો શી રીતે થશે તેનો મનસુબો કરવો ને લાગ જોવો. એમ વિચારી મન સાથે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો: મન કાંઈક શાંત પડ્યાથી ઊંઘ્યો.

ત્રીજા પોહોરને સુમારે પાંચે ચોર અને છઠ્ઠો વનરાજ જાગ્યા. નાહાવાને ઉનું પાણી ચાકરે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. કોળીએ નાયકને ચોળીમસળીને નવરાવ્યો; બીજા પોતપોતાની મેળે નાહ્યા. ડોશીએ ભાણાં પીરસી રાખ્યાં હતાં ત્યાં નાહીને બેઠા. રૂપાના ઘડામાં દારૂ ભરી મેલ્યો હતો તેમાંથી લોટીઓ ભરી ભરી પાંચે ચોરે પીધો. વનરાજે મદિરા પીવાની ઘણી ના કહી. તોપણ તેને હઠ કરીને થોડો

પાયો. પીવાની જોડે જમવાનું કામ ઉતાવળે ચાલ્યું. ખાઈ પીને ધરાયા ત્યારે ઊઠીને બીજા ઓરડામાં ગયા. અહીં તેઓ વાતે ચડયા. વનરાજને થોડો કેફ ચડયો હતો. ચોરો નીસામાં ચકચૂર બન્યા હતા, પણ એક અસાવધ થયા ન હતા. વાતો કહેવા ને સાંભળવા જેટલું ભાન રહ્યું હતું. વનરાજ વિષે વાત નીકળતાં નાયકે પૂછ્યું, "ઠાકોર તમારે બારવટે કેમ નીકળવું પડયું? તમે તમારો હેવાલ કહો. પછી અમે દરેક અમારો હેવાલ કહીશું. કેટલાંક વરસ થયાં ભેગા રહી વાટપાડુનો ધંધો કરીએ છીએ, પણ એક એકના ઇતિહાસથી અજાણ્યા છીએ. અલ્યા ભાયા, તમે કયાં જન્મ્યા, તમારાં માબાપ કોણ હતાં, અને આ ધંધો કેમ કરવા લાગ્યા, એ બીના હું જાણતો નથી. જુવાનીમાં છતાં ઘરબાર છોડી આવ્યા છો તે જાણવા જોગ ખરૂં." વનરાજ કહે મારી હકીકત ટુંકી ને દુઃખદાયક છે. પંચાસરના યુદ્ધમાં રાજા ભુવડની સામે વઢતા મારા પિતા રણમાં પડયા, એ વેળા હું અવતર્યો ન હતો પણ ગર્ભમાં હતો. મારા પૂર્વની ભૂમિ દેશના દુશ્મને ખૂંચવી લીધી. મારા કુળના સ્નેહીઓના આધારે મારી માએ દોહલે દિવસ ગાળ્યા. હું સમજણો થયો ત્યારે તેણે મને મારા બાપના મોતની અને અમારી જમીન ગયાની વાત કહી. વાત કરતી વેળા તે રડતી ને તેથી મારા જીવને ઘણો ઉકળાટ થતો. મારા મિત્રોની સહાયતાથી મેં ઘોડો ને બખતર વેચાતાં લીધાં. બારવટું કરવા માંડું છું તેવામાં તમારે હાથ આવ્યો. હવે તમારી મદદથી મારૂં કામ પાર પડશે. તમને સૌને મારી જમીન પાછી મળશે તેમાંથી ભાગ આપીશ. કામ કઠણ છે, શત્રુ જબરો છે, પણ મંડ્યા રહીશું તો પાર પડીશું.

નાયક કહે ભા ભાદર નદીને તીરે રેનપોરના રાજા વાનરસંઘજીને સંતાન થાય નહિ. બે પેઢીથી એમ થતું આવ્યું હતું. વાનરસંઘજીને ત્રણ રાણીઓ હતી, મેના, મોહીના, ને ભાલા. એ ત્રણે વાંઝણી હતી. વાનરસંઘજીની પિતરાણી ભાભાએ મેણું માર્યું કે ગાદી તો અંતે મારો કુંવર ભોગવશે. આ વેણ મેના રાણીની છાતીમાં તીરની પેઠે વાગ્યું; કેટલેક દિવસે તેણે મોહીના રાણી જોડે મનસુબો

કરીને વાત ચલાવી કે મોહીનાને મહીના છે. ભાલા રાણી ત્રણેમાં વયે નાની હતી ને તેને હજી ગર્ભવંતી થવાની આશા હતી. મંત્રેલાં પાણી, દોરા, ચીઠી, ને સોઆણીનાં ઓસડીઆં હજી જારી હતાં. તેણીએ રાજાને જણાવ્યું કે આ કાવતરૂં છે, ને એથી મારે પેટે કુંવર અવતરે તેને નુકસાન છે, માટે તપાસ રાખવી કે દગલબાજી ના થાય. વાનરસંઘજીમાં વાનરા જેટલી અકલ હતી. સંપીલી રાણીના કપટનો ભેદ તે પામી શકયો નહિ; ભાલાને તેમની જોડે બનતું નહિ તેથી તેમની મેડીએ જવાનો, મળવાનો કે બોલવાનો વહેવાર ન હતો માટે તે નજરે જોઈ શકી નહિ, પણ તેની લુંડીઓ ને તેના પક્ષકારો છાની ખબર કાઢતા રહેતા. નવ માસ થઈ ગએલા છે, રાજા દરબાર ભરી બેઠો છે, ગુણકા નૃત્ય કરી રહી છે, તેવામાં "દો વધાઈ, રાજાજી દો વધાઈ, મોટી વધામણી લાવ્યા છીએ, ખૂશ થાઓ, ખૂશ થાઓ," એમ બોલતા એક આદમીએ આવી રાજાને નમસ્કાર કર્યો. રાજા કહે, કે ખુશીના સમાચાર શા છે? આદમી કહે મહારાજ મોહીના રાણીને પેટે કુંવર અવતર્યા. એ સાંભળી રાજા બહુ હરખાયો, ને આખી સભા એક સાદે બોલી કે "વાનરસંઘજી મહારાજની જે." રાજાએ તે આદમીને સેલું પાઘડી આપ્યાં.

આ ખબરથી ભાલા રાણીના હૃદયમાં ભાલો વાગ્યો. સાચો નુર જન્મ્યો હોત તોપણ અદેખાઈથી દુઃખ લાગત; આ તો જુઠો હતો તેથી તેને બમણું લાગ્યું. તેની બાતમીદારો વાત લાવ્યા કે ગામમાં ગંગા નામે મોચણ પખાલીવાડમાં રહે છે તેનો તરતનો જન્મેલો છોકરો વેચાતો લાવી મોહીનાને પ્રસવ થયાના વર્તમાન રાજાને કહાવ્યા. એ બાતમી ભાલાએ રાજાને કહી, ને અરજ કરીને કહ્યું કે આપ પંડે મોહીનાને મહેલે જઈ જોશો તો જણાશે કે એણે જણ્યુંજ નથી. ગંગા મોચણને એકદમ પકડી મંગાવી પૂછો. વાનરસંઘજી મોહીનાને મંદિર ગયા, ને મોચણને પકડી લાવવા જાસુસ મોકલ્યા. મોહીનાની પાસે મેના રાણી હતી. આજ આમ તજવીજ થવાની છે એની તેને જાણ ગઈ હતી ને તે પરથી તેના સેવકોએ

મોચણને એવી સંતાડી કે જાસુસોને તે જડી નહિ. મેનાએ વાનરસંઘજીને વાતમાં નાખી ભોળવ્યો ને મોહીના સૂતી હતી તે ઓરડામાં જવા દીધો નહિ, ને શાંત પડવા આવ્યો તેટલામાં નાઉમેદ થએલા જાસુસોએ પાછા આવી જાહેર કર્યું કે મોચણ હાથ લાગતી નથી. એથી રાજા કોપ્યો ને તેમને બહુ ખીજ્યો. રાજાનો પક્ષ કરી જાસુસોને ધમકાવી મેના કહે "જાઓ પીટ્યાઓ તમે કાંઈ કામના નથી, અહીંથી જાઓ, તમારાં મોઢાં કાળાં કરો. હરામના પગાર ખાઓ છો." જાસુસો ગયા કેડે મેના રાજાને પગે પડી કહે ક્ષમા કરો તો સાચી વાત કહું. રીસ કરો તો સ્ત્રીહત્યા ને બ્રહ્મહત્યા બેએ એવા સોગન ખાઓ તો બોલું, નહિતો લો આ તમારે ખાંડ મારૂં માથું વાઢી નાખો, મારૂં મસ્તક તમારે ચરણે છે. રાજા કહે ઉઠો રાણી ક્રોધ નહિ કરૂં, કહો તેવા સોગન ખાઉં. રાજા શાંત થએલો જોઈ મેના કહે. "સ્વામીનાથ કુળની એબ શાદ ઉઘાડો છો. આમ કરેથી વિપરીત પરિણામ થશે, ઘરડાની લાજ જશે, ને રાજગાદી વેરીને હાથ જશે. સાચું બોલે માફી આપવાનું વચન દીધું છે તે પર ભરોસો રાખી કહું છું, ને કહું છું તે આપ જાણતા હશો કે મહારાજ પં તથા આપના પિતા"— એટલું બોલી મેના અટકી, રાજા કહે "કેમ અચકાણાં રાણી. બોલો બોલો, મારે કાને સહજ વાત આવેલી પણ હું પુરી જાણતો નથી; મેં ક્ષમાનું વચન આપ્યું છે તે જુઠું પડવાનું નથી." મેના કહે મહારાજ આપ ભરવાડના દીકરા છો, હમણાં જેમ મોહીના મોચણનો લાવી છે તેમ આપને મારાં બાઈજીએ આણ્યા હતા, ને મારી વડસાસુએ ગોલીના છૈયાને એજ રીતે આણ્યો હતો તે ગમારસંગજી આપની પહેલા ગાદીએ હતા ને આપના બાપ કહેવાતા હતા," રાજા કહે એમ ચાલતું આવેલું છે કેમ? મેના કહે હાજી. ઘણા દરબારોમાં એમ બને છે. રાજા કહે, પરંતુ ભાલા હજી પચીસ વર્ષની છે, કેમ જાણ્યું એને કુમાર નહિ થાય? મેના કહે "થશે ત્યારની વાત ત્યારે છે. તે વેળા બીજી તદબીર કરતાં નહિ આવડે શું? આપનો પ્રશ્ન કેવળ થશે તો તેને

મૂકી આ મોચીનો છોકરો આપની પાછળ ગાદીએ બેસે ને આપને પિંડદાન કરે એમ વળી થાય? કદી ન થાય." રાજા કહે એમ છે તો ઠીક, સાસુએ ને વડસાસુએ એ કામ અતિ છાનાં કર્યાં હશે; તેની જાણ તમને કેમ થઈ? મેના રાણી કહે "પરણ્યાં પહેલાં પીઅર હતી ત્યાંથી જાણ્યું હતું. કરનારને મન ગુપ્ત પણ જાણે આખું જગત. કાળાં કામ કરનારા ધારે કે કોઈ જાણતું નથી, પણ પ્રગટ ન થવા દેવાને મોટો અપરાધ કરે છે તોએ ખોટાં કર્મ ગુપ્ત રહેતાં નથી. વા વાત લઈ જાય છે."

વાનરસંઘજીનો ક્રોધ ઉતરી ગયાથી તેણે મોચણના વેચાતા આણેલા બાળક વિષે તજવીજની વાત વિસારી દીધી, તેનું નામ ચમારસંઘજી પાડ્યું. નજર લાગવાનું બહાનું કાઢી મેના, મોહીના તે છોકરાને કોઈને દેખાડે નહિ. બીજે વરસે બળીઆ આવવાથી તે મરી ગયો. પણ તે બીના કોઈના જાણવામાં ન આવવા દેતાં તેના જેવડા કુંભારના છૈયાને લાવી તેની જગાએ રાખ્યો. એ છોકરો પણ પાંચ વર્ષનો થઈ તાવથી મરણ પામ્યો. તેને પણ ગૂપચૂપ દટાવી તેના મરણની વાત છાની રાખી, મને આણ્યો. હું જાતનો કોળી છું, અને મારી મા પાસેથી ગુપ્ત રીતે ખરીદ કરી મને રાજમંદિરમાં લઈ ગયા. અમે વાનરસંઘજીના મુલકના રહેનાર નહતાં, પરરાજ્યનાં હતાં. મેના, મોહીનાના માણસ છોકરો વેચાતો લેવાને અમારા કસબામાં આવ્યા ત્યારે મારા બાપે મારી માને પટાવી ફોસલાવી મને વેચ્યો. મને વળાવતી વેળા તે ઘણું રડીને પાદર સુધી મૂકવા આવી. મેં કહ્યું કે મા મને ક્યાં મોકલે છે? મને તારા વિના કેમ ગમશે? હું તો નહિ જાઉં, એમ કહી તેને વળગી પડ્યો. મારી માને દયા આવી ને તે એક મજલ સુધી જોડે આવી; રાત્રે મને ઊંઘતો મેલી ચાલી ગઈ. સવારે મેં તેને બહુ સંભારી. મારે રાજા નથી થવું. ઓ મા મને ઘેર તેડી જા, એમ કહી મેં રૂદન કર્યું. મારૂં કલ્પાંત વ્યર્થ ગયું.

મેનાને ઓરડે દાખલ થયા પછી કેટલાક વખત સુધી હું ઘણો ઉદાસી રહ્યો. સારાં સારાં લૂગડાં ઘરેણાં ને ખાવા પીવાનું આપે,

નવાં નવાં રમકડાં આણે ને રમતમાં નાંખે. વરસેક થયું પણ હળ્યો નહિ, ને શોકથી સુકાઈ ગયો. મેનાએ મસ લાલચ આપી મારી માને તેડાવી, જેવી મા આવી તેવોજ હું તેને ભેટી પડયો. મારી માને તેમણે નોકરીમાં રાખી. દરબારના ગોલામાં હું ઉછર્યો. મારા અંગની બહુ સંભાળ બન્ને રાણીઓએ લીધી. મને કોઈ રીતે દિલગીર કરે નહિ. મને ભણાવવા રાખે તેને મારમારી કાઢી મૂકું. એક જાય ને બીજો આવે. કોઈને ટકવા દઉં નહિ. બન્ને રાણીઓ લાડ લડાવે. હું ભણ્યો ગણ્યો બીલકુલ નહિ ને શરીરે લઠ થયો. ઘોડા દોડાવતાં, અંગકસરત, ને લાકડીપટા, તીર તાકતાં ને તરવાર ફેરવતાં શીખ્યો. ચાકરોને, અને ચાકરડીઓને, ને તેઓનાં છોકરાંને મારૂં. તેઓનાં માથાં ફોડું ને હાડકાં ભાગું, પણ મને કોઈ પૂછે નહિ. જુગાર રમતાં પણ શીખ્યો. વાનરસંઘજીના તીલાટની મરજીની કોઈ સામે થઈ શકે નહિ. જેમ મોટો થયો તેમ વધારે મસ્ત અને પીડાકારી થયો, રૈયતને રંજાડું, પણ રાજા ફર્યાદ સાંભળે નહિ. હું ઉન્મત થયો.

હવે મારી અવદશા બેઠી. ભાલા રાણીને ૪૦મે વર્ષે ગર્ભ રહ્યો ને કુંવર અવતર્યો. મેના, મોહીના, ને હું મોટી ફિકરમાં પડ્યાં. એ કુંવર પોતાની પછી ગાદીનો ધણી કરવાની ગોઠવણ વાનરસંઘજીએ કરવા માંડી. એ અટકાવવાની કોશીશ મેના મોહીનાએ કરી, પણ તે ફોગટ ગયાથી તેમણે રાજાને વિખ ખવરાવ્યું. ઝેરની અસર પુરી લાગી નહિ; દરબારના વૈદે તેને ઓકાવીને તથા બીજા ઉપાયોથી આરામ કર્યો. એવું બનવાથી મેં મારા બ'ળ હરીફને મારી નાખવાનો મનસુબો કર્યો. બે સાથીઓને સાથે લઈ હું મધરાતે ભાલાને મોહોલે ગયો. ચોકી પહેરો કરનાર સિપાઈઓએ અટકાવ્યા કે તરવાર ખેંચી એકનું માથું વાઢયું. રાજદરબારમાં આવે સમે જે થાય છે તેથી ચેતી ભાલાના મિત્રોએ નિત્ય કરતાં વધારે સિપાઈ ત્યાં રાખ્યા હતા. એકનું માથું કપાતાં દેરડીની ઓરડીઓમાંથી બીજા ધસી આવ્યા. મારા બે સાથીઓ ઘાયલ થઈ પડયા, ને હું જંગલમાં નાઠો. પાછળથી મને સમાચાર મળ્યા કે જખમાએલા

મારા સાથીઓએ માની લીધું, ને ઝેર દેનાર મેના મોહીના હતી એ પણ સાબીત થયું. વાનરસંઘજીએ બેઉ રાણી તથા મારી ખરી માને ગઢમાં કેદ કરી, ને ચમારસંઘ જુઠો કુંવર છે એમ પ્રગટ કરી બાલાના કુંવરને વારસ નીમ્યો. ત્યારથી હું આ ધંધો કરૂં છું.

બીજો ચોર કહે મારૂં નામ રણજીતસંઘજી છે, ને મારો ઇતિહાસ ટુંકો છે. હું રાજકુંવર છું. મારા બાપને બે રાણીઓ હતી: એમાંની નાની માનીતી અને મોટી પટરાણી અણમાનીતી હતી. પટરાણીને પેટે મારો જન્મ થયો. કુંવર અવતર્યો પણ મારી માનાં માન વધ્યાં નહિ. રાજા ખૂશ થયો, પણ પેલી માનીતી ખેદ પામીને સદા રાજાના કાન ભંભેરતી રહે. હું પાંચ વરસનો થયો ત્યારે મારી ઓરમાન માએ કુંવર જણ્યો. પોતાના આ દીકરાને ગાદી અપાવવાને તે કાવતરાં કરવા લાગી. તેણે મારા બાપને કહ્યું કે મોટી રાણીનો કુંવર તમારો નથી. મારી મા કેવળ નિરપરાધી છતાં ભોળા રાજાએ એ જુઠી વાત ખરી માનીને મારી માનું નાક કાપી તેને ને મને રાજમાંથી હાંકી કાઢયાં. મારો સાવકો ભાઈ બે વરસનો થઈ મરી ગયો, ને ત્રીજે વર્ષે રાજા પંડે ઉંચે ખાબા પરથી પડી મરણ પામ્યો. અફીણના કેફથી ડોલાં ખાતો ઘોડે ઉભો હતો તેવામાં મોટું ડોલું આવ્યાથી પડી ગયો. ત્રીજે દહાડે તેણે દેહ છોડી. કામદારે અને રૈયતે મને ગાદીએ બેસાડવા મંડયો પણ ભુન્ડ રાજાના પ્રતિનિધિએ તેમ થવા દીધું નહિ. સ્વારની એક ટુકડી મોકલી રાજ કબજે કર્યું. મારી મા ને ઓરમાન મા એક થઈ ગયાં ને ઉપરી મહારાજને અરજી કરી તેમાં ઓરમન માએ પોતાનું કપટ કબુલ કર્યું, પણ સરકારે તેના પર ભરૂસો રાખ્યો નહિ, ને ઉત્તર મોકલ્યો કે "નકટીનો પુત્ર ખોટો છે એવું માજી રાજાએ ઠેરવ્યું છે તે બહાલ છે ને તેને ગાદી આપવામાં નહિ આવે." આ જવાબથી નિરાશ થઈ અમે ત્રણે માથાં કૂટી રડયાં, ઉંમરે આવ્યા કેડે મેં ફરી મારા બાપનું રાજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. મને પકડી કેદ કરશે એવું જણાયાથી હું બહારવટે નીકળ્યો ને આ નાયકને મળ્યો. સ્વર્ગવાસી મહારાજાધિરાજ જયસિંઘરનો અમલ ગયો

ત્યારથી આવા અન્યાય થાય છે. મારી મા તે મહારાજને વખાણી કહેતી કે તેઓ હોત તો દાદ મળ્યા વગર રહેત નહિ. તે મહારાજ રણમાં પડ્યા તે વારે તેમની રાણી રૂપસુંદરીને હમેલ હતા, ને ગુજરાતને સુભાગ્યે કુંવર અવતર્યો છે એવી વાત ચાલી હતી. હાલ એ રાણી તથા કુંવર ક્યાં છે, તેની કોઈને ખબર નથી. પ્રભુ તેમને સલામત રાખે. એ રાજકુંવર ઉપર મારી સઘળી આશાનો આધાર છે.

ત્રીજો ચોર કહે મારૂં નામ શાંતિસાગર છે. મારાં માબાપ મને સાંભરતાં નથી, ને તેમનાં નામ હું જાણુતો નથી. વીરવિજય નામે ગોરજીનો હું ચેલો હતું. લોકોને ત્યાંથી મફતનું, મઝાનું, અને તરેહ તરેહનું જમવાનું મારા ગુરુને ઘેર મળતું હતું, ને મોજ મારતો. મારા ગુરુ બોલવે મીઠા ને સ્વભાવે માયાળુ હતા. મને તેણે ભણાવવા માંડ્યો, પણ હું એવો બુદ્ધિમાન હતો કે આજ ભણાવે તે કાલે ભૂલું. જુવાનીમાં આવ્યો ત્યારે ગુરુજીએ મને દીક્ષા આપી જતી કર્યો. દીક્ષા લીધી તે દિવસનો ઠાઠમાઠ હજી હું વીસર્યો નથી. જાણે પરણવા જતો હોઉં તેમ મને શણગાર્યો. અતિ મૂલ્યવાન રત્નજડીત આભૂષણો તથા લપેટાનાં વસ્ત્રો મને પહેરાવ્યાં ને પાલખીમાં બેસાડી મારો વરઘોડો કહાડ્યો. સ્ત્રીઓ મારાં દર્શન કરી મનમાં કહેતી કે વાહવા ! મહારાજ કેવા દીપે છે! શી એમની સુંદર કાંતિ છે! મારા માથેથી વાળ ચુંપી કાઢ્યા તે વારે દરદ ઝાઝું થયું, પણ તેથી મારૂં મન સંસારમાંથી ઊઠયું નહિ. મને ત્યાગીનો વેશ ધારણ કરાવ્યો, પણ તેથી મારૂં મન ત્યાગી થયું નહિ. હું ખાઈ પીને માતેલા સાંઢ જેવો મતવાલો બન્યો. જુગાર રમતાં ને ચોરી કરતાં શીખ્યો. જુગારના ભાઈબંધ બીજાં દુરાચરણોએ પણ જોડે આવી મારામાં વાસો કર્યો. વળી મંતરમંતર ને વશીકરણવિદ્યા મને આવડે છે એમ કહી દોરા ચીઠી મંત્રી આપી, તથા હથેળીની રેખાઓ જોઈ નસીબ કહી જુગાર રમવાને છાનાં નાણાં મેળવતો, પણ તે પૂરાં પડતાં નહિ. એક વેળા મારા જુગારી સાથીઓએ ચોરીનો માલ સંતાડવા મને આપ્યો, પણ કમનસીબથી બીજે દહાડે તેઓ ઝલાયા ને માર નહિ સહેવાયાથી માની દીધું. દરબારના સિપાઈ મને પકડવાને આવ્યા ત્યાર

પહેલાં તે વાતની મને મારા એક મિત્રે ખબર કરી. તેણે ચોરીનો માલ ઉડાવ્યો, ને મને વેશ બદલાવી ઝટપટ નગરમાંથી નસાડી મૂક્યો. મારા ગુરુએ પચીસ તોલાનો સોનાનો ઢાળકો મારાથી છાનો રાખ્યો હતો. તેને મન હું જાણતો નથી, પણ મારી નજર તે ઉપર પડી હતી, ને તે ચોરવાનો લાગ હું જોતો હતો. નાસતી વેળાએ એ ઢાળકાને મારી કમરમાં બાંધી લાધો. નગરમાંથી નીકળી ઉતાવળી ચાલે હીંડ્યો. રસ્તા પર આવતાં ગામોમાં જવાની છાતી ચાલી નહિ. દસેક ગાઉ ઉપર નદી આવી ને સાંજ પડી. અહીં બેસી ખાવાનું જોડે લીધું હતું તે ખાધું ને પાણી પીને પોટલી માથા તળે મૂકી સૂતો. અંધારૂં થતાં કોઈએ મારા જમણા પગનો અંગૂઠો કરડ્યો તેથી હું ઝબકીને બેઠો. જેવો બેઠો તેવામાં બીજો આદમી મારી ગાંસડી લઈ નાઠો. હું તેની પાછળ દોડ્યો. કેટલેક છેટે તે બેઉએ એકઠા મળી મને કંદીપાક આપવા માંડ્યો. રૂથી ભરેલા ગદેલામાં જેમ ગોટીલા પડે તેમ ચરબીથી ભરેલા મારા વાંસામાં ધબાધબ મુક્કીઓ પડવા લાગી. બુમો પાડી કે ફડાફડ ગાલમાં તમાચા પડયા. મને લાગ્યું કે મારા બત્રીસે દાંત હમણાં નીકળી પડશે ને જીવ જશે. તે બન્ને સાહેબોની માફ માગી કરગરીને કહ્યું મને ના મારો હું પણ તમારી પેઠે ચોર છું, તમારી ટોળીમાં મને દાખલ કરી બચાવો. તેમણે મારી અરજ સાંભળી, ને હું તેમનામાં મળ્યો, મને તેઓ પોતાને ગામ તેડી ગયા. તે ગામમાં વસનારા સર્વે ચોર હોવાથી સરકારે તેને બાળી ઉજડ કર્યું. એ વેળા બે ધારાળા તથા બીજા કેટલાક પકડાયા; હું મુશ્કેલીથી છટકી બચ્યો. ત્યારપછી આ પ્રતાપી ટોળીમાં સામીલ થયો."

બાકીના બે ચોરોએ પોતાના હેવાલ કહ્યા. તેઓ બે ભાઈ હતા. બેની ઉંમર સરખી હતી. પરંતુ તેઓ જોડા નહતા. તેમનો બાપ થોડાક ગામનો ધણી હતો. ઠાકોર એક દિવસે બે નારી પરણ્યા. બન્ને નારને સીમંત જોડે આવ્યું, ને બેઉને એક ઘડીએ કુંવર સાંપડ્યા. એ દહાડે ઠાકોરના સંતાપનાં અને તાલુકાના દુર્ભાગ્યનાં બીજ રોપાયાં. આરંભમાં તો સર્વે ખુશ થયા. માગણોને દાન મળ્યાં, ગા-

મમાં તોરણ બંધાયાં, ઘેર ઘેર કંસાર રંધાયા, શિવાલયમાં મહાપૂજા થઈને દીપમાળ સળગી. કુંવરો મોટા થતા ગયા તેમ બેઉ ઠકરાળાં એક એકના કુંવરને મુઠ, અનુષ્ઠાન, ટુચકા, ને મેલી વિદ્યાના જોરથી મારી નંખાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. બન્ને ભાઈઓ કદી ભેગા બેસી જમે નહિ, ભેગા રમે નહિ, ને એક એકના શત્રુ હોય તેમ વર્તે. એવામાં ઠાકોરને ક્ષય રોગ થયો. ઘણાંએ ઓસડ કર્યાં, બાધા રાખી, માનતા માની, જોશીઓના કહેવા પ્રમાણે ગ્રહોને રાજી કરવાને દાન આપ્યાં તે લઈ બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ દીધા, પણ રોગ પાછો હઠયો નહિ. ઠાકોરના અંગમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડાં રહ્યાં. પોતાના મરણ કેડે બે કુંવરો લડી ખરાબ થશે એ અદાપે ઠાકોરનો કાળ વહેલો આણ્યો. મરણ પહેલાં તેણે બેઉને સરખે ભાગે તાલુકો વહેંચી આપ્યો. તેની આંખો મીંચાયા પછી થોડે માસે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે સીમાડાની તકરાર ઊઠી. પોતપોતાની હઠ બેઉ મૂકે નહિ, ને કોઈના સમજાવ્યા સમજે નહિ. પોતપોતાની નાનીસી ફોજ લઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એક એકનાં ગામ લૂંટે, ખેતરો ને ઘાસની ગંજીઓ બાળે, ને ઢોર વાળી જાય. એથી તાલુકો ઉજડ થવા લાગ્યો ને રૈયતે નાસવા માંડયું. આ વઢવાડની ખબર ઉપરી રાજાને થતાં તેના લશ્કરે આવી તાલુકો જપ્ત કર્યો ને બન્ને ભાઈઓને પકડી કેદ કર્યા. એક વરસ સુધી ભાંજઘડ ચાલ્યા પછી બેઉની પાસેથી દંડને પેટે એક એક ગામ લઈ તેમનો છુટકો કર્યો. હજી સાન નહિ આવ્યાથી ફરી લડવા લાગ્યા. પાસેના તાલુકાના ઠાકોરની કન્યાને પરણવાને બન્ને તૈયાર થયા. કન્યાના બાપે કોઈ ત્રીજા ઠાકોરને આપવાની ગોઠવણ કરી, તે જાણી બન્ને ભાઈઓ તેનાં ગામ લૂંટવા લાગ્યા. એકે ઓચિંતા જઈ કન્યા જે ગઢમાં ગઈ હતી તેને ઘેરી લીધો. બીજો તેની પાછળ જઈ યુદ્ધ માગવા લાગ્યો. લડાઈનું કારણ દૂર કરવાને બાપે કન્યાને વિષ દેવાનો મનસુબો કર્યો, પણ તે અમલમાં આવ્યાની પૂર્વે વહાર આવી પહોંચી. મહારાજની સેનાએ આવી તેમને ઝાલ્યા, ને તેમનાં બધાં ગામ કબજે કર્યાં. બેઉ ભાઈઓને જીવતાં સુધી કિલ્લામાં કેદ રાખવાનો ઠરાવ થયો. બંદીખાનામાં

તેમના ઉપર ઘણી સખ્તાઈ કરવામાં આવી તેથી બહુ કષ્ટ પામ્યા. ઘણુંએ રડયા ને પસ્તાયા. ખાવાને સૂકા રોટલા ને મીઠું ને પીવાને પાણી વિના બીજું કાંઈ મળે નહિ, પહેરવાનાં લુગડાં ફાટી ગયાં ને ચાથરે હાલ થયા. ફરવા હરવાની છૂટ મળે નહિ. સોમવારે એક વાર જમવાનું, અગિઆરસે જઈનું ખજુર મળે તેમાંથી લાવનાર અર્ધું ચોરે, ને શિવરાત્રીએ નકોરડો અપવાસ કરાવે. એથી દૂબળા થઈ કેદમાં કેટલાંક વર્ષ સડયા. જેને હાથેપગે સોનાનાં કડાં, સાંકળાં, કંઠે હીરાની કંઠીઓ ને મોતીના હાર હતા તેના અંગને ઢાંકવાને પૂરાં વસ્ત્ર ન રહ્યાં. જે દૂધ સાકર ને પકવાન જમતા તેને બાજરીના સૂકા રોટલા કે જુવારની ઘેંસ મળતી. જુવો કર્મનાં ફળ! એક ભાઈ મસ માંદો પડયો; ઉઠાય નહિ ને ખવાય નહિ. એ વાતની ખબર બીજાને પડવાથી તેણે તેની ચાકરી કરવાને ગઢવીની રજા માગી, તે પરથી બેઉને એક કોટડીમાં જોડે રહેવા દીધા. પહેલા મળ્યા ત્યારે એક એકને કોટે વળગી બેઉ રોયા, ને કુસંપને ગાળો ભાંડી. સંભાળથી માંદાને આરામ થયો. આ સંપથી ગઢવીએ ખુશ થઈ તેમના પર માયા દર્શાવી ને દોરી ઢીલી મૂકી. થોડા વખત પછી એ ગઢવીનું મરણ થયું ને તેને ઠેકાણે બીજો આવ્યો. એણે પ્રથમ સખ્તાઈ કરી પણ તે ઝાઝીવાર ટકી નહિ. તે આળસુ અને કાળજી વગરનો હતો. તેની ગફલતથી સંપીલા બંધુઓને નાસવાનો લાગ મળ્યો. તેમનાં ગામો પર એવો જાપતો હતો કે તેઓ પ્રવેશ કરી શકયા નહિ. પાછા પકડાય નહિ માટે આ વનમાં ભરાઈ તેઓ આ ટોળીમાં ભળ્યા. એ બે ભાઈઓ અમે છીએ. સ્વર્ગવાસી મહારાજા જયશિખરના કુંવરને રાજ મળે તો અમને અમારી ઠકરાત પાછી મળવાની આશા ખરી." વનરાજે નિસાસો મૂકયો.

खंड २जो.

नायकनी डोशी. सोनी अने संन्यासी. श्रीदेवीनुं पकडावुं.

બીજે દિવસે કઈ દિશાએ લૂટવા જવું તેનો વિચાર કરી સર્વે સૂવાની તૈયારી કરી. વનરાજની ઉદાસી હજી ફીટી નહતી, તેથી તેનું મન રંજન કરવાને તેને કોતરના બીજા ઓરડા દેખાડવાને તથા પેલી ડોશી જોડે ઓળખાણ કરાવવાને નાયક તેડી ગયો. હાથમાં દીવો લઈ પ્રથમ કોઠારમાં લઈ ગયો ને અન્નાદિક ખોરાક ભર્યો હતો તે દેખાડ્યો. તેની પાસેના ઓરડામાં મોટો જબરો પટારો હતો તે બતાવી કહે આમાં અમારૂં દ્રવ્ય છે. એની કુંચી મારી મા પાસે રહે છે; તે અહીં સૂવે છે. એમ વાતો કરે છે એટલે કોળીની જોડ ડોશી આવી. સૂતા પહેલાં ઘરની તપાસ કરવા તે બેઉ નીકળ્યાં હતાં. એની જોડે નાયક ને વનરાજ સામીલ થયા. જુદા જુદા ઓરડા બતાવી નાયક કહે આ ગુફામાં પાંડવ સંતાઈ રહ્યા હતા. આ કમાનો અને થાંભલા તેમના કરાવેલા છે. તેમના પછી એમાં કોણ રહ્યું હશે તેની મને ખબર નથી. અમે રહેવા આવ્યા ત્યારે એ ભોંયરૂં ખાલી ને ખડ માઠી હાલતમાં હતું. ઘણો ભાગ તો કચરાથી પૂરાઈ ગયો હતો. ચોમાસાનું પાણી ભરાય, ઝાડવાં ઊગે, ને જન જનાવરોથી ભરપૂર, તેથી એમાં પેસવાની હામ કોઈની ચાલે નહિ. અમારી ટોળી બંધાયા પછી અમે ધોરી માર્ગોમાં અને ગામડાંમાં એવો ત્રાસ પાડ્યો કે લોક ત્રાહે ત્રાહે કરવા લાગ્યા. અમે પુષ્કળ ધન ભેગું કર્યું; પણ તે સાચવી રાખવાને ગુપ્ત સ્થળ મળે નહિ. સરકારના સિપાઈ અમારી પાછળ ખાઈ પીને મંડ્યા ને ચારે તરફથી ઘેરવા લાગ્યા. જ્યાં એક રાત સૂઈએ ત્યાં બીજી રાત રહે-વાય નહિ. અમે પણ તેમને પૂરા પડીએ એવા ખરા. તોપણ જંપીને બેસાય નહિ. છેલ્લે અમને આ જગા જડી. એ બતાવનાર આ વિ-શ્વાસુ ઠાકરડો છે. ઘણી મહેનતે એને રહેવા જોગ ચોકખી કરી અમે લૂંટવા જઈએ ત્યારે એને સોંપીને જઈએ. લૂંટ મળે તેના સાત સરખા ભાગ કરી તેમાંથી એક એને આપીએ, એ હું લઉં,

ને એક એક બાકીના ચાર લે. આ ડોશી મારી મા થાય. એનો પ્રાણ હું છું. રેનપુરથી હું નાઠો ત્યારથી એણે લુણ તજ્યું. સાચી મા ને જુઠી મામાં કેટલો અંતર છે તે જુવો ! હું જીવું છું કે મુવો, મારૂં શું થયું તેની તેમણે ખબરે ના કાઢી. મને મળતાં સુધી આ મારી ખરી માની, મારી જનેતાની, આંખનાં આંસુ સુકાયાં નહિ. ગઢમાંથી કેવી ચતુરાઈથી નાઠી તે તો જુઓ. મારૂં પૂરૂં ચલણ હતું ત્યારે મેં એને હીરા મોતીના દાગીના આપ્યા હતા, તેમાંનો એક નરક લઈ જનાર ભંગીને આપ્યો, ને તેના માટલામાં બેઠી. ભંગીએ માટલું માથે મૂકયું, ને નિત્ય નરક લઈ જતો તેમ એને લઈ બહાર આવ્યો. માટલું પહોળા મોંનું હતું તોપણ તેમાં પેસવું બહુ કઠણ પડયું. ડોશી કહે ભાઈ એ મુશીબતની શી વાત કહૂં ! માટલામાં પૂરી માઉં નહિ તેથી જેમ તેમ કરીને સંકોચાઈ ને બેઠી. તે ઉપર તાવડી ઢાંકી હતી તેથી ગુંગળાઉં; વળી બીકથી થરથર ધ્રુજું, ને તેથી માટલું ધ્રુજે. ઢેડને હસવું આવે, પકડાવાની બીક લાગે, ને માથાનો ભાર સહેવાય નહિ. જો હાંલ્લું માથેથી પડે તો ફૂટે ને અમારા બેની ફજેતી ને મોત થાય. ગામના પાદર લગી તો એવી અવસ્થામાં આવ્યાં. અહીં ઢેડને ઠોકર વાગવાથી માથા પરનું માટલું ધબ લઈ ને નીચે પડયું. ખેતરોમાં કામ કરનારા લોક અચંબો પામી કહે મીઠાની કોઠીમાંથી બાણાસુરને ઘેર આખાબાઈ નીકળ્યાં તેમ આ પાદરે ઢેડના હાંલ્લામાંથી આ ડોશી નીકળી. એમ કહે ને હસે. હું તો ખૂબ કૂટાઈ. કૂટાઈ પણ અહીં રડવા બેસું તો મારી જાઉં, માટે તુરત ઊઠીને જંગલ ભણી નાઠી. નાસતાં નાસતાં રાત પડી અંધારૂં થયું, મારી નાખનારા પશુઓથી બચવાને ઝાડે ચડવા માંડયું. પણ જેવી ચડું છું તેવોજ તેના પોલાણમાં ભરાઈ બેઠેલા સાપે ફુંફાડો કર્યો. હું ત્યાંથી જીવ લઈ ને ભાગી. રાત ગાળવાનો ઠામ શોધું, પણ જ્યાં જાઉં ત્યાં ભય લાગે. વાઘ ને સાવજની ગર્જનાના ભણકારા પડે. મોટો અજગર વાટમાં પડયો હતો તે ઉપર પગ પડતાં ભડકીને દોડી, ને દોડતાં પડી ગઈ ને માથું ફૂટયું. જંગલમાં આખી રાત ભટકી. દી ઊગ્યો ત્યારે થાકીને બેઠી. ને ત્યાં

ઉંઘી ગઈ. ભર ઉંઘમાં હતી તેવામાં ચાર ચોરો આવ્યા. તેમાંના બે જણે મારા ટાંટીઆ ઝાલીને મને ઘસડી એક મોટી ચાદરમાં નાખી, ને મારી ગાંસડી બાંધી. મુવા પેટ બળ્યા કહે અલ્યા ભાયા આ ડોશીને આપણી જોડે લો, રાંધી ખવડાવવાને ખપ લાગશે. મેં કહ્યું પીટયા જો છેડશો તો ચારેના પ્રાણ લઈશ; હું કોલણ છું ને ચારેને પૂરી પડું એવી છું. એમ કહી ગાંસડીમાંથી ગાળો ભાંડી ને છૂટવાનું કર્યું. એક ચોર કહે એ રાંડને જરા હલકી કરો કે બકબક કરતી રહે. એટલે બીજાએ ચાદર ખસેડી કામઠાના ઝપાટા ચોડી મારી ચામડીને ચટાપટાવાળી કરી. મેં રડીને માફ માગી, ને તેમની હારે જવું કબુલ કર્યું. તેમને રાંધી જમાડું, ને તેમની જોડે ભટકું. એક દહાડે તેમણે એક સ્વારને મારી નાંખી તેનો ઘોડો આણ્યો. રાત્રે થાકયા પાકયા ટળ્યા ઊંઘતા હતા તેવારે એ ઘોડા ઉપર બેસી મેં ઘોડો દોડાવ્યો, ને વહાણું વાતાં પહેલાં ત્રણ ગાઉ નીકળી ગઈ. વગડામાંથી નીકળી વસ્તીમાં આવી, ને ગામે ગામ મારા આ દીકરાની ખોળ કરવા લાગી. ઘણા માસ રટણ કર્યું પણ ભાળ લાગી નહિ. અંતે ભરૂચમાં અમે મળ્યાં. માલ વેચવાને એ ત્યાં આવેલો ને હું પણ ત્યાં જઈ પહોંચેલી. વડા ચૌટામાં ભેગાં થયાં. નજરે નજર મળતાં વારને એણે મને ઓળખી ને મેં એને ઓળખ્યો." માદીકરાની ભેટ થયાની આ વાત સાંભળી વનરાજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, પણ તે ન જણાવતાં તેને માટે પાથરેલે ખાટલે જઈ સૂતો. ત્રીજે દીવસે લૂંટવા જવાનો વિચાર હતો પણ ગયા નહિ, અળસાઈ ગયા તે પર નાયકે કહેવત કહી કે 'માગન કુણુ આલસ કરે, તસ્કર જાય ન જાય, ચાકર બિચારા કયા કરે કે લૂણ પરાયા ખાય.' આપણે કોઈના નોકર નથી, કોઈના તાબેદાર નથી, ખુશીમાં આવે તો જઈએ.

કેટલેક દહાડે પાંચ લુટારા અને છઠ્ઠો વનરાજ ઘોડે ચડી કોતરને મથાળે આવ્યા. ડુંગરા, ખીણ, ટીંબા, ટેકરા, ને ઝાડીઓમાં થઈ નદી નાળાં ઓળંગી સવારના નીકળેલા પાછલે પોહોરે રાજમાર્ગની થડમાં આવી મોટાં ઝાડોને ઓથે સંતાઈને શિકારની વાટ

જોતા ઉભા. તેમને ઘણી વાર ખોટી થવું પડયું નહિ. એક આદમી સાસ ભર્યો ચાલ્યો જતો હતો. હાથમાં નાગી તરવાર સાથે છએ જણા તેને વિંટાઈ વળ્યા. આ ભયંકર દેખાવથી બીને થરથર કાંપતાં ભાગું તૂટું બોલતો તે કહે અલ્યા, ભાઈઓ મારી કને કાંઈ નથી. કેડે એક કંદોરો છે તે લો ને મને જવા દો. એક ચોરે કહ્યું, કહાડો એનું ધોતીઉં. એમ બોલી ધકકો માર્યો કે પેલો ગભરાએલો માણસ ઉંધો પડયો. તેનું પોતીઉં ને પેટ છૂટી ગયાં. પોતીઉં બગડયું, ને ઝાડાની સાથે સોનાનો ઢાળકો નીકળી પડયો. માણસના આંતરડામાંથી સોનું નીકળ્યું જોઈ લૂટારા અચંબો પામ્યા. સરીઆમ રસ્તા ઉપરથી ઉંચકી તેને વગડામાં લઈ ગયા તેથી પેલો આદમી વધારે ગાભરો થયો, ને તેને આખે અંગેથી પાણી છૂટવા લાગ્યું; ગભરાઈને તે બૂમો પાડવા લાગ્યો. એક ચોર કહે એના પેટમાં સોનું છે માટે પેટ ફાડી તે કાઢી લઈએ. બીજો તેને મ્હોંડે ડુચો દેવા લાગ્યો. તે માણસે જાણ્યું કે હવે મારૂં મોત આવ્યું છે; આ હરામખોરો મારો જીવ લેશે, માટે સાચી વાત કહીશ તો કદાપિ જીવતો છૂટીશ. હાથ જોડીને બોલ્યો કે અલ્યા ભાઈઓ મારૂં પેટ ચીરશો નહિ. મારે મ્હોંડે ડુચો ન દ્યો. હું ખરેખરૂં કહું છું તે સાંભળો. એથી તમને લાભ થશે. હું સોની છું. મને ઝાલવાને મારી પાછળ બાવો આવે છે. એ સંન્યાસી કિમીઆગર છે. એણે ભોળા માણસોને છેતરી મસ ધન એકઠું કર્યું છે. એ ધન એની લંગોટીમાં છે. ધુતવામાં હું તેનો સાથી અને ભાગીઓ થયો. મારા ભાગથી ન ધરાતાં એ છેતરનારને હું છેતરવા લાગ્યો. મારી સોડે ત્રાંબાનું સોનું થાય એવી જડબુટીઓ અને પારસમણી છે, એવું તદબીરથી સમજાવી લોકનું દ્રવ્ય એ સાધુ હરણ કરવા લાગ્યો. સ્વામીની પાસે લોભીઆ આવી બેસે, તેમને પ્રથમ પોતાની ગાંઠનું ખરચ કરી લાલચમાં નાંખી વિશ્વાસ બેસાડે, 'જ્યાં લોભીઆ વસે ત્યાં ધુતારા ભૂખે ન મરે.' બાવાને અનેક કપટ આવડે છે. સોનું ગાળી આપવામાં અને તેના હીરા લઈ આપવામાં હું મદદ કરતો. આજે સોનું ગાળતાં તે સામો બેઠેલો છતાં આ ઢાળકો હું ગળી ગયો. પણ તેને ઠેકાણે ત્રાંબું નાખતાં

તેણે મને પકડયો, ને લડાઈ થઈ. હું નાઠો પણ પાપે મને ઘેર્યો. ભાઈ સાહેબો મને જીવતો જવા દો. એ સંન્યાસી મારી કેડે પડયો છે તે હમણાં આવી પહોંચશે; તેની ઝોળી ને લંગોટીમાંથી તમને સારો માલ હાથ લાગશે. મારે એ જોગી જોડે માયા થએલી તેથી કશી વાત મારાથી તે છાની રાખે નહિ. રાત્રે વામમાર્ગની દીક્ષા સેવકોને આપે, ને દિવસે ગુરુ દત્તાત્રીનો અનુચર કહેવડાવે. લોભીઆ જોડ એકાંતમાં પારસમણીની વાતો કરે; વાંઝણીને છોકરાની અને ધણીની અણમાનીતીને વશીકરણની લાલચમાં નાંખે; વહેમીને ભિન્ન ભિન્ન દેવદેવીઓનાં અનુષ્ઠાન બતાવે, એમ બીજા અનેક ઢોંગ કરે. એવો એ વેશધારી સંન્યાસી છે. મારા ઉપર પૂરો ભરોસો રાખી સોના અને રત્ન સંબંધીનું કામ મને સોંપે, ને તેથી મારૂં કામ થાય. પણ હવે શા કામનું ? તમારાથી જીવતો છૂટીશ તો ભોગવીશ કેની ?

એક ચોર કહે અલ્યા સોની તારૂં નામ શું ? તું બડો વિશ્વાસઘાતી દેખું. તું ડર ના. એ જોગટો પકડાશે તો તને છોડીશું. સોની કહે વારૂ બાપજી, મને મારનાર ને જીવાડનાર તમેજ છો.

પોતે ગુજરાતનો રાજા નક્કી થવાનો છે એવું માની જુવાન વનરાજ આ સર્વ વાતો લક્ષ દઈ સાંભળે છે, ને પોતાના દિલમાં ગાંઠ બાંધે છે. લૂંટારૂ ટોળી સંન્યાસીની રાહ જોતી સોનીનું સુબોધકારી ભાષણ સાંભળે છે એવામાં તેને આવતો દીઠો. પોતાની હોંસ દેખાડવાને તથા પોતા પર ચોરોનો ભરોસો બેસાડવાને વનરાજ જોગી ઉપર પહેલો ધસ્યો. તેને અટકાવી કહે સ્વામી તમારી કને માલમતા છે તે મને આપી દો, ત્યાગીને એનો ખપ નથી. સંન્યાસી કહે " બેટા તું હજી કેવળ તરૂણાવસ્થામાં છે, હજી તો ઊગે છે. અત્યારમાં આ કર્મ કરવા શીદ માંડયાં છે ! તારી ક્રાંતિ પરથી તું રાજવંશી હોય એમ જણાય છે. તારે તો સાધુજન અને ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ થવું જોઈએ, તારો ધર્મ તો રક્ષણ કરવાનો છે. બચ્ચા, તું લૂંટારો કેમ થયો ? તારો આત્મા નરકે જશે; તું પાપના ખાડામાં

ન પડ; સરકારના હાથમાં પકડાઈશ તો માર્યો જઈશ, બેટા, " વન-રાજ કહે જોગટા બક બક કરતો રહે, ને તારી સોડે છે તે છાનો માનો આપી દે નહિતો તારૂં મોત આવ્યું છે; આ ઘડી તારો પ્રાણ જશે. તારો ઉપદેશ મને આ વેળા નથી જોઈતો, તારૂં દ્રવ્ય જોઈએ છે.' બાવાજી કહે બેટા હું વૈરાગી છું, હું સન્યાસી છું. મારી કને ધન કયાંથી ? ભિક્ષાન્ દેહ કહી ભોજન માગું છું, ને નમોનારાયણ કહે તેને આશીર્વાદ દઊં છું. ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી દ્રવ્ય રાખવાની મને શી જરૂર છે ! એમ કહેતો હતો. તેવામાં વનરાજના સાથીઓએ આવી તેને ઝાલ્યો. આ લાગ જોઈ સોની ત્યાંથી સટકી ગયો. એક ચોરે સંન્યાસીનો ટોટો ઝાલી થડ થડ લાપટો મારી તેને અકળાવ્યો. બીજાએ તેની ખાંધેથી ઝોળી કાઢી લીધી. ત્રીજાએ તેને પોતાની બાથમાં ઝાલ્યો, ને ચોથાએ તેની લંગોટી છોડીને તેમાંની કોથળી હરણ કરી. તેના હાથમાં દંડ હતો તે વનરાજે લઈ લીધો. તે પાછો આપવાને જોગીએ બહુ કાલાવાલા કર્યા, પણ વનરાજે આપ્યો નહિ. એ લૂંટ લઈ પાછા સ્વાર થયા ને સર્વે વગડામાં જતા રહ્યા. સંન્યાસી રોતો કકળતો માથાં કૂટતો, લૂંટારાને ગાળો દેતો, ને સોનીને શાપતો પાછો ફર્યો.

વખતે એક બે રાત ભરાઈ રહેવાની ગુપ્ત જગા દૂરના ડુંગરામાં હતી ત્યાં જઈ ચોરોએ લૂંટેલો માલ તપાસ્યો. ઝોળીમાંથી તો ધાર્યા પ્રમાણે નીકળ્યું નહિ. જડીબુટ્ટી ને માત્રાની દાબડીઓ, દેવીનો જંત્ર, ગાંજાનું પડીકું ને ચલમ, લોઢાનું કડું, થોડું ત્રાંબાનાણું, મદિરા-ભરેલી બે :સીસીઓ, અંગુછો, સારી ને બે કોર વગરનાં ભગવાં ધોતીઆં તેમાં હતાં. લંગોટીમાંથી લીધેલી સાંકડી ને લાંબી થેલીમાં સોનૈયા ભર્યા હતા, પણ તેથી વધારે મતા લાકડીમાંથી હાથ લાગી. તે પોલી હતી. તેને ભાંગી તો તેમાંથી ભારે મૂલનાં મણી, પાના-દિક રત્નો નીકળ્યાં. એ જોઈ ચોરોએ વનરાજને ઘણી સાબાશી દીધી. નાયક કહે બાવાની લાકડીમાં ધન હશે એ અમારા ધાર-વામાં ન હતું; અમે એ લેત નહિ. હજારો દા..નો માલ ઠાકોર તમે હતા તો મળ્યો. એ ઠગારાને તમે ઠીક મળ્યા અમને છેતરી જાત.

વનરાજ કહે 'એણે ઘણાને ધૂતી આ ધન ભેગું કર્યું હતું, એને લૂંટયો એમાં ઝાઝો અન્યાય થયો કહેવાય નહિ. વાણીઓ સાંચે પળી પળી ને રામ લડાવે કુપ્પા' તેવું થયું છે. ઘી વેચનાર વાણીઓ ઘરાકને ઘી આપે તેમાંથી પળી પળી ચોરી એકઠું કરે છે. એ ચોરેલા ઘીથી ગાડવો ભર્યો એટલે અથડાવાથી ફૂટયો ને સઘળું ઘી કાદવમાં ઢળ્યું. તેમ આ સંન્યાસીને ઠીક સજા થઈ. સોનીએ લુચ્ચો છે. એની ખબર પણ લેવી જોઈએ. નાયક કહે 'લાગ આવે તેને વેર મળવા જઈશું. આજ તો થાકયા છીએ તેથી અહીં મુકામ કરીશું.'

સોની અને સંન્યાસી થાણામાં જઈ ફોજદારને જાહેર કરે ને તે પરથી સરકારના સ્વાર ખોળ કરવા નીકળે એવી ધાસ્તી લાગવાથી આ ચોરની ટોળી પાછલી રાત્રે ઉપડી દેશના બીજા ભાગમાં ગઈ. બપોરે રોટલા કરી ખાવાને એક તળાવ કને ઉતર્યા. વડના વૃક્ષની શીતળ છાયા તળે ઘોડા છોડી દાણો ચડાવ્યો ને ઘાસ કાપી લાવી નાખી એક પહોરમાં પરવારીને બેઠા વાતો કરે છે, તેવામાં દૂરથી આવતો ઘૂઘરમાળનો રણકો નાયકને કાને પડયો. ઝટ ઉઠી ઝાડે ચઢી જોયું તો બસ છેટે તેણે એક પાલખી, એક વહેલ, કેટલાંક ઊંટ, ઘોડાં, અને પાળા આવતાં દીઠાં. તે હરખાઈને બોલ્યો અલ્યા જુવાનો સારો લાગ છે: ઉઠો તૈયાર થાઓ, આદમી આપણાથી વધારે છે પણ વાણીઆ જણાય છે એટલે ચિંતા નહિ. આ ઠાકો-રનાં પગમાં સેહેસ ખરાં એમ કહી હેઠે ઉતર્યો. ઝટપટ સજ થઈ ઘોડા ઉપર સામાન માંડી ચોર ઉભા. નાયક કહે ભાયા પથરા વીણી એકેકું પોટલું સોડે રાખો, કામ આવશે. પથરા શા વાસ્તે રખાવે છે તે વનરાજથી સમજાયું નહિ, તોપણ તેણે નાયકના હુકમ પ્રમાણે ખોળામાં પથરા ભર્યા. ટોળીને લઈ નાયક પેલા માણસોને આવવાના રસ્તાની જમણી બાજુએ કેટલેક અંતરે ઉભો રહ્યો. એમને જોઈ વાણીઆ ચેત્યા કે આ વાટપાડુ લૂંટારા છે. ધોતીઆં ઢીલાં થઈ ગયાં ને બિચારા હાંફવા ને ગભરાવા લાગ્યા. થોડી હિં-મત લાવી એક જુવાન વાણીઓ કહે એ સાળા શું કરનાર છે, આપણી હારે સિપાઈઓ છે તે એ લુચ્ચાઓને વાઢી નાંખશે, અલ્યા

ઠાકોરો ભાગશો નહિ, લડજો; એ ચોરના તમારી આગળ ભાર શા છે! એક રખવાળ કહે શેઠજી ડરશો મા, અમારી દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તમારો વાળ પણ વાંકો થવા નહિ દઈએ. જુવાન વાણીઓ કહે ઠાકોર મને પણ જરા લડવાનો શોખ છે, પણ શું કરૂં હથીઆર ન મળે. રખવાળ કહે એમ કે, તો લો આ ભાલો ઝાલો ને આવો અમારી જોડે હીંડો. આ સાંભળી તે વાણીઆનો ડોસો કહે અલ્યા બેસને, જાણી તારી જુવામરદી!"

એમ વાતો કરે છે તેવામાં ધબાધબ પથરા ઉપર પથરા વહેલના ઘુમટને અથડાવા લાગ્યા. બિચારા વાણીઆભાઈનાં ધોતીઆં છુટી ગયાં. એક ઢેફું પાલખી ઉચકનારા ભોઈમાંના એકના લલાટે એવા જોરથી વાગ્યું કે તમર ખાઈને તે નીચે પડયો. એમ થતાં બીજા ભોઈ પાલખી મૂકી નાસી ગયા, પણ રખવાળો પાલખીની આગળ આવી ઉભા, ને તીરો ફેંકવા મંડયા. એક ચોરનું કપાળ તીરથી ફૂટયું ને તે મુવો. તેને પડતો મેલી બાકીના ધસી આવ્યા. રખવાળના ઉપરીનું માથું વઢાયું કે બાકીના નાઠા. તેમની જોડે ઊંટે અને ઘોડે બેઠેલા આદમી નાઠા. વહેલમાં બેઠેલા વાણીઆ તો ત્યાર પહેલાં પલાયન કરી ગયા હતા. પાલખીમાં મૂર્છિત પડેલી જુવાન સ્ત્રી અને ચોરો વિના બીજું માણસ હવે ત્યાં રહ્યું નહિ. નાયક પાલખીની પાસે જઈ ઉભો, ને નારીની સુંદર કાંતિ જોઈ મોહ પામ્યો. બાઈને અંગે હીરાના હાર, મોતીની માળા, જડાવ કડાં, વગેરે મસ ઝવેર હતું ને જોડે સુનૈયાંની કોથળી હતી. વનરાજે વહેલ તપાસી પણ તેમાંથી કાંઈ જડયું નહિ. બાઈને જાગૃત કરવાને ચોરો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તળાવે જઈ વનરાજે પાણી આણ્યું, ને તેના મુખ ઉપર છાંટયું તથા વા નાંખ્યો તેથી આંખ ઉઘાડી તે બેઠી થઈ. ચોરોને જોઈ પાછી અચેત થઈ પડી. નાયક કહે હવે અહીં ખોટી થવું નહિ. એજ અવસ્થામાં એ બાઈને હું મારા ઘોડા પર બેસાડી લઈશ. આપણે મુકામે એ સાજી થશે. પેલા ધોરી બળદ ભારે મૂલના છે તે છોડી જોડે લો, ને પાલખી તથા વહેલને સળગાવી દો. તેના ધારાળા સાથીઓએ તેમ કર્યું.

ત્યાંથી તેઓ પોતાના મુકામ ભણી ચાલ્યા. બે દિવસ વગડાની વાટે ચાલી ત્રીજે દહાડે વહાણે વાયે તેઓ પોતાના ભોંયરામાં પેઠા. એ વખત સુધી પેલી સ્ત્રીએ મ્હોમાં અન્ન કે જળ મૂક્યું નહિ, ને રડતી રહી નહિ. તેનું મન શાંત કરવાને ચોરોએ બહુ સમજાવી, પણ તેમનું બોલવું જરાએ કાને ધર્યું નહિ. હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! હે ભગવાન! એ વિના બીજા શબ્દો બોલતી નહિ, ને પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો લાગ શોધતી. કોઇની સામે નજર ન કરે, મીઠાં વચનથી કે ધમકીથી ડગે નહિ. ભોંયરામાં ઉતરતાં વારને મોટી ચીસ પાડી નીચે ઢળી. દાંત બંધાઈ ગયા ને ડોળા ઉંચે ચડયા. ચોરોએ વહેલી વહેલી તેને ખાટલા ઉપર સુવાડીને મો ઉપર પાણી છાંટી વા નાંખ્યો. હવે તે જીવશે નહિ એમ તેમને ભાસ્યું. નાયકની ડોશી કહે હવે તમે સૌ એનાથી દૂર રહો; એને છેડશો નહિ. એ પોતાની મેળે ચેતનમાં આવશે ત્યારે હું એનું મન સમાધાન કરીશ. વનરાજ વિના બીજા ખસી ગયા. તેને બાઈ ઉપર બહુ દયા આવી, ઘડી એએક ડોશી ને તે તેની પાસે બેઠાં. ચૂલા ઉપર દાળ દાઝયાની ગંધ આવ્યાથી ડોશી રસોડામાં ગઈ તેવામાં પેલી સ્ત્રીને ભાન આવ્યું. વનરાજે તેને એકાંતમાં જોઈ સમજાવી કે હું તને તારે ઘેર આબરૂસર પહોંચતી કરીશ; હું પણ તારી પેઠે પકડાએલો છું. સ્ત્રીએ એટલી વાત સાંભળી નિશ્વાસ મૂક્યો. વનરાજે કહ્યું હું મારી છાની વાત વગ મળે કહીશ, પણ હાલ તારે આત્મહત્યા કરવી નહિ. માંદી રહ્યાનું બાનું કાઢજે, પણ થોડું જમજે ખરી. એમ તેને કહે છે એટલે ડોશી પાછી આવી. તેણે આસનાવાસના કરી પાણી પાયું ને બેઠી કરી. સ્ત્રી કહે મને ટાઢ વાય છે માટે ઓરાડો. ડોશી કહે તો તો ઠીક બાઈ હમણાં તમે સૂઈ રહો, જમવા વખત ઉઠાડીશ. શોકથી તને ભૂખ પૂરી લાગે નહિ, ને રૂચિ વિના થોડું જમે તેથી બાઈ નબળી પડી ગઈ, ને ખરેખરી માંદી પડી.

કેટલેક દહાડે ચોરોએ લૂંટમાં આણેલા ધોરી બળદની જોડને તથા હીરાને વેચવા જવાનો મનસુબો કર્યો, ને ડોશીએ તેમને ચાર દિવસનું ભાથું કરી આપ્યું. કાંઈ યુક્તિથી એની જોડે ન જતાં પા-

છળ રહેવાની ધારણા કરી વનરાજે નીકળતી વેળાએ એકાએક માંદો થયાનો ઢોંગ કર્યો. સર્વે સજ થઈ ઘોડે ચડે છે તેવામાં તેણે દુખિયારે મુખે નાયકને કહ્યું કે મારા પેટમાં કકળી આવ્યું છે, હું ખરચુ જઈ આવું એમ કહી કપડાં ઉતાર્યાં. જતાં જતાં ધબ લઈને પડી ગયો, ને મોઢેથી ફૂંફાડા મારવા લાગ્યો. ચોરો પાસે આવી ખમા ખમા બોલ્યા. એક કહે એની છાતીએ કરમનો ફુચારો આવ્યો છે; બીજો કહે વાનો ગોળો હોય. ડોશીએ હીંગ ગળાવી, મરી પાયાં, ને કાચકાં ફુકાવ્યાં, વનરાજને ફેર પડ્યો નહિ. ડોશી કહે એને ડામો. પેટે ત્રણ આંકા પાડીશ કે આ ઘડી સાજો થશે. એમ કહી તવેથો તપાવવા ગઈ. વનરાજે જોયું કે આ તો કમ્બખ્તી મળી. પેટે ડામ દે તો કેમ ખમાય! ડોશી પાછી આવી તે પહેલાં બેઠો થયો ને ધ્રૂજવા લાગ્યો. નાયકને કહે હવે દરદ ઓછું થયું. માજીને કહો કે મને ડામે નહિ, આમ મને કોઈ કોઈવાર થાય છે ને એક બે દહાડે મટી જાય છે. મને તાવ ભરાશે એવું લાગે છે, મને ગોદડું ઓઢીને સુવા દો. નાયકે ડોશીને પાછી બોલાવી ને વનરાજને ખાટલે સુવાડી ગોદડું ઓઢાડ્યું. ડોશી કહે એને અહીં રહેવા દો, બળદ વેચવા છે તેમાં એનું શું કામ છે? નાયકે પૂછ્યું કેમ ઠાકોર, અમે જઈએ? વનરાજે દાંત કકડાવતાં કહ્યું હી હી હા ઠીક છે? પાછલી રાત્રે ચાર ચોર ને તેમનો કોળી ચાકર ભોંયરા બહાર નીકળ્યા. પછી તેમના ઓરડા વાસી તાળું અટકાવી કુંચીનો ઝુમખો કેડે ખોશી ડોશી વનરાજ પાસે આવી બેઠી. વનરાજ કહે માજી હવે ટાઢ ઓછી થવા આવી છે, તમને ભાગ્યું કરતાં આખી રાતનો ઉજાગરો થયો છે ને વળી થાક્યાં હશો માટે જાઓ સુઈ જાઓ, બે ઘડી ઊંઘો. ચાર ઘડી હું નિરાંતે સુઈશ એટલે મને મટશે. ડોશી કહે તો ઠીક દીકરા.

ડોશીની આંખો મળી ને તે ઘોરવા લાગી એટલે વનરાજ ઊઠી પેલી બાઈની પાસે ગયો. તેને મસ ધીરજ આપી, પોતાનો હેવાલ ટુંકામાં કહ્યો ને તેની જોડે નાસવાનો મનસુબો કર્યો. બાઈ કહે મારૂં નામ શ્રીદેવી છે, હું તમારો ઉપકાર કદી ભૂલીશ નહિ. મારા પિતા તથા સસરા મોટા લક્ષ્મીવંતા છે. તેઓ તમને ન્યાલ કરશે. મને થોડે

બેસતાં આવડતું નથી. દોડી જવા જેટલું મારામાં બળ નથી. હું તો નાસતાં પકડાઈ જઈશ. વનરાજ કહે બેન તમે ચિંતા ના કરો, હું તમને મારા ઘોડા ઉપર બેસાડીને લઈ જઈશ. આ આફતમાં એમ કર્યા વિના છુટકો નથી. મને તમારો ભાઈ ગણજો ને મનમાં કાંઈ બીક રાખશો નહિ. શ્રીદેવી કહે ભાઈ મારી લાજ તમારે હાથ છે. મારૂં પતિવ્રત ભંગ ન થાય એમ બચાવશો તો જીવીશ. આ પીટયા ચોરના ઘરમાં સાવકારની દીકરીથી ના રહેવાય. હું તો આત્મઘાત કરીશ. મારૂં ઘર શ્રીમાલપુરમાં છે ત્યાં મને પહોંચાડો.

નાયકની ડોશીને પૂર ઊંઘમાં જોઈ વનરાજે તેના હાથપગ બાંધી તેની કેડેથી કૂંચીઓ કાઢી લીધી. વનરાજે બાંધવા માંડી તેવી જાગી ને ઊઠવાનું કર્યું. શ્રીદેવીએ તેના પગ ઝાલી રાખ્યા. ડોશી તો ગાળો ભાંડે, પછાડા મારે ને ડાક્રાં ભરવા જાય. વનરાજ કહે રંડી તારા મોંઢામાં દાંત નથી, તું કેમ કરડી શકીશ, શ્રીદેવીના હાથમાંથી પગ છોડાવી ડોશીએ તેને લાત મારી આઘી ઉડાવી; પણ વનરાજ જોડે તેનું ચાલ્યું નહિ. ઊંધી નાંખી પાછળથી તેના હાથ બાંધ્યા ને ખાટલાની ઈસ સાથે તેના પગ સીકડયા. ડોશી મોટા બરાડા પાડે ને બેઉને ગાળો દે. વનરાજે પટારો ઉઘાડી સોનૈયા તથા દાગીના હતા તે લીધા, ને શ્રીદેવીએ ખાવા નાની પોટલી બાંધી. વનરાજે બહારનું બારણું ઉઘાડી પોતાનો ઘોડો બહાર કહાડયો, અને તે ઉપર શ્રીદેવીને પ્રથમ બેસાડી તેની આગળ પોતે બેઠો. જે દિશામાં ચોરનાં પગલાં જતાં જણાયાં તેની સામી દિશાએ અશ્વ હાંકયો. ચોથે દહાડે તેઓ વનોડ પહોંચ્યા.

खंड ३जो.

मादीकरानुं मळवुं. वनराजनुं मामा जोडे केद पकडावुं. अणहील भरवाड.

વનરાજ ચોરોમાં હતો તે વારે એની મા રૂપસુંદરી દોહેલા દિન ગાળતી. જેમ પાણી વિના માછલું તરફડે તેમ પુત્ર વિજોગથી રાજમાતા ટળવળે. પતિવિરહજ્વરે તેને ડંશી હતી તેની વેદનામાંથી જરાતરા મુક્ત કરનાર પ્રાણપ્રિય, રે પ્રાણથી વધારે વહાલો, કુંવર ખોવાયો ત્યારથી રાણીના જીવને ચેન પડે નહિ, અન્ન ભાવે નહિ, ને નિદ્રા આવે નહિ. વનરાજ ગયો ત્યારથી તેણે ચોટલો ઓળ્યો નહતો, પાનસોપારી ખાધાં નહતાં; દૂધ અને ગળપણ તજ્યાં હતાં. રડ રડ કર્યા કરે ને કહે "ઓ મારા લાડકવાયા કુંવર! મારા લાડકવાયા કુંવર! મારા વહાલા તન! રે બેટા વનુડા! તું તારી માડીને મૂકી ક્યાં ગયો! રે ભગવાન મારા દુઃખનો પાર કેમ નથી આણતો! મારા અપરાધ ક્ષમા કરી પુત્રવિજોગની પીડા ટાળો. રે ગુજરાતના ધણી, મારા પ્રાણ વનુભા! તને મારા વિના કેમ ગમે છે! તારા વિના ગુર્જર લોકને પરદેશી ઝુંસરીથી કોણ છોડાવશે! પરદેશી નાથ કોણ કાપશે! પરદેશી જુલમથી કોણ મુક્ત કરશે! તું ક્યાં સંતાઈ ગયો! મારૂં હેત પારખવાને મશ્કરીમાં ક્યાંઈ ભરાઈ બેઠો હોય તો નીકળી આવ દીકરા. આટલું બધું હાસ્ય ના હોય બાપુ. કુંવર તારી માનો જીવ તારા વિના જાય છે. બાપુ મને હવે બા બા કહી કોણ બોલાવશે! હવે હું કોને બચ્ચા કરીશ! લાડતો લાડતો ઘરમાં આવી મને માડી કોણ કહેશે! હવે મને વહેમા અને બીકણ કહી કોણ ચીડવશે! જેમ ઘી વગરનો લૂખો કંસાર છે, તેમ પુત્ર વિનાનો સુનો સંસાર છે. જેમ લવણ વિના ફીકી દાળ, તેમ પુત્ર વિના સકળ સંસાર! મારૂં કાળજું કોરાઈ જાય છે રે પ્રભુ! ઓ કોડીલા કુંવર! ઓ મારા વનુડા! આ તારા ભમરડા હવે કોણ ફેરવશે, તારે લખોટે કોણ રમશે બેટા! તારાં પુસ્તક કોણ વાંચશે બાપુ! તારા વિના તારા ભાઈબંધ દડાગેડી, મૂળીદંડા (ગલ્લીદંડા) અને ખોખું (ચક્ર

બીલોડીઆ) રમશે, તે જોઈ મારી છાતી ફાટી જશે, માટે મારા ઉપર દયા લાવી, હે વનુભા ! તું હવે પાછો આવ. કરુણાસાગર પ્રભુ એવા કૃપણ કેમ થઈ ગયા ! તમારી દયાના ભંડાર કેમ વાસી દીધા ! મને થોડી દયા આપશો તેથી તમને ખોટ જવાની નથી, તમારી દયા અખૂટ છે તેમાંથી થોડી આપો મહારાજ ! જો મને આમ દમવી હતી તો પુત્ર શાને દીધો ! મને વાંઝણી રાખી હોત તો હું ક્યારની-એ મારા સ્વામીની ચિતામાં તેના શબ જોડે બળી સ્વર્ગે ગઈ હોત. પણ મહેર કરી કુંવર આપ્યો છે માટે તેને ખેમકુશળ રાખજો. રે ભગવાન ! ગુજરાત ઉપર દયા કરો !!" એમ રૂદન કરે ને પ્રભુ અને પુત્ર વિના બીજી વાત કાંઈ સંભારે નહિ. વખતે તેનું હૈયું એટલું ભરાઈ આવે કે આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી જાય ને બોલાય નહિ. "ઊઠે બેસે ને અવની પડે; જેમ જળ વિના તલપે મીન," દેહનું ભાન પણ એવી વેળાએ પૂરૂં રહે નહિ.

વનરાજના ખોવાઈ ગયાની ખબર સુરપાળને થતાં તે પોતાની બેન પાસે આવ્યો. ગામે ગામ અને વગડામાં ખોળ કરવાને આદમી મોકલ્યાં હતાં તે નાઉમેદ થઈ પાછાં આવ્યાં, ને સુરપાળની સબુરી ડગમગવા લાગી. પરંતુ તે ન જણાવતાં બહારથી ધીરજ દેખાડી પુરાણની કથાઓમાંથી રાજકુમારો ખોવાઈ ગએલા અને અંતે જડેલા તેનાં દૃષ્ટાંતો આપી બેનને હિંમત આપે. સરકારી કેદખાના-ઓના દારોગાને ફોડી વાણીઆઓએ કારાગૃહોમાં તપાસ કરી, અને બાલરાજાએ પહાડો અને જંગલો ખોળાવ્યાં, પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. શીલગુણસુરી નિરાશ થયા; સુરપાળનું મુખ ફીકુ પડ્યું; અને રૂપસુંદરી તો એટલી સુકાઈ ગઈ અને આહારમાં ઉતરી ગઈ કે તેનામાં ચાલવાનું કૌવત રહ્યું નહિ, ને થોડા કાળમાં મરશે એવી ધાસ્તી લાગી. એવામાં એકાએક વનરાજનાં દર્શન થયાં. કુંવરને દેખી મા ગાંડાની પેઠે ધાઈ. પુત્રને બે હાથે વળગીને રડી. થોડીવાર તેનાથી બોલાયું નહિ. વછૂટા પડેલા વાછરડાને મળતાં વારને ગાય જેમ ચાટવા મંડી જાય છે તેમ રાણીએ કુંવરને માથે હાથ ફેરવી પંપાળ્યો. કેટલીક વાર લગી તેની સામું જોઈ રહી. મનમાં વિચારે

કે આ સ્વપ્નું છે કે ખરેખરૂં છે. વનરાજને છાતી સાથે ચાંપતાંને વાર તેનાં સ્તનમાંથી દૂધ ટપકવા લાગ્યું. વાત્સલ્યભાવે કરીને તેનું મુખારવિંદ તેજસ્વી થઈ તેના ડોળા પ્રકાસ્યા. ઉલ્લાસથી તેની નાડીઓમાં લોહી એટલી ઝડપથી ઠેકડા ભરવા લાગ્યું કે તેમાંની કોઈ ફાટશે એવો ડર લાગ્યો. ઠંડું પાણી પાઈ માને ટાઢી પાડીને વનરાજ મામાને ભેટયો, અને સુરીને પગે લાગ્યો.

આ હૃદયભેદક મેળાવડો જોઈ, શ્રીદેવીને પોતાનાં માબાપ અને ભાંડુ સાંભરી આવ્યાં. છેડામાં મ્હોં ઘાલી તે રોવા લાગી. રૂપસુંદરીએ કુંવરને પૂછ્યું કે આ કન્યા કયા રાજાની કુંવરી થાય? એનું હરણ તમે બળાત્કારે એની મરજી વિના કર્યું છે, કે ગાંધર્વ વિવાહ કરી રાજીખુશીથી એ તારી જોડે આવી છે? સુરપાળ કહે જેમ હોય તેમ, પણ ભાણાભાઈ એ સાસરવાસો તો ભારે લાવી દેખાય છે. વનરાજે ઉત્તર આપ્યો કે એને મારી ધર્મની બેન કરીને લાવ્યો છું. એને બાપડીને ચંડાળ ચોરોએ ઝાલી હતી, અને મનેએ ઝાલ્યો હતો. અમે ત્યાંથી નાસી આવ્યાં છીએ. એ પરણેલી પતિવ્રતા નારી શ્રીમાલપુરના નગરશેઠની દીકરી છે. એને ઘેર પહોંચાડવી જોઈએ. જે જે માલ એનો છે તેમાંથી આપણે એક કોડીનો પણ રાખવો નથી. આ સાંભળી સર્વ બહુ હરખાયાં. વનરાજે પોતા પર અને શ્રીદેવી ઉપર વીતેલો હેવાલ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો. શીળગુણસુરી બાઈના બાપને ઓળખતો હતો, તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવી આસનાવાસના કરી ધીરજ આપી. રૂપસુંદરી કહે પુત્રવિજોગથી જે અવસ્થામાં હું હતી તેવી એની મા હશે માટે એને વહેલી ત્યાં પહોંચતી કરો. સુરી કહે કાલ પરમ સારો સાથ શોધી તેમ કરીશું. શ્રીદેવીને સુભાગ્યે એવું બન્યું કે કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થ સહકુટુંબ બીજે દહાડે તેજ નગર જવા નીકળ્યો. તેની જોડે ચાર શૂરા ચાવડા આપી તેને વિદાય કરી.

માદીકરાની ભેટ થયા પછી કેટલાક દિવસ મિત્રોને મળવામાં, અને વનરાજ પેલા ચોરોની વાત કહેતો તે સાંભળવામાં ગયા. ચો-

રોનાં લક્ષણ અને કર્મ, સોની અને સાધુની વાત, શ્રીદેવીની વલે; પોતે ભોગવેલી પીડા તથા ભય, ચોરોની હારે રહી કરેલાં સાહસ, પંડે માંદા થવાનો ઢોંગ, ચોરો બળદ વેચવા ગયા પછી ડોશીને બાંધીને ચોરે ચોરેલો માલ લઈ નાસવું, વગેરેનું બ્યાન વનરાજ એવું મીલાવીને કરતો કે ખૂબ રસ પડે. તે સાંભળતાં વખતે રૂપસુંદરીનું મુખ મલકાતું, ને વખતે તેનાં ચક્ષુમાં નીર ભરાતું. કેટલોક કાળ વીત્યો ને રાણીનું અંગ પાછું ઠેકાણે આવ્યું. ત્યારપછી સુરપાળે અને શીળગુણસુરીએ મનસુબો કરી તેને સમજાવી તેના મનમાં ઉતાર્યું કે હવે વનરાજને વનોડમાં રાખવામાં ધાસ્તી છે. તેણે મામા જોડે ગીરનારાદિ ડુંગરોમાં ગુપ્ત રહી શત્રુને પીડવા. વનરાજને પણ તેમ કરવાની ખુશી હતી. ઝટપટે તેણે નીકળવાની તૈયારી કરાવી. પરાક્રમ કરવાને તે એક પગે થઈ રહ્યો હતો.

નીકળવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે રૂપસુંદરીનું મન વ્યાકુળ થયું. છૂટાં પડતી વેળા વનરાજ તેને પગે લાગ્યો, ને તેણે ગદગદ કંઠે આશીર્વાદ દીધા. એટલી વાર લગી તો તે આંસુને અટકાવી રાખી. પણ જ્યારે વનુભાએ "બા જાઉં છું" કહ્યું તે વારે નેત્રજળ ખાળ્યું રહ્યું નહિ. માને રડતી જોઈ વનરાજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે બોલ્યો બા તું શાંત થા. મારા સમ જો માડી તું રડ, રૂપસુંદરી કહે બાપુ તું સમ ના ખા, હું નહિ રોઉં, પણ મને તારા વિના કેમ ગમશે ? બારવટાના શ્રમ તારાથી કેમ સહેવાશે, મારા સકુમાર તન ! જંગલની ટાઢ, જંગલનો તડકો, ને જંગલના વરસાદ તારાથી કેમ વઠાશે બાપુ ! સુરપાળ ભણી જોઈ કહે ભાઈ તમે કુંવરનું જતન કરશો એ મને નક્કી છે, પણ મને એકલી મૂકશો ? વનરાજ કહે "બા તું શાણી થઈ આમ આક્રંદ કેમ કરે છે ! માડી તારે શાંત મન રાખવું જોઈએ, હિંમત રાખવી જોઈએ. તું રજપૂતાણી છે. તું ગંભીર થા ને વિચાર કર કે સિંહના બાળકને કોતરમાં ભરાઈ રહેવું કેમ ગમે ? તું જાણે છે કે રાણીજાયા રણ ચડે. હું તારી પાસે ભરાઈ રહીશ તો મારા પિતાનું રાજ્યાસન કેમ કરીને મેળવી શકીશ ? વાણીઆનો દીકરો વેપારવણજ કરવાને દેશાવર ભોગવે, બ્રાહ્મણ વિદ્યા-

અભ્યાસ કરવાને પરગામ રહે, ને રાજપુત્રો દેશવિદેશ ફરી પરાક્રમ કરે. માવડીમુઆ છોકરા શા કામના! માની પાસેથી ખસે નહિ, બાયડીઓમાં બેસી રહે, ઘરને ગામ છોડી કદી જાય નહિ તે પુરુષ ન કહેવાય. તેઓના વિચાર સુધરે નહિ. તેઓમાં હિંમત આવે નહિ. તેઓ મોટાં કામ કરી શકવાના નહિ, તેઓ પોતાના બાપદાદાનાં નામ બોળે છે. એવાને તો ઘાઘરા, કાંચળી, ને ચૂડા પહેરાવવા જોઈએ. મર્દનો વેશ તેમને શોભે નહિ. માની સોડમાં ભરાઈ રહેવાથી કોઈ માણસમાં પુરુષાર્થ આવતું નથી, ને સદા સ્ત્રીઓમાં ભરાઈ રહેવાથી પુરુષાર્થ જાય છે. મારું રક્ષણ કરનાર મારા મામા છે તો પછી મા તું શાને ડરે છે! શોક કેમ કરે છે! હું ક્ષત્રીનો સુત છું." કુંવરના આ સુબોધ વચનથી રૂપસુંદરીનું મન ટાઢું પડ્યું ને તે બોલી "જઈ આવો કુંવર, ક્ષેમ કુશળ રહેજો; પ્રભુ તમારૂં રક્ષણ કરે." સુરપાળને કહ્યું "ભાઈ ભાણેજનું જીવની પેઠે જતન કરજો." શીળગુણસુરીએ ઇશારત કરી કે વનરાજ મા પાસેથી ખસી તુરત ઘોડે ચડ્યો ને સર્વેએ ઘોડા દોડાવી મૂકયા. ઝટવારમાં દૃષ્ટિમર્યાદાની પેલી મેર તેઓ જતા રહ્યા. વળાવવા આવેલા સર્વેને રાજમાતાનું દયામણું મુખ જોઈ શોક થયો. સુરીએ અપાસરે જઈ સદુપદેશ કરી તેનો ક્લેશ ઓછો કર્યો.

માર્ગમાં શ્રીમાલપુર આવ્યું. જે લૂંટારા લોકે વનરાજને ઝાલ્યો હતો અને તેમની જોડે તે લૂંટવા નીકળ્યો હતો તેમનાં માથાં ભાલામાં ખોસેલાં ત્યાંની ભાગોળે તેણે દીઠાં. એ દેખાવ જોઈ પ્રથમ તે ચમકયો, પણ તુરત સાવધ થઈ તેણે મામાના કાનમાં કહ્યું કે જે દુંગાઓએ મને પકડયો હતો તેઓનાં આ માથાં જુઓ. એઓ કેમ હાથ આવ્યા તેની હું નગરીમાં જઈ તજવીજ કરૂં. સુરપાળ કહે મને લાગે છે કે આપણે અહીં મુકામજ ન કરવો, થાકયા છીએ તથાપિ પાંચ ગાઉ દૂર જઈ ઉતરીએ, રખેને તને કાંઈ આળ આવે. વનરાજ કહે મામા એમ ડરો છો શું મને કાંઈ થાય નહિ. અઘઘડી હું પાછો આવીશ. દરવાજા બહાર ધર્મશાળામાં ઉતારો કરી વનરાજ નગરમાં ગયો. ચૌટામાં જઈ નેસ્તીની દુકાને સોદો

લેવાને મસે ઉભો. જઈને ગોળ લઈ, મોદીને નવરો જોઈ પૂછ્યું, શેઠ આ ભાગોળે કોનાં માથાં ખોસ્યાં છે? એમણે શો ગુનો કર્યો હતો? વાણીઓ કહે બેસો ઠાકોર કહું. એ હત્યારા ચંડાળો વાટમાંથી અત્રેના નગરશેઠની દીકરી શ્રીદેવીને ઝાલી ગયા હતા, તેના સાથીઓને લૂંટયા ને બેને મારી નાંખ્યા. ઘણા વખતથી એઓ એવાંજ કામ કરતા હતા. એવું બન્યું કે શ્રીદેવીની જોડે રથ હતો તેના બળદ વેચવા એ ચંડાળો આજ નગરમાં આવ્યા, એમને ખબર નહિ કે અહીંનીજ શ્રીદેવી હશે. શેઠના નોકરોએ બળદ ઓળખ્યા, ને એમને પકડાવ્યા. એમાંના એકે બધું માની દીધું ને એમને સંતાઈ રહેવાનું ઠેકાણું બતાવ્યું. સરકારના માણસોએ ત્યાં જઈ સઘળો માલ આણ્યો, તે ભોંયરૂં પૂરી નાંખ્યું, ને તેમાં એક ડોશી હતી તેને ઝાલી આણી. એ કેદમાં પડી છે. રાંડ ડોશી શ્રીદેવી ને તેના માણસો કહે છે કે છ લુંટારા હતા તેમાંના એકે તે બાઈને છોડાવી અહીં પહોંચાડી. તે ચોર ન હતો, પણ તેની પેઠે પકડાએલો ભલો ઠાકોર હતો. બળદ વેચવા આવ્યા હતા તે ચારે પકડાયા; પાંચમો નહોતો આવ્યો તે હજી હાથ નથી આવ્યો. એમ વાત ચાલે છે, ચારપાંચ આદમી તે સાંભળવા ઉભા છે, એટલામાં શ્રીદેવીની પાલખી ઉપાડનાર ભોઈમાંનો એક ત્યાં થઈ જતો હતો તે ટોળું દેખી ઉભો રહ્યો. થોડીવાર વનરાજનું મોઢું તાકીને જોઈ આકળો થઈ બોલ્યો, અલ્યા ઝાલો એ સાળાને! પેલો પાંચમો લૂંટારો પકડાયો નથી તે એજ છે; એને પકડો; શું જુવો છો! એ સાંભળતાં વાર હાટ પરથી છલંગ મારી વનરાજ ધર્મશાળા ભણી નાઠો. લોક તેની પૂંઠે ધાયા, સેંકડો માણસોએ તેનો ઉતારો ઘેરી લીધો. આખા નગરમાં હોહા થઈ રહી. સરકારના સિપાઈઓએ આવી વનરાજને, સુરપાળને, તથા તેના સાથીઓને બંદીવાન કર્યા. લોકની મોટી ઠઠ જોવા મળી. સિપાઈ અને બંદીવાનોનું સરઘસ દરબાર ભણી ચાલ્યું. હાકેમે તેમને હેડમાં પૂરાવ્યા. ને પૂરાવો એકઠો કરવાને ત્રણ દિવસની મુદત કોટવાળને આપી.

કોટવાળે પ્રથમ વનરાજની જુબાની લીધી. પણ તેના કહેવા ઉપર ભરોસો આણ્યો નહિ. વનરાજ કહે પાંચમો લૂંટારો લૂંટતી વેળા મરાયો હતો, ને તેને ચોરોએ પાલખી અને વહેલ જોડે મુકી મૂક્યો. શ્રીદેવીને છોડાવનાર ઠાકોર હું છું, હું લૂંટારો નથી, ને મારી સાથેના લોક પણ નથી. સુરપાળ વગેરેએ પણ એમજ કહ્યું. શ્રીદેવીની સાથે જે આદમી હતા તેમને બોલાવી પૂછતાં તેઓમાંના ઘણાકે વનરાજ વિષે કહ્યું કે એ શખ્સ પેલા લૂંટારામાંનો ખરો, એના ચહેરા પરથી નક્કી કહી શકીએ છીએ. ત્રીજે દહાડે કેદીઓને કચેરીમાં ઉભા કર્યા. વનરાજે ન્યાયાધીશને કહ્યું મહારાજ શ્રીદેવીને બોલાવો ને મને મેળવો એટલે વધારે તસ્દી લેવી નહિ પડે. કોટવાળ કહે શ્રીદેવી સાહુકારની દીકરીને શા વાસ્તે બોલાવવી જોઈએ ? આ બધા માણસો એને પારખી શકે છે. ન્યાયાધીશ કહે પણ તે બાઈને છોડાવનાર કોણ તે એમનાથી કેમ જણાય ? માટે શેઠની હવેલીએ જઈ આ તોહમતદાર કહે છે તે સંભળાવો, ને શ્રીદેવીને તેડી શેઠના ઘરનાં સર્વે બાધા મૂકવા ગયાં છે, તે પાછાં આવે ત્યારે એમ કરીશું. એ માટે કામ મુલતવી રહ્યું. કેદીઓને ખાવાને ચણા અને પીવાને પાણી મળે, બીજું કાંઈ નહિ. એમ કેટલાક દિવસ ગયા કેડે વનરાજને શ્રીદેવીની મેડીએ લઈ ગયા. બંદીખાનાનાં દુઃખથી સહુકાઈ દુબળો થયલો છતાં બાઈએ તેને તુરત ઓળખ્યો. તે કહે અરે ! આ બિચારા ઠાકોરને શીદ પીડો છો. એ તો મારી આબરૂનું ને મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરનાર મહાપુરુષ છે. કોટવાળ આ બીના સુણી ઝંખવાણો પડયો. ન્યાયાધીશને આ બીના જાહેર કરી. સર્વેને છોડી મેલ્યા. તેમને છોડયા તે વારે બંદીશાળાની બહાર નગરશેઠ પંડે ગાડીઓ લઈ આવ્યા હતા. તેણે વનરાજ અને સુરપાળને પોતાની જોડે રથમાં બેસાડી તથા બાકીના માણસોને ગાડીઓમાં બેસાડી પોતાને મંદિર આણ્યા.

વનરાજ અને સુરપાળ સંબંધીની બીના શ્રીદેવીએ બાપ, વર, અને મા સિવાય બીજા કોઈને કહી નહતી, અને તેમણે પણ ગુપ્ત રાખી હતી. દેશનો હક્કદાર ખરો રાજા ગણી નગરશેઠે વનરાજનો બહુ સતકાર કર્યો. તેણે અને શ્રીદેવીના ભરથારે ઇષ્ટદેવની પ્રતિજ્ઞા

લઈ વચન આપ્યાં કે હરકોઈ રીતે જેટલી બની શકે તેટલી મહારાજની સેવા બજાવીશું. શ્રીદેવીના ભાઈને, શ્રીદેવીનો જીવ ઉગારનારને, મારા કુળની લાજ રાખનારને, અને ગુજરાતના સ્વામીને મદદ કરવી એ અમારો અને સઘળા ગુર્જરોનો ધર્મ છે. અમે વાણીઆ તો ધન અને બુદ્ધિવડે કામ આવીએ, આયુદ્ધ તો અમારી જાતમાંનો કોઈ વીરલો ઝાલી શકે. સુરપાળને કહે હવે દેશની આશા તમારા ઉપર છે. મહારાજા હજી કિશોર વયમાં છે, એમને પાવરધા કરી દુશ્મનોનો નાશ કરો. પ્રજા ત્રાહે ત્રાહે કરે છે. સુરપાળ કહે આપણે સૌ સંપ કરીશું તો પ્રભુ આપણી વારે ચડશે. હું તો મારી દેહ અને મારો પ્રાણ રાજસેવામાં અર્પણ કરી ચૂકયો છું.

શ્રીમાલપુરના નગરશેઠને ઘેર એક માસ પરોણા રહી તાજા થયા, તથા નગરના ઘણાક સદ્‌ગ્રહસ્થો સાથે સ્નેહ કર્યો. શેઠના આડતીઆ, તથા ઓળખાણવાળા બીજાં શહેરોમાં રહેનારા વહેવારીઓ ઉપર ભલામણ પત્રો લઈ ગીરનાર જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં અતિ ઉપયોગી માણસ મળ્યો. એક મુકામે વનરાજ અને સુરપાળ બેઠા હતા ત્યાં વરસ પચીસેકની ઉંમરનો ધીંગો જુવાન મર્દ આવ્યો. વનરાજને પગે લાગી કહે, મહારાજ હું આપનો તાબેદાર સેવક ભરવાડ છું. મારૂં નામ અણહીલ છે. હું મારૂં તન મન ને ધન સર્વ આપને અર્પણ કરૂં છું તે કૃપા કરી સ્વીકારો. એમ કહી વનરાજનો જમણો પગ પોતાને માથે લગાડયો, ને તેનો અંગૂઠો ધોઈ ચરણામૃત પીધું. રાજકુમારે તેને માન દઈ બેસાડયો. સુરપાળે પૂછયું ભાઈ તેં અમને કેમ ઓળખ્યા, અને તમારામાં આવી લાયકી, આટલી બધી રાજ્યભક્તિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ? અણહીલે ઉત્તર કર્યો કે “ મહારાજ આપ ગુપ્ત રહ્યા છો, વેશ બદલ્યાથી માર્ગમાં આપને કોઈ ઓળખતું નથી એમ ધારો છો પણ તેમ નથી. આપણા ઘણા સ્વદેશીઓ બાળરાજાને તથા આપને ઓળખે છે. ઘણાક તો વનોડમાં છાના દર્શન કરી આવેલા છે. પણ જુઓ કેવો જબરો સંપ છે. કેવી દૃઢ રાજ્યભક્તિ છે, કેવો સાચો સ્વદેશાભિમાન છે કે કોઈ ફૂટયું નથી! શત્રુની આગળ, કે નાદાનની આગળ, કે વિશ્વાસઘાત કરે તેવાની આ-

ગળ, અજાણ્યા થઈએ છીએ, પણ માંહોમાંહે તો હરકોઈ વર્ગના સારા ગુર્જરોમાં આપની વાત ચરચાઈ રહી છે. પાણીને માટે જેમ તરસ્યા ટમટમે તેમ પરદેશીઓના પક્ષપાત, અન્યાય, તરેહ તરેહના ભારે વેરા, અપમાન, અને જુલમથી ત્રાસ પામેલો દેશ મહારાજની વાટ જુવે છે. સ્વદેશીઓની આતુરતા જોઈ તથા ઈશ્વરી પ્રેરણાથી મારી છાતીમાં સ્વરાજસેવાના ઉમંગે ઉછાળો માર્યો છે તે એવો ટકાઉ છે કે વનરાજ મહારાજના અમલની સ્થાપના થશે ત્યાંલગી નરમ પડશે નહિ. હું મારા બાપ જોડે પહાડી ધરતીમાં બહુ ફર્યો છું, ને વગડાના અને ગામના માર્ગોથી જાણીતો છું. વઢવાની હામ ધરાવું છું." સુરપાળે ભરવાડને સરપાવ આપી ખુશીથી પોતાના સાથમાં લીધો.

ડુંગરમાં પહોંચ્યા પછી કેટલાક દિવસ થાક ખાધો, એ દરમિઆન સુરપાળે વનરાજને ઘણીક બાબતોથી વાકેફ કર્યો. તેના મનમાં ઠસાવ્યું કે સ્વદેશીઓને કદી રંજાડવા નહિ, માત્ર શત્રુના માણસોને લૂંટવા ને પીડવા, તેમનાં થાણાં મારવાં, તેમના ભંડાર ખાલી કરવા ને હરેક રીતે હેરાન કરવા. માળવા, મારવાડ, વગેરે દેશો જે ભુવડને મદદગાર નથી, ત્યાંના જાત્રાળુ અને વેપારીઓને છેડવા નહિ. વનરાજે પૂછ્યું કે જે ગુર્જરો દુશ્મનની નોકરી કરે છે તેમને સજા થવી જોઈએ. સુરપાળ કહે હા, તેવા સ્વદેશહરામને કચરવા, પરંતુ શત્રુની ચાકરીમાં છતાં જેનાં દિલ આપણી ભણી છે તેઓને બચાવવા.

प्रकरण ६ ट्ठुं.

बारवटामां वनराजनां पराक्रम.

खंड १लो.

कनकावती अने प्रभासपाटण उपर स्वारीओ. वाघेर राजानी मदद अने वनराजनी फतेह. दगो देनार गघानंद.

ગુજરાતની ચારે દિશાએ સંતાઈ રહેવાનાં ઠેકાણાં કર્યાં હતાં તેનાં નામ તથા ત્યાં રાખેલા ચાવડા ભીલાદિક સરદારોનાં નામ સુર-

પાળે વનરાજને કહ્યાં. અણહીલ કહે એથી સરસ જગા હું આપને દેખાડીશ; આપણું કામ જોસ્સાથી ચલાવીશું; તો બીજા ગુર્જરો આપની સેવામાં આવવાને આતુર છે તેઓ પણ આવી મળશે. હું બોલાવી લાવીશ. પ્રથમ પ્રભાસપાટણમાં જઈ મહારાજ શિવ-પૂજન કરે, પછી સોમેશ્વર મહાદેવની આજ્ઞા લઈ રાજાધિરાજ વનરાજ મહારાજની તે નગરમાં પહેલ વહેલી આણ ફેરવવી. આ-જથી એક મહીને મોટી જાત્રા ભરાશે તે વેળા લાખો માણસ ત્યાં આવશે. જાત્રાળુ લોક પાસે શત્રુ ભારે કર લે છે—દેવપાટણમાં પેસવાનો કર, શ્રી સોમેશ્વરનાં દર્શન કરવાનો કર, સમુદ્રમાં નાહાવાનો કર, એ જાત્રાને સમયે આપણે પ્રભાસમાં હોઈએ ને એ કર માફ કરીએ તો રાજ્યમાં મોટી નામના થાય. સુરપાળ કહે તમારી જુક્તિ તો ઠીક છે, પણ ત્યાં ભુવડના બે હજાર સિપાઈ રહે છે. મેં ચાર વરસ પર કાર્તકી પુનમે મોટી જાત્રા ભરાઈ તે વારે હલ્લાં કરી થાણું લૂંટયું હતું. તે વારે ચારસેં સ્વાર ત્યાં હતા. એમાંના કેટલાક દેવ-દર્શન કે સ્નાન કરવા ગયા હતા, કેટલાક મેળો જોવા ગયા હતા, ને બહુ લોક મળવાથી ઘણાંકને ચોકી પહેરે મોકલ્યા હતા. એ લાગ જોઈ બાકી રહેલા થોડા સિપાઈ ઉપર હું પડયો, ને કચેરી તથા થાણુદારનું ઘર લૂંટી વહાર આવી ત્યારપહેલાં સટકી ગયો. એ બન્યા પછી ત્યાં ફોજ વધારી. અણહીલ કહે ખરૂં પણ તેને માટે તદબીર છે. એ થાણાને તાબે કનકાવતી છે તેમાં એ બે હજાર-માંના બસેં સ્વાર રહે છે. ગામને ખાસો કોટ છે. એ ગામ આપણે ઓચિંતા જઈ પ્રથમ ખુંચી લઈએ. એ સાંભળતાંને વાર કનકગઢમાં આપને ઘેરવાને અને તે પાછો લેવાને દેવપાટણની સેના ધાશે ને આપણને લાગ મળશે.

સુરપાળે એ યુક્તિ મંજુર કરી, પોતાના પાળા અને સ્વાર ભેગા કર્યા. આ કામ મોટું જાણી ઘણા દૂરનાને પણ તેડાવ્યા. ચાર વરસ થયાં સુરપાળ એણી તરફ ઉતર્યો ન હતો, તેથી કનકાવતીનો મહવી ગફલતમાં હતો. એક દિવસે મોટે પરોઢીએ તેના ઉપર ધાડ આવી. ખેડુતો હળ અને બળદ લઈ ખેતરે જતા હતા, કોશીઆ

પાણી કાઢતા હતા, ખેતરના રખેવાળ તાપણી કરી તાપતા હતા, તેવામાં ઘોડેસ્વારોનું મોટું ધાડું ધસી આવ્યું. મોડી રાત સુધી મઝા કરી સૂતેલા કીલેદારો નિદ્રાવશ હતા, તેવામાં ગુર્જર રાજા કનકાવતીમાં દાખલ થયો. દરવાજાનો બંદોબસ્ત કરવાને પચાસ સવાર આપી અણહીલને પાછળ રાખી બાકીના થાણા ભણી ચાલ્યા. અણહીલે દરેક ભાગોળે ગુર્જરોની ચોકી બેસાડી દરવાનોને બંદીવાન કરી કોટડીઓમાં પૂર્યા ને દરવાજા વાસી દીધા. લોકોને ધીરજ આપી કે તમને કાંઈ ઈજા થવાની નથી. ઘોડો દોડાવતો રહી જાપતો રાખે. થાણાની થડમાં જે ભાગોળ હતી તે માત્ર દુશ્મનને હાથ રહી.

થાણાનો ઉપરી જમાદાર હિંમતવાન હતો. ખબર પડતાં વારને તે ઘોડે ચડયો ને પોતાના માણસોને તૈયાર થવાની આજ્ઞા દીધી. તેઓ સઘળા સજ થતા પહેલાં ગુર્જર સ્વારો આવી પહોંચ્યા. જમાદારે ઝપટથી આવી પહેલો જે હાથ આવ્યો તેને વાઢી નાંખ્યો. તેના માણસો પણ જુસ્સાથી લડયા. પાછળ બાકી રહેલા આવતા જાય તેમ તેમને વધારે શૂર ચડે પણ જુવાન રાજાના જોસ્સા આગળ તેઓ ટકી શકયા નહિ. વનરાજે જમાદારનું માથું ઉડાવી દીધું કે તેઓ નાઠા. નગરમાં કાપાકાપ અને લોહી વહેતું જોઈ લોક ત્રાસ પામ્યા. એક બાયડી ભયથી છળી મરી ગઈ. ચોટામાં હડતાળ પડી ને લોક બારણાં વાસી ઘરમાં ભરાયા. વનરાજની બહાદુરી જોઈ સુરપાળને બહુ હરખ થયો. તે બોલ્યો, ભાણાભાઈ તમે તમારા પિતાનું નામ ખચીત રાખશો ને પૂર્વજોની કીર્ત્તિ વધારશો. આ જશથી રાજાનું મન પણ પ્રફુલ્લિત થયું. સુરપાળે કેટલાક સ્વારોને નાસતા શત્રુની પૂંઠે મોકલ્યા હતા તે પાછા આવ્યા. પછી શહેરના મહાજનને ભેગું કરી કહ્યું કે "અમે તમને લૂંટવા નથી આવ્યા. તમે જરા ડરશો માં. લોકને પોતપોતાને કામ ધંધે લાગવાને સમજાવો ને દુકાનો ઉઘાડો, આ કનકાવતી છે, ને આ વનરાજ મહારાજ કનકસેનના વંશનો, જયશિખરનો કુમાર ધર્મ પ્રમાણે તમારો રાજા છે." એ સાંભળી મહાજન રાજી થયું. ગામના બધા લોકે આવી

ભેટ મૂકી ને અરજ કરી કે મહારાજ અમને પરદેશીઓના જુલમથી છોડાવો. ભગવાન તમને જશ આપે. ગામમાં શાંતિ થઈ, હાટ ઉઘડયાં ને નિત્ય પ્રમાણે કામ ચાલ્યું.

નગર સાચવવાને જોઈએ તેટલા માણસ અણહીલની સરદારી નીચે મૂકી બાકીના જોડે લઈ રાત્રે સુરપાળ અને વનરાજ જંગલ ભણી નીકળી ગયા. પ્રભાસ પાટણમાં ખબર પડતાં અણહીલના ધાર્યા પ્રમાણે થયું. ત્યાંના સૂબા દાનાજીએ ધાર્યું કે આ લાગ ઠીક હાથ આવ્યો. કનકાવતી ઘેરી સુરપાળને અંદર પૂરો કરૂં, યા પકડી કલ્યાણી મોકલી દઉં કે પછી સતાવનાર કોઈ રહે નહિ. એ મનસુબાથી પોતાના લશ્કરનો ઘણો ભાગ સાથે લઈ, માત્ર બસેં સિપાઈ થાણામાં રાખી ઉતાવળે કૂચ કરવા માંડી. એ સમાચાર મળતાં અણહીલે કનકાવતીના દરવાજા વસાવ્યા, ને ગુર્જર જોદ્ધાને શીખવ્યું કે નગરનો બચાવ થાય ત્યાંસુધી કરજો. ધાન્ય પુષ્કળ છે એટલે તે તરફની હરકત નથી. ન ટકાય તેવું જણાય ત્યારે રાતમાં છુટા છુટા કોટેથી ઉતરી જતા રહેજો. પણ જેમ શત્રુને વધારે વખત સુધી રોકાય તેમ સારૂં. ધીરાજી નામે બહાદુર નાયકને તેમનો ઉપરી નીમ્યો. એ ગોઠવણ કરી ઉતાવળી ચાલની સાંઢણીએ સ્વાર થઈ ચતુર ભરવાડ સુરપાળને મુકામે ગયો. અહીં સૌ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. વિલંબ ના કરતાં તેઓ નીકળ્યા.

દેવ પાટણમાં જાત્રાની તૈયારી થઈ રહી છે. વેપારી, ઝવેરી ને ચોકસીના, ચૂડઘડ, કંસારાદિ કારીગરોના માલ આવ્યા છે. દેશદેશાવરના માલનાં હાટ માંડી વાણીઆ બેઠા છે. જાત્રાળુઓને ઉતરવાને માંડવા ઉભા કર્યા છે. લોકને ગમત કરવાને નટ, વાદી, વગેરે ખેલ કરનારા આવી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણ અને હજામ કમાઈની આશાએ મલકાય છે. જાત્રાળુ જજમાનો સ્નાન, શ્રાદ્ધ, અને પૂજા કરી દાનદક્ષણા આપશે ને લાડુ જમાડશે, તેની આશાએ બ્રાહ્મણો હરખાતા ગામમાં ને દરીઆકાંઠે મહાલે છે. તીર્થસ્થાન અને શ્રાદ્ધ કરવા આવનારા હજારો માણસ વાળ ઉતરાવશે. હજામત કરાવશે

ને મૂછો ઓડાવશે તેથી કોથળી ભરી ટકા નિત્ય ઘેર લઈ જવાની ઉમેદમાં ગાંયજા મગ્ન થઈ અસતરા, નરેહેણી, ને કુંપીઆ ઘસી ઉજળા કરવા લાગ્યા છે, ને આરસીમાં મ્હો જોઈ મૂછે તાલ દે છે. એવામાં હુલકું પડયું કે મોટી ધાડ આવે છે. નગરમાં નાસાનાસ થઈ ગઈ, દુકાનો બંધ થઈ અને લોક કાંપવા લાગ્યા. સાંજ પડીને અંધારૂં થયું. પણ ધાડ આવી નહિ ને ખબર આવી કે એ તો મોટો સંઘ આવે છે. શહેરમાં શાંતિ થઈ, ને જાત્રાળુઓનો જમાવ વધતો ગયો. સુરપાળે પોતાના પચાસ માણસને ઘાસના ભારા લાવનારને વેશે, ને ભારામાં તરવારો સંતાડી શહેરમાં મોકલ્યાં. તેઓ સોરઠી દરવાજે નગરમાં ધુસ્યા ને ભાગોળની ચકમા ભારા નાંખી રોટલા ખાવા બેઠા. સુરપાળ અને વનરાજ સાતસેં સવારો જોડે લઈ મોટા ઠાકોરને વેશે જાત્રા કરવાને મસે આવ્યા. દરવાને કમાડ બંધ કરી તેમને કહ્યું કે તમે હથીઆરબંધ છો તેથી પરવાના વગર શહેરમાં નહિ પેસવા દઉં. તમારી પાસે સરકારનો પરવાનો હોય તો દેખાડો અને ન હોય તો તમારામાંથી એક અંદર આવો ને થાણામાં જઈ પરવાનો લઈ આવો. વનરાજે તરવાર ખેંચી કહ્યું જુવો આ પરવાનો. એજ વેળાએ પ્રથમ કરેલા સંકેત મુજબ પેલા ભારાવાળા ભારામાંથી તરવારો ખેંચી ધસી આવ્યા. દરવાનને ઝાલી લઈ તેમણે કમાડ ઉઘાડયાં, અને ગુર્જર સ્વારો અંદર પેઠા. અશ્વ દોડાવતા થાણા પાસે આવ્યા ને કોઠી ઘેરી લીધી. સોલંકી સરદારે તેમને પૂછયું કે તમે કોણ છો, ને ઉઘાડે આયુધે કેમ આવ્યા છો ? અણહીલ કહે "આ રાજા સુરપાળ છે, અને આ એમના ભાણેજ અને ગુજરાતના રાજાધિરાજ મહારાજ વનરાજ છે. મહારાજ અહીં જાત્રા કરવાને પધાર્યા છે; જેટલા દિન મહારાજ અહીં રહેશે તેટલા દિન કિલ્લા ઉપર વાવટો એમનો ઊડશે ને નગરમાં અમલ એમનો ચાલશે." સોલંકી કહે " આ અમારાં શસ્ત્ર જોયાં, એ અમારે હાથ છે ત્યાંસુધી એમાંનું કાંઈ બનવાનું નથી ને માર્યા જશો." સુરપાળ કહે " અમે સાતસેં છીએ, તમે બસેં છો. તેથી તમારૂં કાંઈ વળવાનું નથી. નકામા પ્રાણઘાત શીદ કરાવો છો, હથીઆર છોડે તમારા શૂરત્વને

લાંછન નહિ લાગે. ઠંડા પડી વિચાર કરો. હું આપને એ ઘડીની મહેતલ આપું છું.”

સોલંકી સરદારે પોતાના નાયકો જોડે મસલત કરી ને જીતવાની આશા ન જોયાથી માગ્યું કે અમને હથીઆર અને નિશાન સહિત જવા દો. સુરપાળ કહે અમારી બોલી એક છે. સોલંકી કહે તો તમે ગઢ ઉપર સોલંકી ધ્વજા રહેવા દો ને આપ સુખે જાત્રા કરો, અમે હરકત નહિ કરીએ. સુરપાળ કહે તે અમારે કબુલ નથી. સોલંકીઓ લાચારીએ અને ધીલે મોઢે શરણે આવ્યા. ગુર્જરોએ હથીઆર લઈ તેમને પરહેજ કર્યા.

નગરમાં લોક ભયભીત થયાં, લૂંટ, આગ, અને કતલની ધાસ્તીથી નગરવાસીઓ ચિન્તાતુર થઈ સંતાઈ ગયા, અને જાત્રાળુ લોક નાસવા લાગ્યા. રૈયતનો ગભરાટ મટાડવાને સુરપાળે જાહેરનામાં કરી થાળી ફેરવી કે કોઈએ ડર રાખવો નહિ. શાંતિ રાખવામાં આવશે, માટે સર્વેએ આનંદમાં રહેવું. વધારે ધીરજ આપવાને તે વનરાજને લઈ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાને નીકળ્યો. નાહીને વનરાજને હાથે મસ દાન કરાવ્યું તેથી વિપ્રો રાજી થયા, ને વનરાજની જે બોલ્યા. સોમેશ્વરના દેવળમાં આવી વનરાજે શિવપૂજન કર્યું. મહાદેવ આગળ ચીઠીઓ નાંખી તેમાં જવાબ આવ્યા કે વનરાજની આણ ફેરવવી, અંતે એને જય મળશે. લોકના મન પર આથી અસર થઈ ને જેજેકાર વર્તાઈ રહ્યો. દુવાઈ ફેરવી વનરાજ ગાદીએ બેઠો. લોકે પુષ્કળ ભેટ મૂકી. કોઈએ ટકો તો કોઈએ સુનૈયો, કોઈએ બે તો કોઈએ દસ, એમ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે નજરાણાં મૂકી સૌ નમસ્કાર કરી ગયા. જાત્રાળુના બધા કર મહારાજે માફ કર્યા તેથી ગરીબ લોક બહુ રાજી થયા. ચાવડાની ધ્વજા પવનની લહેરમાં ફડફડવા લાગી. બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ ભણ્યા, નગરશેઠે પાઘડી બંધાવી, પિતાનો શોક મૂકાવ્યો, ને આરતી ઉતારી તથા સોનારૂપાના ફૂલે વધાવ્યો, સ્વારી નીકળી ત્યારે ઘણી નારીઓ ગીત ગાતી વધામણાં લાવી, અને ઘણીક ઉંચી મેડીઓની બારીએથી મહારાજ ઉપર

ફૂલનો વરસાદ વરસાવ્યો. શાવકોને રાજી કરવાને તેમને દહેરે જઈ વનરાજ પારસનાથની મૂર્તિને પગે લાગ્યો. જાત્રા કરવા આવેલા સ્વદેશી રજપૂતો એ વેળા હાજર હતા તેઓ ખૂબ ઉશ્કેરાયા. તેઓ-માંના કેટલાક તત્કાળ સામીલ થયા ને ઘણાકે પોતપોતાને સ્થળે જઈ સહાય કરવાનાં વચન દીધાં. આ ખબર જાત્રાળુઓ આખા દેશમાં લઈ ગયા.

કનકાવતીને ઘેરી દાનાજી પડયો હતો તેને આ સમાચાર મળતાં ક્રોધાયમાન થઈ બોલ્યો—એ ચોર ફાટયા તો, પણ ઠીક છે, હવે હું એમનું કાસળ કાઢીશ. હું એમને જીવતા જવા નહિ દઉં, દ્વારકામાં મોટી સોલંકી છાવણી હતી ત્યાં તુરત સાંઢણી સ્વાર મોકલી બે હજાર પાળા ને ત્રણ હજાર સ્વાર મંગાવ્યા અને ત્રણસેં સિપાઈને ઘેરો સોંપી પંડે પ્રભાસ ભણી કૂચ કરી. શત્રુ એક મજલને છેટે આવી પહોંચ્યો તે વારે પોતાના સાથીઓને લઈ પ્રભાસ છોડી આ-ડી વાટે સુરપાળ કનકાવતી તરફ ચાલ્યો. પેલા ત્રણસેં માણસોનો ઘાણ વાળી, તથા કનકાવતીમાં મૂકેલા પોતાના જોદ્ધાઓને લઈ તે ડુંગરોમાં જતો રહ્યો.

પ્રભાસ અને કનકાવતીના લોકને દાનાજીએ બહુ દંડયા, મોટા માણસોને કેદ કર્યા, અને લુંટ્યા કે બીજા નગરના લોક એમની પેઠે મદદ કરે નહિ. એ સખ્તાઈ અને ક્રૂરતાથી તેનો હેતુ પાર પડ્યો નહિ. પરદેશી રાજ પર લોકને ઉલટો વધારે કાળ ચડયો. દ્વારકાના ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર ઝટ આવ્યા, પણ પ્યાદલને પહાડી માર્ગમાં વાઘેરોએ પજવી ઉતાવળે જવા દીધું નહિ, મદદે આવેલી ફોજને લઈ દાનાજી સુરપાળની પાછળ ડુંગરોમાં ગયો. તેને હાથ ન આવતાં છુપે રસ્તે જઈ વાઘેરોને મળી સુરપાળે પેલા બે હજાર પ્યાદલને વાઢી નાંખ્યું. બચવાનો લાગ ન હોવાથી સોલંકી સેના અતિ જુસ્સાથી વઢી. પતંગીઆં દીવામાં ઝંપલાવે છે તેમ વનરાજે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. એની ચતુરાઈ અને બહાદુરી જોઈ વાઘેરો વાહવા કહેવા લાગ્યા. જુવાન રાજાની મીઠી વાણી અને માયાથી તેઓ મોહિત થયા. તેમના રાજા

માણેકે વનરાજને પગે સોનાનો તોડો પહેરાવ્યો ને રાજસેવા કરી. આ અવસરે મળેલું બધું દ્રવ્ય સુરપાળે વાઘેરોને વહેંચી આપ્યું. એમની સલાહથી સુરપાળ અને વનરાજ રણને માર્ગે મહીકાંઠે મહેવાસમાં જઈ સંતાયા. ગુજરાતના આ ભાગમાંથી ગયાની ખબર શત્રુને છ મહીને પડી. કાઠિઆવાડમાંથી ગયા એટલી બાતમી મળી પણ ક્યાં ભરાયા છે તે જાણવામાં આવ્યું નહિ. તેણે વાઘેરનાં ઘણાં ગામ બાળ્યાં. ને જાગીરો જપ્ત કરી. બે વરસ સુધી તેમનો કેડો છોડ્યો નહિ. દાનાજી અને તેના સિપાઈ જંગલના તાપથી મરી ગયા, અને સવારો ડુંગરામાં અથડાઈ ઘણા હેરાન થયા, ત્યારે ગામ પાછાં આપી માંડી વાળવાની જરૂર પડી.

મહીકાંઠે પણ વનરાજને સારી કુમક મળી, અને સાહસ કરવાની જોગવાઈ હાથ આવી. ચાલુક્ય સરકારના અમલદારોના હુકમથી [illegible] રહ્યા હતા, તેઓમાં છાને વેશે ફરી વાકેફગારી મેળવી અને ગોઠવણ કરી, સોલંકી સરકારના વહાલા થઈ જાગીરો મેળવવાની લાલચે કોઈ લુચ્ચો દગો કરી પકડાવી ન દે તેની તપાસ રાખવાનું કામ અણહીલને સોંપેલું હતું અને સુરપાળ પંડે પણ ખૂબ ખબરદારીથી તજવીજ રાખતો હતો. તેમ છતાં મહીકાંઠાના એક સંસ્થાનના ફોજદાર નામે ગધાનંદના કપટથી વનરાજ મોટી ધાસ્તીમાં આવી પડ્યો, અને મુશ્કેલીથી બચ્યો. એના બાપને છોકરા જીવતા નહતા, તેથી એ જન્મ્યો ત્યારે એને ગધેડાના મ્હોં આગળ મૂકી ને ગધેડાને જમાડ્યો ગધેડો આનંદ પામી ભૂંકવા લાગ્યો તે પરથી વહેમી બાપે એનું નામ ગધનંદ પાડ્યું. એ ગધેડાના જેવો બેવકૂફ રહ્યો હત તો ઠીક થાત, પણ તેમ નહતું. હોશિઆર હતો. એ હોશિઆરીનો ઉપયોગ સત્કર્મ કરવામાં ન કરતાં બદી કરી બદનામ મેળવ્યું. દેશી રાજાઓની ખંડણીઓ ઉઘરાવી લઈ જનારા સિપાઈઓ ઉપર ઓચિંતા હુમલા કરી ખજાનો અને હથીઆરો ઘણીક વાર સુરપાળે અને વનરાજે પડાવી લીધાં. એ એ સાધન વડે શૂરા, હોંસીલા, ભરોસેદાર, અને લઠ સાથીઓની સંખ્યામાં સુરપાળે વધારો કર્યો. શત્રુના થાણાંઓ ઉપર વધારેવાર અને

વધારે જોરથી છાપા મારી શક્યો. ઘણાંક નાનાં થાણાંનાં મકાન બાળી નાંખ્યાં, ને દુશ્મનને ગભરાટમાં નાંખ્યા. તેમણે પણ કલ્યાણીથી વધારે ફોજ મંગાવી ચોદિશાએ જાપતો વધાર્યો, ને ભય તથા લાલચ દેખાડી ગુર્જર રાજાના મિત્રોને ફોડવાને પ્રયત્ન કરવામાં કસર કરી નહિ, બળથી કામ થયું નહિ. કેમકે પહાડો અને જંગલોમાં ગુર્જરોની આગળ તેમનું ફાવ્યું નહિ, પણ દગાથી તેઓનો ઇરાદો લગભગ પાર પડ્યો. ગધાનંદના પ્રમાણિકપણા ઉપર સુરપાળને અને અણહીલને ભરોસો હતો. તેના છળભેદ તેઓ સમજ્યા નહિ કેટલીક છાની બાતમી આણી આપી પોતા પર તેણે વિશ્વાસ બેસાડ્યો. આખરે એમને પકડાવવાના ગુપ્ત ઇરાદાથી તેણે કેટલોક લાભ ચાવડા રાજાને મેળવી આપ્યો. એક વખત તે તેના ગુપ્ત મુકામે બાતમી આપવા આવ્યો ને ત્યાં કેટલા દિવસ રહેવું છે તે જાણી લીધું. મધરાત્રે એક પત્ર લખી તેણે પોતાના બે નોકરને શત્રુને ખબર આપવાને મોકલ્યા. એ વેળા અણહીલ ભરવાડ જાગતો હતો તેણે એ વાત જાણી ઝટ ઊઠી બે જોદ્ધા લઈ પેલાની પૂઠે ગયો. વાણું વાતાં એકને ઝાલ્યો, પણ જેની કને પત્ર હતો તે નાઠો. જે પકડાયો તેણે માની દીધું. એક સાસે અણહીલ પાછો આવ્યો, ને સુરપાળને સમાચાર કહ્યા. જાડા ગધાનંદને ઝાલી ઝાડ સાથે બંધાવ્યો અને તુરત ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવ્યો. ગધાનંદ બ્રાહ્મણ હતો તેથી તેનો ઘાત કર્યો નહિ, પણ મોઢેથી બોલીને કે હાથે લખીને શત્રુને ખબર કરી ન શકે માટે તેની જીભ અને હાથનાં કાંડાં કાપી ચાવડા યોદ્ધાઓ જતા રહ્યા. ત્રીજે દહાડે સોલંકી સેનાની મોટી બળવાન ટુકડી ત્યાં પેલા આદમીની જોડે આવીને જુએ છે, તો ગધાનંદ વિના ત્યાં બીજું કોઈ મળે નહિ. ગધાનંદની અવસ્થા જોઈ કેટલાક હસ્યા સેનાપતિએ હાસ્ય કરનારાઓને ઠપકો દીધો, ગધાનંદને ડોળીમાં સુવાડી તેને ઘેર મોકલ્યો ને જાગીર અપાવી ચાવડા ક્યાં ગયા તેની શોધ કેટલાક વખત સુધી કરી, પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે નાઉમેદ થઈ પાછો ફર્યો. બંડખોર ચોર હાથ આવ્યા નહિ, એ રિપોર્ટ લખતાં તેને હીણપત લાગી પણ શું કરે લાચાર.

खंड २ जो.

आबुनो राजा. सुंदरकेशी. सुरपाळनुं मृत्यु.

વનરાજ, સુરપાળ, તેમના સાથીઓ અને મદદગારોને ચાલુક્યો લૂંટારા, ચોર, ને બળવાખોર કહેતા, અને તેઓમાંના જે પકડાયા તેઓને રાજદ્રોહની સજા કરતા. જે ઝલાય તેને શૂળીએ ચઢાવતા, તેનાં ઘરબાર લૂંટી બાળી નાંખતા, તેના કુટુંબને મારી નાંખતા કે દેશપાર કરતા. વનરાજનું રક્ષણ તેના મિત્રો ઘણીજ સંભાળથી કરતા. બાવન અંગરક્ષકો તેની પાસેથી કદી ખસતા નહિ. તેની જોડે શિકારમાં ને યુદ્ધમાં સદા રહેતા; જોડે જમતા, સૂતા, જ્યાં તે જાય ત્યાં જતા, એક ક્ષણ પણ વીલો મૂકતા નહિ: દિશાએ જતો ત્યારે પણ કેટલેક અંતરે આસપાસ ઉભા રહેતા. તેઓ બાવનવીર કહેવાતા, ને હતા પણ ખરેખરા વીર. તેમનામાંના કેટલાક ગુર્જરપતિના નિકટના સગા હતા, અને બાકીના ગુર્જર દેશની સ્વતંત્રતાના મોટા દઢ મિત્ર હતા, શરીરે પ્રચંડ, કદાવર, લડ, અને મહાબળવાન યોદ્ધા હતા. પોતાના પ્રાણ તેમણે વનરાજને અને સ્વદેશને અર્પણ કર્યા હતા.

મયત ગુર્જરેશ્વર જયશિખરના કુંવર વનરાજ મહારાજ મોટા થયા છે, અને પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ પુનઃસંપાદન કરવાને પંડે પ્રયત્ન કરે છે, એવી ખબર પડવાથી રૈયત અને રાજારજવાડા તેને ઉમંગથી સહાય થયા. એથી ભુવડના કામદારોને દહાડે દહાડે રાજ સાચવવાનું કામ કઠણ માલમ પડતું ગયું, ને તેથી તેઓ વધારે સખ્તાઈ કરવા લાગ્યા. ભુવડ ઘરડો થયો હતો, તેથી જાતે આવી શક્યો નહિ, અને તેના પુત્રોમાં કુસંપ પેઠો હતો તેથી રાજ કમજોર થતું ચાલ્યું. મયણલ્લદેવીના જે શાણા પ્રધાને ધાક અને માયા બંનેનો ઉપયોગ કરી ગુજરાતમાં શાંતિ રાખી હતી તે કેટલાંક વરસ થયાં મરી ગયો હતો, ને તેને ઠેકાણે ઉડલંગરાવ આવ્યો હતો તે ગર્વીષ્ટ, ક્રૂર, અને કાનનો કાચો હતો. આસપાસના કહે તે ઉપર

માત્ર ભરોસો રાખી વગર વિચારે કામ કરતો. રાજા કે રૈયત જેના ઉપર વનરાજને આશ્રય આપવાનો શક જાય તેને વગર તજવીજે અને બીન પુરાવે છુંદી મારે. અરજીઓ ઉપર ધ્યાન ન આપે, ને પોતાના અમલદારો કહે તેજ ખરૂં માને. એથી ચાડીઆનું જોર વધી ગયું, નિરપરાધી ભૂમિયા રાજાનાં રાજ્ય જવા લાગ્યાં, તથા શ્રીમંત લોકના માલ લૂટાયા, ને મોટા દરજ્જાના દેશીઓનાં અને કુળવાન લોકનાં અપમાન થયાં. ચાલુકયો એટલા સરકારી માણસ. તેઓ નજરમાં આવે તેમ કાયદા વિરુદ્ધ વર્તે, પણ તેમની સામે ફર્યાદ અમલદારો સાંભળે નહિ તેઓની ફર્યાદ પરથી ગુર્જરોને ભારે ને ગેરવાજબી સજા કરે. ચાલુકયો ખૂન કરે તોએ ગાંડા ઠરાવી, કે ગુર્જરોની સાહેદી માનવાજોગ નથી એમ કહી, કે બીજે બહાને તેમને છોડી દે. સોલંકીઓ ઓછે મૂલે કે વગર મૂલે માલ લે, વેઠે પકડે, ને બીજા અનેક જુલમ કરે.

ઉડભંગરાવને કોઈ નીચ ચાડીઆએ અદાવતથી જુઠી ખબર આપી કે આબુના રાજા જયમલદેવે વનરાજને ત્રણ દિવસ લગી પોતાના મહેલમાં સંતાડી રાખ્યો, ને પછી લાગ આવે ર. તોવઈ નસાડી મૂકયો. આબુપતિને પૂછતાં તેણે સાફ કહ્યું કે એ વાત તદ્દન ખોટી છે, તપાસ કરી મારો ન્યાય કરવો જોઈએ. ઉડભંગરાવે તે ન સાંભળતાં તેનું રાજ જપ્ત કર્યું, ને તેને તથા તેના કુટુંબને નજરકેદ કરી માળવાના જયગઢમાં પૂરી રાખવાનો હુકમ કર્યો. સોલંકી લશ્કરના અમર નામે સામંતને આજ્ઞા બજાવવાને મોકલ્યો.

આબુના રાજાએ મૂંગે મોઢે તાબે ન થતાં લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. પણ તેના ભાયાત અને પટાવતો આવી મળ્યાની પહેલાં અમરે તેને ઘેરી લીધો. હજૂરીઆ પાંચસેં સ્વાર હતા તેઓ કેસરીઆં કરવાને કબુલ થયા. રૂપજી નામે નાગર રાજાનો દીવાન હતો તેણે સલાહ આપી કે આપ અને શૂરા ક્ષત્રીઓ જીવતા હશો તો રાજ પાછું મેળવવામાં કામ લાગશો જીવતો નર ભદ્રા પામે. હું પાછળથી કાંઈક કરવાનો વિચાર કરૂં છું, માટે હાલ તો શરણે

જવું દુરસ્ત છે. રજપૂતોને સંશય પડ્યો કે આ નાગર ફુટેલો છે કે શું રાજાએ તેમને સમજાવીને કહ્યું કે એ રાજ્યનો ખેરખાહ અને નીમક-હલાલ સાચો સેવક છે, જે મનસુબો એણે કર્યો છે ને હાલ ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે. મારી એકની એક કુંવરી સુંદરકેશી છે તેને બની શકે તો રાજ્ય પાછું અપાવજો. હું એકલો શત્રુ ઉપર પડી જેટલા વઢાશે તેટલા વાઢી રણમાં પડીશ ને સ્વર્ગે જઈશ. દીવાને તેને વાર્યો. શત્રુની મોટી સેનાની સામે એક કે થોડા યોદ્ધા લડી વ્યર્થ પ્રાણ ખોશે ને આપણી મોટી મતલબ પાર નહિ પડે. માટે પગે લાગી વિનતિ કરૂં છું કે હાલ એમ નહિ કરવું, મહારાજ. રાજા કહે મારા કુળને લાંછન લાગે, લડયા વગર રાજ કેમ ખોઉં. દીવાન કહે મહારાજ, સમય પ્રમાણે વર્તવું એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. ઘંટી તળે હાથ આવ્યો તો કળથી કાઢવો. હાલ યુક્તિનું કામ છે, બળનું નથી. નગરશેઠની તથા રૈયતમાંના બીજા શાણા પુરુષોની પણ એવી સલાહ હતી માટે રાજાએ તે મોટા ખેદ સાથે સ્વીકારી.

ચાલુક્ય ફોજ નગરમાં પેઠી તે વારે લોક બારીબારણાં વાસી ઘરમાં ભરાઈ બેઠા. તેમણે દુકાનો બંધ કરી. શેરીઓ અને ચૌટાં સુનકાર થઈ ગયાં. રાજમંદિરને ઉમરે રાજા અમરને મળ્યો, ને સત્કાર કરી દીવાનખાનામાં તેડી ગયો. અહીં રાજ્ય તેને સ્વાધીન કરતી વેળા શોકાતુર મુખે ને જળભરેલા નેત્રે તે બોલ્યો કે "મારી પ્રજાનું પાલન કરજો." અમરનું હૃદય દયાથી ભરાયું. રાજાને નમી તે કહે—"મહારાજ હું દીલગીર છું, સરકારનો હુકમ મારે બજાવવો જોઈએ." રાજા કહે ઈશ્વરી ઇચ્છા. બીજે દહાડે અમરે પોતાની સાથેના લશ્કરના બે સરખા ભાગ કર્યા, ને તેમાંનો એક પોતાની પાસે રાખી, બીજાને પદભ્રષ્ટ આબુપતિને લઈ જય-ગઢ ભણી રવાને કર્યો. સેવક હોય તેમ રાજાની રૂબરૂ વર્તી માન આપ્યું, ને શહેરના દરવાજા સુધી વળાવવા ગયો. રાજા રૂપાળે ધોળે ઘોડે બેઠો, તેની પાસે તેનાથી નીચે ઘોડે જમણે હાથે અમર અને ડાબે હાથે રૂપજી દીવાન, પાછળ એક સુખપાલમાં રાણી ચંદ્રમુખી, અને બીજીમાં કુંવરી સુંદરકેશી, મોખરે ને પૂઠે પુષ્કળ

સોલંકી સ્વારો, એવું સરઘસ નગરમાંથી ગયું તે વારે ઘેર ઘેર કાણુ આવી હોય તેવું થઈ રહ્યું બારીએ અને ઓટલે ઉભેલા લોક રુદન કરતા હતા. પ્રજા રોતી જોઈ રાજાનો જીવ બહુ બળ્યો, ને તેની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. સુંદરકેશી પર લોકોનો પ્રેમ ઘણો હતો. તેને જોઈ કેટલીક સ્ત્રીઓ બોલી કે "પીટયા એને શીદ લઈ જતા હશે? એ તો અમારી આંખની કીકી છે. બુડા એને તો અમારી કને રહેવા દો." તેની દાસીઓ કલ્પાંત કરી છાતી કૂટે. રજપૂતોની આંખો ક્રોધથી લાલ થઈ. વાર લાગવાથી માણસના જીવની હાનિનો જોગ જણાયાથી ઉતાવળે જવાની આજ્ઞા અમરે સ્વારોને કરી. ભાગોળ બહાર નીકળ્યા પછી તમાસગીર લોકને પાસે આવવા ન દીધાં. બંને બાજુએ બે ખેતરવા સુધી કોઈને માર્ગમાં રહેવા દીધા નહિ તેથી કાંઈ હંગામો થવા પામ્યો નહિ. રૂપજી દીવાન પાદરેથી રાજાને નમસ્કાર કરી પાછો વળ્યો ને કોણ જાણે કયાં ગેબ થઈ ગયો.

જયમલ રાજાને લઈ જનારી ફોજ ગુજરાત અને માળવાની હદના પહાડી જંગલમાં રાતવાસો રહેવાને ઠેકાણે આવી. ચાર ઘડી દહાડો બાકી હતો. ઉંચી જમીન પર ચાલુક્ય સેનાપતિ અને દેશનિકાલ રાજાના તંબુ જોડે તાણ્યા હતા. તેમાં તેઓ આવી ઉતર્યા. તેમની ચારે બાજુએ તંબુઓ અને રાવટીઓ ઘણે દૂર સુધી નજરે પડતી હતી. કેટલાક સિપાઈ ઘોડાની ચાકરી કરતા હતા; કેટલાક ઘોડાને પાણી પાતા હતા; કોઈ ન્હાતા ધોતા હતા; કોઈ ચૂલો સળગાવતા હતા; કોઈ રોટલા ઘડતા હતા; કોઈ બજારમાંથી આટો, ચોખા, મશાલો, ચણા વગેરે જે જોઈએ તે લેતા હતા. છાવણીની આસપાસ પહેરો કરવાને રાખેલા સિપાઈઓના નાયકે સેનાપતિને સંદેશો મોકલ્યો કે પાછલા મુકામે રહેલા ડેરા તથા સામાન સાચવવાને રહેલા સ્વારો આવતા દૂર નજરે પડે છે. એમ અહીં સુધી ક્ષેમકુશળ આવ્યાથી સેનપતિના માથાનો ભાર ઉતર્યો. આવતી કાલે ગુજરાતની હદ છોડી માળવાના મેદાનમાં ઉતરીશું એટલે ગંગામાં નાહ્યા. આ વિકટ વન અને અજાણ્યા ડુંગરમાં સુરપાળ અને વનસંગની મોટી દહેશત હતી. સપાટ દેશમાં તેમના ભાર નથી પણ આ પહાડી

ધરતીમાં એ લૂંટારાઓનું વધારે ફાવે. સુબેદાર કહે હાજી, ખરૂં કહો છો; પણ હવે ધાસ્તી નથી. એમ વાત કરે છે એટલામાં ખબર આવી કે શત્રુનું મોટું ટોળું ચારે તરફથી ફોજ ઉપર ધસી આવ્યું છે. સેનાપતિએ સજ થવાનું રણસીંગું ફુંકાવ્યું; ને પંડે ઘોડે ચડયો. ગુર્જરોનો હુમલો એટલો જોસ્સાભરેલો અને એવો જબરો હતો કે સોલંકી સેનાને મીસલમાં ગોઠવવાનો વખત મળ્યો નહિ ને છાવણીમાં ગભરાટ થયો.

ગુર્જરોનું લશ્કર આ વેળા એમનાથી વધારે હતું. ને કસાએલા સરદારોના હાથ નીચે પ્રથમથી રચેલી યુક્તિ પ્રમાણે મરણીઉ થઈ વઢયું. સોલંકી સેનાપતિ અને સેનાનો મોટો ભાગ રણમાં પડયો. અંધારૂં ન થયું હોત તો તેમાંનો કોઈ ભાગ્યે જીવતો જાત.

ગુર્જર ફોજની એક ટુકડીએ રાજા જયમલનો તંબુ ઘેરી લઈ તેને નિર્ભય કર્યો. પૂરો જય મેળવી વનરાજ, સુરપાળ, અને રૂપજી દીવાન આબુપતિના ડેરામાં આવ્યા. રૂપજી પોતાના સ્વામીને પગે લાગી બોલ્યો. આપ હવે બંદીવાન નથી. આ વનરાજ મહારાજ અને એમના મામા રાજા સુરપાળ કૃપા કરી આપણી વહારે ધાયા છે. જયમલ્લ ઊઠી મામા ભાણેજને ભેટયો. રાણી ચંદ્રમુખી કમરથી માથા સુધીનું અંગ જરા નમાવી માન આપી બોલી, "મહારાજ અમારી લાજ આપે રાખી, ને હવે પછી રાખશો. મારા સ્વામીને વૃદ્ધાવસ્થામાં કારાગૃહથી ઉગારનાર છો. વનરાજની હંમેશની સભ્યતા આ વેળા ગુમ થઈ ગઈ. રાણીને વિવેકથી ઉત્તર ન આપતાં સ્તબ્ધ થઈ ગએલો દેખી સુરપાળ તેને હાથ લગાડી બોલ્યો, રાણીસાહેબ કહે છે તે સાંભળ્યું ? વનરાજ ભાનમાં આવી કહે "હું ભૂલ્યો, રાણીસાહેબ, મારૂં લક્ષ બીજામાં હતું તે ક્ષમા કરો." રૂપજી કહે રાણીસાહેબ કહે છે કે રાજા સુરપાળજીએ ને આપે અમારા ઉપર બહુ મહેરબાની કરી. વનરાજ કહે જયમલદેવે મારાપિતાની પુષ્કળ સેવા બજાવી છે, માટે એમની વારે ધાવું એ અમારો ધર્મ છે. આપ એટલેથી કેમ ધરાયાં? જયમલજીને એમના પૂર્વજોના રાજ્યાસને પાછા બેસાડીશું ત્યારે અમને ટાઢક વળશે. સુરપાળ કહે પરમેશ્વરની સાહે-

તાથી તે પણ થશે. સુંદરકેશી ભણી જોઈ રાણી તેના કાનમાં કહે કેમ બેન તને શું થયું? તારી લાયકી ક્યાં ગઈ? તું જડ કેમ બની ગઈ? ચમકીને જાગૃત થઈ કુંવરીએ નમસ્કાર કર્યો. રાણી નમીને બોલ્યાં—મહારાજ આ મારી કુંવરી આપને નમસ્કાર કરે છે. વનરાજ કહે "એણેજ મને દિઙ્ગમૂઢ કર્યો. વાહવા! કન્યા કેવી સુંદર છે! કેવી અનુપમ કુટડી છે!" જુવાન મહારાજના એ બોલ સાંભળી કુંવરીએ લજવાઈ નીચી દૃષ્ટિ કરી. એ ક્ષણે વનરાજના અને તેના પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ. વનરાજ ભૂલ્યો નહોતો. કુંવરીના રૂપમાં મણા નહતી. અતિસુંદર કાંતિની જોડે તેનો સ્વભાવ અને તેનાં લક્ષણ સ્તુતિપાત્ર હતાં. મીઠી વાણીની સાથે સકળગુણસંપૂર્ણતા તેનામાં હતી. બાઈ ભણેલી ને ગાયન શીખેલી, વિદ્યા પર ને સદ્‌ગુણ પર પ્રીતિવાળી, સુનીતિમાન ને શરમાળ હતી. પૂર્વે તેણે વનરાજને નજરે દીઠો નહોતો, પણ તેના પરાક્રમથી અજાણી નહતી. જેને જોવાને કન્યાનો જીવ વખવખતો હતો તેનાં દર્શન એકાએક થવાથી તે થોડી વાર દિંગ થઈ ગઈ.

આબુરાજના રજપૂતો તેમના ધણીને સલામ કરવા આવ્યા છે, એમ છડીદારે આવી જાહેર કર્યું કે જયમલ્લ વિસ્મિત થયો. બહાર આવી જુએ છે તો, ફટાયા, નીમકહલાલ પટાવતો, અને તેમના હાથ નીચેના રજપૂતો નીગળતે હથીઆરે, લોહીથી ખરડાએલા, કોઈ ઘા વાગેલા, કોઈ ટોપ વગરના, ને કોઈ ઘોડા વગરના ફિક્કા દીઠા. રાજાને જોઈને તેઓ જે બોલ્યા. રાજા કહે શું તમે આ સંગ્રામમાં હતા? રજપૂતો કહે હા મહારાજ. મશાલ જોડે લઈ રાજારાણી સૌને મળ્યાં. એ જોઈ ગુર્જરેશ્વરને આનંદ થયો. એમને એકઠા કરી ગુર્જર રાજાને જઈ મળવાની વિગત દીવાન રૂપસેને જયમલને કહી. જમવા બેઠા ત્યારે ને જમ્યા પછી સુરપાળે ત્યારપછીની હકીકત કહી. ગૂપચૂપ સંતાતા જંગલોને રસ્તે સોલંકી ફોજની પૂઠે આવ્યા, અને લાગ જોઈ તેના પર યાહોમ કરી પડયા, તેનું વર્ણન સાંભળી જયમલ્લદેવ બહુ હરખાયો. સર્વેને તેણે ઘણી શાબાશી આપી.

હારેલી સેનાનું પાછળ મૂકેલું ધન, ડેરાતંબુ, હથીઆર, લૂગડાં,

ઘોડા, અન્નાદિક માલ પુષ્કળ હતો. સુરપાળે પોતાના તથા આણુના સઘળા યોદ્ધામાં તે ઘટારત પ્રમાણે ઉદાર મને વહેંચી સૌને રાજી કર્યાં. આ જયથી ગુર્જર રાજનું બળ વધ્યું. વધારે જોર પર આવી તેણે દુશ્મનને વધારે હેરાન કર્યાં. ઘણાંક થાણાં માર્યાં ને ભંડાર લૂંટયા. રાત્રે મુકામ કરે ત્યારે ચંદ્રમુખી અને સુંદરકેશી આગળ પોતા પર પડેલી આફતો વનરાજ વર્ણવે. તેના પર પડેલાં દુઃખ, ભય, અને સંકટોનો હેવાલ સાંભળી સુંદરકેશી આંસુ ઢાળે; તેઓમાંથી કેમ બચ્યો તે જાણે ત્યારે અચરત પામી હરખાય. શત્રુને હાથ પકડાવાની, કે કતલ થવાની લગભગમાં હોવાના પ્રસંગમાં વર્ણવે તે વારે તેના હોશ ઊડી જીવ તાળવે જાય. તેના બચવાની ને જયની કથા સાંભળી મગન થઈ પ્રફુલ્લિત થાય, ને ઈશ્વરનો મનમાં પાડ માને. વનરાજને ચમત્કારી મહાપુરુષ ગણે: તેની સમાન આખી પૃથ્વી ઉપર બીજો નરેશ નથી એવું તેના મનમાં ઠસ્યું. વનરાજની છબી ક્ષણવાર કન્યાના મનમાંથી ખસે નહિ. કુંવરીને પ્રસન્ન કરવાને વનરાજ ઉપરા છાપરી સ્વારીઓ કરે. મુખ આગળથી વનરાજ જાય ત્યારે કુંવરી ઉદાસ થાય; ને ખૂણે જઈ માબાપ ના જાણે તેમ રડે. વખતે રડેલી આંખો પકડાઈ જાય ત્યારે તેની મા (ખરૂં કારણ તો વનરાજને માટે ચિંતા તે જાણ્યા વિના) છાતીએ ચાંપી કહે મારી લાડકી વનવાસની આપદાથી પ્રભુ છોડાવશે. એમ કહી રાણી પણ લોચન ભરે. વનરાજ ક્ષેમકુશળ ને યશ મેળવી પાછો આવે ત્યારે સુંદરકેશીનો જીવ નીચે બેસે, ને તેનું વદન હસતું થાય.

વનરાજની ચડતી થતી ચાલી તેવામાં તેનો એક મોટો જબરદસ્ત ટેકો પડી ભાગ્યો. સુરપાળના પેટમાં કાંઈ વ્યાધિ થયો તે કોઈ ઉપચારથી મટયો નહિ. તે એટલો નબળો થયો કે જીવવાની આશા રહી નહિ. અંતકાળે તેણે પોતાના મિત્રાને ભાણેજની સુપરત કરી. પછી સંસારમાંથી મન કાઢી નાંખી પ્રાણ જતાં સુધી પરમેશ્વરના ધ્યાનમાં લગાડ્યું. છેવટ સુધી સુનીતિમાં રહી પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મ કરી ક્ષત્રી ધર્મ પ્રમાણે સાચવટથી વર્ત્તી તેનો નિર્દોષ આત્મા શાંતિ પામી સરજનહારની હજુરમાં ગયો, જેવાં સત્ અને મહાન્ કર્મોથી

સુરપાળ પ્રતાપી, ને સ્તુતિપાત્ર થયો તેવાંજ તેણે વનરાજને શીખવ્યાં. ગુર્જર રાજ્યનું અને ચાવડાવંશનું પુનઃસ્થાપન થવાનાં મુખ્ય કારણો-માંનું એક તે હતું. બાલ્યાવસ્થામાં રૂપસુંદરી અને શીળગુણસુરીએ વનરાજનું મન સદ્‌માર્ગે વાળ્યું, અને પછી સુરપાળે તેજ રસ્તે તેને બોધ અને અનુભવથી ચલાવી દૃઢ કર્યો. આ શિખામણ સઘળા વડીલે લેવી. પુત્રોને સદ્‌ઉદ્યોગ, પરાક્રમ, અને સદાચરણની વાટે જતાં પંડે શ્રમ લઈને કરવા.

ખંડ ૩જો.

વેપારી શેઠ ચંપો. નવાં સંકટ. શેલભ્રતની પદવી અને જાગીરો.

વનરાજને સુરપાળની મોટી હૂંફ હતી. તેની શીખવણી પ્રમાણે વનરાજ વહીવટ કરતો. હવે પોતાની અક્કલ પ્રમાણે તેને કરવું પડ્યું. તેના મરણથી વનરાજને માથે અંતના સગામાં કોઈ પુરુષ નહોતો. ચંપો નામે વાણીઓ સુરપાળનો મુખ્ય અને ડાહ્યો કારભારી હતો. તેના વડવા ગુર્જર રજપૂત હતા, પણ દાદાને જુવાનીમાં કોઈ જતીનો સંગ થયો અને બોધ લાગ્યો તેથી હથીઆર છોડી તે વાણીઓ થયો. ચંપાનો બાપ શિવને પૂજતો અને પારસનાથને નમતો; મેશ્રીનો અને શ્રાવકનો બંને ધર્મ પાળતો; ને મોટો સાહસિક વેપારી હતો. ચંપાના મનનું વલણ બચપણથી ક્ષત્રાશ્રમ ભણી હોઈ જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ તેના અંગમાં રજપૂતનો જેમ વધતો ગયો. યુદ્ધની વાતો સાંભળી તેનાં રોમ ઉભાં થઈ તેનું મન ઉશ્કેરાય, નાડીઓમાં લોહી ઉતાવળે દોડે, ને આંખો લાલ થઈ શૂર છૂટે. વાણીઆને છાજે નહિ એવી તેની મનોવૃત્તિ જોઈ બાપે તેને ઘણી શિખામણ દીધી, ને વેપારમાં તેનું ચિત્ત પરોવવાને પરદેશ દુકાને મોકલ્યો. અહીં ડાહ્યા માણસની સોબત થયાથી તેનું ડહાપણ વધ્યું. હિસાબ કીતાબમાં તે કાચો નહતો. પ્રાકૃત ને થોડું સંસ્કૃત ભણ્યો હતો. વેપાર શીખ્યો પણ મૂળ સ્વભાવ બદલાયો નહિ. સ્વદેશ સ્વતંત્રતાનો અને સ્વદેશા-ભિમાનનો જોસ તેના બાપમાંએ હતો તેથી તે સુરપાળને અને વન-રાજને ધન મોકલતો અને પોતાને ઘેર ઉતારો આપતો. ચંપા શેઠ

એથી વધારે કર્યું. પિતાના મરણ પછી રાજ્યભક્તિ અને સ્વદેશ-પ્રીત્યર્થે તન મન ને ધન તેણે જુવાન રાજાને અર્પણ કર્યું, અને બારવટામાં જોડે આવવાની વિનતિ કરી, તે સુરપાળે ખુશીથી સ્વીકારી. સુરપાળના ગુરુપણા નીચે તે યુદ્ધકળામાં ચતુર અને કુશળ થયો. શરીરે બળવાન ન હતો, પરંતુ શરાતનમાં કોઈ રજપૂતથી ઉતરે નહિ. ઉપજ ખરચના હિસાબ રાખવામાં, કાગળ પત્ર લખવામાં, રાજદ્વારી કામકાજ અને યુક્તિઓમાં તથા લોકોને સમજાવવામાં તે ખબરદાર થયો. એવો બુદ્ધિમાન જોઈ સઘળો કારભાર સુરપાળે તેને સોંપ્યો. આ ઓદ્ધા પર તેને કાયમ રાખી પાવાગઢના મુકામે દરબાર ભરી વનરાજે તેને મંત્રીશ્વરની પાઘડી બંધાવી સરપાવ કર્યો. આ દરબારમાં તેણે પોતા સંબંધી પણ ખૂબ ધામધૂમ કરી. મુગટ, છત્ર, ચમર, દંડાદિક રાજ્યચિહ્નો તેણે અહીં ધારણ કર્યાં: સામંતાદિ અધિકારી નીમ્યા, તેમને સરપાવ આપ્યા, અને ભાટ બ્રાહ્મણાદિક માગણોને દાન દીધાં ને જેજેકાર વર્તાવ્યો. યાદગીરીને માટે તેણે અહીં કીર્તિસ્થંભ બંધાવ્યો. હવેથી તે રાજ્યડોળ અને રાજ્યભભકાથી રહ્યો.

આનંદ ઓચ્છવ થઈ રહ્યો તેથી સુંદરકેશીનું હૈયું હર્ષથી એટલું ફૂલ્યું કે જાણે ફાટી જશે. પણ અફસોસ! એ આનંદ ક્ષણિક હતો. શત્રુએ આવી તેનો ભંગ કર્યો. સોલંકી લશ્કરની હાર અને પદભ્રષ્ટ કરેલા આબુપતિના છુટકારાના સમાચાર જાણી ઉડલંગરાયે સબળ સેના વનરાજનો નાશ કરવાને મોકલી. અણહિલનો અને ચંપાનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દુસ્મનની ફોજ આ વખતે ગુર્જર ફોજથી વધારે બળવાન છે માટે સંગ્રામ ના કરતાં વીખરાઈ જવું. વનરાજે તે કબુલ રાખ્યા, ને લશ્કરને જુદે જુદે ગુપ્ત સ્થળે રવાને કરી જયમલદેવને લઈ પંડે પોતાના બાવન વીર અને બીજા કેટલાક સ્વારોની સાથે નર્મદા તરફ ચાલ્યો. ચાલુકયાએ તેનો કીર્તિસ્તંભ પાડી નાખ્યો ને ઘણાંક ગામ બાળ્યાં. વનરાજને ખોળવાને તેઓ ભટકયા ને પહાડી રાનમાં પીડા પામ્યા, પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. નર્મદા ઉતરતાં તેમની એક ટૂકડીએ તેને પકડી પાડયો. જયમલદેવ, તેનું કુટુંબ, અને કેટલાક સ્વારો પાર ગયા ને પંડે

પાણીમાં પેસે છે તેવામાં શત્રુના સ્વારો તેણે આવતા દીઠા. તુરત ભોમીઆ આપી આબુના રાજકુટુંબને સંતાવાની જગાએ મોકલી દીધું, ને ચાલુક્યોને ખાળવાને પંડે લડવા ઉભો. એમ ન કર્યું હોત તો સંતાવાને ઠેકાણે તેઓ ગયા વિના રહેત નહિ. પોતાના સ્વારોને મોખરે થઈ શત્રુ ઉપર હુમલો કરી તેમને નસાડ્યા. તેઓ ફરી પાછા આવ્યા. એ ટક્કર ઝીલતાં વનરાજ ઘોડેથી પડયો, ને સોલંકી અશ્વો તેના અંગ ઉપર થઈ આગળ વધ્યા. સુભાગ્યે એ વેળા તેને અંગે રાજ્યશણગાર નહતો; બાવન વીરોનાં જેવાં કવચ ટોપ તેણે પહેર્યાં હતાં તેથી ઓળખાયો નહિ. તેને ઊઠવાનો લાગ મળે માટે ચાવડા સવાર પાછા હઠયા એટલે સોલંકી સ્વારો તેમની પાછળ ધાયા. ગુર્જર જોદ્ધા ઉભા રહી વઢયા, ભાલાથી ઝપાઝપી ચાલે છે અને તરવાર ઉછળી રહી છે તેવામાં બાવન વીરોમાંના કેટલાક વનરાજને લેવા પડખે થઈ પાછળ ગયા. વનરાજનો ઘોડો ઘવાણો થઈ પાસે પડયો હતો તેથી તેમાંના એકને ઉતારી વનરાજ તેની ઘોડીએ ચડયો, ને શત્રુને પાછળથી ગભરાવવાને ઝટ ધસ્યો. એનું પરિણામ તેના ધારવા પ્રમાણે થયું. આગળના અને પાછળના મારથી અકળાઈ દુશ્મન ડાબી બાજુએ નાઠા. તેમને કેટલેક સુધી વળાવી વનરાજ પાછો ફર્યો ને પોતાના મિત્રોને જઈ મળ્યો.

જયમલદેવ અને ચંદ્રમુખી ઉદાસ અને શોકાતુર થઈ બેઠાં હતાં, અને સુંદરકેશીની આંખોમાંથી મોતી જેવાં આંસુ ખરતાં હતાં તેવામાં વનરાજ આવ્યો. આબુપતિ ઊઠી તેને ભેટયો ને બોલ્યો "આપ સપૂત ખરા, આપે કુળને તાર્યું, ને પૂર્વજોની લાજ વધારી. ધન્ય છે જયશિખર અને રૂપસુંદરી તમને કે તમે આવા પરાક્રમી કુંવરને જન્મ આપ્યો!" વનરાજે નમી એ સ્તુતિ માન્ય કરી. જમ્યા પછી વિચાર કર્યો કે અહીં રહેવું નહિ. આ છાનું સ્થળ વેરીઓના જાણવામાં નથી, પણ આપણે આટલામાં છીએ એ તેમને માલમ પડયું, માટ અહીંથી મોટી સવારે ઉપડવું. જયમલદેવને વનરાજે કહ્યું કે આપ સકુટુંબ છૂપે વેશે મારા મિત્રોમાં જઈ સંતાવું. ચંપો શેઠ આપને તેડી જશે. રાજા કહે આ બે સ્ત્રીઓને મોકલો,

ને મને આપની હારે રહેવા દો તો શી હરકત છે? હું યુદ્ધ કરીશ ચંપો કહે મહારાજ હરકત તો કાંઈ નથી, ને આપની બહાદુરીથી અમને લાભ થશે, પણ આપ વૃદ્ધ છો, બારવટામાં મોટાં કષ્ટ વેઠવાં પડે છે તેનો કાંઈક અનુભવ આપને થયો; ટાઢ તડકો, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, અથડામણ ને શ્રમ ખમવાને યુવાવસ્થા વધારે યોગ્ય છે, જયમલે વધારે હઠ કરાવી નહિ. ચંપો તેમને લઈ શ્રીમાલપુર ગયો ને શ્રીદેવીના ઘરમાં તેમને સંતાડી આવ્યો.

મોટી સોલંકી ફોજ નર્મદા ઓળંગી તેની પાછળ લાગી. રા. જપીપળાના ડુંગરોમાં અને શુળપાણની વિકટ ઝાડીમાં વનરાજ ભરાયો. ચંપાએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો તે જાણી એ ફોજ તેના રક્ષણે ગઈ, એટલે વનરાજે સૂર્યપુર કબજે કર્યું, ને તેના રણજીત નામે સામંતે ખંભાતનું થાણું માર્યું. ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં મચાવેલું ફિતુર સમાવવાને ઉડભંગરાયે કાઠિઆવાડના લશ્કરનો મોટો ભાગ ત્યાં મોકલ્યો. વનરાજ અને તેના સાથીઓ હવે કાઠિઆવાડમાં ગયા. ઉડભંગરાયે નવું લશ્કર મોકલવાને પોતાના સ્વામીને કલ્યાણી પત્ર લખ્યો. ભુવડે તેની બદલી કરી તેને ઠામે અમર સામંતને નીમ્યો. અમરને આજ્ઞા કરી કે વનરાજ જોડે સલાહ કરી સામ, દામ, અને ભયથી એને વશ કરો.

ભુવડ ઘરડો થયો હતો ને સંધિવાથી તેના જમણા હાથના સાંધા રહી ગયા હતા. મરવા પહેલાં ઉજ્જન જઈ મહાકાળેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવાની તેને ઇચ્છા થવાથી તેના પ્રધાને અમરને લખ્યું કે "મહારાજ જોડે મોટી સેના માળવે જવાની છે માટે ગુજરાતમાંની ફોજ કાંઈક મંગાવવી પડશે તો નવી કયાંથી મોકલી શકાય? વનરાજને લૂંટારો બંડખોર ગણી આજ સુધી સતાવ્યો, પણ હજી તેનો નાશ થયો નથી ને દિવસે દિવસે તે બળવત્તર થતો જાય છે. સુરપાળના મરણથી લાભ જરાએ થયો નથી. મામાથી ભાણેજ સરસ નીકળ્યો જણાય છે. મહારાજની જાત્રા સમે એની તરફનો ભો ન રહે તો ઠીક, માટે કાંઈ ઓદ્ધો અને જાગીરોથી તે મનાય તેમ કરવું." આ હુકમ અમલમાં લાવવાને અમરે વષ્ટી મોકલી. વનરાજને

કહાવ્યું કે આપને શેલભતનો ઓદ્ધો અને મોટી જાગીરો લઈ સલાહ કરવાની ખુશી હોય તો હું કલ્યાણીના દરબારમાં ગોઠવણ કરૂં.

આનો ઉત્તર દેવાને વનરાજે પોતાના મંત્રીઓની સભા કરી. મંત્રીઓ મનમાં સમજતા હતા (પણ મ્હોડે કહ્યું નહિ) કે રાજ લેવાના પ્રયત્નો કરતાં ઘણાં વરસ વીત્યાં તોપણ વનરાજ હજી વનનાજ રાજા રહ્યા છે, હાલ સોલંકીઓને કાઢી મુકાય તેવું દીસતું નથી, માટે આ લાગ જવા દેવો નહિ. વનરાજને કહેણ કબુલ કરવાનું મોટું કારણ જુદું હતું. તેને અનુભવથી જણાયું કે ગુર્જર રજપૂતોમાંના ઘણા શાવક થયા છે તેથી જોઈએ તેટલા જોદ્ધા મળતા નથી. જાગીરો મળે ને રહેવાનું ઠામ ઠેકાણું થાય તો ઉત્તરમાંથી બીજા ગુર્જરોને બોલાવી શકાય. લડવૈયાની ઝાઝી સંખ્યા થાય તો વધારે જય મળે. એમ જુદાં કારણોથી રાજામંત્રીના અભિપ્રાય એક થયા, પણ ઉદાર વનરાજે હઠ પકડી કે આબુના રાજાને તેનો મુલક પાછો મળે તોજ એ શરતે દોસ્તી કરવી. ચંપા શેઠે એ પ્રમાણે અમરના કારભારીને જણાવ્યું. અમરે કલ્યાણીના મંત્રીશ્વરને પૂછાવ્યું. ત્યાંથી જવાબ આવ્યો કે ભુવડ મહારાજ આબુની જાત્રાએ આવશે તે વારે જયમલદેવને તેની ગાદી પાછી આપવામાં આવશે એવી કબુલાત આપો.

હવે સલાહ થવામાં અડચણ રહી નહિ. અમરે વનરાજને કહાવ્યું કે પ્રભાસના સોમેશ્વર મહાદેવના રખવાળનું કામ અને તેના તાબાનાં ગામ ખુશી હોય તો તમે લો. વનરાજે જવાબ આપ્યો કે તે પર સોરઠના રાજાનો હક્ક છે માટે તે ન લઉં. અમરે પછી તેને સરસ્વતીને કાંઠે મુલક આપી રાજી કર્યો. ગુજરાતમાં એમ ઘણે વરસે શાંતિ થઈ. એથી ભુવડ ગુજરાતમાં પણ જાત્રા કરવા આવ્યો. જુઠા પ્રતાપના લોભે, જગતમાં પરાક્રમી કહેવડાવવાને, ને કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને તેણે ઘણા દેશોને લુંટ્યા હતા. તેના અન્યાયી લોભથી, તેના અહંકારથી, અને તેના ઉન્મત્તપણાથી ઘણી લડાઈઓ થઈ, ને તેમાં હજારો માણસના ઘાત થયા, હજારો આદમી પાયમાલ થયા, હજારો બૈરાં અનાથ ને છોકરાં નબાપાં થઈ રવડી મુઆં, ને

લાખો માણસના નિસાસા તેના ઉપર પડયા. આ બધા પાપનું ભાન હવે તેને ઘડપણમાં થયું ને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એ પાપથી મુક્ત થવાને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરી ઓંકારનાથ માનધાતાની જાત્રા કરી, ને નર્મદાને કાંઠે કાંઠે ભરૂચ આવી શુકલતીર્થે થઈ સમુદ્ર વાટે પ્રભાસ ગયો. તેની ફોજ પગ વાટે ત્યાં તેની અગાઉ આવી હતી. સોમેશ્વરની જાત્રા કરી તે દ્વારકાં ગયો. ત્યાંથી પંચાસરમાં આવી ગુજરાતના ખંડીઆ રાજા-રાણાને મળવાને દરબાર ભર્યો. નજરાણું આપ લે થયા કેડે રાજ-મંડળને રાજી કરવાને એક વરસની ખંડણી માફ કરી. ત્યારપછી સરસ્વતીને કાંઠે માનું શ્રાદ્ધ કરી, આરાસુરની અંબાભવાનીને પગે લાગી આબુએ ગયો. ત્યાં જયમલદેવને તેડાવી તેનું રાજય અચ-ળેશ્વર મહાદેવને અર્પણ કર્યું, અને તેનો વહીવટ તથા રખોપું તેને સોંપી પોતાને હાથે ચંદ્રવતી નગરમાં ગાદીએ બેસાડયો. પાંચ હાથી અને પાંચસે ઘોડાથી લડાઈ સમે નોકરી કરવાની શરત માત્ર કરી તે આબુથી કાશી ગયો. ગંગાસ્નાન અને વિશ્વેશ્વરની પૂજા અને મોટાં દાન કરી પોતાના તાબાના માળવા દેશમાં આવ્યો. મહાકાળેશ્વરની જાત્રા કરતો હતો તેવામાં તેનો રહી ગએલો હાથ સાજો થયો. મહા-કાળેશ્વરની કૃપાથી રોગ મટયો એમ માની તેણે આખો માળવા દેશ શિવાર્પણ કર્યો, અને તેનો અમલ મહાદેવની વતી કરવાને પરમાર રજપૂતોને સોંપ્યો.

ખંડ ૪ થો.

વનરાજની તૈયારી. સુલેહનો ભંગ. મોટું યુદ્ધ. કલ્યાણીથી નવા સૈન્યનું આવવું. પંચાસરનું દહન. વનરાજનો પરાજય, ને જંગલમાં નાસવું. ફરી પ્રયત્ન. ભુવડનું મૃત્યુ. વનરાજનો જય.

રાજા ભુવડ ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે જાગીરી પરગણાં ચંપા મંત્રીને સોંપી અણહીલને જોડે લઈ વનરાજ જાત્રાને મસે ઉત્તરના દેશામાં ગયો. કાશી, ઉજ્જનાદિક ધર્મક્ષેત્રોમાં પુણ્યદાન કરી પોતાના

પાપ ધોવાના કામમાં કલ્યાણેશ્વર મચ્યો હતો, તે વારે વનરાજ ગુર્જરોના મૂળ ધામમાં જઈ જોદ્ધા ભેગા કરતો હતો, કનકસેનના અસલ દેશ પંજાબમાં અને આસપાસના પ્રાંતોમાં હજી ગુર્જરોની મોટી વસ્તી હતી, કનકસેનનો વંશજ અને સ્વજાતિનો જાણી ગુર્જરોએ તેને માન આપ્યું, અને તેના ઉપર માયા કરી. કનકસેન સંબંધી વાતો હજી ઘરડા ગુર્જરો કરતા. ચાલુક્યોનું અપહરણ અને ગુર્જર નામને કરેલું અપમાન જાણી ક્રોધાયમાન થઈ તેઓમાંના ઘણાક જુવાનીઆ વનરાજને સહાય થવાને ઉભા થયા. કેટલાક પરાક્રમો કરી મોટાઈ મેળવવાની હોંસથી, અને કેટલાક ભૂમિ, ધનાદિકની લાલચથી વનરાજ જોડે આવવાને તૈયાર થયા. વનરાજે એ સ્વજાતિ શૂરવીરોની નાની ટોળીઓ કરી પોતાના માણસો જોડે છૂટી છૂટી ગુજરાતમાં મોકલી; કેમકે તેઓ જથાબંધ જાય તો સોલંકી સરકારના જાણવામાં આવે ને આ યુક્તિને તે ઉગતાંજ ડામે. વનરાજે સ્વદેશ આવી હથીઆર, ડેરા, તંબુ, અન્નાદિક સામગ્રીનો ગુપ્ત સંગ્રહ કર્યો.

એ વર્ષે ભુવડ રાજા તીર્થયાત્રા પૂરી કરી સ્વધામ પધાર્યો. એ વેળા ગુજરાતનો સુબો મરી ગયો તેથી તેની ખાલી પડેલી જગાને માટે ઉડભંગરાયે કોશીશ કરી. મયણલ્લદેવીને મળી દીન વાણીથી અરજ કરી કે અદાવતીઆ અને અદેખા સામાવાળાઓએ જુઠું ભરાવી મને બરતરફ કરાવ્યો અને મારી લાજ લેવડાવી. મારી જગા મને આ વખતે પાછી આપો, હું સારી નોકરી બજાવીશ. પહેલેજ વરસે હું તમને કેટલું બધું ધન મોકલું છું તે તો જુઓ. લોભથી રાજકુમારી લલચાઈ. તેના મંત્રીઓનાં મન પણ રૂશવત આપી ઉડભંગે મનાવ્યાં. મયણલ્લે તેને નીમ્યો. તેની મરજી રાખવાને, અને વનરાજ તરફનો હવે ડર નથી એમ માની ભુવડે વાંધો લીધો નહિ, ને કેટલોક દંડ લઈ મંજુરી આપી.

રૂશવત અને દંડનો ખંગ વાળવાને તથા મયણલ્લદેવીને ખુશ કરવાને ઉડભંગરાયે આવી છ મહીનામાં રૈયત અને રાજા રજવાડાને મારી કુટીને ખૂબ ધન માલનો સંગ્રહ કર્યો. વરસો વરસ આપવાની ઠેર-

વેલી રકમ ઉપરાંત નજરાણાને નામે જાત્રાના ખર્ચને નામે, દંડને પેટે જેટલું લેવાય તેટલું ધન લીધું. વળી રાજા અને વેપારીઓની પાસેથી ઘોડા, વાહન, સુતરાઉ અને રેશમી દેશવિદેશનાં કાપડ, દુકાનદારો પાસેથી સાકર, ચારોળી, બદામાદિક સૂકા મેવા, કીમતી સાડીઓ, ધાન્ય વગેરે પોતાને અને મયણલ્લદેવીને સારૂ બળાત્કારે ઉઘરાવી કલ્યાણી નગર મોકલવાની ગોઠવણ કરી. મોટું લશ્કર લઈ પંડે તેને નર્મદા સુધી વળાવવાને ગયો.

રાજા પ્રજાને ઉડભંગ ઝુડતો હતો ને આખા દેશમાં કકળાટ થઈ રહ્યો હતો તે વારે વનરાજ અને તેના મંત્રીઓએ વિચાર્યું કે આ લાગ સારો છે, એ જવા દેવો નહિ. પોતાના જુના અને નવા જોદ્ધાને ગૂપચૂપ સજ થવાની આજ્ઞા કરી. જુદે જુદે ઠેકાણે રાખેલા સ્વારોને તેડાવ્યા. દેશી રાજા રાણા, શેઠ સાહુકારો વગેરે ઉડભંગરાયના જુલમથી ખીજવાઈ જઈ બહોળે હાથે આશરો આપવાને આગળ પડ્યા. ઉડભંગરાય ગુજરાતની સરહદ ઉપર પહોંચ્યો એટલે ખબર આવી કે વનરાજે બંડ ઉઠાવ્યું છે, અને મોટું લશ્કર લઈ ઉતાવળે પાછળ આવે છે. સોલંકી સરદારોમાં ડાહ્યા હતા તેમણે સલાહ આપી કે ઝડપથી કૂચ કરી કોઈ કિલ્લાના રક્ષણમાં જઈ રહેવું, અને ત્યાં સંગ્રામ કરવો. ઉડભંગરાય શૂરો પણ અવિચારી હતો. તેને એ સૂચના ગમી નહિ. તે કહે એ તસ્કરના ભાર શા છે આવવા દો, આ મેદાનમાં એનો નાશ કરીશું. આજ સુધી સંતાતો ને નાસતો ફરતો હતો. હવે જાગીરો આપી તોએ ધરાતો નથી ને યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યો તો ઠીક થયું. સાપ જેમ ઉંદરને ગળે છે તેમ એ ચોરોને હું ગળી જઈશ. ચાલુક્ય નાયકોમાંના ઘણાનો અભિપ્રાય સુબાને મળતો હતો. તિરસ્કાર કરી તેઓ બોલ્યા કે એ ગુર્જરીઆ શું કરનાર છે? એ ચાવડા એટલે ચૌરા ને ચૌરા એટલે ચોર લૂંટી જાણે, લડી ન જાણે. એનાં જેવાં દસ લશ્કરને પૂરા પડીએ એવા છીએ. એમ બહુ મતથી ત્યાંજ રહી લડવું ઠર્યું.

વનરાજના ભેદુઓએ સમાચાર તેને કહ્યા. સંખ્યા અને ચતુરાઈમાં આ વેળા વનરાજની સેના ચડીઆતી હતી. સાવચેતીથી

તે શત્રુની સમક્ષ આવ્યો. વિશાળ રણભૂમિમાં બંને ફોજ યથાવિધિ ગોઠવાઈ ને ભારે યુદ્ધ થયું કસાએલા જુના જોદ્ધાને વનરાજે મોખરે રાખ્યા હતા. નવામાં થોડા અનુભવી હતા તેઓને બીજી હારમાં ને નવા શીખાઉને ત્રીજી છેલ્લી હારમાં રાખ્યા. એ પાછલાને વઢવું પડયું નહિ. આરંભમાં ઉડભંગરાય પંડે જોસ્સાથી માર માર કરતો ધસી આવ્યો. વનરાજે તેની છાતીમાં ભાલો ભોંકી તેને ઘોડેથી પાડયો. તે ઊઠવા જાય છે તેવામાં બાવન વીરમાંના એકે તેને પૂરો કર્યો. તેની હારે સ્વારો હતા તે નાઠા. તેમની પૂઠે ગુર્જર ધાયા. સોલંકી સેના ગભરાટમાં પડી, તેની હાર ત્રુટી ને નાઠી. નાઠી પણ બચી નહિ, કેમકે એ વેળા ચંપો મંત્રી ઘણા સ્વારો લઈ તેની પીઠે જ્યાં ખજાનો ને માલ રાખ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. એ તરફથી માર પડવાથી હારની ખબર કરવાને થોડાજ બચ્યા. ઘેરાએલો વાઘ જેવો આવેશથી વઢે છે તેવા આવેશથી ચાલુક્યો વઢયા, પણ જય પામ્યા નહિ.

રોકડ અને માલ મળીને લાખો રૂપીઆની લૂંટ વનરાજને હાથ આવી. એટલું બધું દ્રવ્ય કદી તેને મળ્યું નહતું. ચાલુક્યોનાં હથીઆર, ઘોડા, તંબુ, વગેરે સઘળું લઈ ઉતાવળી કૂચે તે પંચાસર ગયો, પણ ત્યાંના સોલંકી ગઢવીએ તેને અંદર પેસવા દીધો નહિ. વનરાજે નગર ઘેર્યું ને કલ્યાણીથી કુમક આવે ત્યાર પહેલાં જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સોલંકી સરદારને કામ કઠણ માલમ પડયું. કેટલાક મહીના સુધી વનરાજના સખ્ત હુમલા તેણે પાછા વાળ્યા. પણ એમાં તેનાં ઘણાં માણસ મુઆં, તેથી કમજોર થયો. વળી પુરીજનો વનરાજના પક્ષકાર હતા. તેઓ ફિતુર કરી અંદરથી મદદ કરવાની ગોઠવણ કરે છે, એવું ભેદુઓથી તેને માલમ પડયું. રીસમાં તેણે ઠરાવ કર્યો કે રાજધાની ફૂંકી મૂકાશ, પણ વનરાજને હાથ નહિ જવા દઉં. આ ક્રૂર ઠરાવ તે અમલમાં લાવ્યો. વનરાજના હુમલાનું જોર વધવા લાગ્યું, ને ઝાઝા દિવસ હવે ટકવાનું નથી એમ તેને ભાસ્યું.

વનરાજની ચડાઈના વેગ વધ્યે. તેનું ખરૂં કારણ તેના જાણવામાં ન હતું; હોત તો પંચાસરને બાળત નહિ. વનરાજના બંડના

અને ઉડભંગશયના મરણ અને મોટા પરાજ્યના સમાચાર કલ્યાણી દરબારમાં પહોંચતાં વારને બુઢ્ઢો ભુવડ બહુજ કોપાયમાન થયો ને પોતાની સઘળી સેના લઈ તમામ ગુર્જરનો નાશ કરી ગુજરાતને ઉજડ કરવાને પંડે માથે લેવા માંડયું. જુવાનીનો અગ્નિ તેની છાતીમાં ફરીને સળગ્યો. તેના મંત્રીઓએ તેને વાર્યો ને કહ્યું કે એ લુંટારા ઉપર સ્વારી કરવી આપને યોગ્ય નથી. આપના સુભટો એ ચોરને કચરી નાંખશે. એ મગતરાને ક્ષણમાં ચોળી નાંખીશું. હાથી આગળ મગતરૂં શી ગણતીમાં છે? રાજા કહે મગતરૂં હાથીના કાનમાં પેસે તો કેટલો સંતાપ થાય તે જાણો છો? રાણી અને મંત્રીઓના સમજાવ્યાથી તથા મયણલ્લદેવી ઘણી માંદી હતી તેથી જાતે ન જતાં મોટી બળવાન ફોજ આપી વડા સેનાધિપતિને એકદમ મોકલ્યો.

આ મોટું લશ્કર નજીક આવતું ગયું તેમ વનરાજે પંચાસર સર કરવાને ઉતાવળ કરવા માંડી. તેના ઘેરાએલા શત્રુએ જાણ્યું હોત કે કુમક થોડા દહાડામાં આવશે તો તે આકળો થઈ પંચાસર બાળત નહિ, કેમકે ઘણી બહાદુરી અને જાગૃતિથી તેટલી વાર તે ટકી શકત. પણ વનરાજે એવો વીંટી લીધો હતો કે કોટ બહારની જરાએ ખબર તેને મળતી નહિ. એક સાંજે પુરીજનોએ દરવાજા ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કર્યો ને તેજ ક્ષણે ચાવડા જોદ્ધા બહારથી નીસરણીઓ મૂકી કોટે ચઢ્યા ને કિલ્લેદારને અકળાવ્યો. આ વખત તો કોટ પર ચડેલાને તે પાછા વાળી ભાગોળ ઉઘાડનારાને પકડી શકયો, પણ એવો બીજો હુમલો થતાં ફતેહ નહિ પમાશે એવું ભાસવાથી નિરાશ થઈ તેણે શહેરને ઘણે ઠેકાણેથી આગ લગાડી. ધુમાડાના ગોટે ગોટ શેરીએ શેરીએથી નીકળે, ઘરો બળે ને મોટા ભડકા થાય; લોક બાપડા છાંટવાનું કરે; બાયડી છોકરાં બિચારાં નાસાનાસ કરે પણ કયાં જાય? એમ નગરમાં થઈ રહ્યું છે તેવામાં ગઢવી પોતાની ફોજ લઈ દરવાજા બહાર કેસરીઆં કરવા નીકળ્યો; ને કત્તલ કરતો વનરાજના લશ્કરમાં ઘુસ્યો. એ મરણીઆ જોદ્ધાને વાઢી પૂરો કરી વનરાજ પોતાના બાપની બળતી રાજધાનીમાં પેઠો. લાહે છાંટવાને તેણે ઘણી મહેનત કરી તોપણ નગરનો મોટો ભાગ બળી ગયો.

રડતા નગરવાસીઓને ધીરજ આપી સામા આવતા શત્રુની ભેટ લેવાને વનરાજ ત્વરાથી સજ થયો. ખપજોગું દ્રવ્ય જોડે રાખીને વધારાનું હતું તે ડુંગરા અને જંગલોમાં સંતાડવા મોકલી દીધું, અને પંડે સેના સહિત સંગ્રામ કરવાને મેદાન પડયો. બંને સૈન્યો સામસામાં આવી લાગ્યાં. યુદ્ધચતુરાઈમાં બેઉ ફોજના સેનાપતિ અને નાયકો સરખા હતા. વનરાજ અને તેના સુભટો સોલંકી સામંતોથી અનુભવ અને કુશળતામાં ઉતરે એવા નહતા. ચાલુક્યોની ઘોડેસ્વારોની સંખ્યા જાસ્તી હતી, પણ તેથી વધારે ફાયદાકારી તેમને તેમના સિપાઈઓનો અનુભવ હતો. તેમના સઘળા જોદ્ધા સેંકડો લડાઈ લડી કસાએલા હતા; પરંતુ વનરાજના અર્ધો અર્ધ યોદ્ધા હજી નવા શીખાઉ હતા. પહોર દહાડો ચડતાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. વનરાજે પહેલ કરી, સોલંકીઓએ ગુર્જરોના ઉપરાછાપરી આવતા છાપા બહાદુરીથી પાછા હઠાવ્યા. બંને તરફ હજારો શૂર-વીરો ઘવાણા, ને સેંકડોના પ્રાણ ગયા. લોહી અને ધૂળ મળી કાદવ થયો તેમાં લડતા વીરોના પગ ખરડાયા. મૂડદાં અને જખમી માણસો ઉપર થઈ સ્વારો દોડે. પ્યાદલો બાણની વૃષ્ટિ કરી. રણ-સીંગાં અને શંખનાદથી આકાશ ગાજી રહ્યું. ભિન્ન ભિન્ન શસ્ત્રોથી જોદ્ધા જોદ્ધાને હણે. ઘોડા ખોંખારે, નાયકો લડવૈઆને ઉશ્કેરવાને હોકારા કરી શાબાશી આપે, અને તારા જેમ જળમાં ધસે તેમ પંડે દુશ્મનના દળમાં ઝંપલાવે, માર ખાઈ પાછા ફરે તેમને ફોસલાવીને કે ધમકાવીને પાછા આણે. જ્યાં લોહીથી કાદવ થયો નહતો ત્યાંની ધૂળ ઊડવાથી વાદળ છવાઈ ગયું. સાંજ પડી પણ કોઈ હઠયું નહિ. અંધારૂં થવાથી સંગ્રામ બંધ પડયો.

વનરાજને હાનિ વધારે પહોંચી. હવે તેની ફોજમાં કસાએલાથી અણમાહિતગારની સંખ્યા વધારે રહી, માટે બીજે દિવસે ટકી શકવાનો ભરોસો તેને પડયો નહિ. જેઓ લડી લડીને ઘડાએલા નથી તેઓ ભય પામી નાસે એવો સંભવ છે, માટે રતોવાઈ ખસી જવાનો મનસુબો તેણે પોતાના સામંતો જોડે કર્યો. લશ્કર થાકેલું છતાં રાતમાં જતાં રહેવાનો વિચાર સર્વે મંજૂર કર્યો, ને અમલમાં આણ્યો.

સૂર્યોદય થતાં સોલંકીઓને ગુર્જર છાવણી ખાલી જણાઈ. વખત નહિ ખોતાં તેઓએ તેમની પૂંઠ પકડી ને એટલી ઝડપથી પાસે આવી પહોંચ્યા કે વનરાજને પોતાની સેનાને વિખેરી નાંખી જંગલમાં નાસવું પડયું. તેની છુટી પડેલી કેટલીક ટુકડીઓને શત્રુએ કાપી નાંખી, કેટલીકને હથીઆર છોડાવી કેદ કરી, કેટલીકને વેરણછેરણ કરી નાંખી. પાધર દેશ ફરીને હસ્ત કરી લીધો. વનરાજને મદદ કર્યાને માટે ઘણાક ભૂમિયા રાજાને દંડયા, ને કેટલાકને મારી નાંખ્યા, ને કેટલાકનાં રાજ ખૂંચવી લીધાં. ગુર્જર ફોજનો ઘણો ભાગ ડુંગરામાં થઈ આસપાસના દેશોમાં નાસી છૂટયો.

આ જયના સમાચારથી ખૂશ થવાને અને તેનો લાભ ભોગવવાને મયણલ્લદેવી જીવી નહિ. ફતેહની ખબર કલ્યાણી પહોંચી ત્યારે ભુવડ અને તેનું કુટુંબ તેના મરણના શોકમાં હતાં, તોએ કલ્યાણપતિએ જયની પતાકા ચડાવી,* સામતોને સરપાવ આપ્યા. સેનાપતિને વંશપરંપરા જાગીર આપી, ને પુત્રી વાંઝણી મરી ગઈ માટે ગુજરાતની ઉપજ શિવાલયોમાં તેને નામે ખરચવાની આજ્ઞા કરી.

વનરાજ હજી નિરાશ થયો નહિ. મુગટ, રાજછત્ર, ચમ્મરાદિ રાજ્યશણગાર જોઈ બીજાને આવી અવસ્થામાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય, પણ વનરાજને તેમ થયું નહિ. એટલાં બધાં વરસ તેણે વનવાસમાં અને બહારવટામાં કહાડયાં, એટલાં મોટાં સંકટ સહ્યાં, એટલાં દુ:ખ વેઠયાં પણ તેની હામ ઓછી થઈ નહિ; '**सत्यमेव जयते**' એ વેદવચન પર પાકો ભરોસો હોવાથી તેની દઢતા ઘટી નહિ. તેની દાનત પાક હતી, તેની વિશ્વેશ્વર પર શ્રદ્ધા અચળ હતી. બીજાઓ ધારતા કે વાસ્તવિક રાજા નહિ થાય, પણ તે પંડે નક્કી માનતો કે પ્રભુ મને અંતે જશ આપશે. મંઝા રહેવાની કિંમત તે પૂરી સમજતો. તેણે પોતાના મિત્રોને હિંમત આપી, અને ફરી સજ્જ થવાની ગોઠવણ કરવા માંડી. રૂપસુંદરીને અને સુંદરકેશીને હારની માઠી ખબર કરવા મોકલ્યાં, તેમની જોડે કહાવ્યું કે નુકસાન ઘણું થયું છે, પણ આબરૂ ગઈ નથી. કુળની લાજ મેં ખોઈ નથી, મારી

આશા ભંગ થઈ નથી, તમે નાઉમેદ કે ઉદાસી થશો ના. વનરાજની ફત્તેહ થાય ત્યારે ગળ્યું ખાવું એવી બાધા સુંદરકેશીએ રાખી. જ્યારે એકલી પડે ત્યારે વનરાજની આપદા સંભારી રડે, અને તેને રાજ્ય પાછું મળવાને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે. રૂપસુંદરીએ લવણ તજ્યું. વનુભાને હાથ ગુજરાતનું રાજ આવે ત્યારેજ મીઠાવાળું અન્ન ખાવું એવો નિયમ તેણે લીધો. શીલગુણસુરીએ તેને બોધ કર્યો કે મોળું ખાધે રાજ પાછું મળવાનું નથી. પણ માનો જીવ શોકાતુર થયા વિના કેમ રહે! તેણે કહ્યું મહારાજ મારા મનના ખેદની આટલી નિશાની મને પાળવા દો.

વનરાજને ઝાલવાને ચાલુક્યોએ જબરી ખોળ કરી. જંગલો અને પહાડો ખૂંદી વળ્યા. ગુર્જરપતિ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ને બીજેથી ત્રીજે એમ ભરાય. પણ હવે પરમેશ્વરે તેનાં દુઃખનો અંત આણ્યો. ઘરડા ભુવડનો ટોટો જમના દૂતે ઝાલ્યો. મરની વેળા તેનો પાપી આત્મા ઘણો ક્લેશ પામ્યો. કીર્તિ, રાજ્ય, અને ધનના લોભથી કરેલાં મહાપાતકો ઘડપણમાં જાત્રા પોખાત્રા અને દાન કરે બળે નહિ. દુષ્ટ કર્મોનાં કડવાં ફળ તો મુઆ પછી પરલોકમાં ભોગવવાં પડશે, કરેલાં પાતક દાનધર્મથી ધોવાય નહિ, એ સાચા વિચાર તેને અંતકાળે સૂઝયા. ભર્યોભંડાર, મોટી સેનાઓ, પુષ્કળ હાથી, રથ, ઘોડા, વસ્ત્રાલંકાર, રાજમહેલાદિ પાછળ મૂકીને જેમ ખાલી હાથે જ ગ્યો તેમ ખાલી હાથે ને માથે મોટાં પાપનો મોટો ગાંસડો બાંધી જાઉં છું એવા તુરંગ તેના મનમાં આવ્યાથી મહાન રાજા ચોધાર આંસુએ ગેયો. રાજગુરુઓએ તેને શાંત પાડવાને ઉપદેશ કર્યો તેના ઉત્તરમા તે બોલ્યો કે "માયાનાં પડળ મારી આંખે હતાં તે ગયાં છે. હવં હું અંધ નથી. રે સ્વાર્થીઓ, આંધળા પાટા બાંધી મને ભમાવો માં. મારા સરજનહારની ક્ષમા મને માગવા દો. ક્ષમા કરો. પ્રભુજી ક્ષમા કરો." એમ આતુરતાથી પ્રાર્થના કરે છે તેવામાં મુખ્ય મંત્રી સમાચાર લાવ્યો કે રાજકુંવરો રાજ્યાસનને માટે લડવા ઊઠયા છે. ભુવડ કહે "એ શું કહો છો! હજી તો હું જીવું છું! રે ભગવાન!" એમ બોલતાં તે અટકી ગયો. તેની છાતીએ ડુચો

આવ્યો ને તુરત તેનો પાપી પ્રાણ ગયો. જે ધન, કીર્તિ, અને વડાઈના લોભે કરીને સૈન્યો મોકલી, તથા પંડે ચડી ઘણા દેશો લૂંટયા, ઘણાનાં ઘરો બાળ્યાં, ઘણાં ગામ વેરાન કર્યાં, ને લાખો આદમીના વગર વાંકે જીવ લીધા તેના અહંકારે તેને નરકમાં નખાવ્યો.

ભુવડના મરણ પછી મંત્રીઓએ વડા કુંવર કરણની આણ ફેરવી તે તેના ભાઈઓએ માની નહિ. પ્રાંતામાં જઈ તેમણે બંડના ઝુંડા ઉઠાવ્યા, તે શમાવવાને કરણે ગુજરાતના સૈન્યનો મોટો ભાગ બોલાવી લીધો, ને બાકીનાને વનરાજે આવી હાંકી મૂક્યો.

ભુવડના મરણના અને ચાલુક્ય ફોજ વિદાય થયાના સમાચાર મળતાં વારને વનરાજ છતો થયો. પોતાના ગુર્જરોને ભેગા કરી દેશમાં ફરી વળી જ્યાં ત્યાંથી સોલંકી સ્વારોને મારી કાઢયા. એકપછી એક ગઢો તેમના હાથમાંથી છીનવી લીધા. કેટલીક નાની લડાઈઓ થઈ તેમાં વનરાજની સેના મોટી હોવાથી દુશ્મનની હાર થઈ. આ જય જોઈ આખા દેશ એક મતે ને એક જથ્થે સોલંકી રાજ્યની સામે છચોક ઉઠયો. લોક અને રાજારજવાડા વનરાજની કુમકે આવ્યાથી સોલંકી થાણદારો, ગઢવીઓ, અને અમલદારોને તે ઉતાવળે ઝાલી કે નસાડી શક્યો. ગામ અને નગરે નગરમાં વનરાજ મહારાજની આણ વર્તાઈ.

प्रकरण ७मुं.

गुर्जरी राज्यनी पुनःस्थापना.

खंड १लो.

वनराजनां लग्न. राज्याभिषेक. नवी राज्यधानीनुं खातमुहूर्त.

ચાલુક્યો જતાં જતાં બને તેટલું નુકસાન કરતા ગયા, તેમાં સૌથી વધારે ખરાબી પંચાસરની થઈ હતી. રાજમહેલ, સુભટોનાં મંદિરો, શેઠસાહુકારોની હવેલીઓ, સાધારણ લોકનાં હજારો ઘરો, મોટાં ચૌટાં, ચોકાદિ બાળીને ભસ્મ કરી નાંખ્યાં હતાં, અને કોટને

પણ ઘણે ઠેકાણે તોડયો હતો, વસ્તીનો ઘણો ભાગ નાસી ગયો હતો. એ ખંડિએર ફરી બાંધ્યાને બદલે નવી રાજધાની બાંધવાનો ઠરાવ વનરાજે કર્યો. પંચાસરનો જીર્ણોદ્ધાર નહિ કરવાનાં રાજકીય અને વેપાર સંબંધી કારણો એ હતાં.

દેશ થાળે પડયા પછી બે વરસ લાગ લાગટ વરસાદાદિ આબાદીનાં સ્વાભાવિક કારણો અનુકૂળ હોવાથી ખેતી હુન્નર અને વેપાર ઠીક ચાલી લોક સુખી થયા, જમીન વેરો ઓછો કરીને તથા છૂટ મૂકીને ઉજડ પડેલાં ગામ વનરાજે પાછાં વસાવ્યાં, ને ખાખરાં થઈ ગએલાંને આબાદ કર્યાં. લોકનું ધન લઈ લેવાને અનેક પ્રકારના ભારે કર માજી સરકારે નાંખ્યા હતા તેમાંના કેટલાક રદ કર્યા ને કેટલાક હલકા કર્યા. રાજારજવાડાની ખંડણી ઓછી કરી. લાંચીઆ, ચાડીઆ, ચોર, લૂટારાને પકડી સજા કરી તેથી વનરાજ પ્રજાને ઘણો વહાલો લાગ્યો.

સોલંકીઓ સોરઠથી પડાવેલું પુષ્કળ દ્રવ્ય વગડામાં સંતાડયું હતું, તે આણી ત્રીજે વર્ષે નવી નગરી બાંધવાનો આરંભ કર્યો. સરસ્વતીને તીરે રસાળ ભૂમિ મધ્યે રમણિક સ્થળમાં વિક્રમ સંવત ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માહા વદ શુભ સાતેમ ને ચોકણા શનિવારે મહોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. એ દિવસે ગુજરાતમાં સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો અને મોતીનો મેહ વરસ્યો. આકાશ અવની એક એકને અડતાં દેખાતાં હતાં ત્યાંસુધી ધોળા ડેરા તંબુઓની સીધી હારો, રાવટીઓ ને માંડવા ચોદિશાએ દેખાતા હતા. કોઈ ખેતરમાં હાથી ડોલતા હતા, કોઈમાં ઘોડાં ખુંખારતાં હતાં. કોઈમાં રથના સોનેરી કળશ તડકામાં ચળકતા હતા, ને કોઈમાં ઊંટો ઉંચે મોઢે વૃક્ષોનાં પાંદડાં સોરી ચાવતાં હતાં. ગુર્જર દેશના રાજારાણા, શૂરવીરો, દેશાઈ જમીનદારો, શ્રીમંત વેપારીઓ, અને ગામના મતાદાર પટેલોનો ભારે સામૈયો ભરાયો હતો, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અને જતીઓને, ભાટ અને ચારણને પણ નોતર્યાં હતા. મોટી જાત્રા ભરાઈ હોય તેવું થયાથી ઘણા લોક જોવા આવ્યા હતા, ને મોટાં બજાર મંડાયાં હતાં. વનરાજનો વિશાળ તંબુ વચ્ચોવચ્ચ હતો. તેના દ્વાર આગળ ગુર્જરી રાજ્યની કીનખાબની પતાકા

પવનની લહેરમાં ઊડતી હતી. આસપાસ રાજાઓના, માંડલિક રાજાઓના ડેરા તેમની ધજા પરથી પરખાતા.

એ શુભ દિવસે સવારથી સાંજ સુધીમાં મોટી ત્રણ ક્રિયા કરવાની હતી. વનરાજનાં લગ્ન, રાજ્યાભિષેક, અને ખાતમુહૂર્ત. પાછલા બે વિધિમાં પત્ની જોડે જોઈએ એવો પંડિતોનો અભિપ્રાય હોવાથી તથા એંશીએક વરસની વૃદ્ધ માતા રૂપસુંદરીને વનુભાને પરણતો જોવાનો કોડ હતો તે પૂરો પાડવાને લગ્ન પ્રભાતે કર્યું હતું. વગર ધામધુમે વનરાજ આબુપતિને તંબુએ ગયો. ત્યાં ચોરીમાં સુંદરકેશી તેની વાટ જોતી બેઠી હતી. જયમલદેવ અને ચંદ્રમુખીએ વૈદિક વિધિએ કન્યાદાન દીધું, ને બહોળા દ્રવ્યદાનથી ભાટ બ્રાહ્મણાદિ ભિક્ષુકોને સંતોષ્યા. કંસાર આરોગી નવું જોડું પોતાને મુકામે આવી ધર્મપિતા શીલગુણસુરી અને માતા રૂપસુંદરીને પગે લાગ્યું. બેઉએ આશીર્વાદ દીધા. એ વેળા કહેવાય નહિ એટલો હર્ષ વનરાજની જનેતાને થયો. તે જોઈ તે બોલ્યો હે અંબે મારી માવડી, મારી વહાલી બા, તારા તપથી હું જશ પામ્યો છું. મા કહે મારા કીર્તિવંત કુંવર તમે ઘણું જીવો. તારૂં નામ અમર થાઓ; વહુ તમને પ્રભુ અખંડ સૌભાગ્યવતી રાખે. પરમેશ્વર તમારા પર પ્રસન્ન થઈ તમને પુત્રવાન કરે. સાધુ કહે માજી એવાં પવિત્ર છો, એવાં દૃઢ ભક્ત છો કે તમારાં આશીર્વચન ફળ્યા વિના રહેજ નહિ. પરમપવિત્ર સતીનાં આશીર્વચન નક્કી ખરાં પડશે.

રાજ્યાભિષેકને માટે મોકળો મંડપ રચાવી તેને કેળના સ્તંભ, આસોપાલવનાં તોરણ, અને અનેક રંગનાં સુશોભિત વસ્ત્રોની ધજાપતાકાદિથી શણગાર્યો હતો. જયનાં વાજીંત્ર વાજી રહ્યાં હતાં; રાજવંશીઓ પોતપોતાને નીમેલે ઠામે આવી બિરાજતા હતા; બ્રાહ્મણો વિધિની તૈયારી કરી બેઠા હતા; ભાટ, જૈન સાધુઓ, દેશાઈ વતનદારો, શ્રીમંત મહાજનાદિક હાજર હતા. વનરાજના પૂર્વજો પંચાસરમાં ગણેશની જે મૂર્તિનું, અને મહેશ્વરના જે લિંગનું રાજ્યાભિષેક વેળા પૂજન કરતા તે ત્યાંથી રાજગોર લાવ્યા હતા, અને શીલગુણસુરીએ પંચાસરા પારસનાથની પ્રતિમા આણી હતી. માંડ-

વાની પાછળ કુંડ કરી બ્રાહ્મણો તેમાંના અગ્નિમાં વેદના મંત્રો ભણી નાળિએર, કસ્તુરી, ઘી, તલ, જવાદિ હોમતા હતા તેણે કરીને કુંડમાંથી વખતે સુગંધમય ધુમાડાના ગોટે ગોટ નીકળી ગગન સુધી પહોંચતા, ને વખતે ભડકા નીકળતા. પૂર્ણાહુતિનો સમય થયો તે વારે વનરાજની સ્વારી ચડી.

સ્વારીમાં પ્રથમ ઊંટ ઉપર નાનો ડંકો અને તેની પાછળ હાથી ઉપર મોટો ડંકો, તેની કેડે અગણિત પાળા સ્વાર, અને સામંતો આવ્યા. છેલ્લે બાવન વીરોથી વીંટાએલો, ઉંચો ને પુષ્ટ વનરાજનો હાથી હતો. રૂપાળા મેઘાડમ્બરમાં મહારાજની જોડે મહારાણી સુંદરકેશી બિરાજ્યાં હતાં. અંબાડીના પાછલા ખાનામાં બેસી ચાંપો અને અણહીલ બેઉને ચમ્મર કરતા હતા. હાથીની આગળ છડીદારો નેકી પોકારતા ને પાછળ ગોલીઓનું ટોળું ગીત ગાતું ચાલતું હતું. "કેવા ચંદ્રમા છે ઉજળા, મેઘાડંમર ગાજે, કેવા ગુર્જરેશ્વર છે કુળવંતા, મેગાડંમર ગાજે; એણે કેવી છે કાઢી ભડરે, મેઘાડંબર ગાજે; એણે સોલંકીનાં નાક વાઢ્યાં ઝટરે, મેઘાડંમર ગાજે; એ કેવા છે તેજી ભડરે, મેઘાડંમર ગાજે; એણે વેરીને કર્યાં સડરે, મેઘાડંમર ગાજે; એણે પીળું પીતામ્બર પહેરીયું, મેઘાડંમર ગાજે; સુંદરકેશીનું હૈડું હરિયું, મેઘાડંમર ગાજે; એણે ગુર્જરી પ્રજાને રીજવી મેઘાડંબર ગાજે; એ તો કુળતારણ યશસ્વી મેઘાડંબર ગાજે." સ્વારી મોટા મંડપ કને આવી ત્યારે મુખ્ય મંડળેશ્વરો સામા તેડવા આવ્યા. હાથી પરથી ઉતારી બ્રાહ્મણોએ રાજારાણીને સરસ્વતીમાં વિધિએ સ્નાન કરાવી શ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. ત્યારપછી મહીપતિ અને મહારાણી બંને સ્ત્રીઓના તંબુમાં ગયાં. અહીં રાજમાતા રૂપસુંદરી તથા સાસુ ચંદ્રમુખી, સુભટોની અને સગાંની સ્ત્રીઓ, મંડળેશ્વરોની રાણીઓ અને શ્રીમંતોની નારીઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને બિરાજેલી મંગળ ગીતો ઝીણે સ્વરે ગાતી હતી, તેમની દાસીઓ પણ સારાં લૂગડાં ઘરેણાં પહેરી આવી હતી. કસ્તુરી, કેસર, હળદર, સુખડ, વાનો, વગેરે પદાર્થોની પીડી સોનાના વાડકામાં ગુલાબજળે કાલવી રાખેલી હતી તે શ્રીદેવીએ વનરાજને અને ચં-

દ્રમુખીએ સુંદરકેશીને આછી આછી ચોળી. શ્રીદેવીએ મહારાજને તથા મહારાણીને નયણે સુખડનું અત્તર લગાડયું. કંકુના ચાંલ્લા કરી મોતીએ વધાવ્યાં. પછી સુંદરકેશીને તેની માએ શણગારી. વનરાજે માત્ર ફૂલનો હાર ધાલ્યો. શ્રીદેવીએ તેને મોતીની માળા, હીરના કંઠા, અને કાને કુંડળ પહેરવાને બહુ કહ્યું, પણ તેણે ના કહી. તે કહે બાળક, સ્ત્રી, તથા અપરાક્રમી પુરુષને ઘરેણાં હોય, કેમ માજી ? નાની રૂપસુંદરી કહે હા બાપુ. પુરુષાર્થ એ રાજાનાં અને દરેક પુરુષનાં આભૂષણ છે. બાયલા કે અપુરુષાર્થી હોય તે દાગીનાથી અંગને શોભાતું કરે છે. પ્રતાપી અલંકાર સારાં કામ અને સુકીર્તિ છે. બુદ્ધિહીન નબળા મનના રાજાદિ માણસો રૂડાં કર્મની ગરજ સારવાને ઘરેણાં અને રત્નજડીત સોનેથી ઝળકી રહેલાં વસ્ત્રો પહેરી ડોળ કરે છે.

રાજારાણી મંડપમાં જઈ સિંહાસને બિરાજ્યાં. સ્ત્રીઓને બેસવાની જગા કરી હતી ત્યાં રૂપસુંદરી, ચંદ્રમુખી, શ્રીદેવી, વગેરે જઈ બેઠાં. કનકસેનના સમયથી પડેલી રૂઢી પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ વનરાજ અને સુંદરકેશી કને પ્રથમ ગણપતિપૂજન કરાવી હોમ કરાવ્યો. હોમ થઈ રહ્યા કેડે વિપ્રોએ રાજારાણીના મસ્તકે વેદમંત્રોથી અભિષેક કર્યો; ને તે પુરો થયા પછી મંડપમાં સુંદર રેશમી છત્ર, ગાદી, તકીઆ વગેરેથી શોભીતું રાજ્યાસન હતું તે પર બેસાડી આશીર્વાદ ભણ્યા. તખ્તે બેઠા પછી શ્રીદેવીએ રાજાને નયણે સુનૈયાવતી મોગરાનું તેલ લગાડયું, અને મુખમાં સાકરનો ગાંગડો મૂકી કપાળે તિલક કર્યો. એ વેળા વનરાજે કહ્યું “ આ મારી ધર્મની બેન છે. આપત્તિકાળમાં એણે મને બહુ સહાય કરી હતી. ” સભાસદો કહે ભલે ભલે, ધન્ય છે એને? ધન્ય છે ! મહારાજે તેને સાત સેરોનો મોટો મુક્તાફળનો છડો, હીરનો હાર, અને વણારસી સાડી પહેરાવી જાગીર આપી. મંડળેશ્વરોએ વનરાજને મુગટ ધારણ કરાવી હાથમાં રાજ્યદંડ આપ્યો, ને મહારાજાધિરાજ માની સેવા કરી. એ થઈ રહ્યા પછી મહારાજે ચંપાશેઠને આગળ બોલાવી ફરીને મંત્રીરાજની પદવી આપી પાઘડી બંધાવી. રૂપજી, રતનચંદા-

દિકને ભિન્ન ભિન્ન કારભાર સોંપી પ્રધાન મંડળી નીમી, રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરનાર ભીલડીના પુત્ર ભીલ રાજાને સેનાપતિની પદવી અને ઇનામી ગામ દીધાં. સામંતોને સરપાવ કર્યા. ઠાકરડા નાયક વાઘેલ રાજાદિ જેમણે રક્ષણ કરેલું કે સહાય દીધેલી તેમને ઇનામ આપ્યાં. ચાલુકયોની છકડો ખાધેલી અને અપમાન ખમેલા પણ વાણીઆની મૂછ નીચી તો નીચી એમ વર્તેથી રાજ રાખી શકેલા તેઓ ઘરેણાં ગાંઠાં ઘાલી પાઘડામાં મણિમય શિરપેચ ખોસી, પગે સોનાના તોડા પહેરી કીનખાબ ને તાસના ઝળકતા વાઘા પહેરી, કેડમાં જોવાની કટાર અને છાણમાં મારવાની કે ઘાસ કાપવાની શમશેર બાંધી, આંખમાં સુરમો આંજી, ફુલેલ તેલથી મોઢાં ચળકતાં કરી અને બેશ વાળ ઓળી સમારીને જૂડા દમદબાથી આવ્યા હતા. એમાંના કેટલાકમાં થોડો દમ રહ્યો હતો, પણ ઘણાક તો નિર્માલ્ય થઈ રહ્યા હતા. એમણે પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આવી નજરાણાં મૂક્યાં, ને મહારાજે તેમને સામી ભેટો આપી. ભાટ બ્રાહ્મણાદિ માણસોને દક્ષિણા દઈ સંતોષ્યા.

એ ક્રિયા પૂરી થયા પછી રાજારાણી સિંહાસનેથી ઊઠી ઉમામહેશ્વરને પગે લાગ્યાં, ને પંચાસરા પારસનાથને નમ્યાં. માજી રૂપસુંદરી, સાધુ શીલગુણસુરી, સસરા, સાસુ વગેરે વડીલોને પાયે નમ્યા, ને તેમના આશીર્વાદ લીધા. શીલગુણસુરીનો હાથ ઝાલી વનરાજે કહ્યું 'મહારાજ આપ મારા ગુરુ અને ધર્મપિતા છો. આપના શ્રમથી અને આપની કૃપાથી મારી માતા અને હું બચ્યાં છીએ; ગુર્જરી રાજ્ય અને ચાવડા વંશની પુનઃસ્થાપના થઈ તેનાં મૂળ કારણ આપ છો, માટે સાધુને અને ગુરુને છાજે એવી રાજપિતાની પદવી આપ સ્વીકારો.' તે ધારણ કરવાની હા કહીને જતી બોલ્યા "હે પ્રતાપી રાજાધિરાજ; તારૂં કલ્યાણ થજો, તારૂં નામ અમર થજો, તારી સુકીર્તિ જગતમાં પ્રસરજો, પ્રભુજી તુજ પર પ્રસન્ન હોજો." એ વેળા આખી છાવણીમાં જેજેકાર વર્તાઈ રહ્યો.

મંડપમાંથી ઊઠી ભોજનશાળામાં જઈ સર્વે મિષ્ટાન્ન જમ્યા, ને પછી પાનસોપારી ખાધાં. ગુણકાનૃત્ય જોતાં અને ગાયન સાંભ-

ળતાં ત્રીજે પહોર થયો એટલે જોશીબાવાનું કહેણ આવ્યું કે ખાતમુહૂર્ત સમય થયો છે. સકળ મંડળી પગે હીંડતી એ કરવાને સ્થળે ગઈ. મંડપને એક બારણેથી આગળ વનરાજ વૃદ્ધ શીલગુણસુરીનો હાથ ઝાલી નીકળ્યા, ને વાંસે પુરુષવર્ગ ચાલ્યો. બીજે દ્વારેથી સુંદરકેશી સાસુજીનો હાથ સાહી નીકળ્યાં, ને તેની હારે ચંદ્રમુખી તથા શ્રીદેવી અને પાછળ સ્ત્રીવર્ગ હીંડયો. આથમણી દિશામાંથી આવતાં સૂર્યનાં મંદ કિરણોથી સુંદરીઓનાં પચરંગી વસ્ત્રો અને રત્નજડિત આભૂષણો ઝળકી રહ્યાં; નારીઓનાં ઝાંઝર, લંગર, સાંકળાં, કલ્લાંદિક પાદાલંકારના ઠમકાથી રૂમઝુમ રૂમઝુમ થઈ રહ્યું છે; અનેક વાદિત્રના નાદથી અને મળેલી આલમ મોટે સાદે શ્રીગુર્જરેશ્વર વનરાજ મહારાજની જે, ઉપરા છાપરી બોલી જાય છે તેથી આકાશ ગાજી રહ્યું છે; સહાજન મહાજન આગળ તરેહ તરેહનાં લૂગડાં ઘરેણાંથી શણગારેલાં છોકરાં રમતાં ને વાતો કરતાં ચાલે છે. એમ આનંદમાં પાયો નાખવાને સ્થળે સમાજ આવ્યો. અહીં ખુલ્લા મેદાનમાં શેતરંજી ને ગલીચા પર ગાદી તકીઆ ગોઠવ્યા હતા. છત્રીવાળો સુંદર પાટ હતો તે પર રાજારાણી બિરાજ્યા પછી બીજા સર્વે બેઠા. છેલ્લી ઘડી પાણીમાં મૂકી એટલે વનરાજ ઉભા થયા ને તેમની જોડે બધી સભા ઊઠી. રાજગોરે ગણપતિપૂજાદિક કેટલીક ક્રિયા કરાવી કે પણે ઘડી ભરાઈ. જોશીએ જેવી તાળી પાડી કે વનરાજે પથરો ખાડામાં ઉતાર્યો ને સોનાને લેલે તે ઉપર ચૂનાનો લેલ પાથર્યો. એ ક્ષણે ઢોલ, નગારાં, ડંકા, નોબત, શંખ, રણસીંગાં વગેરે વાજાં વાગ્યાં ને જેજેકાર થયો. શોર નરમ પડ્યા પછી વનરાજે પોતાના મિત્ર અણહીલ ભરવાડને પાટ આગળ બોલાવી કહ્યું કે તમે મારી બહુ સારી ચાકરી બજાવી છે. તમે આપણા દેશની સેવા કરવામાં કંઈ મણા રાખી નથી. આડા અવળા ગુપ્ત માર્ગો દેખાડી, અતી ચતુરાઈ અને યુક્તિઓ કરી, સારી શિખામણ દઈ, તથા બહાદુરીથી યુદ્ધ કરી તમે મને ઘણી વાર ઉગાર્યો છે. મારી સાથે ઘણાં વરસ વગડામાં રહી અનેક પીડા અને સંકટ સહ્યાં છે, ને મૃત્યુની ધાસ્તીમાં મારે માટે અને આપણી ગુજરાતને માટે

તમારા પંડને નાખ્યો છે તેનો કાંઈ બદલો આ વેળા હું તમને દઉં છું; ને બાકી રહેશે તે આપણા સૌનાં કૃત્યો જોનાર અને તેનાં ફળ આપનાર વિશ્વાધિપતિ મહાદેવ તમને આપશે. તમારા છનામને પેટે મારી આ રાજધાનીનું નામ અણહીલપત્તન પાડું છું, અને વંશપરંપરા ભોગવવાને પરગણું આપું છું. એમ બોલી મોતીની માળા અને મણીનો કંઠો તેને ગળે સ્વહસ્ત પહેરાવી ભારે દુશાલો ઓરાડયો, અને ઇનામી તાલુકાનો લેખ ત્રાંબાપત્ર ઉપર કર્યો હતો તે આપ્યો. અણહીલે તે લઈ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો ને મહારાજના જમણા પગનો અંગૂઠો ધોઈ ચરણામૃત પીવા માંડયું, પણ રાજાએ તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું કે એ કામ મને ગમતું નથી. ગુરુ કે રાજા કે બીજા કોઈનો મેલ મુખમાં લેવો એ મોટી મૂર્ખાઈ ને જૂઠો વહેમ છે. એમાં બેઉની નાદાની જણાય છે.

નવા રાજનગરનું નામ પડયું તેની ખબર પ્રજામાં ફેલાવવાને સારૂ છાવણીમાં તેનો ઢંઢેરો ફેલાવવાનો હુકમ મંત્રીને આપ્યો. નગર બાંધનાર મુખ્ય મિસ્ત્રીને ગણપતિ, ઉમા મહેશ્વર, અને પારસનાથનાં મોટાં દેવાલય તથા વિશાળ રાજમહેલ બાંધવાની આજ્ઞા દીધી, અને ઠેકાણાં દેખાડયાં. દેવાલયોમાં મૂકવાને પોતાની છત્રપતિ પરખાય તેવા રૂપમાં પણ દેવને નમન કરતી પ્રતિમા ઘડવાનો હુકમ પ્રધાનોની અને મંડળેશ્વરોની વિનતિ પરથી સલાટને આપ્યો, કરવા ધારેલા ગઢનો નકશો મિજલસના સાહેબોને બતાવ્યો, અને શહેરમાં ઘર બાંધવાની પરવાનગી માગવાની અરજીઓ આવી હતી તે મંજુર કરી અરજદારોને જગા દેખાડી માપી આપવા, તથા કેવા ઘાટનાં બાંધવાં તે બતાવવાને, રસ્તા કેટલા પહોળા રાખવા, ચોક અને ચૌટાં ક્યાં કરવાં એ વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવાને રાજ્યમિસ્ત્રી અને એક મંત્રીને ઠરાવ્યો. ત્રિપોળની (એટલે ત્રણ દરવાજાની) અંદરના ભાગમાં રૈયતનાં ઘર ન થવા દેતાં તમામ દરબારવાડો, લશ્કરી સરદારો, સરકારી મંડળી, અને કચેરીઓને માટે ઇમારત બંધાવવાની આજ્ઞા કરી. કામ ધમધોકાર ચાલ્યું.

ખંડ ૨જો.

પ્રજાનો હરખ અને મહારાજની પધરામણી. સ્વરાજ્યમાં પ્રવાસ.

ખાતમુહૂર્ત થઈ રહ્યા પછી સભાજનોને પાનસોપારી અત્તર, ફૂલના હાર, તોરા, ને ગજરા પહેરાવી, તથા સ્ત્રીઓને અંબોડે વેણીઓ ઘાલી માનપૂર્વક બધાંને વદાય કર્યાં. ત્યાં મળેલા લોકે તે દહાડે ઉજાણી કરી ને મોડી રાત સુધી આનંદથી કોઈ નાચ્યા, કોઈએ ગરબા ગાયા, કોઈએ ડફ વગાડી લાવણી ટપ્પા ગાયા, કોઈએ રાવણાં કરી ભાટ ચારણોની વાતો સાંભળી, કોઈએ દારૂ પીને મસ્તી કરી, ને કોઈએ ખેતરમાં તાપણાં કરી વાતો કરતા તેની આસપાસ બેસી મઝેમાં તાપ્યા. હલકા વર્ગના લોકે એવી ગમત કરી, તવંગરોમાંના કોઈને ડેરે ગણિકા નાચી, કોઈએ નાટક કરાવ્યાં, કોઈએ ગવૈઆ પાસે ગવડાવ્યું, કોઈએ કવિઓ કને કવિતા બોલાવી કોઈએ ખેલ કરાવ્યા. એમ લોકે આનંદ કર્યો. તે રાત્રે દીવાળીના જેવી દીપમાળા આખી છાવણીમાં થઈ. વનરાજ અને સુંદરકેશી તો પાછલી રાતથી ઊઠ્યાં ત્યારથી ક્રિયાઓ કરતાં થાક્યાં હતાં તેથી વહેલાં સૂઈ ગયાં. બીજે દિવસે પણ મેળો વિખરાયો નહિ. દેશ વિદેશના વેપારી વિધવિધ પ્રકારનો માલ લાવ્યા હતા તેની ખરીદી ચાલી. ગુજરી ભરાઈ હતી ત્યાં લોક સુવસ્ત્રો પહેરી મેળો જોવા આવ્યા, એમને રાજી કરવાને વનરાજે અનેક તરેહના ખેલ કરનારને દામ આપી ખેલ કરાવ્યા, ને લોકને મફત દેખાડ્યા. કુસ્તી કરનારા, પટા ખેલનારા, માણભટીઆ, ચકડોળવાળા, આકાશચલી નટ, મદારી, રીંછવાળા, માંકડાં રમાડનારા વગેરે ઠામ ઠામ રમુજ કરતા હતા. ઉમરાવ વર્ગને વાસ્તે ઘોડાની અને તીર તાકવાની શરતો અને અંગકસરતો ચાલતી હતી. પછીના બે દિવસમાં રાજા, રાણા, ઠાકોરો, શેઠ સાહુકારાદિ તાલેવંત પુરુષોને ઉતારે વનરાજ મહારાજની પધરામણી થઈ. સ્ત્રીઓને મહારાણી સાહેબ મળ્યાં ને પુરુષોમાં મહારાજ બિરાજ્યા. સ્વારીનો ભભકો જોવાને લોકની ભીડ થાય. સવારો ભાઈ બાપા કરી માર્ગ મુકાવે. મહારાજનો હાથી આવે કે લોક જે બોલી

માન આપે, ને ગુર્જરેશ્વરનું ઉર રૈયતનો હર્ષ દેખી પ્રસન્ન થઈ પ્રફુલ્લિત થાય.

પધરામણી સમાપ્ત થઈ એટલે સૌ પોત પોતાને ગામ ગયા. વનરાજે કેટલાક સરદારોને જોડે લઈ મૃગયા રમવા જવાની તૈયારી કરી. એ વાત સાંભળી કેટલાક શાવક ગૃહસ્થે શીલગુણસુરી પાસે જઈ વિનતિ કરી કે રાજાને શિખામણ દઈ જીવહિંસા કરવા જતા અટકાવો. તેમને માન દઈ શાણા સાધુએ ધીરજથી સમજાવી કહ્યું કે તમે કહો છો તે વાત એક રીતે ઠીક છે, પણ આપણે બીજી તરફ નજર કરવી જોઈએ. ક્ષત્રી એવાં કામ નહિ કરી ભાજીખાઉ થાય તો વાણીઆના જેવા બીકણ અને નબળા થઈ દેશનું રક્ષણ કરી શકે નહિ. તમે વાણીઆ પ્રથમ રજપૂત હતા ને ક્ષત્રીધર્મ પ્રમાણે ચાલતા તે વારે લઢી શકતા, હવે જવલ્લે કોઈજ તમારામાંથી યુદ્ધ ચડે છે, માટે આપણે આપણો ધર્મ પાળીએ ને એમને એમનો પાળવા દો. મહાજન કહે રાજાની સાથે જનારા બધા ક્ષત્રી નથી. જતી કહે હું નથી ધારતો કે કોઈ શ્રાવક કે મેશ્રી વાણીઓ કે બ્રાહ્મણ શિકારે જશે. પણ કદાપિ તે કે બીજા જાય તો આપણે તેમને ક્ષત્રી ગણવા. જે વર્ગનાં કર્મ કરે તે વર્ગમાં ગણવાં. ક્ષત્રીધર્મ પાળે તે ક્ષત્રી, સાધુધર્મ પાળે તે સાધુ, શાવકધર્મ પાળે તે શાવક ઇત્યાદિ. વનરાજે વાઘ મારે તેને આપવાનાં ઇનામ ઠરાવ્યાં.

શિકારેથી આવીને પ્રજાની અવસ્થાથી પંડે વાકેફ થવાને, તથા લોકને દર્શન દેવાને વનરાજ સ્વરાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યા. રૈયતે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો. મુકામે મુકામે લોકને મળીને હળે, તેમનાં દુ:ખ સાંભળે, તેમની હરકતો નજરે જુએ, ને જે જે તુરત દૂર કરી શકાય તે કરે, ને બાકીની નોંધ લે. પરદેશી અમલમાં ખેતી કરનારા તથા બીજા બધા લોકની પાસેથી કર વેરા તો ભારે લેવાતા પણ ઉપજમાંથી પ્રજાનાં સુખ સમૃદ્ધિ વધે, અને અડચણો મટે તેવાં કામમાં દોકડોએ ખરચાતો નહતો. દેશનું દ્રવ્ય ઉસરડીને કલ્યાણી લઈ જતા, તથા અધિકારીઓ ખાઈ જતા. તેમનું દેખાદેખી દેશી રાજા રાણા અને ઠાકોરો પણ તેમ કરવા શીખ્યા હતા. જીર્ણ થઈ ગએલા

ચીલા, કૂવા, વાવ, તળાવ, ધર્મશાળા, નદીના આરા અને દેવસ્થાનો સમરાવવાની ગોઠવણ વનરાજ જ્યાં ગયા ત્યાં કરતા ગયા. રાજ્ય-ખરચે જંગલો કપાવી ગામ વસાવવાની તથા નવા માર્ગ બંધાવવા-ની આજ્ઞા કારભારીઓને કરી. કોળી, ભીલ, વગેરે ચોર વર્ગના લો-કમાં બહુ વરસ રહેલા અને તેમના ખાંગુ જેવા થએલા તેથી તેમની તરફની પીડાનો બંદોબસ્ત કરવો કઠણ પડયો નહિ. જંગલો વાઢવાના અને રસ્તા બાંધવાના રોજગારે લગાડી, નવી જમીન કેટલાંક વરસ સુધી વગર ગણોતે ખેડવા આપી. રખવાળનાં, વળાવાનાં, વગેરે તેમનાથી થઈ શકે તેવાં કામ સોંપી, તથા ફોજમાં તેમની ટૂકડી-ઓ રાખી ઉદ્યોગે લગાડયા તેથી ધાડ ચોરી બંધ થઈ. રાજાએ વેપાર અને હુન્નરને ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્યા ભણાવનારાને પસાયતાં આપી, તથા વિદ્યાર્થીઓના નિર્વાહને કાજે ભૂમિ કાઢી આપી. વિદ્યા-વૃદ્ધિ કરી રાજ્યભંડારમાં જેમ બને તેમ ધન ભરવાની કોશીશ ન કરતાં પ્રજાની આબાદી થવા પર કાળજી રાખી યોગ્ય રીતે રાજ્ય-દ્રવ્ય વાપર્યું. રાજ્યભંડારનું નાણું હરકોઈ કામમાં વાપરતી વેળા તે યાદ રાખતો કે એ ધન પ્રજાનું છે, એ મુખ્યત્વે પ્રજાના લાભને માટે ઉપયોગ કરવાને રાજાને સોંપેલું છે. ન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્ર-માણે રાજા તો પ્રજાનો મુનીમ છે. પ્રજા પાસેથી જમીનનું ગણોત, માલ પર દાણ, રાહદારી, જકાત તથા બીજા કર વડે લીધેલી સંપ-ત્તિના ધણી રાજા નથી, તે તો પ્રજાની છે, ને રાજ્ય ચલાવવાના ખર્ચને વાસ્તે આપી છે.

માજી રાજ્યના જુલમથી, પરાધીનપણાથી, ને વિદ્યાના લોપથી રૈયતમાં અને અમલદારોમાં દુર્ગુણ વધી ગએલા વનરાજે દીઠા. પર-દેશી કારભારીઓ લોકથી અતડા રહેતા તેથી નાના અમલદાર તથા કારકુનોનાં કૃત્યો તેમના જાણવામાં કવચિતજ આવતાં. લોક જાણે પણ તેઓ ન જાણે; તે જાણે તો દંડ લઈ પાછાં બહાલ કરે. કલ્યાણીના કારભારીઓ પણ જાતે તેવા હતા. તેઓ લાંચ લેવા આપવામાં ગેરઆબરૂ ગણતા નહિ. લુચ્ચા, લાંચીઆ કારભારીને વનરાજે અનેક યુક્તિએ પકડયા. સ્વારી એક મુકામે હોય તે વેળા

પંડે વેશ બદલીને બીજે ઠેકાણે જાય. ભુંડભાઈ નામે અધિકારી દલાલની મારફતે બંને તરફનું ખાય ને જે ન આપી શકે તેવા હોય તેને સજા કરે. ગુન્હેગાર ન હોય તોએ સામાનું ધન લેઈ નિરપરાધીને દંડે કે કેદ કરે. એને પકડવાને વનરાજે કણબીનો સ્વાંગ લીધો. પોતાના એક નોકર પાસે કાછીઆને વેશે મારવાની ફોજદારી કરાવી. અરજી આપીને રાત્રે કાછીઓ તેના દલાલને મળ્યો. દામ આપી શરત કરી કે કણબીને સજા કરવી. કણબીને સિપાઈ ઝાલી લઈ ગયો ને ભુંડાભાઈએ ખૂબ દમ બીડાવી ચાલતું કામ પૂરૂં થતાં સુધી દૂર પહેરામાં બેસાડાવ્યો. એક મુખતીઆરે કણબીને કાનમાં કહ્યું કે સાહેબને કાંઈ ભજશો તો છૂટશો નહિતો બંધીશાળામાં પડશો. કણબી કહે તો ઠીક છે તમે મારી વતી આ સુનૈયો આપો. મુખતીઆર કહે એકે નહિ થાય બે જોઈશે. કણબીએ બે દીધા. મુખતીઆરે સાન કરી તે પરથી ચેતી ભુંડાભાઈએ કણબીને જામીન પર છોડયો, મુખતીઆરે સાંજરે તે અધિકારીને ઘેર જઈ બેમાંની એક મહોર આપી. એ મુખતીઆર તેનો દલાલ હતો. બે જણે વિચાર કર્યો કે કાછીઓ ને કણબી બેનું નાણું લીધું માટે બેનું મન મનાવવું. બીજે દિવસે કચેરીમાં કણબી કાછીઆનું કામ કાઢી માહેદી પુરાવો લેવાનું નાટક કરી, ઠરાવ લખી કણબીને સંભળાવ્યો કે તારો ગુનો સાબિત થાય છે, પણ તને કેદની સજા ના કરતાં પાંચ ટકા દંડ કરૂં છું તે આપી ચાલ્યો જા, ફરી એવું કામ કરીશ નહિ.

એમ જાતે વાકેફગારી મેળવી રાજા બીજે નગર ગયા. અહીં ભુંડભાઈથી મોટા દરજ્જાનો અને મોટા પગારનો અમલદાર નામે દુકરેશ દુષ્ટ લાંચીઓ ને વ્યભિચારી હતો. કોળી, વાઘરી, મજુર વગેરે ગરીબ ગુન્હેગાર કનેથી કોડી મળે નહિ તેવું હોય તો ન્યાય કરે પણ વાણીઆ વેપારી વગેરે ધન આપી શકે તેવાનું કામ આવ્યું કે રૂશવત લઈ તથા બીજી અનીતિ કરી ઉંધાનું ચતું અને ચત્તાનું ઉંધું કરે. એને લાંચ આપવાની ગોઠવણ એ શહેરના ઉકરડાભાઈ નામે શેઠને ઘેર થતી, અને લાંચનું નાણું પ્રથમ ત્યાંજ ભરાતું. એ શેઠના વડીલ મોટા શ્રીમંત વેપારી અને પુણ્યશાળી પુરૂષ

હતા. દેરાં બંધાવવામાં અને બીજાં ધર્મનાં કામ કરવામાં લાખો દામ તેમણે ખરચ્યા હતા. તેમના મુઆ પછી છોકરા અપરાક્રમી અને કાળું કરનારા નીકળ્યા. રળવાની શક્તિ મળે નહિ ને દ્રવ્ય ભાગમાં મળ્યું હતું તે સટ્ટામાં ખોયું. પછી ઉપજીવિકાને અર્થે કુકરેશના કુકર્મના દલાલ થઈ તેના બાપદાદાના નામને બટ્ટો લગાડયો. વનરાજે વાણીઆને વેશે ઉકરડાભાઈને મળી કહ્યું કે મારો શેઠ કણબી હતો તેનું ઘર છે. શેઠ મરવા પડયા તે વારે મને કહ્યું કે મારી બાયડી જીવે ત્યાંસુધી તેમાં રહે, પણ તે નાતરે જાય તો મારા ભાણાને આપજો. શેઠ મુઓ ને મેં ઘરે તાળું વાસ્યું, શેઠાણીના માણસે તાળું ઉઘાડયું ને શેઠાણી તેમાં રહેવા આવી. હું લડયો. મારે એ ઘર શેઠના ભાણાને હમણાથી આપવું છે. શેઠાણીને રહેવાને એક ઓરડો આપીશ. ઉકરડાભાઈ કહે કચેરીમાં તાળું ભાંગ્યાની જુઠી ફોજદારી કર. જુઠા સાક્ષી લઈ જજે. ઘર બે હજારનું છે તેથી તેની પા કીમત પાંચસેં દામ પહેલા લાવ, તારૂં કામ કરી આપીશ, વેશધારી વાણીઆએ તેમ કર્યું. કુકરેશે શેઠાણીના માણસને કેદમાં પૂર્યો ને ધમકી દીધી કે શેઠાણીને પણ પૂરીશ. વનરાજે પોતાના બીજા સાથીને શેઠાણીનો સગો કહી ઉકરડાભાઈને ત્યાં મોકલ્યો ને પાંચસેં દામ અપાવી પેલા માણસને જામીન ઉપર છોડાવ્યો ને કામ માંડી વળાવ્યું.

પછી પોતાની પ્રસિદ્ધ સ્વારી જે મુકામે હતી ત્યાં જવા વનરાજ નીકળ્યો. માર્ગમાં પાલીતાણેથી પાછો આવતો મોટો સંઘ મળ્યો તેમાં તે છૂપે વેશે ભળ્યો. જે ઠેકાણે વનરાજનો મુકામ હતો તેજ ઠેકાણે થઈ સંઘ જવાનો હતો તેથી તેની સંઘાથે ગુપ્ત વેશે રાજા હીંડયો. સંઘમાં થતો દુરાચાર જોઈ તે ખેદ પામ્યો. જાત્રામાં પણ કેવાં કુકર્મો થાય છે તે તેણે જાતે જોયાં. કાવતરાં ને કપટના મનસુબા અને જારી જુગારી જારી હતાં. લડાલડી, લૂગડાં ઘરેણાંની મોટાઈ, એક એકની નિન્દા, અને ઘેર ગયા પછી કરવાના અનાચારના વિચારમાં નરનારીઓ મચેલાં હતાં. જાત્રાથી તેમનામાં સુનીતિ આવી નહિ. વેપાર રોજગારમાં કપટ કાવતરાં નહિ કર-

વાનો ઠરાવ કેટલાએ કીધો? સુધર્યા કેટલા? એક નહિ. અપવાસ, અને ખાવા નહિ ખાવાના પદાર્થોમાં ધર્મ આવી રહેલો જણાયો. રહેણી તો તલમાત્ર પણ સુધરેલી જણાઈ નહિ. દેવદર્શનથી જાત્રાળુનાં પાપી મન શુદ્ધ થએલાં નહતાં. સંઘ કાઢનાર અને તેના સાથીઓની ધન મેળવવાની દુષ્ટ યુક્તિઓ જાણી રાજા દિલગીર થયો. કચરાભાઈ, પથરાચંદ, કાદવજી, મેલાભાઈ, કપટચંદ, જુઠાશા વગેરે સાહુકારી ચોર હતા. ખાતર પાડી કે ગજવાં કાતરી ચોરી કરનારા કે વાટ પાડી લૂંટનારા નહતા. તેઓ ફોસલાવીને ધૂતી ખાનારા, અને કપટથી ધન હરણ કરનારા હતા. મોટા ન્યાયાધીશના હાથ નીચે કચરાભાઈ કામદાર હતો. પથરાચંદ કોઈ બીજા ભોળા અધિકારીનો કારભારી હતો, અને કાદવજી મુખતીઆર હતો. ત્રણે સ્વભાવે શાંત અને ચાલાક હતા. નાગજી ચીટનીસ હતો. ન્યાયાધીશની કચેરીમાં જેમનું કામ આવે તેમને કહેશે, આટલા દામ અનામત મારા ઘરમાં મૂકો. જીતો તો તે મારા ને હારો તો પાછા લેજો. એમ બંને પક્ષને કહી બંનેનાં નાણાં રાખે. ન્યાયાધીશ આગળ તેનું કાંઈ ચાલે નહિ. તે તો વાજબી લાગે તે કરે. પણ કચરાભાઈ મૂર્ખ લોકને સમજાવે કે મારા કહેવા પ્રમાણે કરે છે. એમ છળભેદથી પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું કરી લોકમાં નામ કરવાને આ સંઘ કાઢયો, ને મસ ખર્ચ કર્યો, પણ તેનું મન ચોકખું થયું નહતું. પથરાચંદ પોતાના ભોળા અને આળસુ ઉપરીને છેતરી અન્યાય કરાવી લોકને ધૂતતો હતો, ને વકીલ કાદવજી તેને મળી જુઠા સાક્ષી પુરાવા ઉભા કરી ખરાનું ખોટું ને ખોટાનું ખરૂં કરાવે. મેલોભાઈ જુઠાં ખત બનાવનાર હતો, કપટચંદ જુઠી સાક્ષી પૂરનાર હતો, ને જુઠાશા વેપારમાં ધૂતી ખાનાર હતો. તેમને કપાળે પીળા ચાંલ્લા અને પ્રભુની સેવાનું ડોળ જોઈએ તો સાચા ધાર્મિક પુરુષો જણાય. પણ કસાઈના મનમાંથી જેમ દયાભાવ જતો રહ્યો હોય છે, તેમ આ લુચ્ચા આસામીઓના મનમાંથી સત્ય અને સાચી દયાની પ્રેરણા જતી રહી હતી. અસત્યથી, કપટથી, તથા બીજા જે જે ઉપાયે ધન મળે તેમાં પાપ નથી એમ તે ચંડાળો તથા તેમની સાથેના વેપારીઓ

માનતા. પશુ પક્ષી અને જીવજંતુ ઉપર દયા કરે ને માણસને ધૂતે ને છૂંદે. વ્યાજે રૂપીઆ આપીને કે ભારે ને જુઠાં મૂલ કરીને ધનને માટે જુદું કરવામાં મચ્યાં રહે.

વનરાજને મુકામે સંઘ આવ્યો એટલે કચરાભાઈ, પથરાચંદ, અને કાદવજીને સરકારના સિપાઈએ ઝાલ્યા અને બંદીશાળામાં પૂર્યા; સંઘમાં હાહાકાર થઈ ગયો. સંઘ જમાડયાને ઠેકાણે રાજાએ સંઘવીને પકડયા એ વિપરીત કર્યું, મોટો જૂલમ કર્યો એમ પેલા લુચ્ચા માણસોનાં સગાં વહાલાં બોલવા લાગ્યાં. ધન લેવાને એમને પકડ્યા હશે એમ ધારી રાજાને નજરાણાં મોકલ્યાં. રાજાએ તે પાછાં વાળી કહ્યું હું લાંચીઓ નથી, લાંચીઆને સજા કરનાર છું. જૈન ધર્મ પાળનારામાંના ઘણાએ વનરાજને આપત્તિ કાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો, અને તેની મા તે ધર્મ પાળવા લાગી હતી તેથી તે પંથ પર તેની મોટી મહેરબાની હતી. એનો લાભ લઈ કેટલાક જતી અને મહાજનો વચમાં પડયા. જતીઓને રાજાએ કહ્યું કે આ કામને ધર્મ જોડે કાંઈ સંબંધ નથી, આતો રાજ્યપ્રકરણની બાબત છે. મહાજન કહે મહારાજ રાજ્યરીત તો એવી છે કે કારભારીઓના ધનસંગ્રહમાંથી ભાગ લેવાને તેમને કેદ કરીને દંડવા, દંડ આપે એટલે છોડી પાછા બહાલ કરવા. એથી રાજભંડારમાં દ્રવ્યનો વધારો થાય, વનરાજ કહે બળી એ તમારી રાજ્યરીતિ. જ્યારે એવા રાજા થશે ત્યારે દેશ ડુબશે, રૈયત કંગાળ થઈ પીડા પામશે, અન્યાય ને અસત્ય પ્રસરશે. મારી આગળ એવી વાત કરવી નહિ. એમના પાપમાં હું ભાગીઓ થાઉં કે? મારી પ્રજાને લૂંટે, તે લૂંટમાંથી હું ભાગ પડાવું, અને પાછા એ દુષ્ટોને લૂંટવાને શક્તિમાન કરૂં? એવા પાપી કારભારીને એવી સજા થવી જોઈએ કે બીજા તેમ કરતાં ડરે; અને એ પકડાએલા પાપી ફરી પાપ કરવા ન પામતાં જન્મ સુધી અપકીર્ત્તિ ભોગવે. હું લોભીઓ નથી, થોડે નાણે કામ ચલાવીશ, એવા દામ મેળવી મારે પરમેશ્વરને શો જવાબ દેવો?

ભુંડભાઈ, કુક્કરેશ, અને ભુંડભાઈના દલાલ ઉકરડાભાઇને વનરાજે પકડી મંગાવ્યા, ને ન્યાયાસને બેસી પોતાની સામે ઉભા રાખી

પૂછ્યું કે પેલો કણબી અને વાણીઓ શેઠાણીનો માણસ અને સગો સાંભરે છે? આ અદાલતમાં તેમાંના કોઈ દેખાય છે? એ રાજા પંડે અને તેની પાસે ઉભેલા મંત્રી હતા એ જોઈ બે હાથે મોઢાં ઢાંકી પેલા દુષ્ટ કેદીઓએ નીચું જોયું. તેમની હારે કચરાભાઈ, પથરાચંદ, અને કાદવજીને લાવી ઉભા રાખ્યા. બંદીવાનો થરથર ધ્રૂજવા ને કાંપવા લાગ્યા. તેમના અપરાધના પુરાવા લખાવ્યા પછી શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યાની પૂર્વે મંત્રી મંડળીના અભિપ્રાય માગ્યા. એક મંત્રી કહે ચોકમાં ગુજરી ભરાય તે વારે એમને ત્યાં થાંભલે બાંધી દરેકને એકાવન ફટકા મારી તથા એમનાં ઘરબાર લૂંટી લઈ દેશનીકાલ કરવા. બીજો કહે ગુજરી વચ્ચે એમનાં નાક કાપી તથા અનીતિએ સંપાદન કરેલી દોલત જપ્ત કરી ભીખ માગતા કરવા. ત્રીજો કહે એમાંના ઘઉંવર્ણા કે ગોરા તેમને મ્હોડે કોયલાના ભૂકાને દીવેલમાં કાલવી ચોપડવો, ને જે હબસી જેવી કાળી ચામડીનો કાળો કાળા મ્હોનો છે તેને મ્હોડે ભંગીને હાથે નરકનો લેપ કરાવી ગુર્જરદેશનાં બધાં નગરોમાં ફેરવવો ને લોકને ધૂતીને મેળવેલું ધન લઈ લેવું; ચોથો કહે એમના ગુના મોટા અક્ષરે પાટી ઉપર કોતરાવી તે અક્ષરમાં કાજળ પૂરવો ને તે પાટી એમની કોટે બાંધવી ને ગધેડે પૂછડી ભણી મ્હોડાં રાખી બેસાડી ગામમાં ફેરવવા. આ મતો પર મનન કરવાને કામ મુલતવી રાખી ગુન્હેગારોને કોટડીમાં પૂર્યા, ને બીજું કામ કહાડયું.

એ બીજો મુકરદમો ખૂન કરવાના ઇરાદાનો હતો. એમાં શાંતિદાસ અને ધર્મદાસ નામે એક શ્રાવક તથા એક વૈષ્ણવ, એને દયાશંકર નામે બ્રાહ્મણ ઉપર ભટવા ગામના ઠાકોરને મંત્રથી મારી નાખવા કોશીશ કર્યાનું તહોમત હતું. શાંતિદાસને ઠાકોરે કારભારથી દૂર કર્યો હતો; તે કારભાર પાછો મેળવવાને ઠાકોરને મારી નાંખી ટિલાટ કુંવરને ગાદીએ બેસાડવો, ને કુંવરે ગાદીએ બેસી તેને દીવાન કરવો એ બેત ઉઠાવ્યો. ધર્મદાસની મારફતે દયાશંકરને મળી તેણે કહ્યું કે વિખથી મારતાં પકડાઈએ માટે મંત્રથી મારવો. બ્રાહ્મણ કહે ઠીક છે, મને શું આપશો? હા ના કરતાં ચારસેં દામ ઠર્યા.

બ્રાહ્મણે કહ્યો તે સામાન ધર્મદાસે આણી આપ્યો ને કામ ચાલવા માંડયું. એ વાતની ખબર પડવાથી એ ત્રણેને સરકારના સિપાઈએ ઝાલ્યા. આ કેફીયત સાંભળી વનરાજે દિલગીર થઈ કહ્યું—શું જે કીડીમાકણને મારે નહિ તે માણસની હત્યા કરવા બેઠા! શી સંસારની માયા! લોભ કેવો દુષ્ટ છે! સાંજ પડવા આવ્યાથી આ તહોમતદારોનું કામ અને લાંચ રૂશવત ખાનારા નિરપરાધીઓને પીડનારા, અપરાધીઓને છોડી દેનારા, પક્ષપાત કરનારા, અને સરકારને ઠગનારા, જુઠો ઈનસાફ કરનારા અપરાધી ઠરેલા અમલદારોને સજા કરવાનું આવતી કાલે રાખી કચેરી ઊઠી. ન્યાય થતો જોવાને મળેલા હજારો ગામ લોક એ ગુન્હેગારો ઉપર ફિટકાર કરે. માર્ગમાં તેમને લઈ જતી વેળા તેમના ઉપર કાંકરા પડવા લાગ્યા, ભુંડભાઈ પ્રથમ ફોજદાર હતો તે વારે તેણે બહુ જૂલમ અને લુચ્ચાઈ કરી હતી. બંદીખાને લઈ જતાં તેને વધારે જાળવવો પડ્યો. એમ ન કર્યું હોત તો કોપેલા લોક તેને રસ્તામાં પૂરો કરત.

એ અપરાધીઓને ઘેર રડાપીટ થઈ હતી. એમની બાયડીઓ માથાં કૂટે, છોકરીઓ છાતી કૂટે, વહુઓ છેડો વાળી રડે, ને છોકરા પોક મૂકે. એ અપરાધીઓ અધિકાર પર હતા ત્યારે એમનો શો ભપકો! કેવા રોબ મારે! સ્ત્રીઓ જાણે રાજગાદી પોતાને ઘેર છે? છત્રપતિની રાણીઓથી વધારે ગર્વ કરે, પાડોશીઓને દબાવે, ગરીબ સગાંની હાંસી કરે. રસ્તામાં સિપાઈ જોડે લઈ દણકતી ચાલે ત્યારે એમનો અહંકાર જોઈ લોકને કંટાળો આવે. એમને ચોથે હિસ્સે પણ એ લુચ્ચા લાંચીઆ અધિકારીઓને ગર્વ નહતો, એક શેખીખોર હતો, પણ બીજા તો મીઠાશથી પટાવીને ફોસલાવી ખાનારા હતા. પરંતુ તેમના ઘરનાં બૈરાંને તો ઇંદ્રાસન એક હાથ માત્ર આઘું હોય તેટલો ગર્વ હતો. મોટાઈના બોલથી અને બીજા પર તિરસ્કારથી તેઓ હલકા જીવ છે એમ ડાહ્યા માણસોને લાગતું તે આ વેળા સાબિત થયું. ચડતીમાં જે ફુલાય તેને પડતીમાં ધૈર્ય રહે નહિ. આ લોકને હમણાં એમ થયું. લોક એમનો ધિક્કાર કરી બોલે, મુઆં કેવાં ફાટયાં હતાં, પણ પરમેશ્વર અહીંનો અહીં છે. જે ગરજાઉ કે ખુ-

શામતીઆ, મોટાનું કામ કરવામાં આબરૂ માનતા ને ભાઈ ભાઈ, જી જી, ને સાહેબ સાહેબ કરી નિત્ય ફેરા ખાતા, હાથ જોડી તાબેદાર કહેવડાવતા, હાજર રહેતા, અને પોતાની મતલબ સર મફત કામ કરતા તેઓ સર્વ આ વેળા ખસી ગયા. ઘરમાં બા બા ને બેન બેન કરનારા જતા રહ્યા. છેડો મુકાવવાને અને ધીરજ આપવાને તો જે અંતરનાં સગાં વહાલાં ને સારા પણ ગરીબ પાડોશીઓને નાદાનો નીચ ગણી તુચ્છકાર કરી લેખવતા નહિ તેઓજ આવ્યાં. આબાદીમાં જે સભ્યતા રાખે તેની અવદશામાંએ શોભા રહે છે ને જે મગરૂરી કરે તે ખાસડાં ખાય છે.

ઘરનાં બૈરાં છોકરાં હાય પીટ કરતાં હતાં, તેમ એ કેદીઓ જેલમાં રોતા હતા. એક કહે “ અલ્યા ચાર મંત્રીઓએ ચાર પ્રકારની ક્રૂર સજા બતલાવી છે, તેમાંની કઈ મહારાજ કરશે વારૂ ? એમાંની એકે મારાથી સહેવાય તેવી નથી, મારૂં તો એથી મોત થવાનું. મારી નારીનું શું થશે ! મારાં છોકરાંનું શું થશેરે બાપજી !” એની આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુ પડે. બીજો કહે “ એ બાપ બજાર વચ્ચે બાંધી મારશે તે કેમ ખમાશે ! મારા વાંસાની ચામડી તો કુમળી છે તે સૂણશે ને ફાટી લોહી વહેશે. ” ત્રીજો નાકે હાથ લગાડી કહે “ આ નાક વાઢશે તે કેમ ખમાશે ! પછી કોઈ ને મોઢું કેમ દેખાડાવાશે ! નાક કાપે તેનાથી તો માથું કાપે તે ઠીક. વેદના કેમ સહેવાશેરે પ્રભુ ! ” એમ બોલી રડયો. ચોથો કહે “મ્હોડે કોયલા ને દીવેલ ચોપડશે તો કેવા નઠારા દેખાઈશું ! લોકો હસશે, તાળીઓ પાડશે, ને ધિક્કારશે. એવે કદરૂપે વેશે ગામે ગામ ફેરવશે તોપછી બળ્યું જીવવું, હું તો છૂટયો કે કૂવે પડી મરીશ. રે રામ ! રે શિવજી! રાજાના મનમાં વસી અમારા ઉપર કરુણા ઉપજાવો. હું તમને દસ હજાર દામ ભેટ કરીશ.” કાળી ચામડીવાળો નાકે હાથ દઈ કહે નરકની દુર્ગંધ મારાથી કેમ સહેવાશે ! મને રાજ અત્તરની ખુશબો લેવાની ટેવ છે. રે દેવ શી કમ્બખ્તી ! પાંચમો કહે ગધેડે બેસાડી ઢેડ ફજેતી કરશે તો કેવું નીચું જોવાનું ! છઠ્ઠો નફટ હતો તે કહે એમ કરી મારૂં વહાલું ધન રહેવા દે, મારૂં ઘર ના લૂંટે, જપતી ઉઠાડી મારૂં

નવું ઘર મને સોંપે તો હું ફજેતીની દરકાર કરૂં નહિ, જે ધનને માટે કાળાં કર્મ કર્યાં તે ધન ખૂંચવી લે તો બધી જન્મારાની મહેનત છૂટી પડે. તેના સાથીઓ કહે રે નિર્લજ એ શું બોલ્યો. જેણે હકુમત કરી વૈભવ ભોગવ્યા, સાહેબી કરી, તેને ફજેતીથી મરવું ભલું. નફટ કહે તો રાંડના લુચ્ચાઓ મને શું બોલાવો છો. કાણું કર્યું તે પહેલાં સાવધ કેમ રહ્યા નહિ! હવે પસ્તાએ શું થવાનું છે!

કેદીઓએ રાત્રે વાળુ ન કર્યું ને ઉંઘ્યાએ નહિ. શોકમાં તરફડીઆં મારી રાત કાઢી. સવારે બગાસાં ખાતા ઊઠયા ત્યારે દરોગાએ સમાચાર કહ્યા કે નવી રાજધાની બંધાય છે ત્યાંથી ખેપીઓ આવ્યાથી મહારાજ રતોવાઈ તે તરફ સિધાવ્યા. તેમને સજા પંડે પાછા આવી કરવાનું ઠરાવી બીજાં કામ ચૂકાવવાને એક પ્રધાનને મૂકી ગયા છે. નિસાસો મૂકી કેદીઓ કહે ભોગ મળ્યા! વધારે કમ્બખ્તી! તડ કે ભડ આજે જાણ્યું હોય તો નિરાંત. આ તો ચિંતામાં જીવ બળ્યાં કરશે. શું થશે તેની ફિકરમાં મરીશું. પેલો નફટ નાક પકડી કહે એટલો વખત નાકનો ઉપયોગ કરાશે એટલું તો નક્કી થયું. દારોગો હસી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પતિત અધિકારીઓ ફિકરમંદ થઈ ખેદ કરવા લાગ્યા. અલ્યા ભાઈ કેમ થશે! કુટુંબની શી વલે થશે, આપણું શું થશે, એમ રોજ એક એકને પૂછે, ને માથાં કૂટે.

खंड २जो.

राजानो स्वराज्यमां प्रवास. जंगलमां कौतुक. चांपानेर वसाववुं.

રાજધાનીના કિલ્લાના નકશામાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનું શિલ્પશાસ્ત્રીના ધ્યાનમાં આવ્યાથી તેણે મંત્રીને જાહેર કર્યું, ને મંત્રીએ મહારાજની ઇચ્છા પૂછાવી. વનરાજને નજરે સ્થળ જોઈ મિસ્તરીનાં કારણ મોહોડા મોહોડ સાંભળી અભિપ્રાય આપવાનું દુરસ્ત લાગવાથી પંડે ત્યાં આવ્યા. નગરનો ઘણોક ભાગ બંધાયો હતો તે જોયો ને શિલ્પશાસ્ત્રી જોડે મસલત કરતાં તેનું મત ખરૂં જણાયાથી અસલ ધારેલો ઘાટ ફેરવવાની આજ્ઞા દીધી, રાજ્યને લગતાં બીજાં કેટલાંક

કામ હતાં તે ફરી પ્રજાની હાલત અને અધિકારીઓની વર્તણુક જોવાને રાજા પાછા ફરવા નીકળ્યા. નિહાળતા, સુધારા કરતા, અપરાધીને સજા કરતા, પ્રમાણિકપણે ને હોંશિઆરીથી કામ કરનારને શાબાશી અને ઇનામ આપી મોટે દરજ્જે ચડાવતા રાજા વડનગર ગયા. નાગર બ્રાહ્મણોએ તેનો સત્કાર કર્યો, ને તેના અને પોતાના પૂર્વજોનો સંબંધ સંભળાવ્યો, તેથી તથા તેમની મુખની તેજી, તેમની ચતુરાઈ અને વિદ્યા જોઈ તેમનામાંના યોગ્ય પુરૂષોને રાજ કારભારમાં દાખલ કર્યા. વડનગરથી રાજા ખેડે ગયા. ખેડાવાળ બ્રાહ્મણોએ એને આપત્તિના વેળાંએ આશરો આપ્યો હતો તેનો બદલો આ વેળા વાળ્યો. ખેડેથી રાજા ખંભાત આવ્યા.

પૂર્વ ગુજરાતમાં એ કાળે વસ્તી ઓછી હતી અને જંગલ ઝાડી વધારે હતાં. એ વિષે ચંપા જોડે વિચાર કરતાં ઠર્યું કે એણીગમ વસ્તી કરવાના હેતુથી નવું નગર વસાવવું. બારવટામાં ચંપાને જ્યાં મંત્રીશ્વરની પદવી આપી હતી ત્યાં ચંપાને નામે શહેર વસાવવાનો ઠરાવ વનરાજે કર્યો, ને તે અમલમાં લાવવાને ચંપાનેજ મોકલ્યો. એ નગર ચાંપાનેર કહેવાયું. પાવાગઢ પણ ચંપાએ ચણાવ્યો, ને ત્યાંના નાયકડાને રાજી કરવાને તેમની કાળકા માતાનું દેરૂં તેના અસલ સ્થાનક પર બંધાવ્યું. ખંભાતથી ચાંપાનેર સુધી અને ચાંપાનેરથી અણહીલપુર સુધી રસ્તા બંધાવ્યા.

ચંપાને પૂર્વમાં મોકલી મહારાજ દક્ષિણ દિશાએ કાંઠે કાંઠે ચાલ્યા. માર્ગમાં એક મુકામેથી વનરાજ અને અણહીલ મોટે મળસ્કે છડી સ્વારીએ વગડામાં મૃગયા રમવા ગયા. કાળા હરણની પાછળ દોડતાં કેટલાક ગાઉ નીકળી ગયા. તાપ અને થાકથી રાજા તરસ્યો થયો. ઉંચે ઝાડે ચડી જોતાં અણહીલે ક્ષિતિજમાં ઝુંપડી દીઠી. તેમાં માણસ હશે એવી આશાએ બેઉ ત્યાં ગયા. ઝુંપડીમાં એક બ્રહ્મચારી તાડપત્રનું પુસ્તક વાંચતો હતો તે વિના બીજું કોઈ ન હતું. કપાળે, છાતીએ, અને ભુજાએ વિભૂતિ મસ ચોળેલી, પાટલે બેઠેલો, કોટે રૂદ્રાક્ષની ત્રણચાર માળા પહેરેલી, હાથે બેરખા ઘાલેલા, ને ઉદાસીન મુખે વાંચવામાં લક્ષ લાગેલું એવો બ્રહ્મચારી

જોઈ વનરાજે નમસ્કાર કરી જે મહાદેવ કહ્યા, માણુસનો સાદ સાંભળી બ્રહ્મચારીએ બારણા ભણી દૃષ્ટિ કરી, ને બેઉને અંદર બોલાવ્યા. રાજવંશી જણાઓ છો, એમ કહી બેસવા આસન આપ્યાં. વનરાજ કહે હું ક્ષત્રી છું. આ વનમાંથી જતાં તૃષા લાગવાથી આપને આશ્રમે આવ્યો છું. ભલે કહી બ્રહ્મચારીએ તુમડામાં નિર્મળ ટાઢું પાણી લાવી મ્હો આગળ મેલી કહ્યું શ્વાસ ખાઈને પીઓ. રાજા પાણી પીએ છે તેવામાં કોઈ પ્રવાસીએ બારણે આવી આશ્રમની શીતળ છાયામાં બપોર ગાળવાની રજા માગી. બ્રહ્મચારીએ તેને પણ આદર સહિત અંદર બોલાવી બેસાડ્યો.

માથે ધોતીઉ વીંટાળેલું, અંગે વલ્કલ પહેરી તે ઉપર ભગવી ચાદર ઓઢેલી, પગે પાવડીઓ, અને ખાંધે ઝોળી, દાઢી મૂછ ઊગ્યાં નહતાં, ને ભરજુવાનીમાં છતાં શોકથી ઉદાસી બ્યાપી રહેલી એવો પંથી મરૂડીમાં આવી બેઠો પાણી પી વનરાજે જવાની આજ્ઞા માગી ત્યારે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે "મધ્યાહ્ન ચડ્યા છે, ને ભોજન વેળા થઈ છે, તેથી મારી વિનંતિ છે કે થોડીવાર મુકામ કરો. આપણે ચારે ભોજન કરીએ. મારી ગરીબ ઝુંપડીમાં રોટલા ને ભાજી છે તે આરોગો. કેટલાંક વરસ થયાં હું અહીં આવી વસ્યો છું. આ ઝુંપડું મેં મારે હાથે બાંધી એની આસપાસની થોડી ભોંયને ચોકખી કરી ખેડું છું. એમાં અન્ન અને શાક ભાજી પાકે છે તે વડે, તથા વનમાંથી જે ફળ જડે છે તેણે નિર્વાહ કરૂં છું. ગાય રાખી છે તે જંગલમાં ચરી ખાય છે, ને દૂધ દઈ અમને પ્રસન્ન કરે છે. આહારને માટે કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, ને ભૂલ્યો ટૂલ્યો મુસાફ્ર જવલે આવી ચડે છે તેને એક દિવસ રાખી પરોણા ચાકરી કરૂં છું. તમે ત્રણ આવ્યા છો તો આજ મારો કાળ આનંદમાં જશે. ઊઠો પ્રસાદ લઈએ." આપ જેવા પવિત્ર પુરુષને શ્રમ આપવો યોગ્ય નથી, પરંતુ આપને નાખુશ કરવાને અમે ઇચ્છતા નથી, એમ કહી ત્રણેએ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

પંથીનું કુમળું અને કરમાએલું વદન જોઈ વનરાજે અણહીલના કાનમાં કાંઈ કહ્યું. બ્રહ્મચારીને પણ તેની મધુરી કોમળ વાણી પરથી

નવાઈ લાગી. સંદેહ ભાંગવાને જમી રહ્યા પછી બ્રહ્મચારીએ તેને પૂછ્યું કે પંથી તમે મોટી શોચનામાં જણાઓ છો તેનું શું કારણ? શા દુઃખથી શ્રીપતિનો વેશ ધર્યો છે? કંઈ મોટી આફતના માર્યા વનમાં ભટકો છો? રાજકોપથી, કે વહાલાના મૃત્યુથી ઉદ્વેગ પામી વૈરાગ લીધો છે?

પંથી—જ્ઞાનીને સુખદુઃખ સરખાં છે. તે શોચને જીતે છે, તેથી શોચના કરવાને કારણ રહેતું નથી. દુઃખથી નાસે તેને કાયર જાણવો. જ્ઞાન વિના સંન્યાસથી શો લાભ છે? આપત્તિમાં સબુરી રાખે તેજ પુરુષમાં ગણાય. નિરપરાધીને રાજકોપનો ડર નથી, ને મૃત્યુ તો કોઈને છોડતું નથી. મોડા કે વહેલા સૌને મરવું છે.

બ્રહ્મચારી—તો ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયાથી, કે કોઈ બીજી આશા ભંગ થવાથી, કે મિત્રવિજોગથી, કે પ્રીતિને સાટે પ્રિયાએ પ્રીતિ ન દીધાથી ઘરબાર છોડી સંસાર ત્યાગ કર્યો છે?

પંથી—મૂર્ખ હોય તે લક્ષ્મીથી મોહ પામે. લક્ષ્મી ચંચળ છે આજ આવે કાલ જાય; તે કોઈની થઈ નથી ને થવાની નથી. ઉદ્યમમાં નાઉમેદ થવાથી હારે તેને નર નહિ પણ ખર જાણવો. સનાતન ભગવાન પર જેની આશા છે તે કદી નિરાશ થાય નહિ. સાચા મિત્ર તો પરમાત્મા છે, બાકી તો વારૂ. દોસ્તી તો ધન કીર્ત્તિ અને યશની પાછળ ફરનારી તેઓની છાયા છે. મૈત્રીનું બીજું નામ ગરજ. મોટાને ઢગલા મિત્ર હોય છે, પણ જ્યારે તેની અવદશા થાય છે ત્યારે એકે પાસે ઉભો રહેતો નથી. પ્રીતિ તો પક્ષીમાં જઈ વસી છે. આ વનમાં આપે સારસ પક્ષીનું જોડું જોયું હશે. એના જેવો અરસપરસનો પ્રેમ માણસમાં હવે નથી. ઢીંગલા ઢીંગલીને છોકરીઓ પરણાવે છે તેમ માબાપ નાનાં છૈયાંનાં લગ્ન કરવા લાગ્યા પછી પ્રેમનો શો ખપ રહ્યો? બાળલગ્ને શુદ્ધ પ્રીતિને દેશનિકાલ કરી છે.

પ્રીતિ વિષે બોલતાં પંથીના ગોરા ગાલ પર લોહીની સુરખી ચડી અને તેની આંખમાંથી જળ ટપકયું. બ્રહ્મચારી કહે ક્ષમા કરજો, તમારા હાજર જવાબને હું વખાણું છું, તથાપિ મારો સંશય વધતો

જાય છે. તમારૂં મુખારવિંદ અને અંગનો ઘાટ કહી આપે છે કે તમે વેશ બદલેલો છે. મારા સમ સાચું કહો.

પેથી કહે "સ્વામી આપ મહાપુરુષ છો. મેં જેને દુભ્યા છે તેની શોધમાં દેશ, વિદેશ, પહાડ, અને જંગલોમાં ભટકી થાકી છું. હવે મારે તેની પાછળ પ્રાણત્યાગ કરવો છે. માટે અંતકાળે સત્ય માનું છું. ભ્રગુકચ્છ નગરમાં મારા પરમપવિત્ર પિતા લક્ષ્મણજીને ઘેર હું એકજ દીકરી હતી. તે ધનવાન, કુળવાન, અને હું ફુટડી હોવાથી મારી માગણી ઘણા કરતા હતા. હું ૧૮ વર્ષની થઈ તે વારે મારી મા સ્વર્ગવાસી થઈ. મારો બાપ ઘરડો હોવાથી ત્યારથી ઘરમાં મારૂં ચલણ થયું. અમારા જેવા ઉંચા કુળનો, ભણેલો ગણેલો, ગુણવાન ને દેખાવડો શૂરવીર પુષ્પક મારી વેરે સગાઈ કરવાને આતુર થયો. મારા બાપને તે ગમ્યો ને મારૂં મન પણ અંતરથી તેના ઉપર ચોંટયું. તથાપિ ક્રૂર થઈ બહારથી મેં તેના પર બેદરકારી દેખાડી જેમ તે વધારે કાલાવાલા કરે તેમ હું તેને વધારે તરછોડું, ને બીજા ઉમેદવારો ઉપરે મનમાં માયા નહિ છતાં બહારથી જુદી દર્શાવું. તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પરણવું તો તેનેજ, બીજી બધી નારી મારી મા બેન, તોપણ મેં તેના ઉપર હેત દેખાડયું નહિ. મારા દિલમાં તેના પર પ્રેમ વધતો જાય તેમ હું તેનો બહારથી વધારે અનાદર કરૂં, અંતે તેનો ઉમંગ ભંગ થયો. આશા છોડી તે પ્રીતમ રાતમાં એકાએક ગામ છોડી જતો રહ્યો. તેનાં માબાપે અને સગાંવહાલાંએ ઘણી ખોળ કરી પણ ભાળ લાગી નહિ. તેના બાપે ઋષિઓની સભા કરી વિનતિ કરી કે એવાં દુઃખ માબાપને ના પડે એવો ધારો કરો. તેનો હેવાલ સાંભળી આકળા થઈ લાંબો વિચાર ન કરતાં તેમણે ઠરાવ કર્યો કે હવેથી બાળવયમાં પુત્રપુત્રીને પરણાવવાં. બીજે વર્ષે મારા પિતાએ દેહ છોડી. ત્યારથી હું આ વેશે તે પિયુની શોધમાં ફરૂં છું."

આ વાત કહેતાં તે વ્યાકુળ થઈ, ને બ્રહ્મચારી પણ તે સાંભળી તેહલીજ ગળગળિત થયો. તેણે પૂછ્યું વહાલી તારૂં નામ ચપળા ? સ્ત્રી કહે હા. બીજી નિશાનીઓ આપીને હુંજ તારો ખોવા-

એલો પ્રિય પુષ્પક, રે મારી પ્રિયા !! એમ કહી તેને ભેટી પડયો. બેઉનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહ્યાં. નારીને માથે ભગવું પોતીઉં લપેટેલું હતું તે આલિંગનથી ઉકલી ભોંયે પડયું, અને પ્રાતઃકાલે નદીમાં માથાબોળ નાહીને વાંકો અંબોડો વાળ્યો હતો તે છુટી સુંદર કાળા ચોટલાએ નિતંબ સુધી વાંસો ઢાંક્યો.

પ્રેમાનંદનો ઉભરો શમ્યા પછી બ્રહ્મચારીએ પોતાના બીજા બે મેમાન ભણી જોઈ કહ્યું "ક્ષમા કરજો, ભાઈ સાહેબ વિનય પળાયો નથી." વનરાજ કહે "પ્રસંગ એવો છે કે અમને અપમાન સમજવાને કારણ નથી. તમારા બેઉની વિરહવેદના મટયાથી અમને પણ હર્ષ થયો. અણહીલ કહે જેમ અમને સાનંદાશ્ચર્ય લાગ્યું છે તેમ હું તમને વિસ્મિત કરૂં છું. તમારા આશ્રમમાં પધારેલા આ મારા મુરબ્બી શ્રી ગુર્જરેશ્વર પ્રતાપી મહારાજાધિરાજ વનરાજ છે, ને હું મહારાજનો દાસ અણહીલ છું. આ શબ્દો ભરવાડના હોઠે ઓચરતાંજ પુષ્પક અને ચપળા ક્ષણવાર દંગ થઈ ગયાં. બાઈ બે હાથ જોડી નૃપતિને નમી, અને બ્રહ્મચારીએ દંડવત્ કરી કહ્યું ધન્ય ભાગ્ય મારાં! રાજેન્દ્રે મારી મરૂડી પાવન કરી, મારા પર મોટી કૃપા થઈ.

વનરાજ એકવચની તથા એક પત્નીવ્રત પાળનાર હતા. પતિવ્રતા નારીના જેવોજ એક પત્નીવ્રત નરને તે મોટો સદ્દગુણી ગણતા. પુષ્પક અને ચપળામાં એ ગુણો જોઈ તેમના પર રાજા તુષ્ટમાન થયા. તેમને પોતાને મુકામે લઈ જઈ તેમના વનવાસના વેશ બદલાવ્યા, અને ભૃગુકચ્છમાં (ભરૂચમાં) જોડે જઈ તેમને પરણાવ્યાં. પંડે કન્યાદાન દીધું. સ્ત્રીધનમાં ચપળાને જાગીર બક્ષી, અને પહેરામણીથી પુષ્પકને ન્યાલ કરી સેનામાં ઉંચી પદવીએ નોકર રાખ્યો.

ભરૂચથી રાજા સૂર્યપુર અને રાંદેર ગયા, ખંભાતના અખાતમાં ચોરીઆં વહાણ વેપારને હરકત કરતાં હતાં તેઓ પર સ્વારી કરી. આ લૂંટારાને સજા કરી વેપારને ઊત્તેજન આપ્યું. જળમાર્ગે મહારાજા ખંભાત આવ્યા, અહીં ખબર મળી કે અણહીલપુરમાં

વાસ્તુ કરવાનો સમય થયો છે. રાજનગર ભણી જતાં માર્ગમાં કુક્કરેશ વગેરે લાંચીઆને શિક્ષા કરી. જે નગરમાં તેઓને કેદ કર્યા હતા ત્યાં આવી ન્યાયાસને બિરાજી તે પાપીઓને સૌ લોક વચ્ચે ઉભા રાખી કહ્યું "રે પાપીઓ, રે દુષ્ટ, રે હરામખોરો, તમને તમારી નોકરીને પેટે પગાર મળતા હતા, ને તે પગારને પેટે તમને સોંપેલું કામ જે વાજબી ઇનસાફ કરવાનું હતું તે ન કરતાં દામ મેળવવાને અન્યાય કર્યા, જુઠું બોલ્યા, ગુન્હેગારને છોડી દીધા, બે ગુન્હેગારને સજા કરી, નિરપરાધીઓને ડરાવી ધૂત્યા, વિશ્વાસઘાત કરી અપ્રમાણિકપણે વર્ત્યા તમે મારી રૈયતને લૂંટી. તમને દંડ એ કે તમારી બીનહક્કે મેળવેલી તમામ દોલત સરકારમાં જમે થશે. જે અધિકારીઓએ સાચાઈથી નોકરી કરી છે તેમને એ દંડમાંથી ઇનામ આપવામાં આવશે. દ્રવ્ય લઈ તમને છોડી દેતો નથી. લૂંટારાને લૂંટી, પાછા ચોરી કરવા મોકલવા એ રાજાને છાજે નહિ. તમારી કલમ કાપવામાં આવે છે. તેની જોડે તમારે કપાળે ડામ દઈ પાંચ વરસ સખ્ત મજુરી સાથે તમને કેદ રાખવામાં આવશે, ને સજાની મુદત પૂરી થયે છૂટતી વેળા તમારે મોઢે કાજળ ચોપડી સિપાઈ ઘેર સુધી મૂકી જશે કે માર્ગમાં તમારાં કાળાં મ્હોં લોક જુએ." કેદીઓ પોક મૂકી રહ્યા. સિપાઈ તેમને ધક્કા મારતા બંદીખાને લઈ ગયા.

કચેરી બરખાસ્ત થતી હતી તેવામાં જેતસી ને કુબેર નામે સસરા જમાઈએ પ્રણામ કરી એક કાગળ રાજાના હાથમાં આપ્યો, ને અરજ કરી કે એ પત્ર લખનારને સજા કરો. તે કાગળ લઈ મંત્રીએ મનમાં વાંચી કહ્યું કે, મહારાજ આ કામ ચલાવેથી અરજદારની ફજેતી થશે. વાંક હોય તો બાઈને ઘરને ખુણે શિખામણ દઈ કામ માંડી વાળો તો ઠીક. કાગળ ફાડી નાંખી છાના રહેવું. હાથમાં લઈ પડે વાંચીને દીવાનની સલાહ પર વનરાજ વિચાર કરવા લાગ્યા. જેતસી બોલ્યો કે મહારાજ, શેઠની એ શિખામણ ખોટી છે. એમ કરેથી ગુન્હેગાર આદમીને સજા થતી નથી ને ઉન્મત્ત થાય છે. પોતાની દીકરી કે સ્ત્રીની લાજ એથી રહેતી નથી, ને ઘરની આબરૂ જાય છે. કેમકે એવી વાત ગુપ્ત રહેતી નથી, બધા જાણે છે. ભાયંડા

સજા ન પામવાથી વધારે બગડે છે, એમ ઢાંક પીછોડો કરવાથી અનીતિનો વધારો થાય છે. મારી દીકરી ઉપર ખોટી નજર કરી માટે એ કાગળ લખનારને સજા કરશો તેનાં ફળ સારાં થશે. દુષ્ટ માણસો ત્રાસ પામશે. રાજા કહે ખરૂં કહો છો. બીજા પણ તમારી પેઠે કરી ગુન્હેગારને સજા કરાવે તો દેશમાંથી અનીતિ ઘણી ઓછી થાય. એ ચીઠ્ઠી લખનાર વનમાળી કાળીઆને પકડી મંગાવી તેનો ઉત્તર લીધો, તે નામુકર ગયો પણ તેના હાથદસ્કત તથા બીજા પુરાવા પરથી અપરાધ સાબીત થયો. પરસ્ત્રી જોડે ખોટી વાત કરવી કે તેના પર ચીઠ્ઠી લખવી એ મોટા ગુન્હો છે, માટે વનરાજે વનમાળીને એકાવન ફટકા ચૌટા વચ્ચે બાંધી મરાવ્યા, ને એક વરસ કેદમાં રાખી દળણું દળાવ્યું.

વનરાજ ગામે ગામ લુચ્ચા તથા જુલમી અધિકારીઓની તજ-વીજ કરતો, અને તેઓનું નખોદ વાળતો ચાલ્યો. એમ કરી તેણે રાજકારભારમાં સત્ય આણ્યું. લોકને પીડનારા ઠગ, કપટી, છેતરી ખાનારા વગેરે અપરાધીઓને બચવાનો લાગ ઓછો થઈ જવાથી પ્રજામાં સુખનો વધારો થયો. આળસુ કે અનીતિમાન, પોતાનું કામ કરવાને લાયક નહિ એવા સરકારી નોકરોને બરતરફ કરી તેમને ઠેકાણે યોગ્ય માણસને રાખ્યા. સરકારી નોકરી આપવામાં તે કેવળ નિષ્પક્ષપાતી હતો. માત્ર ગુણ તપાસ કરતો. સઘળા અધિકારીઓને તાકીદ આપતો કે સરકારી કામ પર હરકોઈને ગુણની પાકી તજ-વીજ કરી રાખવો, પોતપોતાની નાતના માણસોનેજ ન રાખતાં બધી નાતોના ગુણવાન જુવાનીઆને ઉત્તેજન બને તેટલું આપવું. રૈયતને ગરીબ કે હલકી ગણી તેમનો તિરસ્કાર ન કરવો, ને સારા માણસને ઘટે તેવું માન આપવું. માલમાં છેતરપંડી કરનારા દુકાનદાર, હરામ-ખોર, ભીખારી લોક, ધુતારા, ઓછું તોળનારા, દૂધમાં પાણી ભેળ-નારા, ભારે બ્યાજે દામ ધીરી દગેથી ગરીબ લોકને પીડનારાદિક ગુન્હેગારો પર સજ્ય અધિકારીઓની કરડી નજર અને જાગૃતિથી ધંધા રોજગારમાં પ્રમાણિકપણું મસ વધ્યું. બીજા દેશોથી કારીગ-રોને તેડાવી રાજાએ ગુજરાતમાં વસાવ્યા, ને તેમના હુન્નર પોતાની

પ્રજામાં દાખલ કર્યો. ખેતીમાં સુધારો કરવામાં, ને વેપાર રોજગાર વધારવામાં રાજ્ય તરફથી જે જે કરવું ઘટે તે વનરાજે કર્યું. ધન્ય છે એવા રાજાને!!

ખંડ ૪થો.

અણહીલવાડ પાટણ. સમુદ્રવાટે વેપાર. અદ્ભુત કહાણી. પનઘટ.

રાજ્યધાનીમાં રહેવા જવા જોગ ઇમારતો બંધાયાથી નરેંદ્રે તેમાં વાસ્તુ કર્યું. ખાતમુહૂર્ત સમે જેવો સમારંભ કર્યો હતો તેવો આ વેળા ન કર્યો. રાજમાં ફરવાથી પ્રજાના સુખને માટે સરકારી નાણાનો ઘણો ખપ માલમ પડયો, ને ઠાઠમાઠ કરવામાં ખર્ચ પુષ્કળ થાય, માટે તેમ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. સાદાઈથી વાસ્તુવિધિ કરી તથા બંધાયલા દેરામાં દેવોને પધરાવી પંડે નવા રાજમહેલમાં રહેવા ગયા. નગરમાં કચેરીઓ ને અદાલતો સ્થાપી. રાતદિવસ લોકના જાનમાલ સાચવનારા રખવાળ રાખ્યા. ટંટા ફીસાદ અટકાવનારા, ને ગુન્હા કરનારને પકડનારા, તથા સજા કરનારા અધિકારીઓ નીમ્યા. જેમ જેનાં ઘર બંધાઈ રહ્યાં તેમ લોક પોતપોતાને ફાવતે મુહૂર્ત્તે નગરમાં જઈ વસ્યા.

[1]અણહીલપુરનો ઘેરો બાર ગાઉનો હતો. તેમાં ઘણાં વિદ્યાલયો, અને અગણિત દહેરાં થયાં. કેટલાક કાળમાં ૮૪ ચોક, ૮૪ ચૌટાં, નાણાં પાડવાની ટંકશાળો, ભાત ભાતના માલ ભરવાની મોટી વખારો તથા માલ વેચવાની રૂપાળી દુકાનોથી નગર શોભીતું દીસવા લાગ્યું. અઢારે વર્ણના વાસ નોખા હતા. સૌ પોતપોતાના જથામાં રહી સુખચેન ભોગવતા. હરેક જાતના માલની

૧ હાલ પાટણ છે તે અસલ વનરાજના બંધાવેલાનો બચેલો માત્ર કાંઈ જુજ ભાગ હશે. મુસલમાન અને મરેઠી અમલમાં ઘણા ભાગનો ને ઇમારતોનો નાશ થયો.

પીઠ જુદી હતી. [1]મનીહારવાડામાં હાથીદાંત, હાથીદાંતના ચૂડા, રમકડાં, દાબડી, પેટી, સોગટાં વગેરે વેચાય; તાગીઆવાડમાં રેશમ ને હીરાગળ લુગડાં; રતનચોકમાં મોતી, મણી, પાના, પોખરાજાદિ રત્નો વેચાતાં; નાણાવટમાં સત્યવાદી સાહુકારો હુંડી કરતા, વેપારીઓને માલ પર પૈસા ધીરતા, ને લોકનાં નાણાં જમા રાખતા; ખુડદો વેચનારા પણ ત્યાં બેસતા; સુરૈયાવાડમાં સુરૈયા ધૂપસળી, અબીલ, ગુલાલ, કંકુ. અરગજા, અત્તરાદિ સુગંધીમય પદાર્થો વેચતા; દોશીવાડામાં કાપડીઆ સુતરાઉ કાપડ વેચતા; કાછીઆવાડમાં શાક અને ફળનાં હાટો પર બેઠા કાછીઆ પોતાના માલનાં વખાણ કરીને બૂમો પાડતા; કણપીઠ ને દાણાપીઠમાં ભાત ભાતનાં અનાજ વેચાતાં. એમ હરેક ચૌટામાં ચોક અને તરેહ તરેહના માલ વેચવાના બજાર હતા. ગાંધીવાડે વસાણા, દૂધવાડે દૂધ, મોચીવાડે પગરખાં, એમ ઠામઠામ જે જોઈએ તે મળતું. પણ વડા ચૌટામાં માલ સૌથી સરસ અને સોંઘો મળે, અને ભીડ તો એટલી થાય કે ગાડીને જવું કઠણ પડે. પોઇસ પોઇસની બૂમો સદા પાડ્યાંજ કરે ને અલબેલા અસ્વાર આવજા કરે. ભાત ભાતના કીસબ કરનારા કારીગરોના મોહોલ્લા જુદા હતા; સોનીફળીઆમાં સોની ઘડે; રૂપાઘડા, કંસારા, ત્રાંબાઘડા, ને કલાઇઘડાનાં હાટ હારબંધ હતાં. લુહારવાડે લોઢાનો માલ મળતો; વૈદની દુકાનો વૈદવાડે; ગંધર્વ ફળીઆમાં જઈએ તો મધુર ગાયન અને વાદિત્રના નાદ સાંભળી જીવને આનંદ થાય, ભાટવાડામાં ભાટચારણ અને સુથારવાડામાં સુથાર રહેતા. રાજમંદિરના થડના મોટા બુરજમાં શસ્ત્રસંગ્રહ હતો. કેટલેક અંતરે ઘોડશાળા, હાથીશાળા, રથશાળા, સરકારી દફતરખાનાં, મંત્રીશાળા, કચેરીના બંગલા વગેરે મકાન હતાં. વિશાળ રાજમહેલ શોભાયમાન આરસનો બાંધ્યો હતો; તેના નકશી કામમાં કાંઈ મણા નહતી. નગરમાં આવતા અને નગરમાંથી જતા માલ પર દાણ ઉઘરાવવાને જુદી જુદી માંડવીઓ હતી. એકમાં ધાતુપાત્રો

---

૧ તે વેળા પાડા શબ્દ હતો તે હાલ વાડો થયો છે, લુહારપાડાનો લુહારવાડો, ઇત્યાદિ.

પર લેવાતું, બીજીમાં તેજાના પર, ત્રીજીમાં મેવા પર, ચોથીમાં કાપડ ઉપર, એમ નોખાં દાણગૃહ હોવાથી દેશી પરદેશી માલનું રોકાણ થતું નહિ. વેપાર એટલો ધમધોકાર ચાલતો, અને કેટલાંક વરસ પછી તેમાં એટલો વધારો થયો કે નિત્ય એક લાખ ટકા દાણી અમલદારો ખજાનામાં ભરતા. લોકને ફરવાને મોટા બાગ બગીચા થયા ત્યારે કોઈ ચંપાવાડીમાં, કોઈ ચંદનનાં વૃક્ષોમાં, કોઈ આંબાવાડીમાં, કોઈ ફૂલના માંડવામાં, એમ જેને જ્યાં ગમે ત્યાં તે જઈ મઝા કરે. લોક એવા ભલા હતા કે પાણી માગે તો દૂધ પાય. ધર્મના બોધ કરનારા ગુરુ ઉપર વનરાજની તાકીદ ઘણી હતી. જેમની રહેણી સારી હોય તેઓનેજ એ સર્વોત્તમ કામ કરવા દે. આચાર્યો, કથા કરનારા બ્રાહ્મણ, વખાણ વાંચનારા ગોરજી, વગેરે ઉપદેશકો ગુન્હા કરે તેને બીજા ગુન્હેગારોથી વધારે સજા કરતા, ને નિરુદ્યમી ભીખારીને શહેરમાં વસવા દેતા નહિ.

શહેરની આબાદી દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. ધંધા રોજગાર વધ્યાથી, અને ધન કમાવવામાં, સંગ્રહ કરવામાં અને ખર્ચવામાં રાજ્ય તરફથી હરકત ન હોવાથી લોકને ઉદ્યમ કરવા ઉમંગ વધ્યો. લાખો માણસની વસ્તી થઈ. આ એક દહાડાનું કે એક વરસનું કામ ન હતું. વનરાજના સમયમાં પ્રજાની સમૃદ્ધિ વધવા માંડી, અને તેની પાડેલી પગથીએથી તેના વંશજો હીંડયા તેથી રાજધાનીમાં અને આખા દેશમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યા, કળા, સદ્દગુણ, અને મહાલક્ષ્મીએ આવી વાસો કર્યો.

ચાંપાનેર નગર બંધાઈ રહેવાથી ત્યાં જઈ રાજાએ વાસ્તુ કર્યું; અને તેમાં લોકને વસાવ્યા, તથા ત્યાં જવાના રસ્તા બંધાવ્યા. કેટલાક વખત સુધી મહારાજ પોતાના દેશના દરીઆકાંઠે ફર્યા. વહાણેથી ચાલતો વેપાર વધે અને ગુર્જરો સમુદ્ર ઉપર સાહસિક કર્મો કરે; જંગબાર, જદ્દા, મોખાદિ આથમણ દિશા ભણીનાં બંદરોમાં, તથા સિંહલદ્વીપ, જાવા, ચીન વગેરે ઊગમણ તરફના દેશોમાં ગુજરાતનો માલ વેચવા ગુર્જરો જાય, અને ત્યાંનો માલ સ્વદેશમાં આણે એવો તેનો અભિલાષ હતો. નૌકાશાસ્ત્ર ભણાવવાને શાળા કરી,

તથા સમુદ્ર તસ્કરથી સફરીઓનું રક્ષણ કરવાને સાગરસેના સ્થાપી, મોટી દૂરની સફરો કરે તેને ઇનામ આપવાનાં જાહેરનામાં કર્યાં. એમ સરકારની સાબતા છતાં વેપારીઓ ખંચાય, અને નૌકાશાસ્ત્ર ભણુવામાં ઉંચવર્ણમાંથી કોઈ જાય નહિ; કોળી ખારવામાંના કોઈ તે શીખે એટલું ભણેલા નહિ. લોકને ધર્મગુરુઓ તરફની અડચણુ હતી. દરીઆ પાર જવાની અને વહાણે પ્રવેશ કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છે એમ ધારી લોક અટકે છે એ જાણી દેશોપકારી રાજાનું મન કચવાયું. પણુ અડચણથી હારે એવા તે નહતા. પ્રભાસમાં જઈ તેણે શાસ્ત્રીઓની સભા બોલાવી, અને પ્રશ્ન કર્યો કે સમુદ્રની પુત્રી જે લક્ષ્મી તેને લેવા સમુદ્ર પાર જવું કે નહિ? પ્રથમ દરબારમાં શાસ્ત્રીને બોલાવી પૂછ્યું, તેણે ઉત્તર આપ્યો કે વેદશાસ્ત્રથી જવામાં અટકાવ નથી. રાજા કહે લખી આપો. શાસ્ત્રી કહે હેં હેં હેં હેં મહારાજ, જ્ઞાતિવાળા મને નાત બહાર મૂકે; મહારાજ ક્ષમા કરો. વનરાજ કહે તમારા જેવા બીકણનું અમારા દરબારમાં કામ નથી.

મંત્રીઓ સાથે આ બાબતનો મનસુબો કરતાં વનરાજે કહ્યું કે કાશીના પંડિતરાજ યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રી ઘણી સભાઓ જીતેલા હાલ અત્રે આવ્યા છે. તેમને તથા અહીંના જે ભણેલા વિદ્વાનો છે તેમને એકાંતમાં પૂછી શાસ્ત્રાર્થ લખાવી લેવો. મંત્રીઓ કહે, મહારાજ એમ લખાયલા શાસ્ત્રાર્થને લોક મંજુર નહિ રાખે. પ્રથમ થોડા ડાહ્યા પંડિતોને ખાનગી બોલાવી તેમની સલાહ લેવી ને પછી જાહેર સભા ભર દરબારમાં કરવી. એ પ્રમાણે પંડિતરાજ યજ્ઞેશ્વર, વિષ્ણુશાસ્ત્રી, વિદ્યાસાગરાદિ સારા વિચારવંત મહા પંડિતોને રાજાએ નોતર્યા. રાજકાજથી પરવારી નવરાશની વેળાએ તેમને બોલાવી યથાયોગ્ય પૂજન કરી તેમનું સન્માન કર્યું. પરદેશમાં સમુદ્રવાટે જવાના અને ગુર્જરાત્રની પ્રજામાંના પરાક્રમી તથા બુદ્ધિમાન પુરુષો નૌકાશાસ્ત્ર શીખી મોટાં સફરી વહાણોના નાખુદા અને નૌકાનાયક થવાથી જે મોટા લાભ થાય તે પ્રધાને વિસ્તારથી સમજાવી વિનતિ કરી કે " ચારે વર્ણના ગુર્જરોને સમુદ્રગમન કરવાની રજા

શાસ્ત્રી મંડળ સ્વદેશકલ્યાણને અર્થે આપવી." પંડિતરાજ કહે "એ વિષય મેં સારી પેઠે જોયો છે. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં બીલકુલ મના નથી. કોઈ પુરાણમાં ના કહી છે, પણ તેના રદીઆ મારી પાસે ઘણા છે તેમાંના કેટલાક પ્રસ્થાન ચંદ્રિકા નામે મારા પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા છે, શાણા પંડિતોએ સંમતિ આપી કહ્યું કે "જો વિવેકથી વાદ થાય તો એ પ્રમાણે સિદ્ધ થઈ શકે, કેમકે એ સત્ય છે. પણ કેટલાક શાસ્ત્રીબાવા વહેમી છે. કેટલાક બીકણ છે, વળી કેટલાક મમતી છે, ને કેટલાક મૂર્ખ છે, તેઓ સામા થશે ને જુઠી તકરાર કરશે." વનરાજ કહે "ચિન્તા નહિ. જેઓ સાચા હશે તેઓ સાચું બોલશે ને સત્ય સ્વીકારશે."

મોટી સભાનો નોતરીઓ બીજે દિવસે ફર્યો. સોમેશ્વરના દેવાલયના વિશાળ રંગમંડપમાં સભા ભરાઈ. દેવદત્ત, સોમદત્ત, દિનમણી, નિશમણી, શિવશંકર, રામચંદ્રભટ, મહેશ્વર શુકલ, મણીશાસ્ત્રી, પ્રાણુશંકર પુરાણી, નારદ પંડયાદિક જેનાં નામ શાસ્ત્રીઓની ટીપમાં અસલથી હતાં તેઓ આવ્યા. એમાંના ઘણાક શાસ્ત્રીમાં ગણાતા પણ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવા હતા. એકવાર શાસ્ત્રીની ટીપમાં નામ દાખલ થયું કે પછી વંશપરમ્પરા ચાલે. મણીશાસ્ત્રીનો બાપ ભણ્યો હતો. વારસામાં મણીભટનું નામ તેના બાપને ઠામે નોંધાયું હતું. બાપ મરી ગયા પછી તેનાં કેટલાંક પુસ્તકો પટારામાં ભરી મૂક્યાં, ને કેટલાંક વેચી ખાધાં. જમવાનું શોધતા ગામમાં ભટકે ને ઠોલીઆપણું કરી પેટ ભરે. ઘરની તરીઆ કહે ઘોલ ધપ્પાને ગાળો ખાઈને તથા ગાળો દઇને પૂરૂં કરો છો તે કરતાં ભણો તો કેવું સારૂં! મણીશાસ્ત્રી કહે 'રાંડ ટકટક ના કરને, મારો બાપ ભણ્યો હતો કેની.' એવા મૂર્ખા મણીશાસ્ત્રી ઈંટે રૂમાલ વીંટી તેને પુસ્તકને બદલે બગલમાં ઘાલી સભામાં ચાલ્યા. માર્ગમાં દેવદત્ત, સોમદત્ત, વગેરે બીજા અભણ શાસ્ત્રી તેને મળ્યા. દેવદત્તના દાદાના દાદાનો કાકો ભણેલો શાસ્ત્રી હતો તેનો વ.રસો એને ઉતર્યો હતો; સોમદત્તને મોસાળથી શાસ્ત્રીના નામનો વારસો મળ્યો હતો; મયત નારાયણ પુરાણીનો દત્તક પ્રાણુશંકર હતો માટે આવ્યો હતો. આ મૂર્ખો મળી

રસ્તામાં એક ઓટલે બેઠા. દેવદત્ત કહે અલ્યા સભામાં જઈ શું બોલવું તે ગોખી રાખ્યું છે કે? મણી કહે જેને શ્લોક બોલતાં આવડતા નહિ હોય તેને હું આ પોથીમાંથી શીખવીશ. સોમદત્ત કહે આપણે માંહેમાંહે બોલવું, એટલે ખરૂં ખોટું જે હશે તે ચાલશે. પ્રાણીઓ કહે ભાઈઓ માર્ગમાંથી પરસ્પર સંસ્કૃત બોલવા માંડવું કે લોક સાંભળી વખાણ કરે. રસ્તામાં કોણ સમજવાનું છે કે ખરૂં બોલે છે કે ખોટું? લોક કહેશે વાહવા કેવા મોટા પંડિત છે! એ ટલેથી ઊઠી હીંડયા કે એક બોલ્યો; 'દષ્ટં તે વિશાળમ મંદીરમ. બીજો કહે, કિમ લબાડમ્ ગોષ્ટી વદંતી. ત્રીજો બોલ્યો, કિમર્થમ બ-રબરાટ કારમ્. ચોથો કહે અમસ્થા બોલી નમ.' મણીશાસ્ત્રી કહે અલ્યા મૂર્ખો એમ નહિ. સંસ્કૃતમાં તો વ્યર્થ બોલંતમ્ કહીએ. પ્રા-ણશંકર કહે "તસમાત ન વંદતે, મિથ્યા ભાષણં વંદતામ્." ભીમા-શાસ્ત્રી કહે આલ્યા પ્રાણીઆ. કસમાત માર્ગતમ ફજેતી કરંતમ. પેલા મોટી મૂછો ને થોભીઆવાળા જે દેવશાસ્ત્રી આવે છે તેને પ્રણામ કરી પૂછું કે કિમર્થમ બહુ રોમાણી મુખમ્." ના અફીણીઆ ના બોલતો, શાસ્ત્રી તામસી છે, લડી પડશે. પ્રાણીઓ હસીને કહે ક્ષમા મહારાજ રક્ત લોચનમ ન કુરિયાત; કસમાત નેત્ર પિંગળમ એ તો ખરૂં વારૂ. એમ સંસ્કૃતમાં વાતો કરતા જાય છે એટલે કોઈ બ્રાહ્મણે માંડેલી સબજીની દુકાન આવી, ત્યાંથી ભાંગના લોટા પી લીલી ઘોડીએ ચડી ડોલતા ડોલતા સભામાં આવ્યા. રાજાએ તેમને નમસ્કાર કર્યા તેના ઉત્તરમાં શુભમ્ ભવતુ, કલ્યાણમસ્તુ, એમ આશીર્વાદ દઈ મંડપમાં બેઠા.

શાસ્ત્રી, પુરાણી, વૈદિયાદિ વિદ્વાનો એક પછી એક પધાર્યા. પ્રથમ તો એક એકની વિદ્યાનાં અને પૂર્વજોનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પછી વ્યાકરણ, ન્યાય, સાંખ્યાદિના પ્રશ્નોત્તરનો ઝપાટો ચાલ્યો. વા-દવિવાદ પર ચડયા. હાથો લાંબા કરી ઘાંટા પાડી સૌ જોડે બોલે કોઈ કંઈ કહે, કોઈ કંઈ કહે. એટલું કલકલાણ થયું કે કાને પડયું સંભળાય નહિ. એવામાં ત્રણ નવા આવ્યા, ને જે બેઠા હતા તેમ-ના ખોળામાં બેસી ગયા. તાળીઓ પાડી વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ તેમને

છાના રાખી વિનતિ કરી કે "પંડિતો ! વ્યાકરણાદિ વિષયોનો વાદ હાલ બંધ રાખી જેને માટે મહારાજે બોલાવ્યા છે તે ચલાવીએ." એક ક્રોધી શાસ્ત્રી બોલ્યો "વ્યાકરણ પહેલું. વ્યાકરણ વિના વેદ-શાસ્ત્ર સમજાય કેમ." બીજો જરા શાંત સ્વભાવનો હતો તે કહે ઠીક કહો છો, પરંતુ આજનો વિષય ચલાવીએ તો કેમ? ક્રોધી કહે સર્વે-ની જેવી ઇચ્છા, પણ કાળે પાણીએ જનાર જોડે કોણ વહેવાર રાખે તેનો વિચાર કરો, જ્ઞાતિવાળા શાસ્ત્રાર્થ માનવાના છે? શાસ્ત્રીઓનું જ્ઞાતિમાં શું ચાલે છે? છગન શાસ્ત્રી કહે આપણે જ્ઞાતિની પંચાતમાં શીદ પડવું જોઈએ? શાસ્ત્રાર્થ આપવો એ આપણું કામ છે તે કરીએ. મગનશાસ્ત્રી કહે પુરાણોમાં સ્પષ્ટ ના કહી છે. જેઠા ત્રવાડી કહે "પણ શ્રુતિસ્મૃતિમાં જોવું કે નહિ? પુરાણમાં મના કરેલી છે તેમાં કેટલું પાળવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરોને. આ સૌરાષ્ટ્રમાં જવાની ના પાડી છે ને આપણે તો અહીં વસીએ છીએ." આ વચનો સાંભળીને સામા પક્ષના શાસ્ત્રીઓ ગાજી ઊઠ્યા, ને શોર-બકોર થઈ રહ્યો.

વનરાજ મંત્રીઓને કહે આ શું? લડે છે કે વાદ કરે છે? મંત્રીઓ કહે મહારાજ શાસ્ત્રીઓની સભામાં તો સદા આવુંજ હોય છે. શાંતપણે તો ક્વચિતજ નિર્ણય કરે છે. ઘણીકવાર લડીને થાકે ત્યારે ઊઠી જાય. વખતે એક પક્ષવાળા એક અભિપ્રાય આપે, સામા-વાળા બીજો નોખો આપે. વનરાજ કહે તો એમને દક્ષિણા આપી વિદાય કરો. મારી સન્મુખ આમ લઢે છે, કેવા અસભ્ય છે. એમ નાખુશ થઈ મહારાજા ત્યાંથી ગયા. બીજે દિવસે યજ્ઞેશ્વરભટ્ટ, વિષ્ણુ-શાસ્ત્રી વગેરે કેટલાક મહાપંડિતોએ સાચો શાસ્ત્રાર્થ લખી મોકલ્યો, પણ તે પર પ્રતિપક્ષીઓએ સહી કરી નહિ. રજપૂતોએ રાજાની આજ્ઞા માથે ચડાવી, અને જૈન જતીઓએ શાવક લોકને પરવાનગી આપી, તેથી મહારાજનો પ્રયત્ન કેટલેક દરજ્જે સફળ થયો. "શોધિ-ત્સ્યાપિનસંગ્રહે" એ આધુનિક અને વિનાશકારી વચનને વળગી રહે-નારા શાસ્ત્રીઓને બોલાવી રાજાએ બહુ સમજાવ્યા. એથી દેશના લોક પરાક્રમહીન, બળહીન, અને દ્રવ્યહીન થશે એમ અનેક સબળ

કારણોથી તેમની ભ્રાંતિ અને વહેમ તોડવાનો મહારાજે પ્રયત્ન કર્યો, પણ આંધળાની આગળ આરસીની પેઠે નકામો પડવાથી તેમને વિદાય કરી ઢંઢેરો ફેરવ્યો કે રૈયતમાંથી જેઓ મોટી બે સફરો વહાણે બેસી કરશે તેમને સરપાવ અને જાગીર મળશે.

રૂપસુંદરી એકાએક આ દુનીઆ છોડી મોક્ષ પામી એવા સમાચાર આવ્યાથી વનરાજે પ્રભાસમાં માતુશ્રીનું શ્રાદ્ધ કરી તીર્થના બધા બ્રાહ્મણ જમાડયા. રાજધાની ભણી જતાં વાટમાં ડુંગરની તળેટી પર આવેલાં ગામમાં ઉતારો હતો. છૂપે વેશે એકલા મહારાજ ગામ જોવા ગયા. ઝાંપાની પાસે ખેતરમાં છોકરા રાજાની રમત રમતા હતા. વનરાજ તે જોવા ઉભા. એક છોકરો વનરાજ થયો, બીજા મંત્રી, સામંત, સિપાઈ, છડીદાર, હલકારા વગેરે થયા, ને બાકીના જોવા ઉભા. જોનારમાંનો એક કહે અલ્યા, તું ખરેખરો રાજા હોઉં તો શું કરે? રાજા થએલો છૈયો કહે નિશાળે ના જાઉં ને મહેતાજીને હેડમાં પૂરૂં; આજ સવારે સોટીના બે ઝપાટા મને ચોડ્યા તેના સોળ હજી છે. પૂછનાર કહે તો ભણ્યા વિના ચાલે? રાજા અભણ હોય તો પછી કારભારીને મઝા, ને ખેડુતના ભોગ. હું રાજા થાઉં તો સોનાનાં હળ કરાવું, રૂપાનાં ગાડાં કરાવું, ને બળદને ઠેકાણે હાથી જોડી ખેતી કરૂં. એ સાંભળી ગામના હજામનો છોકરો કહે હું રાજા થાઉં તો અસ્ત્રા ને નરેણી સોનાની કરાવી રૂપાની કોથળીમાં મૂકી વતાં કરવા નીકળું. ગામનો તળાટી ભાટેલો હતો તેનો દીકરો બોલ્યો કે હું રાજા થાઉં તો પળહાણાનાં દેહાઈની પોરીને પરણું ને મારી બેનને દેહાઈ વેરે પરણાવું. એવામાં માકડાં રમાડનાર આવ્યો તેની ભણી છોકરા દોડયા. વનરાજ ગામમાં ગયા.

રાજાની છાવણીનો માણસ જાણી એક ડોસો તેની જોડે વાતે વળગ્યો. ડોસો કહે તમે તો મહારાજની હારે બહુ ફર્યા હશો. ઘણું જોયું ને જાણ્યું હશે તેથી મારો સંદેહ મટાડશો. વનરાજ કહે તે શો છે? ડોસો કહે "મારૂં નામ વલ્લભ છે, મારી ઉંમર લગભગ ૮૦ વરસની છે. હું પચીસ વર્ષનો થયો ત્યારે ૧૮ વરસની લાડી નામે કન્યાને પરણ્યો. અમે જુદું ઘર માંડીને રહ્યાં. કેટલાક

વખત સુધી અમને બહુ બન્યું, પણ તેના માથામાં જૂઓ છે એ જાણ્યાથી મને તેના ઉપર કંટાળો આવ્યો. જેમ બને તેમ હું ઘરમાં થોડું રહું. એથી તે સુધરી, ચોટલો સાફ રાખવા લાગી ને જૂઓ તેમાં રહી નહિ, પણ હું બગડ્યો. આળસુ માણસોની સંગતમાં પડી આળસુ થયો, ખેતર બરોબર ખેડું નહિ. ડુંગરામાં ભટક્યાં કરૂં ને ઘરનાં કામકાજ પડ્યાં રહે. એથી કમાઈ ઘટી ને ઘરમાં આવું કે લાડી મારી જોડે લડે, તેની જીભથી છૂટતાં તીર મને વીંધે, પણ બાપડી મારી પર માયા ઘણી રાખતી. ચૈતર વૈશાખના તાપ અને વાના ઝપાટાની મોસમ ગયા પછી વર્ષાઋતુના વરસાદથી જેમ શીતળતા થાય છે, તેમ લડી વઢીને છેલ્લે રડે. તેનાં આંસુથી અમારો ક્રોધાગ્નિ છંટાઈ જતો, અને તેની જીભે કરેલા જખમ તેની માયાથી રૂઝાતા. એમ વખત જતાં ત્રણ છૈયાં થયાં, બે દીકરા અને એક દીકરી. ઘરમાં ખાનારાં વધ્યાં, પણ મારા આળસથી કમાઈ ઘટી. ઘરમાં દળદર ફેરા ફરે ને લાડીને તથા છોકરાંને પીડે. તેણે મને બહુ શિખામણ દીધી પણ મેં માની નહિ, તેથી તે વધારે કંકાસ કરવા લાગી. ઘરમાં જાઉં કે તે છેડો વાળીને રડવા બેસે, ને મારે નામે છાજીઆં લે. ઘરમાં જાઉં કે કલેશ થાય તેથી મને રોટલાએ જમવો ન ગમે. મારો સામળીઓ નામે કાળો કુતરો હતો તે વિના ઘરમાં બીજા કોઈનું હેત મારા પર રહ્યું નહિ. લાચારીએ થોડું ખેતરમાં કામ કરી હું ને મારો કુતરો વગડામાં ભટકીએ. એક દિવસે સવારમાં રોટલા ખાઈને આ ડુંગરા પર ચડ્યા. ભટકતાં સાંજ પડવા આવી. સુંદર રાતો સુરજ રૂપાળાં લાલ વાદળાંમાં આથમતો હતો ને તેનાં સોનેરી કિરણોથી ટીંબા રંગાઈ રહ્યા હતા; તેવામાં એક નિર્મળ પાણીવાળા અને ઝાડોની ઘટાથી ઘેરાએલા તળાવે હું ને મારો સામળીઓ આવ્યા. તળાવની પાળે કેટલીક નારીઓ સોનાની થાળીઓમાં પકવાન પીરસી જમતી હતી. તેમાંની એક ઊઠી મને લાડવો આપ્યો તે ખાતાંવારને મારાં ગાત્ર શીતળ થઈ ગયાં, ને હું ત્યાં ચકરી ખાઈને પડ્યો; મારી આંખો મીંચાઈ ગઈ, ને મને કાંઈ ભાન રહ્યું નહિ. પેલી બાઈ

મને લઈ ઉંચી ઊડી. પોતાના ધણીને લઈ જતો જોઈ મારો સામળીઓ ભસ્યો તે મેં સાંભળ્યું, પણ મારે મ્હોડે એક બાઈએ હાથ દીધેલો તેથી હું બોલી શક્યો નહિ. અમે તો ચાલ્યાં ચાલ્યાં ચંદ્રમાને ઘેર ગયાં; તેની જોડે વાળુ કર્યું; પછી તેની ૨૭ નારીઓને ઓરડે ગયા ને એક એકની જોડે બેસી વાળુ કર્યું. ચંદ્રને ઘેરથી ઉપડી મને તે બુધને ઘેર લઈ ગઈઓ. બુધે પણ અમને ભોજન કરાવ્યું. અહીં તાપથી બળ્યો બળ્યો થયો. ત્યાંથી અમે શુક્રને ઘેર ગયાં. ઢગળીઉં કોઈ વાર પાછલી રાત્રે ઊગે છે ને કોઈ વાર સાંજે દેખાય છે તેનું નામ શુક્ર. શુક્રે મને અને તે સ્ત્રીઓને જમાડી વિદાયગીરીમાં વસ્ત્ર આપ્યાં. શુક્રમાંએ ગરમી ઘણી હતી. અહીંથી ઉપાડતી વેળા મેં પૂછ્યું બાઈઓ હવે મને ક્યાં લઈ જાઓ છો? તેઓ કહે સુરજમાં. મેં કહ્યું કે બેનો સુરજમાં તો હું બળી મરીશ. તેઓ કહે નહિ બળે. હું તો પોક મૂકવા લાગ્યો, પણ કોણ લેખવે. જેમ આગળ ગયો તેમ તાપ વધારે લાગવા માંડ્યો. હું વધારે રડું ને બરાડા પાડું. ઓલી બાયડીઓએ મારા પર દયા કરી મારા અંગ ઉપર કાંઈ ભૂકો છાંટ્યો એટલે મને ટાઢક વળી ને પછી ગરમી લાગી નહિ. સુરજે અમારૂં બહુ સન્માન કર્યું. ઉજાણી અને નૃત્ય કરતાં રાત પૂરી થવા આવી ને તેને પ્રસ્થાન કરવાનો સમય થયો. નારીઓ મને સુરજને સોંપી જતી રહી. જતી વેળા સુરજને કહેતી ગઈ કે મને મારે ઠેકાણે પહોંચતો કરે. સોનેરી સાત ઘોડાનો સોનાનો રથ અરૂણ જોડી લાવ્યો. સુરજે હીરાનો મુગટ પહેર્યો કે છડીદારે આવી કહ્યું મહારાજ સારથી રથ લાવ્યો છે. સુરજ ને હું તેમાં બેઠા. સારથીએ રથ હાંક્યો. એટલે સુધીનું મને સાંભરે છે. પેલા તળાવની પાળે પાછો હું શી રીતે આવ્યો તે જાણતો નથી. બપોરે ત્યાંથી જનારા કોઈ આદમીએ મને જગાડ્યો. હાંફ્લો હાંફ્લો ઊઠી મેં કહ્યું મારો સામળીઓ કુતરો ક્યાં ગયો, મારો ભાલો ને તીર ક્યાં ગયાં? તે માણસ કહે ભાઈ હું તો હમણાંજ માર્ગે જતો અહીં પાણી પીવા આવ્યો છું, હું કંઈ જાણતો નથી. એટલું બોલી તે ચાલતો થયો.

મારાં હથીઆર પેલી નારીઓ ચોરી ગઈ એમ માની કુતરાને

શોધતો ડુંગરેથી ઉતર્યો. ગામે તો મને વિસ્મય પમાડયો. મારૂં ઓળખાણનું તો કોઈ તેમાં મળે નહિ. જે જોઉં તે નવું ! મારે ઘેર ગયો તો તેની ઓસરી પડી ગએલી ને બારણાં વાસેલાં. બારણાં ઠોકી લાડીને સાદ પાડયા કે ઘરમાંથી એક માટીડો નીકળ્યો. તેણે પૂછયું કાકા કોને પૂછો છો ? મેં કહ્યું અલ્યા મારા ઘરમાં ભરાઈ વળી ઊલટો મને પૂછે છે ! તારે કોનું કામ છે ? તું ઘરમાં કેમ પેઠો? પેલાએ જાજા કહી મને ધક્કો માર્યો. મેં તેનો હાથ ઝાલી કહ્યું ઉભો રહે, તને મહારાજા જયશિખરની આણ છે. ટંટો જોવા આડોશીપાડોશી આવ્યા ને ટોળું મળ્યું પણ તેમને હું ઓળખું ને તેઓ મને ના ઓળખે. મેં વિચાર્યું કે આ થયું શું ? એવામાં ગામના મુખી પટેલે આવી મને ઝાલ્યો, ને બંડખોર બંડખોર એમ કહી હેડમાં પૂરવા લઈ જવા લાગ્યો. મેં કહ્યું મારી વાત સાંભળો, તમને રાજા જયશિખરની આણ છે. એમ બોલ્યો કે ધડધડ ધપ્પા મારી મને તાણવા લાગ્યો. મેં ગભરાઈ કાલાવાલા કરી કહ્યું " ભાઈ મારી વાત સાંભળો તો ખરા. હું આ ગામનો વલ્લભ, આ મારૂં ઘર, મારી બાયડી લાડી, મારા બે છોકરા જેઠો ને જગો, મારી નાનકડી છોકરી જેલી એ સૌ ક્યાં ગયાં ? આ થયું શું "? આખું ગામ જોવા મળ્યું તેમાંનો એક ડોસો બોલ્યો, ખરૂં ખરૂં એ તો પેલો વલ્લભો વરસ પચીસ ત્રીસેક પર જતો રહેલો તે. અલ્યા વલ્લભ તું ક્યાં જતો રહ્યો હતો ? તારી બાયડી લાડી મરી ગઈ, ઘર વેચી તારા બે દીકરા દેશાવર ગયા, ને તારી દીકરી જેલી રામાજીને વરી છે. તું હવે જયશિખરનું નામ દઈશ નહિ. તે તો કલ્યાણીના રાજા ભુવડ જોડે વઢતાં સંગ્રામમાં પડયા, ને હવે પછી ભુવડની આણ ચાલે છે. મેં કહ્યું એક રાતમાં એટલું બધું કેમ બની શકે ? ગઈ કાલે તો હું ગામમાંથી ડુંગરા પર વગડામાં ગયો. લોક કહે "અલ્યાં વલ્લભ ગાંડો થયો કે શું ? લે જો આ તારી છોકરી આવી." કેડમાં નાનું છૈયું ઘાલી તે આવી, પણ મેં તેને ન પીછાણી ને તેણે મને ન ઓળખ્યો. લોકના કહેવાથી તે મને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ, ને હજી તેનાજ ઘરમાં હું છું. હવે કહો ભાઈ પેલી નારીઓ કોણ હશે ? ને એક રાતમાં રાજ કેમ બદલાઈ ગયું ? "

એ સાંભળવાને ગામના છોકરા મળ્યા હતા તેમાંના એકે પાછળથી વલ્લભની કાછડી કહાડી. વનરાજે તેને વાર્યો. છોકરો કહે ઠાકોર એતો ચળેલો છે. વનરાજને તેના ઉપર દયા આવ્યાથી તેને જીવાઈ બાંધી આપી ને તેને કોઈ સંતાપે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવાને મુખીને આજ્ઞા કરી.

ગામની બીજી ભાગોળે પણઘટ હતો ત્યાં વનરાજ ગયા. કોઈ તાંબાપિત્તળની ગાગરો માંજતી હતી; કોઈ બેડાં વીછળતી હતી કોઈ સાટકે પાણી કાઢતી હતી; કોઈ માથે ઉઢાણી મેલી તે પર ગાગર ગોઠવી બીજીને કહેતી કે અલી બેન મારો ઘડો ચઢાવીશ? બે ત્રણ આ ઝાડને ઓથે, બે પેલા ઝાડ તળે, ચાર ઓલ્યા ઝાડ આગળ ઉભી વાતો કરતી હતી. કોઈ છાની વાતો બીજાથી સંભળાય નહિ તેમ હળવે સાદે કહેતી; કોઈ હસતી હસતી તાળીઓ આપી બોલતી; કોઈ તરૂણીઓ સાસુ નણંદના જુલમની ફર્યાદ સહીઅર આગળ કરતી હતી; કોઈ સાસુ વહુવારૂનું ભૂંડું બોલતી હતી; કોઈ બેનપણી આગળ પોતાનું સુખ વર્ણવતી હતી. સ્વામી કેવો ભલો છે, કેવાં લાડ લડાવે છે, સાસુ કેવી રૂડી છે, દીકરી પ્રમાણે પાળે છે; કોઈ સખી આગળ આંસુ ઢાળતી પોતાના દુઃખને રોતી હતી. પાણી ભરવા આવેલાં બૈરાં ભાત ભાતના સંસારી વિષયો પર વાતો કરતાં હતાં. એનું અવલોકન કરી છૂપે વેશે આવેલો રાજા પાછો ફર્યો. તેની મોર વાત કરતી બે પાણિયારીઓ દીઠની હતી. એક કહે બેન હવે કળજુગ બરોબર બેઠો. જોને મારી પાલીની સાસુએ એટલી વારમાં તેને રાખી! બીજી કહે મોઈરે રાંડ એ સાસુ! શું હજી તો ૧૨ વરસે પૂરાં થયાં નથી એટલી વારમાં બાપડીને મોટી કરી!! ધિઃકાર છે એવી ભૂંડી રાંડ સાસુને. એનું દેખાદેખી બીજાં કરશે ને વિનાશકારી રીત પડશે. અલી તારી વહેવાણે તો વિપરીત કર્યું. શો જુલમ! એટલી વારમાં છોકરીને સાસરે કેમ રખાય! તેં ના કેમ ના કહાવી! પહેલી કહે મારૂં માન્યું નહિ. બીજી કહે હમણાં કેટલીક નાદાન બાયડીઓના વિચાર એવા થવા લાગ્યા છે. વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.' બાળલગ્ન અને વહુને અટકાવ આવ્યા પહેલાં સંસારમાં

નાખવી એ બે ક્ષય રોગ જેવા છે. બેન જો એ બે ચાલ આપણા દેશમાં પસર્યા તો ખરાબીનો પાર નથી એવું મારા ઘરવાળા કહેતા. પહેલી કહે બેન એતો ખરૂં છે, પાલીના બાપે પણ ખેદ પામી કહ્યું કે એ વિષ જો દેશમાં ફેલાયાં તો પ્રજા શરીરે નિર્બળ, બુદ્ધિહીન, અને અપરાક્રમી થશે. હિમાએલાં બાળક અવતરી ઘણાં મરી જશે, આવરદા ઘટશે, ઘણીનું વય વધારે હોય તોપણ વહુ કાચી ઉંમરે મેડી કર્યાથી તેના અંગનો કાચો બાંધો તૂટી જઈ તે વહેલી ઘરડી થશે. પુરૂષમાં ઘડપણ વહેલું આવશે. બાળક ઉંમરની માની કાયા કાચી અને બુદ્ધિ કાચી તેથી તેનાં સંતાનનાં તન મન ઘણુંકરીને નબળાં રહેશે. બાપ પણ જોડે મૂછ વગરનો તરુણ હશે તો બમણું નુકસાન. વિદ્યાભ્યાસ બંધ પડશે, નરનારીની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થશે, અને અનીતિની જાળમાં તેઓ પકડાશે. બીજી કહે બળ્યું એ તો બહુ ખોટું. છૈયાં નિશાળમાં મહેતાજીની સોટીઓ ખાશે, રસ્તામાં લંગોટીઆ જોડે રમશે, ને ઘેર આવી મેડીએ જઈ પોતાના બાળકને ખોળે લઈ રમાડશે, કે ભાઈબંધના કે મા બેનના શીખવ્યાથી અણસમજણો મૂર્ખ માટી બાયડીને મારશે. ભાયડાને કહો કે વનરાજ મહારાજને અરજી કરી આરંભમાંજ આ અનર્થને, આ ભુંડા ચાલને અટકાવે."

આ બોધકારી વાતો સાંભળી ઉંડા વિચારમાં પડેલા ભૂપાળે મુકામે આવી તેજ રાત્રે પાટણ ભણી કુચ કરી.

प्रकरण ८ मुं.

वनराजनी कारकीर्दी.

खंड १लो.

योगराजनो जन्म. अभागीओ जमाइ. मीरपुरनो ठाकोर. दोदळा गामनो मुकरदमो.

મહારાજની સ્વારી અણુહીલપુર પાટણમાં પહોંચી ત્યારે સુંદરકેશીને કુંવર સાંપડયાની વધામણી શ્રી આબુ રાજાને દરબારેથી આવી. રાજમાતાના મૃત્યુથી રાજાપ્રજાને ખેદ લાગ્યો હતો તે આ શુભ વર્ત્તમાને ભૂલાવ્યો. પાટણના મહાજને અને સામંતોએ રીત પ્રમાણે વનરાજનો શોક મૂકાવી યુવરાજ અવતર્યાને માટે ઓચ્છવ કરવાને દિવસ ઠરાવ્યો. મંત્રીશ્વર ચંપાએ આખા ગુર્જરાષ્ટ્રમાં આ ખુશીના સમાચારની જોડે ઓચ્છવ કરવાને ઠરાવેલો દહાડો જણાવ્યો. તે દહાડે ગામેગામ અને શહેરેશહેરમાં દીપમાળાએ રાત્રીને ચકચકીત કરી; હરેક ઠામે ઉજાણી કરી; સ્ત્રીઓએ આભૂષણ અને સુવસ્ત્રો પહેરી હરખનાં ગીત ગાયાં; નાટકાદિ ખેલ થયા, અને ભાગોળે અને ચકલે ચકલે તોરણ બંધાયાં. લોકે અનેક પ્રકારે આનંદ ઓચ્છવ કર્યો. આ સપરમે દિવસે પાટણમાં જે શોભા થઈ તેનાં શાં વખાણ કરીએ! દેવને વધામણું દેવાને મહારાજાની મોટી સ્વારી નીકળી તે વારે જેજેકાર થઈ રહ્યો. બીજે દહાડે શ્રીદેવીની જોડે મંડળેશ્વરાદિ દરબારીઓની નારીઓ તથા મોટી શેઠાણીઓ વગેરે કુંવરને ઝભલા ટોપી કરવાને, તથા નામ પાડવાને મહારાણીને પીહેર જવા નીકળ્યાં, એ વેળા વનરાજ માને સંભારી ઉદાસ થયા. રૂપસુંદરી એ કુંવર નીરખવાને જીવી નહિ. તેનો એ કોડ પૂરો પડયો નહિ. શ્રીદેવીએ ભત્રીજાને સોનાને ફૂલે અને મોતીએ વધાવ્યો, હીરાનાં કલ્લાં સાંકળાદિ અલંકાર અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં, ને મીઠાઈ વહેંચી ગળ્યાં મ્હો કર્યાં. આબુપતિએ રત્નજડિત ઘોડીઉં કરાવ્યું હતું તેમાં સુવાડી ફોઈએ યોગરાજ નામ પાડયું. એ વેળા સ્ત્રીઓ બોલી

કે 'ઝોળી પોળી પીપળ પાન, ફૌઈએ પાડયાં યોગરાજ નામ.' પછી શણુગારેલા યોગરાજને વડીઆઈ ચંદ્રમુખીએ ખોળામાં લઈ અતિ હર્ષથી ચુંબન કરી આશીર્વાદ દીધો.

રાજા જયમલદેવ પોતાના મિત્રો, મંત્રીઓ, સુભટો, અને પંડિતોમાં બેસી આ ટાણે વિનોદ કરતા હતા, અને વનરાજની સ્તુતિ કરી તેના જેવો રૂડો જમાઈ મળ્યાને માટે ભૂપતિને દરબારીઓ મુબારકબાદી આપતા હતા. તેવામાં સંકરીઓ નામે મંત્રીરાજ રૂપજીના સેવકે ઉદાસ થઈ મોટો નિસાસો મૂકયો. મહીપતિએ તેને એકાએક ખેદાવેશ ચડી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. સંકરીઓ કહે " હું કરમ બળ્યો, હું અભાગીઓ, હું અકરમી મારા પાપનો પસ્તાવો કરૂં છું. ' રૂડો જમાઈ, એ બોલ સાંભળી મારા કાળજામાં ભડકો થયો ને મારૂં હૃદય દાઝ્યું. આ ખુશીને પ્રસંગે મારી મીઠી વાત ના કહેવડાવો મહારાજ.' રાજા કહે, કહેને હું જાણું તો ખરો; તારૂં દુઃખ મારાથી નિવારણ થઈ શકે તેવું હશે તો કરીશ. તારો જમાઇ અન્યાય કરી આડો ચાલતો હોય તો હું તેને પાધરો કરૂં. સંકર કહે " મહારાજ મારો વાંક છે, ને મારી ભુંડી માનો વાંક છે. મારો નિર્વંશ જવા બેઠો છે, અને મારી દુષ્ટ ચાલને માટે મારો જીવ બળે છે. એજ સજા મને બસ છે. મારો પિત્રાઈ મેણું મારે છે કે "તારૂં વતન ને ઘરબાર હું ભોગવવાનો છું.' એ સાંભળી મારે કલેજે ડામ પડે છે. ભૂપાળ કહે એ પશ્ચાત્તાપથી ને તારા અપરાધ માનવાથી તને લાભ થશે, ને તને જે વીત્યું તેના વર્ણનથી શ્રોતાને બોધ થશે માટે કહે. સંકરીઓ કહે શરમની વાત મહારાજ શીદ કહેવડાવો છો, પણ મારે આપની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ.

"હું બ્રાહ્મણુ છું ને મારી આખી જ્ઞાતિમાં મારૂં કુળ સર્વોત્તમ છે ને મારૂં ઘર સર્વથી ઉંચું છે. મારી નાત ગામમાં બીજી બ્રાહ્મણજ્ઞાતિઓથી મોટી હોવાથી અમે ચોર્યાશીના ધણી છીએ ને હું ચોર્યાશીનો શેઠ છું. મારી રજા વિના ચોર્યાશી જમે નહિ. અમારી નાતમાં કુળ પ્રમાણે કન્યા દેવામાં આવે છે. જેમ કુળ ઉંચું તેમ પહેરામણી વધારે મળે. આસપાસનાં ગામોમાં એવું માનવામાં આવે

છે કે મારે ઘેર જેની કન્યા જાય તેની ૨૧ પેઢીઓ તરે ને તેના વખાણ સર્વ કરે. એથી અમારે ઘેર જોઈએ એટલાં માગાં આવે, જે વધારે ધન આપે તેની કન્યા સ્વીકારીએ, બધો ખર્ચ કન્યાના બાપને માથે; અમારે એક કોડીએ ખરચવાની નહિ. એથી વિદ્યા ભણવાની કે ધંધો રોજગાર કરવાની અમારે ગરજ નહિ. હજાર બે હજાર દામ લઈ કન્યાને પરણીએ. તે નાણું પહોંચે ત્યાંસુધી તેને ઘરમાં રાખીએ ને પછી કાઢી મૂકી બીજી પરણીએ. પણ જો તેનો બાપ ધનવાન હોય તો તેને કાઢી ન મેલતાં તેના ઉપર જુલમ કરી તથા બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ નજરમાં આવે તેટલી નવી બાયડીઓ લાવી તેને દમીએ. દમવાની મતલબ એજ કે તેનાં પીઅરીઆં ધન આપે. નાથજી શુકલ નામે દિસાના બ્રાહ્મણની જેઠી નામે કન્યાને ત્રણ હજાર દામ લઈ ને વર્યો. કન્યા અંગે કોમળ અને સ્વભાવે મીઠી હતી; મહેનતુ ને બુદ્ધિમાન હતી. મેં રાક્ષસે અને મારી ભુંડી માએ તે બાપડીના જીવતરને ધૂળ મેળવ્યું, તેના બાપને સંતાનમાં તે એકલી હતી. ઘર વેચીને તેણે તેને પરણાવી. તે બિચારી જરાએ સુખ પામી નહિ. આવી ત્યારથી મારી મા તેને પજવવા લાગી. નવી વહુને પહેલા વરસમાં નાતની રૂઢી પ્રમાણે જે રીત કરવી જોઈએ તે ડોશી કરે નહિ, અને વહુનાં પીયરીઆં ન કરે કે કરતાં વાર લગાડે કે તેમને ઓટલે, પાડાપાડોશમાં અને નાતજાતમાં ભાંડે એવી અન્યાયી તે હતી. સવાર થયું કે જુઠે કે સાચે બાને વહુને ડોશી વઢવા મંડે. સુખે રોટલો ખાવા ન દે, ઘડી જંપવા ન દે. મારી નજર તો કેવળ પૈસા ઉપર હતી. જેમ બને તેમ સસરા કનેથી નાણાં લેવાં. ડોશી પણ તેમાં સામિલ ખરી. અમે બે મળ્યાં એટલે તે બિચારી વહુનું શું ચાલે ! ગાળ, માર, ને ભૂખથી સૂકાઈ ને અધમુઈ થઈ ગઈ. એ બધી વાત તેના બાપના જાણવામાં આવે તેવી યુક્તિ કરતો. તેણે ગણકાર્યું નહિ ત્યારે રીસે ભરાઈ મેં તે નિરપરાધી બાઈની જાંગે ડામ દઈ કાઢી મૂકી. તેના બાપ કને એક ખેતર રહ્યું હતું તે વેચતાં જે ઉપજ્યું તે અને જોડે તેની છોકરીને લઈ મારે ઘેર આવ્યો, મને પગે લાગ્યો, મારી ડોશીને પગે

લાગ્યો. ફરગરી તેણે વિનંતિ કરી કે છોકરીને રાખો. અમે રાખી. એ ધન મળ્યું તેની લાલચ વધારે લાગી. થોડા વખત પછી આગળની પેઠે પાછું કામ ચાલવા માંડયું. એ સાંભળી મારા સસરાએ વિખ ખાઈ આપઘાત કર્યો. તેનાથી પોતાની વહાલી દીકરીનું દુ:ખ ખમાયું નહિ, ને તેને દુ:ખમાંથી છોડાવવાનો ઉપાય રહ્યો નહોતો. હું કેવો દુષ્ટ! મારા જુલમથી, સાસુ તરફની આપદાથી અને વ્યાધિથી મૂળથી સૂકી બીચારી જેઠી એટલી સૂકાઈ ગઈ કે તેનામાં હાડકાં ને ચામડી ઉપરાંત બીજું થોડુંજ રહ્યું. તેનું મુખ કરમાઈ ગયું, ને તે છેક નબળી પડી ગઈ. ઘરનું કામ હવે કરી શકે તેટલું જોર તેનામાં ન રહ્યું માટે તેને વળી કાઢી મૂકી. બાપ તો મરી ગયો હતો તેથી પીતરાણુ ફોઈએ દયા કરી પોતાને ઘેર રાખી. પણ જુઓ બાપડી જેઠીનું કમનસીબ! થોડે માસે ફોઈ ને ફુઓ મરી ગયાં. નિરપરાધી જુવાન નારીએ મારે ઘેર પાછાં આવવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં. સગાંને અને મિત્રોને વચમાં નાંખી મને મનાવવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ મેં કરમબળ્યાએ કોઈની શિખામણ માની નહિ. મારા ભાઈને તેણે વિનંતિ કરી કે જેઠ તેડી જાઓ. ભાઈનું બોલ્યુંએ મેં સાંભળ્યું નહિ. કોઈ વાર મારા મનમાં દયા આવે ને હું તેડવાનું મન કરૂં તે વારે મારા નઠારા સોબતી મને ચડાવી લડાઈ વધરાવે. હું ક્રોધે ભરાઉં, ને વહુને મારી નાખવાને ઇચ્છું. મારી લાંબી ચોટલીને આમળા દેતો ને દાંત પીસતો મારી પરસાળમાં ફેરા ફરી કહું એ રાંડનો જીવ લઉં! રાતમાં મને એજ ઝંખના આવે. એક રાત્રે સુરાપાન કરી સૂતા પછી મને સમણું આવ્યું કે તેને કૂવામાં નાંખતાં હું પણ તેની જોડે ઉથલી પડયો. પાણીમાં તેને કોઈએ ઝીલી લીધી, ને મને કોઈએ ટાંટીઆ સાહી પાતાળમાં ખેંચી લીધો. પાતાળમાં કોરી જમીન આવી એટલે પગ છોડી મારી લાંબી ચોટલી પકડી તે મને ઘસડતો જમરાજાની સમક્ષ તાણી ગયો. બૂમ પાડું કે દાંત ભાંગે તેવા જબરા તમાચા મારે. બાપડી જેઠીને દુ:ખ દેનાર આ દુષ્ટ એમ તેણે કહ્યું એટલે જમરાજા સંસ્કૃતમાં કાંઈ બોલ્યા. તુરત અને ધક્કા મારતા બે દૂત ત્યાંથી લઈ ગયા, એ દૂત

એવા વિકરાળ હતા, એવા બીઆમણા હતા, કે તેમને જોઈ હું ભયભીત થઈ ગયો, તોપણ જરા હિંમત કરી તેમના પર ડોળા કાઢી મેં તેનાથી છુટવાનું કર્યું તે વારે એક દૂત કહે "અલ્યા જેડી ન હોય લુચ્ચા." જે ડરામણો દેખાવ મેં અહીં જોયો તેથી મારાં ગાત્ર શીતળ થઈ ગયાં.

કોઈ ખાડામાં ગન્ધક બળતો હતો, કોઈમાં રાળના ભડકા થતા હતા, ને મોટી કઢાઈઓમાં તેલ ઉકળતાં હતાં, કોઈમાં પાણી ઉકળતું હતું, કોઈ ખાડામાં સાપ અને કોઈમાં વીંછી પડયા હતા, કોઈમાં બાવળના કાંટાની શૂળો ને કોઈમાં લોઢાની ઝીણી અણીઆળી મેખો ખોસી હતી. પાપીઓને તેમાં નાખી તેઓના ગુન્હા પ્રમાણે સજા કરતા હતા. તેની વેદનાથી તેઓ ચીસ પાડી રડતા હતા. કોઈને ઉંધે માથે ને કોઈને ચોટલીએ લટકાવી ફટકા મારતા હતા. કોઈને વીંછીના ખાડામાં હાથપગ બાંધી નાખતા હતા; કોઈને સાપના ખાડામાં, ને કોઈને બળતા ગંધકમાં ખાડામાં નાખતા હતા; કોઈને ઉકળતા પાણીમાં ઝબોળતા હતા, કોઈને કાંટા ઉપર ને કોઈને મેખો ઉપર ફેંકતા હતા. મને ચોટલી ઝાલી ઉકળતા તેલના પેણામાં બોળ્યો. હું ભજીઆની પેઠે તળાયો, ને બળ્યોરે બળ્યો, ઊંઘમાં બૂમો પાડીને ઝબકી ઊઠયો. જાગ્યો તોએ તેલમાં તળાયાની ઝંખના મારા મન પરથી ગઈ નહતી, તેથી દાઝેલો આદમી રડે તેમ ઓ બળ્યો રે બળ્યોરે કહી રડવા લાગ્યો. મારી મા જાગી ને મને ધીરજ આપવા લાગી. મારા કાનજી કાકા ને રામજી મામા દોડી આવી મને પૂછવા લાગ્યા કે શું થયું. કેટલીક વારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે જાણ્યું કે એ તો સ્વપ્ન હતું, તોપણ ચોટલી કતરાવી નાખી કે બીજા સ્વપ્નામાં જમના દૂતને હાથ તે આવે નહિ. મારી મા મરી ગયા પછી પસ્તાઈને જેડીની માફી માગી, ને આવી ઘર માંડવાનું કહાવ્યું. તે હાલ પ્રભાસમાં શિવપૂજા કરી ધર્મધ્યાનમાં કાળ કાઢે છે, ને આવવાની ના કહે છે. હું ૫૦ વરસનો છું ને તે ૪૦ વરસની છે."

રાજા કહે, "એ સ્વપ્નું હતું, પણ પાપીને સજા થાય છે તે વાત સાચી છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે જેઓ પાપ કરશે તેમને પરમેશ્વર શિક્ષા કરશે તે સત્ય છે. તને અને તારી મા બેનને, તથા

જે બીજાએ તને ખોટી સલાહ આપી તેઓને સજા થશે.” સંકરીઓ કહે ખરૂં મહારાજ, અત્યારથીજ થવા માંડી છે. અમે પસ્તાઈએ છીએ તે સજાજ છે. મારી માને મરતી વેળા કીડા પડ્યા. તેના આત્માની શી વલે થઈ હશે મહારાજ? રાજા કહે “એમાં પૂછવું શું. કરે તેવું પામે. તેનો જીવ નરકે ગયો. પાપ કરનાર વખતે આ જગતમાં બચે તો મુઆ પછી ભોગવે, પણ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નહિ” દરબારીઓ કહે. “સત્ય સત્ય, સત્ય.” મંત્રીરાજ કહે, “મહારાજ સંસારમાં જમાઈ તરફની થોડી ઘણી પીડા ઘણાને હોય છે. પરણ્યા પછી વરે અને તેનાં માબાપાદિએ વહુના ઉપર હેત રાખી ઘરની પુત્રી પ્રમાણે ગણવી, અને વહુએ તેમને પોતાના માબાપ અને ભાંડુ પ્રમાણે ગણવાં; તેમજ જમાઈને તેનાં સાસુ સસરાએ પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ગણવો, ને જમાઈએ તેમને માતપિતા પ્રમાણે ગણવાં. તેમની ખબર અંતર લેવી, ને સાસરીઆં જોડે સ્નેહ કરવો. વહેવાઈએ નવાં સગાં વહાલાં થયાં.” જયમલદેવ કહે “ખરૂં. અમારા જમાઈ વનરાજ અમને તીર્થરૂપ ગણી અમારી આમન્યા પાળે છે, ને બહુ સ્નેહ રાખે છે.” એમ વાતો ચાલે છે તેવામાં ભોજનને માટે બોલાવવા આવ્યાથી સૌને જોડે લઈ રાજા જમવા ગયા. સારા સ્વભાવના સુજ્ઞ પુરુષો સાસરીઆં જોડે હળી મળી જાય છે, પણ એવા થોડા હોય છે. જમાઈ અને તેનાં માબાપ સ્નેહ ન કરતાં અનેક રૂપે વહુને તથા તેના માબાપને ભાંડે છે, ને પીડે છે. નાદાન હોય તે સાસરે જમવા બોલાવે ત્યારે પણ જાય તો કંઠીઓ, કડાં, વીંટીઓ વગેરે પહેરી રોબ મારતા જાય છે. પોતે જાણે મોટા આદમી, મોટા અધિકારી, પૂજ્ય માણસ, ને જેની કન્યા પરણ્યો તે હલકા, એમ ધારી અનાડીઓ અતડા રહે છે. બાળ કન્યાદાન દેવાનો ચાલ નીકળ્યો ત્યાર પછી જમાઈના સગપણ સંબંધી ખોટા વિચાર ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી જમાઈ દુઃખકારક થયા હશે. જ્યારે ઇચ્છાવરની રૂઢી ચાલતી હતી અને વરકન્યાનાં મન પ્રેમથી એકત્ર થયા પછી લગ્ન થતાં ત્યારે જમાઈ સુખકારક હતા. એનો જોઈએ એટલો પુરાવો છે, જે ઇચ્છાવરને વરે છે તેનાં માબાપને આવી આપદા પડતી

નથી. એમ જમાઈ સંબંધી વાતો જમતાં જમતાં થઈ. ભોજન થઈ રહ્યા પછી ચંદ્રમુખી રાણીએ વહેવાણોને બાગમાં લઈ જઈ ગાયન સંભળાવ્યું, તથા બીજી ગમતો કરી, ને બે દહાડા પરોણા રાખી વિદાય કર્યા.

કુંવરના અંગના રૂપાળા ઘાટનું, તેના સુંદર વદનનું, અને મા દીકરાની તંદુરસ્તીનું વર્ણન શ્રીદેવીના મુખથી સુણી વનરાજ ખુશી થયા. રાજકુમારનું નામ યોગરાજ પાડયું એ તેને ગમ્યું. આથી દરબારમાં અને પ્રજામાં હરખ પ્રસરી રહ્યો હતો તેવામાં ગીરપુરમાં ફિતુર ઊઠયાના સમાચાર આવ્યા, ગીરપુરના ઠાકોર ભૂપતસીંઘે તેના ભાયાત કેસરીસીંઘની હત્યા કરી, અને તે પરથી કેસરીસીંઘનાં સગાં-વહાલાંએ બંડ કરી તેને ગીરપુરમાં ઘેર્યો છે, એવી ખબર આવ્યાથી રાજાએ મંત્રીશ્વર ચંપાને સૈન્ય આપી બંડ બેસાડવાને મોકલ્યો. ચંપાએ જઈ ફિતુરખોરોને વિખેરી નાંખ્યા; તેમના મુખીઓને ઝાલ્યા, ને ગઢીમાં ભરાઈ બેઠેલા ભૂપતસીંઘને તાબે થવાની આજ્ઞા કરી. ભૂપતે કેટલીક શરતો કરવા માગી, પણ ચંપાએ વગર શરતે ચાર પહોરમાં આવી હાજર થવાનો હુકમ કર્યો. એ મુદત વીતે તેનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવશે, અને ઘેરાનું કામ ચાંપીને ચલાવીશ, એવી ધમકી દીધાથી તથા ચંપાના મોટા લશ્કરથી ડરી દરવાજા ખોલી ઠાકોર ચંપાની છાવણીમાં હાજર થયો. ચંપાએ તેના રાજ્ય પર જમી બેસાડી, તેને અને તેના બંડખોર ભાયાતોને પરહેજ કરીને અણુહીલપુરમાં આણ્યા.

એમનો ન્યાય કરવાને વનરાજે એમના સમાવડીઆને પંચ નીમ્યા, અને ધર્માસને બેસી પોતાની સન્મુખ કામ ચલાવ્યું. તોહમતદારોએ અપરાધ માની દીધાથી સાક્ષી બોલાવવાની ગરજ પડી નહિ. ભૂપતસીંઘ—ગુર્જરી રાજ્ય પર મોટી આફત પડ્યા પછી કેટલેક વર્ષે મારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા ને તેના હારે મારી મા સતી થઈ. એ વેળા મારૂં વય પાંચ વર્ષનું હતું. મયણલ્લદેવીના કારભારીને વીસ હજાર દામ મારા કાકાએ દીધાથી તેને ગાદી મળી. મારા મામાએ પચીસ હજાર દામ કામદારને આપ્યા ત્યારે ઠકરાત મને મળી. મારા કાકાએ બીજા ચાળીશ હજાર દામ ભર્યા અને આસપાસના

ઉપકારભારીઓને લાંચો આપી એટલે તેને તાલુકો સોંપ્યો. મારા મામાએ પચીસ હજાર ખોયા ને ચાળીશ હજારથીવધારે રકમ આપવાની તેનામાં તાકાત નહતી, ને ધીરનાર કોઈ મળ્યું નહિ. હું મોસાળમાં ઉછર્યો. મામો મામી ઘણી મમતા રાખતાં. તેમણે મને નિશાળે બેસાડયો. નિશાળમાં ગરાસીઆના દીકરા દીકરી ભણતાં. મારા મોસાળની પડોશમાં રહેનાર નરસિંહની કુંવરી કમળા મારી સાથે નિશાળે આવે; મારી જોડે રમવા તે આવે, ને તેની જોડે રમવા હું તેને ઘેર જાઉં. મારી દેખાદેખી તે ભણવામાં મહેનત કરે અને તેનાથી સરસ થવાનો હું અભ્યાસ કરૂં. મારો ને તેનો જીવ એક હોય તેમ થયું. ઘણી માયા બંધાઈ. હથીઆર તો સરકારે છીનવી લીધાં હતાં, તથાપિ ગરાસીઆના પુત્રોને બીજી રમત કેમ ગમે. હું ને બીજા ગરાસીઆના દીકરા નેતરના તીરમાં સીસાના કકડા ખોસી નિશાન તાકીએ, લાકડાની તરવાર વડે, અને વાંસને ભાલા ગણી તથા ચામડાની ઢાલો લઈ પાદરે મીલ બાંધી સામસામા સંગ્રામખેલ કરીએ. ગરાસીઆ જોવા આવે ને શાબાશી આપી પાનો ચડાવે. મારૂં શૂર અને પરાક્રમ જોઈ કમળા હરખાય. હું પચીશ વરસનો થયો ત્યારે મારો કાકો મરણ પામ્યો. તેને નવ દકરાળાં હતાં, પરંતુ એકેને સંતાન થયું ન હતું તેથી હું પાટે બેઠો. મોસાળથી ઠકરાત પર જતી વેળા હું ને કમળા મળ્યાં. તેને રડતી જોઈ મારી છાતી ભરાઈ આવી. "હવે કયારે મળીશું." એ વચન તેના હોઠેથી નીકળતાં મારી આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં. મેં કહ્યું "પ્રિયા હું તમને વચન દઉં છું કે તમારા વિના બીજા કોઈને પરણીશ નહિ." કમળા કહે "હું પણ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે તમને વરીશ, પ્રાણ જશે પણ બીજા પુરુષને નહિ પરણું."

એમ વેવીશાળ કરી હું ગીરપુર ગયો. અમે બેઉએ એ બીના છાની રાખી હતી. નરસીંહજી કાંઈ કામે મારા ફટાયા કેસરીસંઘને મળવા ગયા. કેસરીસંઘના બાપે કમળાનું માગું કર્યું. કમળાના બાપને કેસરીસંઘ મળ્યો. ઉંચા કુળનો અને ઠાકોરના ફટાયા જેવો વર કન્યાને મળવો દુર્લભ છે એમ માની તેણે નાળીએર સ્વીકાર્યું,

ને કેસરીસંઘને જમાઈ ઠરાવી પાઘડી બંધાવી. ઘર ભણી વળતી વેળા ઉતાવળે જાન લઈ ને આવવાનું આમંત્રણ કરતા આવ્યા. ઘેર આવી આ સગાઈ કર્યાની ખબર કમળાને અને કમળાની માને કરી, આ લગનની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી. કમળાના પેટમાં ફાળ પડી. તે ચોંકી, ને અભકથી મૂર્છા પામી ભોંયે પડી. માબાપે આસના-વાસના કરી બેઠી કરી. ભાન આવ્યા પછી માએ પૂછ્યું કે બેન તને શું થયું ? નીચું મ્હોં કરી કમળા કહે આ સગાઈ મને પૂછ્યા વિના મારા બાપે કરી તેથી મારૂં મરણ થવાનું. સગાઈ કર્યાને ઠેકાણે મારા પેટમાં કટાર મારી હોત કે વીખનો પ્યાલો પાયો હોત તો વધારે સારૂં થાત. હું રીબાત તો નહિ. માના પટાવવાથી કમળાએ અમારી કબુલાતની વાત કહી. માએ નરસીંઘજીને કહી. નરસીંઘજી કહે મારૂં વચન ફરે તો સાત પેઢીનું નામ બોળાય. નાદાન દીકરી સમજે શું. એની પ્રતિજ્ઞાથી મારૂં વચન બળવત્તર છે. એ ના પરણે તો હું જીવ કાઢું. કેસરીસંઘની જાન ગાજતે વાજતે આવી. રડતાં રડતાં કમળાની આંખોમાંથી નીર ખૂટયું. મા ઘણા સમ ઘાલે ત્યારે થોડું જમે. અંગે સૂકાઈ ગઈ; તેનું હસતું વદન ફીકું પડી ગયું. રડતી કમળાને પીઠી ચોળીને ચોરીમાં બેસાડી અને બળાત્કારે કેસરી-સંઘ વેરે પરણાવી. કેસરીસંઘ તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો.

પિએરથી ગયા પહેલાં કમળાએ છેલ્લી સલામનો કાગળ લખી મને મોકલાવ્યો. તેમાં પોતા પર વીતેલાં દુઃખના હેવાલની આખરે લખ્યું કે "અગ્નિ દેવની સમક્ષ અને વેદના મંત્રોથી લગ્ન થયાં તે હવે ફોક થાય નહિ, પણ હું ઝાઝું જીવવાની નથી, મારા કાળજાની આગ હોલાવાની નથી, ને તેથી હું બળીને ભસ્મ થઈશ; પણ તમે મારા સમ જો જીવ બાળો. કલેશ ના કરતા, ને બીજી યોગ્ય નારીને પરણજો. રામ રામ ને છેલ્લી સલામ." આ પત્ર વાંચી હું કોપાય-માન થયો. ક્રોધના આવેશમાં કેસરીસંઘને ગામ વીણેલા સવારો જોડે લઈ ગયો. એક ભાગોળથી તેની જાન આવી ને બીજીએથી હું ગામમાં પેઠો. ચૌટા વચ્ચે જાનને અટકાવી મેં કેસરીસંઘને આપની આણ દઈ કહ્યું કે આ નારીનો વિવાહ પ્રથમથી મારી જોડે

થઈ ચૂક્યો છે, તે જાણવા છતાં તથા તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તું એને પરણ્યો ને તેથી મારો ને મહારાજનો ગુન્હેગાર થયો છું, નારીને મારે સ્વાધીન અબઘડી કરો નહિતો ધડ શીશ જુદાં કરીશ. એમ કહી મિયાનમાંથી ખડ્ગ ખેંચ્યું. કેસરીસંઘે રાતી આંખો કરી કહ્યું "ઠાકોર માર્ગમાંથી ખસો; એ તમારે હાથ જીવતી તો નહિ આવે' એટલું બોલી તે બાઈના પેટમાં તત્કાળ તેણે બરછી ભોંકી. બાઈ નો પ્રાણ બચાવવાને મેં કેસરીસંઘના અંગના એક ઝટકે બે કકડા કર્યા. પણ મારો હેતુ પાર પડયો નહિ. પ્રિય કમળાનો જખમ કારી હતો. એક પહોર પછી તેનો દૈવી જીવ સ્વર્ગલોકમાં સીધાવ્યો."

ગીરપુરને ધેરો ઘાલનારા કેસરીસંઘના પક્ષકારો કહે, "ચક્રવર્ત્તિ મહારાજાધિરાજ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો. જાન લઈને લગ્ન કરવા ગયા ત્યારે કમળાના રૂદન પરથી તે ઠાકોર જોડે થએલી કબુલાતની ખબર પડી; પણ જાન લઈ પરણવા આવેલો વીર વીલે મોડે પાછો ફરે તો કેટલી નામોશી લાગે. નાક વઢાયા જેટલું અપમાન થાય, જગત હાંસી કરે. વળી કન્યાના બાપને પણ મમત હતો કે પોતાનું બોલેલું પાળવું. આ અચાનક બનાવ પર ઠાકોર સાહેબે ધીરજથી વિચાર કરવો ઘટતો હતો.

વનરાજ—તમારે પણ હંગામો ન કરતાં અહીં ફર્યાદ કરવી હતી, અને ઠાકોરે પણ તેમ કર્યું હોત તો હું ન્યાય કરત. (પાસે બેઠેલા મંત્રી ભણી જોઈ હળવે સાદે કહ્યું લડવા ન જતાં ઠાકોરે અરજી કરી હોત તો ઇન્સાફ કરવો કઠણ પડત. ધર્મશાસ્ત્ર અને ન્યાય એ બે વચ્ચે ઝઘડો ઊઠત.)

ભાયાત—ક્ષત્રીએ આપને તસદી શા માટે આપવી જોઈએ? ક્ષત્રી પોતાનો ન્યાય પોતાની શમશેર કને કરાવે. જેના બાહુમાં બળ ન હોય તે અદાલતે ચડે.

વનરાજ કહે, "આ ઉત્તર બેઅદબીનો છે. એમ થવા દઉં તો જબરા નબળાને ઠોકે, મારામારી ને કાપાકાપી થાય. રાજ્યમાં શાંતિ રહે નહિ; ઉદ્યમ બંધ પડે ને લક્ષ્મી રીસાઈ જાય."

પંચે બન્ને જણને અપરાધી ઠરાવ્યાથી મહારાજે થોડીવાર વિચાર કરી, ઠાકોરને પાંચ વરસ પાવાગઢમાં કેદ રાખવાની શિક્ષા

ફરમાવી તેનો તાલુકો એ મુદ્દત સુધી જપ્તીમાં રાખવો ને ખરચ બાદ જતાં ઉપજ રહે તે સરકારના ભંડારમાં ભરાય, તથા એ મુદ્દત પૂરી થયે સારી ચાલના જામીન આપે સંસ્થાન ઠાકોરને સ્વાધીન કરવું એવી આજ્ઞા કરી. ફિતુરી ભાયાતોને બબ્બે વરસ કેદ અને તેમની એક વરસની ઉપજનો અર્ધ ભાગ દંડ કર્યો.

બંદીવાનોને છોડાવવાને તોફાન થવા ન પામે એવો જાપતો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરી રાજ કચેરી બરખાસ્ત કરતા હતા તેવામાં મંત્રીએ જાહેર કર્યું કે એક કામ નવાઈનું આવ્યું છે, તે મહારાજ પંડે ચૂકવો તો ઠીક. વનરાજ કહે લાવો, તે રજુ કરો. ચીટનીસે કેદીઓને ઉભા કરી કામ ચલાવ્યું. બંદીવાનો દોદળા ગામના રહીશ છે એમાં કેટલાક ગરાસીઆ છે, કેટલાક વાણીઆ છે, કેટલાક બ્રાહ્મણ છે, કેટલાક કણબી વગેરે છે. એમના ગામમાં ધાડ પડી તે વારે એ સર્વ બાયલા, કાયર થઈ કોઈ રડવા લાગ્યા, કોઈ સંતાઈ ગયા, કોઈ નાસી ગયા. તેથી ચોરો સુખે ચોરી કરી ચાલ્યા ગયા. કેદીઓ કહે મહારાજ એમાં અમારો શો અપરાધ છે? અમે લૂટાયા, અમારો માલ ગયો. ચોરને બદલે અમને ઝાલી આણ્યા છે. રાજા કહે મેં કાયદો કર્યો છે કે મારા મુલકમાં જે કાયર માલમ પડે તેને સજા કરવી, તમારા ગામમાં બચાવ તમે નહિ કરો તો કોણ કરશે? શું ગામોગામ ફોજ રાખું? ગરાસીઆ નીચું જોવા લાગ્યા; પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆ આદિને આ વચન નવાઈનાં લાગ્યાં. તે નિર્લજ્જ કહે તો શું અમારો દંડ લીધે અમે શૂરા થવાના છીએ? વનરાજ કહે "હું તમને દંડ નહિ કરૂં, ને કેદે નહિ બેસાડું. તમને ચૂડા પહેરાવી બે વરસ બાયડીને વેશે રહેવાની સજા કરીશ. મંત્રી ચૂડા મંગાવો." રજપૂતોની આંખોમાંથી આંસું પડવા લાગ્યાં. વાણીઆ બે હાથે સલામો કરતા કહે, મહારાજ આ ગરાસીઆ તો ઘરમાં બે વરસ ભરાઈ બેસી, ગરાસ વડે પેટ ભરશે, એમને ખેતરો છે તેનો દાણો આવે છે, પણ અમારે તો હાટ માંડી બેસવું, ગુજરીમાં જવું, માલ ખરીદવો ને વેચવો તેથી બાયડીને વેશે ને ચૂડાવાળે હાથે અમારી બહુ ફજેતી થશે. લોક હસશે ને છોકરાં તાળીઓ પાડશે।

બ્રાહ્મણ કહે, મહારાજ અમારે પણ ભિક્ષાવૃત્તિ તેથી ફરવા જવું, વળી સરાવવા જવું, હોમ કરાવવા; અમારે તો એ સહુથી લાજી મરવાનું થશે! કણબીઓ કહે, "મહારાજ અમે બાયડીનાં લૂગડાં ને ચૂડા પહેરી ખેતી કેમ કરીશું? ગાડાં ભરી ધાન વેચવા કેમ જઈશું? અમે મૂછોવાળા બાયડીના ઘાઘરા, સાલ્લા અને ચૂડા પહેરવાથી બહુ કઢંગા દેખાઈશું! આટલો ગુન્હો માફ કરો બાપજી." વનરાજ કહે તો હવેથી હિંમત પકડી લડશો? બંદીવાનો કહે. "બાપજી જીભથી તો લડીએ, ને જો એવો બંદોબસ્ત કરો કે સામાવાળા અમને ના મારે તો વળી હથીઆરથી જરા અજમાયશ કરીએ, પણ મહારાજ લશ્કરમાં ભળવાનું કે ધારાળા લોક જોડે લઢવાનું સાંભળી અમારા જીવ ઊડી જાય છે! ઘા વાગે ને ખાટલે પડીએ તો કોણ શીરો ખવાડનાર છે? મરીએ તો પાછળ બાયડી જન્મ સુધી રાંડેલી રહે, ને છોકરાંનું પછી કોણ જાણે શું થાય? શું વિચારીને અમને પકડી આણ્યા હશે?" વનરાજ કહે તો તમને એ સજા ન ગમતી હોય તો તમારાં નાક વીંધી વાળીઓ પહેરાવીએ, બે વરસ સુધી નાકમાંથી તે નહિ કાઢવાના જામીન આપો; નહિતો અર્ધી મૂછ બોડાવી બે વરસ તે નહિ વધવા દેવા એવા જામીન આપો." ગરાસીઆ કહે "મહારાજ અમારો અપરાધ ખરો. અમારા જીવતરને ધિક્કાર છે. જોઈએ તો અમારો દંડ લો પણ અમારી ફજેતી ના કરો." વાણીઆ ડોળા કલાડાં કહેવા લાગ્યા કે, "ઠાકાર જે ચિમ ખરચાએ; જૈ મેળવનાં તેલ નીકળે છે. વાણીઆની એક પાસેની મૂછ ગઈ તો ગઈ, નાચી તો હતા તેમાંથી ના મહારાજ અર્ધી આપ લો." ગરાસીઆ કહે, "એ લોક નિર્લજ છે, અમારૂં રજપૂતપણું બતાવવાનો, અમારૂં શૂર દેખાડવાનો એક પ્રસંગ આપો મહારાજ, જો હવે પછી અમે કાયરપણું દેખાડીએ તો રજપૂતના પેટના નહિ એ સાબીત થશે; તે વારે અમારાં માથાં વાઢજો." રાજાએ એ શરતે તેમને છોડી દીધા. બાકીના નફટોને ચૌટા વચ્ચે ચોકમાં ઉભા કર્યા ને શૂરવીરો પાસે તેમનાં મ્હોં ઉપર થુંકાવ્યું.

खंड २जो.

राजानुं एकपत्नीव्रत, पुत्रवती राणीनुं पिएरथी पाछां आववुं. राजकुमारशाळा, योगराजनी केळवणी.

મહારાણી મહિયેર જણુવા ગયાં હતાં તેવારે કેટલાક મંત્રીઓએ મહારાજને બીજી રાણી પરણુવાની સલાહ આપી ગુર્જરેશ્વરે તેમને બોધ કરીને કહ્યું કે તમારા એ વિચાર માઠા છે. મનુ આદિ સ્મૃતિકારોનાં વચનથી તથા એક ઉપર બીજી, અને બીજી ઉપર ત્રીજી, એમ બાયડીઓ કરવાથી સંસારમાં મહા પીડા થાય છે તે વર્ણવી વનરાજ બોલ્યા, કે "જેમ સતીને પતિ એકજ હોય તેમ સાચા નર એક વચની એક પત્નીવાળાજ હોય. મોટા મહારાજ અયોધ્યાધિપતિ રામચંદ્રજીનું ઉદાહરણ કેમ ભૂલ્યા. પતિવ્રતા નારીને પિયુ એકજ હોય તેમ પત્નીવ્રત પાળનાર ખરા નરને પણ પ્રિયા એકજ હોય. ધણીધણીઆણીની પ્રીતિમાં ભાગ ન પડવા જોઈએ; ને તે અરસપરસ સમાન જોઈએ. ઉત્તમ સ્ત્રીને એકજ પતિ જોઈએ, ને ઉત્તમ પુરુષને એકજ પત્ની જોઈએ. મારા હૃદયમાં જેટલો પ્રેમ ભરેલો છે તેટલો સઘળો મારી સુંદરકેશીની છાતીમાં છે, તો બીજી રાણી કરૂં તેને જોઈએ તે ક્યાંથી લાવું? મારા અંગમાં એક મન છે તે આખું રાણી સુંદરકેશીના કબજામાં છે, તો બીજી નારી પરણું તેને માટે બીજું મન ક્યાંથી લાવું? સુંદરકેશી જેની માલિક છે તેમાંથી બીજીને આપવા માટે ચોરૂં તો મારૂં સત્યવ્રત ભંગ થાય, ને મારા ન્યાયને લાંછન લાગે."

યોગરાજ ત્રણ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી મહારાણી પિએર રહ્યાં. તેમને મળવાને અને કુમારને રમાડવાને વનરાજ હરતા ફરતા ત્યાં જતા. ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં ને ચોથું બેઠું તે વારે ગુર્જરેશ્વરે પોતાના સગપણની રજપુતાણીઓને શ્રીદેવીની સંગે મહારાણીને બોલાવવા મોકલીઓ. આબુપતિએ પોતાના ગજા પ્રમાણે પુત્રીને સાસંરવાસો ને દૌહિત્રને પારણું, લુગડાં, ઘરેણાં, રમકડાંદિ આપી વળાવ્યાં. સ્વારી પાટણ આવી ત્યારે વનરાજ સામા લેવા ગયા. સુંદરકેશી

અને યોગરાજને લઈ મહારાજ મહેશ્વરના દેરામાં પ્રથમ ગયા, ને સજોડે મહાદેવનું સ્તવન કર્યું. કુંવરને પગે લગાડીને સખીને આપી કહ્યું એને બહાર રમાડો. પછી શાંત મને બેઉએ હાથ જોડી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી—ઓ તત્સત્ પરમાત્માને નમઃ હે પરમ પવિત્ર વિશ્વેશ્વર, દેવાધિદેવ ! અમારા દંડવત્ કરુણા કરી સ્વીકારજો. આપની અપાર કરૂણાને માટે અમે આપનો સદા પાડ માનીએ છીએ. આ સુંદર કાંતિવંત સુત આપની કૃપાથી અમારા કુળમાં અવતર્યો છે, એનું રક્ષણ કરી એને ગુણવાન કરજો, સુનીતિમાન કરજો, વિદ્વાન કરજો, બળવાન કરજો, પરાક્રમી, અને પ્રતાપી કરજો, એને દીર્ઘ આવરદા દેજો એ અમારી પ્રાર્થના છે. હે વિશ્વાધિપતિ પરમેશ્વર ! એને ઉછેરવાનાં અને કેળવવાનાં અમારાં રૂડાં પ્રયત્નોને સફળ કરજો. હે મહાપ્રભુ ! આપના અનુગ્રહ વિના માણસના પ્રયત્નથી શું બની શકે ! અમને અને અમારી પ્રજાને યશ આપનાર આપજ છો. અમારી રૂપાળી ગુજરાત અને તેની ભલી વસ્તી પર કૃપાદૃષ્ટિથી જોઈ એમાં સુખ શાંતિ રાખજો. એમના નીતિમાર્ગે કરેલા ઉદ્યમને સહાયતા આપજો. રાજા પ્રજામાં સંપ, પરાક્રમ, અને સદ્ભક્તિ રહે, ને દેશ સમૃદ્ધિવાન થાય એ અમારી ઇચ્છા છે. રૈયતને સુખી કરવી, પ્રજાને પાળવી એ અમારો લોભ છે. આ મતિને જારી રાખો. કુંવરમાં પ્રજાપ્રીતિ મૂકજો. આપની મહેરથી આ દેશની ચડતી થઈ છે, ને આપની મહેરથી તે વધશે. હે ! કલ્યાણકારી સદાશિવ ! અમે આપને શરણે છીએ; અમારી શ્રદ્ધાને દૃઢ કરો આ પ્રાર્થનામાં અમે જે જે માગ્યું છે તેમાંનું જે આપને યોગ્ય દીસે તે આપજો. અમે અલ્પજીવ છીએ, અમારા થોડા જ્ઞાન પ્રમાણે અમારી ઇચ્છા દર્શાવી છે. જેમ બાળક માબાપની પાસે માગે છે તેમ અમે આપની પાસે માગ્યું છે; ડાહ્યાં માબાપ ઘટારત હોય તેજ આપે છે; તેમ અમારી વિનંતિમાંથી જે ઘટિત હશે તે સ્વીકારશો. અમારા અપરાધ ક્ષમા કરી અમારા આત્માનું કલ્યાણ થાય તેવાં કામ કરવા સુઝાડો. શિવજી, અમારૂં નમવું સ્વીકારી કૃપા કરજો.”

પ્રાર્થના કરી ઊઠી કુટુંબ સહવર્તમાન મહારાજા મહેલે પધાર્યા.

મંદિરને આંગણે આવી વનરાજ પહેલા ઉમરે જઈ ઉભા. યુવરાજને લઈ મહારાણી સામાં આવ્યાં. ગુર્જરેશ્વરે સોનાના થાળમાં કપૂર સળગાવી બેઉને આરતિ ઉતારી ફૂલે વધાવી હાથ ઝાલી મંડપમાં લીધાં. કારભારીઓએ ધાણા, ગોળ, ને સાકર ભેળી રાખ્યાં હતાં તે વ્હેંચી સૌનાં ગળ્યાં મ્હો કર્યાં, ને ગુર્જરેશ્વરની જે બોલાવી, મહારાણીની જે બોલાવી, યુવરાજની જે બોલાવી, તેથી જેજેકાર થઈ રહ્યો. ભાટ બ્રાહ્મણ અને જતી દીર્ઘ આયુષ્યમાન્ ભવ, શ્રીમાન્ ભવ, લક્ષ્મીવાન્ ભવ, ધન ધાન્ય પશુ પુત્રલાભ વગેરે આશીર્વાદ બોલ્યા. રાજા રાણીએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. હર્ષનાં વાજીત્ર વાજ્યાં.

અંતઃપુરમાં જઈ બેઠાં એટલે રાણી વનરાજને પગે લાગી બોલ્યાં, સ્વામી તમારી નમ્ર દાસીની સેવા સ્વીકારો. રાજા કહે, "હે કલ્યાણી! તમે મારાં દાસી નથી. મારાં અર્ધાંગ, મારાં પત્ની છો. વેચાતી આણેલી હોય તે દાસી, કે રાખેલી હોય તે દાસી, કે પતિવ્રત તજે તે દાસી. દુરાચરણી બાયડીને દાસી શબ્દ છાજે; દાસી બોલ કુકર્મનેજ યોગ્ય છે. સતી એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રીને, સાચી સદ્ગુણી નારીને દાસી કહેવામાં દોષ છે. કહેનાર પાપમાં પડે છે. તમારા પંડને એ માઠો શબ્દ કદી લગાડવો નહિ. કુવચનથી સનારીનાં અને સત્પુરુષનાં મન ભ્રષ્ટ થવાનો સંભવ છે. અપશબ્દ બોલવાથી અને સાંભળવાથી નિર્લજ થવાય છે. ચોર ન હોય તેને વારેવારે ચોર કહો તો પછી ચોરી કરવામાં તેને શરમ શાની લાગે? હું તમને તું ન કહેતાં તમે કહું છું તેનું કારણ એ કે સ્ત્રીજાત હલકી નથી. દુર્ગુણી સ્ત્રી હલકી ખરી, પણ સદ્ગુણી નારી પુરુષની સમાન છે. જો પ્રેમને માટે વર પોતાની વહુને તું કહી બોલાવતો હોય તો વહુ વરને તું કેમ નથી કહેતી વારૂ?" સુંદરકેશી કહે સાચી નીતિ બતાવી વહાલા.

ગુજરાતના રાજારાણાના કુંવરોને ભણાવવાને વનરાજે અણહીલપુરમાં રાજકુમારશાળા સ્થાપી. તે વિદ્વાનને આશ્રય આપતો અને એ વિદ્વાનો લોકને ભણાવતા, પરંતુ રાજપુત્રો ભણતા નહિ. ભુવડના અમલમાં રાજારાણા ઠાકોર વગેરે મોટા જમીનદાર તાલુકદારોની દુર્દશા થઈ હતી. તેઓ મૂર્ખ, વ્યસની, અને પરાક્રમહીન

થઈ ગયા હતા. આળસ, જુઠું, નિશા વગેરે દુર્ગુણોએ તેમનામાં વાસ કર્યો હતો. દેશની બોલીમાં રાજા શબ્દ હલકો થઈ ગયો. જેનો વિશ્વાસ ન રખાય તેને રાજા કહે; જે કંઈ કામ ન કરે તેવા નિરુદ્યમીને રાજા કહે; સ્ત્રીને અટકાવ આવ્યો તો કહે રાજ આવ્યું, કેમકે ત્રણ દિવસ તેને કાંઈ કામ કાજ ન કરતાં બેઠા ખાવું. બેવ-કુફને અને ગાંડાને રાજા કહે; કસુંબો, દારૂ ભાંગ વગેરેથી નિશા કરી ચકચૂર બને તેને રાજા કહે; રાજા વિષે આવા વિચાર તેમનાં કુલક્ષણ અને કુચાલ પરથી ઉત્પન્ન થયા હતા તે દૂર કરવાને અને તેમની રૈયતનાં દુઃખ ભાંજવાને વનરાજે ખરા ઉપાય કામે લગાડયા. જેઓ પુખ્ત ઉંમરના થયા હતા તેમને પડેલી ટેવ મૂકાવી સુધારી શકાય તેવું નહતું તેમને સારા કારભારી રાખવાની જરૂર પાડી, અને ભયમાં રાખી થોડા સમાગમમાં આણ્યા. પણ પાકો સુધારો કરવાને તેમના કુંવરોને સારી કેળવણી આપવી એવો નિશ્ચય કરી પાટ-ણની પાડોશના એક રમણિક સ્થળમાં તેમને વાસ્તે ઉંચા વર્ગની શાળા સ્થાપી, અને તેમાં ભણવા મોકલવાની ફરજ રાજવંશીઓને પાડી. જેઓ જુઠી મગરૂરી અને મૂર્ખાઈને લીધે પોતાના કુંવરોને ભણાવતા નહિ, ને તેથી રાજકુળોને હાનિ પહોંચાડતા હતા, તેઓને શાળામાં મોકલવાની આજ્ઞા કડવી ઝેર જેવી લાગી. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે “કલ્યાણીનો ભુવડ તો અમારૂં ધન હરી જતો, પણ આ સ્વદેશી મહારાજ તો અમારા કુંવરોને પણ લઈ જાય છે. રાણીજાયા રાજવંશીઓને ભણવું શા માટે ? મહેનત કેમ અપાય ? એમનાથી દૂર કેમ જવાય ? ટાઢ તડકો કેમ સહેવાય ? એમને રાજ્યની બહાર ન કઢાય, તો દૂર ભણવા કેમ મોકલાય ? પોતે રખડેલા, જંગલોમાં રઝળેલા, ને કઠણ થએલા છે, પણ અમારા કુંવર તો સકુમાર છે” એમ ઘણું બબડ્યા, પણ વનરાજે તે ન લેખવતાં શાળાનું કામ ધમ-ધોકાર ચલાવ્યું. જે હાલતાં ચાલતાં ખમા, ખમા, સાંભળતા તેમને ભણવા પર મહેનત કરવી પ્રથમ કઠણ લાગી, પણ થોડા વખતમાં મહાવરો પડવાથી મુશ્કેલી જતી રહી.

સારા સારા પંડિતોને શિક્ષાગુરુ નીમ્યા. વિદ્યાભ્યાસની જોડે

કુંવરોનાં અંગ કઠણ અને પુષ્ટ થાય, ને તેનામાં બીકણપણું ન રહે તેવી કસરતો કરાવનારા રાખ્યા. ઘોડે બેસતાં શીખવાડનારા, તીર તાકતાં, ભાલા ફેંકતાં, પટા રમતાં વગેરે યુદ્ધકળા બતાવનારા રાખ્યા. રાજકાજનાં મુખ્ય કામોમાંનું આને ગણી મહારાજ પંડે શાળા જોવા વારે વારે જાય, ને યોગ્યતા પ્રમાણે શાબાશી અને ઇનામો આપે: મોટી ઉંમરનાને શિકારે મોકલે, અને વખતે પોતાની હારે તેડી જાય. કુંવરો પ્રથમ તો આ શાળામાં આવવાને નાખુશ હતા, અને કેટલાકને બળાત્કારે આણ્યા હતા, પણ ખેલ અને ભણવાનું જોડે રાખ્યાથી તેમને નિશાળ પર રુચિ લાગી. તેઓ રજામાં ઘેર જાય ત્યારે માબાપને પોતાની રમત ગમતની અને અભ્યાસની વાતો કહે અને હોંસથી પાછા આવે. તેમના તન મનનો સુધારો જોઈ તેમના વડીલો પણ રાજી થયા ને ખુશીથી મોકલવા લાગ્યા. વખતે તેઓ પોતાના કુંવરોને મળવા તથા તેમની શાળાનું કામ ચાલતું જોવાને આવે. વનરાજ તેમનું સન્માન કરે. કેટલાંક વરસમાં આનો ફાયદો જણાયાથી વનરાજે બીજા ધનવાન ગરાશીઆ રજપૂતોના છોકરાને માટે એવા પ્રકારની શાળાઓ સ્થાપી, અને રૈયતમાં પણ અંગકસરતનો અને યુદ્ધકળાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો. જ્યાં જ્યાં નિશાળો હતી ત્યાં યોગરાજને લઈ જોવા જાય ને કહે કે આ આગળ તારી પ્રજા થનાર છે, માટે એમને ભણેલા ગણેલા ને જબરા કરવા જોઈએ. છોકરાની પરીક્ષા લે અને ખેલ કરાવે, તથા યુવરાજને હાથે ઇનામ અપાવે.

એમ યુવરાજને બાળપણથી કેળવણી ઉપર પ્રીતિ કરાવી. જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ વનરાજે તેને વિદ્યામાં પ્રવીણ, યુદ્ધમાં ચતુર અને શૂરવીર, તથા રાજકાજમાં નિપુણ કરવા પર વધારે લક્ષ દીધું. આઠ વર્ષનો થયો ત્યારસુધીમાં સુંદરકેશીએ તેને પ્રાકૃત વાંચતાં લખતાં શીખવ્યું, ને ત્યારપછી ગુણવાન પંડિતને ભણાવવા રાખ્યો. એક પહોર બેસી કુંવરને આંક, અંકગણિત, અને સંસ્કૃત વાંચતાં લખતાં તે શીખવતો. સંસ્કૃત વ્યાકરણનો આરંભ કર્યા પછી તેને રાજકુમારશાળામાં મૂક્યો. અહીં તેણે પાઠ ભણવામાં અને અંગકસરત કરવામાં પહેલો નંબર રાખ્યો તેથી તેનાં માતપિતા અતિ

આનંદ પામ્યાં. યોગરાજ એકનો એક દીકરો છતાં જુઠાં લાડ ન લડાવી આમ કેળવણી આપી તેથી રાજારાણીને ઘણી શાબાશી ઘટે છે. કુંવરને તેઓ પ્રસંગોપાત ઉત્તમ શિખામણ દેતાં. તેનું મન તેમણે ઈશ્વરભક્તિમાં લગાડી સુનીતિને માર્ગે ચલાવ્યું. રૈયત ઉપર પ્રેમ રાખવો, તેને સુખી કરવી, અને પુત્ર પુત્રી પ્રમાણે ગણવી એજ મુખ્ય રાજ્યધર્મ છે એ તેને વારે વારે સમજાવતા. એક વેળા યુવરાજ કહે હું તો બાળક છું તેથી મારે તેમને ભાઈ બેન પ્રમાણે માનવાં જોઈએ. વનરાજે ગંભીર થઈ વિચારમાં પડી કહ્યું ખરૂં બેટા, ને મોટા થયા પછી પણ તેમને ભાઈ બેન ગણવાથી વધારે લાભ છે, કેમકે રાજા બાપની પદવી ધારણ કરે છે ત્યારે તેના મનમાં વડાઈનો ગર્વ રહે છે; તે લોકને છોકરાં ગણી તેમની સલાહ લેવાની દરકાર રાખતા નથી, પોતાને મોટો ને ડાહ્યો ગણી લોકને બાળક બુદ્ધિના ગણે છે તેથી બન્નેને નુકસાન છે. વળી કેટલાક રાજા પોતાને ધણી અને માલિક ગણી લોકને દાસ ધારે છે તે વધારે માઠું છે. જમીનના ધણી દેશમાં વસનારા લોક છે, ને રાજનો વહીવટ કરનાર અધિપતિ રાજા છે. તેણે લોકની ઈચ્છા પ્રમાણે અમલ કરવો, રાજ્યના ખર્ચને માટે ખેતી કરનારા ખેડુતો પાસેથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભાગ તથા વેપારી વગેરે કનેથી જરૂર પ્રમાણે કર વેરા લેવા.

પાઠશાળાનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી વનરાજે તેને થોડે થોડે રાજકામ શીખવવા માંડયું. લોકની અવસ્થા, ને લોકના વિચાર જાણવાને તેને પોતાની સંગે પ્રાંતોમાં ફરવા લઈ જાય; વખતે છાને વેશે નગર ચર્ચા જોવા નીકળે ત્યારે તેને સાથે રાખે ને અવલોકન કરતાં શીખવે. એ વેળા તેનો ધર્મશાસ્ત્ર એટલે કાયદા વગેરેનો અભ્યાસ જારી હતો. મંત્રીઓએ યુવરાજને કામકાજથી જાણીતા કર્યા. દફતરી કામ, હિસાબી કામ, ન્યાયખાતાનું કામ, પરરાજ્ય સંબંધી કામ હળવે હળવે યોગરાજ સમજવા લાગ્યો.

ખંડ ૩જો.

નાગરનાં લગ્ન. તેમનાં ગીતો અને જોડકણાં.

લોકની લગ્ન રૂઢીથી, રીતભાત અને સ્વભાવથી જાણીતો કરવાને લગ્નગાળામાં યોગરાજને લઈ વનરાજ જોવા નીકળ્યા. કાશીથી આવેલા બ્રહ્મચારીનો વેશ બંનેએ ધર્યો, ને પહેલા નાગરવાડામાં પેઠા. ઘણે ઘેર વિવાહ હોવાથી બૈરાંને ગીત ગાવાની અને ભૂદેવોને ભોજન કરવાની મઝા પડી. વનરાજે કુંવરને કહ્યું કે ગુજરાતમાં વસનારી બધી વર્ણોમાં કેટલીક રીતે નાગર વધારે સુધરેલા છે, માટે પ્રથમ એ જ્ઞાતિની અવસ્થા નીરખીએ.

શેરીમાં પેસતાં પહેલાજ ઘરની નારીઓ ગણેશમાટલી લાવી ઘરમાં જઈ ગીત ગાવા લાગી કે—"ગણેશ પાટ બેસાડીએ, ભલાં નીપજે પકવાન; સગાં સંબંધી તેડીએ, જો પૂજ્યા હોય ભગવાન. જેને તે આંગણે ગણપતિ, તેનો તે ધન અવતાર; સાંજ સવારે પૂજીએ, તો આપે સુખ અપાર. જેને તે પેટે ચાર દીકરા, તેનો તે ધન અવતાર; ચારે વહુઓ પાગે પડે, જો પૂજ્યા હોય દેવરાય. જેને તે પેટે એક દીકરી, તેનો તે ધન અવતાર; સાંચ્યાં સુચ્યાં ધન વાવરે, જો પૂજ્યા હોય દેવરાય." થોડે છેટે બીજે માંડવો હતો ત્યાં કન્યા પરણવાની હતી. માંડવામાં બૈરાં પાપડ વણે, ગીત ગાય, ને ગુલ્લાં ખાય, "જોડે રહેજો રાજ, મારૂડીની જોડે રહેજો રાજ. આવા ઉનાળાના દહાડારે, મારૂડીની જોડે રહેજો રાજ. સારા સાળુ લાવજો રાજ, મારૂડીને આપજો રાજ ।। મારૂડીની.।। આવા ચોમાસાના દહાડારે, મારૂડીની. સાથે છત્રીઓ લેજો રાજ, મારૂડીની. મારૂડીને ધરજો રાજ, મારૂડીની." એક વહેવાઈને ઘેર હસ્તી ઝુલે, નારી કુંજર ડોલેરે; પરણે મારી અવર મગેરી. પાટ બેઠી બોલેરે. એક વીનવુંરે જોશીના બેટા, કહ્યાં અમારાં સુણજેરે; એક જોશ જોજે મુહૂર્ત જોજે, સરસાં લગન લાવજેરે, પરણે મારી. એક વીનવુંરે દોશીડાના બેટા, કહ્યાં. એક ઘાટડી લાવજે, ને ચુંદડી લાવજે, સરસા ભાંટ લાવજેરે; પહેરશેરે મારી અવર મગેરી, દઈઆં મારાં દીસેરે. એક વીનવુંરે સોનીડાના બેટા, કહ્યાં

હમારાં કરજેરે; એક ચંદનહાર લાવજેને, ઝુમણાં લાવજે, સરસી જવાઈ લાવજેરે; પહેરશે મારી. એક વીનવુંરે ગાંધીના બેટા, કહ્યાં કંકુ લાવજે ને નાડાં લાવજે, સરસાં શ્રીફળ લાવજેરે; લેશે મારી. ॥ ઇત્યાદિ. ॥ "તું તો બોલનીરે મારી વનની કોયલ, તારાને શબ્દ સોહામણા; કોયલ કેમ કરી તમે આ વન વસ્યાં, કેમ કરી ભમર ભોળવ્યો. અમે વન ચરી ચરી આ વન વસ્યાં, ટઉકે તે ભમર ભોળવ્યો." "કુલમલ કંકણુને ચુડી, છઈઆ કરતાં કન્યા છે રૂડી; કહેરે છઈઆ શાં પુણ્ય કીધાં, તે તે પુણ્યે આ કન્યા તું પામ્યો; કાશીએ જઈને વિશ્વનાથને તેં સેવ્યા, તેને પુણ્યે આ કન્યા તું પામ્યો."

પાસેના ઘરમાં દીકરો પરણતો હતો ત્યાં પણ પાપડનાં ગીત ગવાતાં હતાં—"એક લીલીશા ઘોડીને લીલી વછેરી, અવર હરીઆ જવ ચરે; તુજ કારણરે મારા કુંવર લાડકડા, દાદાજી ઘોડી મૂલવે. એક દાદાજી હરખે ને લાખ ખરચે, ધનરે વેવાઈ તારે માંડવે. માંડવે તે ઉભો વર પાન ચાવે, જે દાસે તે પાટણ રાચરે; પાન તે સરખો પાતળો વર, ફુલ ને સરખો ફુટડો. લવિંગ સરખો લાંક વરને, ઇલાયચી સરખો મસમસે. સોના તે સરખી દેહ વરની, રૂપા તે સરખો ઉજળો; સુરજ સરખું તેજ વરનું, ચંદ્રમા સરખો નિર્મળો. ધન ધનરે એની માવડીને, જેણે તે રત્નજ જાઈયું." ઇત્યાદિ. વનરાજ કહે "કેમ બાપુ, આગળ હાંડીશું, એ ગીતોનો થોડી વારમાં પાર આવે એવું નથી; ઘેર લગ્ન આવે છે ત્યારે આપણી ગુજરાતમાં ગીતો ગાવાના લાહવાથી સ્ત્રીઓ આનંદ પામે છે." યોગરાજને સાંભળવાનો રસ પડયો. તે કહે 'બાપા ઉભા રહોને હમણાં જઈશું. જુઓ પેલાં બીજાં બૈરાં આવે છે' વનરાજ કહે એ તો વહેવાણો પાપડનાં ગીતો સાંભળવા આવ્યાં હવે વધારે રમુજ પડશે.

આવો આવો એમ કહી વહેવાણોને બેસાડ્યાં. ઘરધણીઆણી કહે 'વહેવાણુ બહુ વાર લગાડી.' વહેવાણ કહે 'શું કરૂં મારી રતનબેનનાં સાસરીઆં તો જાણો છોને. એને મોકલે નહિ, ત્યારે એને મૂકીને અવાય વારૂ. કેટલી મહેનતે મોકલી,' પેલાં કહે "વારૂ તેનો શો મેળ. ઘેર લગન જેવા રૂડા અવસરે દીકરી ના આવે." એમ

થોડી વાતો કરી ગીત ગાવા માંડ્યાં. 'લીલી ઘોડીને પીળો ચાબકો, ઘોડીગણ ગાજે; લીલીના જડિત્ર પલાણ, વહેવાણ મારી છંદે નાચે. છંદે છુંદાવ્યાં છુંદણાં, ઘોડીગણ ગાજે; હોંસે રંગાવ્યા કાળા દાંત, વહેવાણ મારી છંદે નાચે. નાચ્યાની આપીશ નાચણી, ઘોડીગણ ગાજે; ખુદ્યાની ખોટી બદામ, વહેવાણ મારી છંદે નાચે. કાશીમાં વિશ્વનાથ મોહી રહ્યા, ઘોડીગણ ગાજે; ગયાજીમાં ગદાધર દેવ, વહેવાણ મારી છંદે નાચે. વડનગરમાં હાટકેશ્વર મોહી રહ્યા, ઘોડીગણ ગાજે; રેવાજીમાં કુબેરેશ્વર દેવ, વહેવાણ મારી છંદે નાચે.'

યોગરાજ કહે નાગર થઈને આવું શીદ ગાતાં હશે? વનરાજ કહે હજી નાગરમાં પણ ઘણો સુધારો બાકી છે. જોને કાલે એમની નાત રસ્તામાં છોકરાં હગવા ને લોક મુતરવા બેસે છે ત્યાં, ને ખાળકુંડી વગેરેના ગંધાતા ગંદવાડમાં બીજી નાતોની પેઠે જમવા બેઠી હતી. ઘણી વાતે એઓ બીજાના જેવાજ છે; થોડી બાબતોમાં જરા સુધર્યા છે એ હું તને બીજી નાતોના લગ્ન પરથી દેખાડીશ. પરંતુ ઘણીક બાબતોમાં નાગરો બીજાના જેવા મૂર્ખ છે. દેવાં કરીને, ઘર ઘરાણે મૂકીને, કે વેચીને નાતો જમાડવી, વરઘોડાના સાબેલાને, ઘેણુ શણગારવાને લોકનાં ઘરેણાં માગી લાવવાં વગેરે નાદાની તેમનામાં ઓછી નથી. યોગરાજ કહે નાત જમાડ્યા વિના કેમ ચાલે? એ તો ડર છે. નાત ના કરે તો નાતમાં જમવા કેમ જવાય? લોક એવા નીચ છે કે મોઢે ચડીને કહે. વનરાજ કહે ખરૂં પણ નાત મળી ઠરાવ કરે કે સર્વે ગજા માફક ખર્ચ કરવો તો પછી શી હરકત? વળી નાતને નોતરે જમવા ના જવાનો ચાલ પડે તો થોડા કાળમાં એની મેળે નાત જમણ બંધ પડે, જેથી નાતના માણસ નિર્ધન કે દેવાદાર થાય તેનો અટકાવ શાણી નાતે કરવો જોઈએ. મરણને અવસરે ને ત્યારપછી રડવા કૂટવાનો ચાલ ઘણો બેવકૂફીભરેલો છે તે પણ એમનામાં ઘાંચી મોચીના જેવોજ છે. વળી મરેલાની પાછળ લોટ ફાકવાનો નાદાની ભરેલો ચાલ છે, તો એ ઉંચા શાના? સદ્‌ગુણ અને રૂડા ચાલ પાળે તે ઉંચા ખરા.

પેલી વહેવાણ કહે મારા મામાના દીકરાને આજે પીઠી ચોળે છે

ત્યાં જવું છે માટે રજા આપો તો ઠીક. તે પરથી તેમને એબે એબે ખારેક સોપારી આપી વિદાય કર્યા. વનરાજ ને યોગરાજ તેમની પાછળ પાછળ ગયા. પાસેની પોળમાં એના મામાનું ઘર હતું. બારણે માંડવામાં બાજઠે વરરાજાને બેસાડી પીઠી ચોળવા માંડી. માથે તેલ લગાડયું, કપાળે કંકુનો ચાંલ્લો કરી ડાગેર ચોડીને પીઠી ચોપડી. બાઈઓ એ વેળા ગાવા લાગી કે—'સોનાતે કેરાં ચોકડલાં, રતન કાંસકડી છે હાથરે; બાપ પનોતારે પાનાભાઈના, માડી સાંચરે છે તેલરે.' "હારે તુંતો ભલો ઘાંચી, ઘાણી પીલ સપરમે દહાડે; માંહી પીલ ડમરો ને કેતકી, માંહી પીલ તેલ ફૂલેલ. તે તેલ લાડકડાને ચડશે, મીંઢડાં તે માની જાઈ કરશે, નાહી ધોઈ બેઠા છે પાટ, જુવે છે દાદાજીની વાટ, દાદાજી કન્યા લઈ આવો." રાતો રાતોરે કંકુવરણીનો છોડ, સોલ્લરે રાતોરે મેં તો નિરખીઓ, ગોરા ગાનાભાઈરે, તમને ચાંલ્લા કરીશ, આજ મારે ઘેર રોલલો. સોલ્લલડોરે શીળા માંડવા હેઠ, કુંવર લાડકડાએ મેળવ્યો." "પીઠી પાયલાની પાશેર, પીઠી અડધાની અચ્છેર; પીઠી સોનૈયાની શેર, પીઠી આણી અમારે ઘેર; પીઠી વાડકડે ધોળાય, પીઠી લાડકડાને ચોળાય."

અહીં પીઠી ચોળતાં હતાં તેવામાં બીજી ખડકીમાં ઢોલ નગારાં વાગ્યાં. વર ઘોડે ચડતો હતો તે જોવાને બાપ દીકરો ગયા. વરને ગાલે ને કાન પછવાડે મેશનાં ટપકાં કર્યાં હતાં; આંખોએ કાજળ એટલો આંજ્યો હતો કે પોપચાંની આસપાસ ફરતું પા તસુ કાળું દેખાતું હતું. એનું કારણ એ કે દૃષ્ટિ ન પડે. મામાએ વરરાજાને ઘોડે ચડાવ્યો. માએ ઘોડાની આસપાસ ધારા કરી, ને સ્ત્રીઓ ગાવા લાગી કે, 'લાડીલા વર ચડો વરઘોડે, લુણ ઉતારૂં તારે વાંકે અંબોડે, લાડીલા વર ચડો વરઘોડે. દાદાજી કહે મારે એ વર વરવો; લાડણીજી કહે મારે એ વર પરણવો, લાડીલા વર ચડો વરઘોડે. "શુકન જોઈને સાંચરજોરે, રાયજી પોળે જઈ પોખરજોરે. શુકનમાં મળીઓ છે માળીડોરે, ચોસેરા આપીને પાછો વળીઓરે." "પાવટડેરે પગ દઈ ચડોરે જીયાવર, એની તે છેડલા સાહી રહ્યાં; મૂકો મૂકોરે એની અમારા છેડલા, તમારા કર અમે આપીશું."

વરઘોડો ચાલવા માંડયો, વરની આગળ પુરુષનું સાજન અને પાછળ નારીઓનું ટોળું ગીત ગાતું દોડયું. " ચંચળ ઘોડી તું ચાલને, મથુરાં થકી આઈ; ઉર ઉર ઘોડીના દાંભડા, પાયે મેંદી લગાઈ. લાડી પૂછે વર લાડણા, ઘોડી કૈસે મંગાઈ, અમારા દાદાજીના રાજમાં તમતો ભેટમે લાયા; ચડી દેખાડો વર લાડણા, તેરી જોઉં ચતુરાઈ. અચ્છો બન્યો વર ફાંકડો. "

વરઘોડો વહેવાઈના ઘરની શડમાં આવ્યો તે વારે ગાયું કે— " પાદરે ઢોલ ઢબુકીઓ, ને ઝબકીઓ એ લાડીનો બાપ, ન ઝબકીશ વહેવાઈ બાપડા, ઘેર આવી છે મોટાની જાન. વહેવાઈની શેરી છે સાંકડી, લલુભાઈના ઘોડા ના સમાય. લાડીએ બાપ જગાડીઓ, માંડવે આવડો શો શોરરે. કેરે આવ્યો રાણો રાજીઓ, કેરે આવ્યા મહારાજ; કેરે ચંદ્રમાએ ગ્રહે દીધો, કે રવી ઉગીઓ કે ભાણ. કોઈ નથી આવ્યો રાણો રાજીઓ, પુત્ર આવ્યો રતીલાલ તણો, તેમાં શેરે. આવડો છે શોરરે." ત્રાંબા કુંડીરે નગર સોહામણી, માંહી ભરીઆં ગવરીનાં ઘીય; સાહેલીનો આંબો મોરીઓ. મારા મોહનભાઈની મેડીએ દીવા બળે, પેલા લક્ષમણરાય વહેવાઈને ઘેર ઘોર અંધારાં, સાહેલીરે આંબો મોરીઓ." વર ઘોડેથી જાનીવાસે ઉતર્યો ને કન્યાનાં માબાપ માન દેવા ગયાં. પછી વર બ્રહ્મચારીને વેષે ગયો. વેદવિધિએ લગ્ન થયાં. ઘડી ભરાઈ અને સાવધાન સાવધાન થઈ હાથે હાથ મળ્યા, તે વારે કન્યા ભણીની સ્ત્રીઓએ ગાયું કે "ઢોલા ઢમકયા ને વર વહુના હાથ મળ્યા, જાણે ઈશ્વર પારવતીના સાથ મળ્યા. છૈયે ખોળે તે ઘાલ્યું ખાસડું, એણે ઘેર ઘેર માગ્યું સાસરૂં. એને કોઈએ ના આપ્યું સાસરૂં, અમારા મુળજીએ આપ્યું સાસરૂં. છૈયે ખોળે તે ઘાલી ખીચડી; એણે ઘેર ઘેર માગી દીકરી. છૈયા હાથ પારેવા લેજેરે; મારૂં માણેક મેલું થાશેરે, મારા હીરલાનું પાણી જાશેરે."

યોગરાજ કહે હું તો હવે આ ટાયલાથી કંટાળ્યો, હોડો પાછા ફરીએ. વનરાજ કહે થોડી વાર થોભો; હમણાં વરવાળાં જોડકણાં ગાવા માંડશે.

વર તરફની નારીઓ—“પ્રથમ શ્રી હાટકેશ્વરનું નામ લીજે, પછી જોડકણાનો આરંભ કીજે. જોડકણામાં કડવો શુકન નથી કહેવો, એટલો ભલાઈનો જશ લેવો. વહેવાઈ રાખે છે ઘણી પ્રીત; બોલ ગાયાની છે જુની રીત. જોડકણાં ગાવાં છે રંગ રસે; વહાલાં સાંભળજો સહુ હોંસે. જોડકણું ગાવું નથી એક ખોટું; મહાલક્ષ્મી વૃદ્ધ માણસ છે મોટું. વરવહુ ચોરીમાંરે આવ્યાં; અમે તો ચોખા મોતીએ વધાવ્યાં. લલુભાઈ પાટણ આવે જ્યારે; દેસાઈ ફરતો હરતો જોય ત્યારે. દેસાઈ હેતે કરી બોલાવે; મન સાથે જમાઈ કરવો ધારે. ધારેલી વાત તે નિશ્ચય કીધી; જુની પ્રીત હતી નવી કીધી. મહાલક્ષ્મીએ ઉંડો વિચાર મન કીધો, લલુભાઈને પૂજ્ય કરી લીધો. મહાલક્ષ્મી થયાં હવે સાસુ; લોક બોલ્યા તે ફોગટ ફાંસુ. દેસાઈએ પાઘડી ઉતારી નથી દીધી; અમે તો ઘણી હોંસે માગી લીધી. દેસાઈ ચતુર થઈ નવ ચૂકે; આવ્યો લાગ હાથે કેમ મૂકે. નવી વહુ આરતી ઉતારો કપુર; વહેવાઈના ઘરમાં રૂક્ષમણી વહુ ચતુર. રૂક્ષમણી ચતુર, મોતી વહુ ડાહ્યાં; મણી વહુ વિવેકમાં વખણાયાં. તંબોળીને હાટે સોપારી પાન; હરીગવરી ડાહ્યાં ને પામે માન. લલુભાઈ પરણ્યો વહાલે અચરત દીઠાં; અદેખાંની આંખે પડયાં રાઈ મીઠાં. બાપુભાઈનું દેશવિદેશે નામ: નવી વહુ ઝાઝું પામશે માન. તમારી સાસુ છે ભલી જાત; વહુવારૂ નહિ જાણે કુળની વાત. વહુવારૂ ને જાણીએ દીકરી સમાન; તો પામીએ લોક પરલોકમાં માન. કજાત છો બોલે જુઠી વાણી; હમે હેતે વહુને આણી.” કુંવર કહે ચાલો બહુ વાર થઈ. રાજા કહે હા ચાલો, અહીં પણ વરકન્યાને વળાવે છે. સાંભળો હવે કન્યાવાળાં ગાય છે—સવામણ સોનાની દીવી, અધમણ રૂપાનું ચાકું; દીવી મૂકો માંડવા હેઠે કે થાય સજ્જનને અજવાળું. માંડવે સોહે અજવાળાં કે દીવડી ક્યાં ગઈ રે. બાપાજી લળી લળી પૂછે કે દીવડી ક્યાં ગઈ રે. આવ્યો આવ્યો ચૌટાનો ચોર કે લાખેણી લાડી લઈ ગયો. આવ્યો આવ્યો નગર ધુતારો કે લાખેણી લાડી લઈ ગયો, ઇત્યાદિ ગાતાં કન્યાનાં સગાં થોડે સુધી વળાવવા ગયાં. તેની મા માશી તો ચોધાર આંસુએ રોય.

વરની જાદરણીઓ ગાવા લાગી કે "અમે કલ્યાણીબઢ જીત્યાંરે આનંદ ભયો. અમે દીકરો પરણાવી ઊઠયાંરે આનંદ ભયો." "અડક દડક ભોંય ચીકણી ફોફળ લળી લળી જાયરે, દેસાઈ તમારે માંડવે, બાપુભા જીતી જાયરે. શુંરે જીત્યારે જીત્યા વળી પડી પટોલ ભાતરે. ભાત પડી ભીંજે નહિરે, ગઈ રે દેશાવર વાતરે. નાગરી નાત છે દોહલી, ના આપે ખાટી છાશરે; દેસાઈ એ આપી બેટડી, સર્યાં અમારાં કાજરે."

વહુવર જતાં હતાં તેની પાછળ થોડે સુધી જતાં બીજી વાટ આવી તેણી તરફ રાજા અને કુંવર વળ્યા. માર્ગમાં સ્ત્રીઓનું ટોળું નાચતું હતું. તેમની વચ્ચે ચાર બાયડીઓ અજબ રીતે કૂદતી તથા વાંકી વળી, વળી, તાળીઓ પાડી ગાતી હતી. તેમાંનાં બેને માથે માહાડ હતા ને બે ઠાલી હતી. યોગરાજ કહે બાપા આ શું છે? વનરાજ કહે એ રન્નાદે ખુંદે છે. એ મહાડમાં જાગ છે. એમના ગીતમાં હાસ્યરસ છે, તે હલકો છે તેથી સારા માણસને એ નાચ કરાવવો ગમતો નથી. સ્ત્રીજાતિ સંબંધી આ દેશની સ્ત્રીઓના વિચાર તુચ્છ છે તેની, તથા એક પર બીજી પરણવાની રીતની, સાસુવહુની લડાઈની, કજોડાદિકની મશ્કરી એમાં છે તે સાંભળી લોકોની અવસ્થા વિષે તારૂં જ્ઞાન વધશે માટે જરા ઉભા રહીને સાંભળીએ.

"લાવો લાવોરે સુપડાં તલ સોહીએ; મારા ઘેલા ગોવિંદને નામ [illegible]. લાવો લાવોરે દોણીમાં ગાય દોહીએ, મારા ઘેલારે ગોવિંદને દૂધ જોઈએ. અજવાળીરે રોહીણી નિર્મળી; ગોરી તમ તમ જેવડી ટોળે મળી. ત્યારે હું મારે મંદીર હુતી. ત્યારે અંતરીક્ષથીરે નારદ આવ્યા, તે તો પારિજાતકનું ફૂલ લાવ્યા. રોપો રોપોરે કૃષ્ણજીને આંગણીએ; ફૂલ ફુટયાંરે દસ પાંખડીએ. ત્યારે કૃષ્ણજીએ જોયાં બેઉ આંખડીએ. સૌ કોઈ ને આપ્યાંરે સંભારી; સત્યભામાને મેલ્યાંરે વિસારી, અબોલડા લીધારે નહિ બોલું. કાળા કૃષ્ણજીની સાથે નહિ બોલું. દેવકીજીના જાયા સાથે નહિ બોલું. વીજળીના વીરા સાથે નહિ બોલું. જસોદાના વહાલા સાથે નહિ બોલું. અબોલડા લીધારે નહિ બોલું. લાવો લાવોરે. સૌ કોઈ ને મેલ્યાંરે વિસારી, સત્યભામાને આપ્યાંરે સંભારી. બોલડા લીધારે હસી બોલું. કાળા

કૃષ્ણજીની સાથે હસી બોલ્યું. ॥ રાજદેવડી ઉપરરે નોબત વાગે છે; કેસરીઆ વાગેરે ક્યા ભાઈ પરણે છે; કઈ વહુ ઉપરરે બીજી આણે છે. કેસરીઆ વાગેરે ગધેડાભાઈ પરણે છે; રૂડી વહુ ઉપરરે ભુંડી આણે છે. ગોરી વહુ ઉપરરે કાળી લાવે છે. થોડા બોલી ઉપરરે બહુ બોલી લાવે છે. ભણેલી ઉપરરે મૂર્ખી લાવે છે. સાસુના જાયારે સોકય શીદ લાવ્યા. નણદીના વીરારે શોકય શીદ લાવ્યા. રાજદેવડી ઉપરના વાડામાં તે વાવ્યો વાલોળીઓરે. કઈ વહુને મૂકી રખેવાળરે, ચાંદલો લાલ સોહામણોરે. વાડામાં તે વાવ્યો વાલોળીઓરે, નવી વહુને મૂકી રખેવાળરે, ચાંદલો લાલ સોહામણોરે. વાલોળીઆ ને બકરાં ચરી ગયાંરે; નવી વહુને લઈ ગયા ચોર, ચાંદ૦ મટુભાઈ હૈયાના ભોળા થયારે. બાપની કોટે વળગી રોયારે, ચાં૦ ના રોઈશ ના રોઈશ દીકરારે; કાલે પરણાવું બીજી નારરે, ચાં૦ બીજી પરણીને બાપા શું કરૂં, નહિ આવે નવી વહુની તોલરે, ચાં૦ ॥ બગલું ઓ આવે, ઓ જાયરે; બગલું ફોગટ ફેરા ખાયરે, બગલું કઈ વહુને લઈ જાયરે, પાછળ ક્યા ભાઈ દોડયા જાયરે, બગલું મોતી વહુને લઈ જાયરે: પાછળ દીનાભાઈ દોડ્યા જાયરે, ઓ મારી બાઈરીને લઈ જાય રે; મારૂં પણુતર ફોગટ થાયરે, ઓ મારા પૈસા રાયગળ જાયરે. ઓ હું તો પરણ્યો તે થયું ફોકરે; મારાં નાણાં બેઠાં રોકરે. ॥ શરસત શામને વિનવું જીરે, ગણપત લાગું પાય, મંદિર માળીઆની માળીરે. કાયા ભાઈ તે ગામ સીધારીઆજીરે. કઈ વહુ અન્ન ન ખાય, મંદિર૦ કાનાભાઈ ગામ સીધાવ્યાજીરે, નાનીવહુ અન્ન ન ખાય. મંદિર૦ દૂધ સાકરની રાંધી રાબડીજીરે, ઘીમાં રોળી રોળી ખાય. મંદિર૦ પાડા તે સરખા વહુવર પાતળીજીરે; ફૂલી ભાદરવાની ભેંસ, મંદિર૦ નાની વહુએ છાના કાગળ મોકલ્યાજીરે, ઘેર આવો મીઠાભાઈના વીર, મંદિર૦ તમ વિના સુનાં મંદિર, માળીઆની માળીજીરે, તમ વિના સુનો શણગાર, મંદિર માળીઆની માળીજીરે. ॥ હાંહાંરે કે ચોરા છોબનના; હાંહાંરે કે બેઠક મોટાની. હાંહાંરે કે ક્યા ભાઈ બેઠા છે. હાંહાંરે કઈ વહુ પાન લાવે. હાંહાંરે કે જેઠાભાઈ બેઠા છે. હાંહાંરે કે ગંગાવહુ પાન લાવે. હાંહાંરે કે લાવતાં વાર લાગી. હાંહાંરે કે સોટીઓ સાલ

મારી. હાંહાંરે કે પાટુઓ પાંચ મારી. હાંહાંરે કે તમાચા ત્રણ માર્યા. હાંહાંરે કે સાહેબા શા માટે. હાંહાંરે કે વાર લાગી તે માટે. હાંહાંરે કે વાંક નથી હમારો. હાંહાંરે કે વાંક છે નાનાભાઈનો. હાંહાંરે કે તેણે મને બોલાવી. હાંહાંરે તેમાં મને વાર લાગી."

ગોગરાજનું દિલ અબળા જાતિનું રક્ષણ કરવા પર ઘણું હતું. સોટીઓ, લાત, અને તમાચાની વાત સાંભળી તેને ક્રોધ ચઢયો. છાની કેડમાં ખોસેલી કટારીની મુઠ ઉપર હાથ મેલી તે બોલ્યો કે 'બાપા એ જેઠા હીજડાનું માથું વાઢું તો પાપ ના લાગે. જરા વાર લાગી તેમાં એટલો માર. એની ધણીઆણી છે કે લુંડી છે? એની અર્ધાંગના છે કે ગુલામડી છે? ચાકરડીને પણ ન મરાય. બાપા આપણે રાજા છતાં એમ નથી કરતા તો એ કોણ મોટો સાહેબડો છે?" વનરાજે હસીને કહ્યું, બાપુ આ નાચેણોના બોલ સાંભળી તું ગુસ્સે કેમ થયો? એ તો મશકરી કરી. અહીં અવલોકન કરવાનું એ છે કે જેવા લોકના સ્વભાવ, જેવા વિચાર, તેવી તેમની મશ્કરી, તેવી તેમની ગાળ, તેવાં તેમનાં ગીત, નારી જાતિની દુર્બળ દશા, ને તેમની અધમાવસ્થા એ પરથી જણાય છે. તેઓ માંહે માંહે એવા ઠઠા કરવાને ચાહે છે; જત એ ગંગાવહુ તેની મા, માશી, સાસુ વગેરે એ સાંભળી કેવાં ખુશી થાય છે. તેમને ખોટું લાગતું નથી. જોગીનાં અને વાંદરાનાં ગીતોમાં એથી વધારે નઠારી અને અનીતિના તોહમતની મશ્કરી છે; પણ તેથીએ તેઓ લજવાતાં નથી. એવાં ગીત ગવાય તેને મા, માશી ને સાસુ નણદ લાવા ગણે છે. કેવી શરમ!! એમના વિચાર સુધરશે, એમની હાલત સારી થશે ત્યારે એમની રમત ગમત બદલાશે. માણસ જાતને કોઈ પ્રકારની રમત, ખેલ, ને હાસ્ય જોઈએ. આ દેશની સ્ત્રીઓની આ મોટી રમત છે તે ભલે ભોગવે, પણ તેમાંથી નીચ અને નઠારા વિચાર દૂર થવા જોઈએ. જોગીનું અને વાંદરાનું એ બે ગીત બહુ નઠારાં છે, સુનીતિમાન સ્ત્રીને મુખેથી ગવાવાં ન જોઈએ. સાંભળ આ વળી બીજાં હલકાં ગીતો—" નાનીસી વાણીઆની હાટડીજીરે. કયા ભાઈની ગોરી ચાટણીજીરે. મારા ચંદુભાઈની ગોરી ચાટણીજીરે. ઘી ખાવા ગઈતીરે, ગોળ ખાવા

ગઈતીરે. તાજુડી તુટીરે, મા મને મારી રે. મારી નથી પણ હાટકી જીરે. ॥ એને મોટી હેડ, રમવા કેમ આવે. લખાભાઈ ભાગે કેડ, રમવા કેમ આવેરે. એને મોટા સાલ્લો કે રમવા કેમ આવે; સાસુજી મારો પાયો કે રમવા કેમ આવે. એને મોટી આડી કે રમવા કેમ આવે; લખાભાઈ મેલે કાઢી કે રમવા કેમ આવે. ॥ એના સોડીઆમાં સાપ લાલ હિંદવાણી; તેતો મંછાવહુનો બાપ લાલ હિંદવાણી; એના ચોટલામાં ચોર લાલ૦ એના અંબોડામાં મોર લાલ૦ એના માદળીઆમાં ચીડી લાલ૦ એને કામણ કરતી દીકી લાલ૦ એતો કયા ભાઈની નાર લાલ૦ એતો નથુભાઈની નાર લાલ હીંદવાણી. ॥ મેંદી પોતું, મેંદી પોતું જાય; એક હલાવું ત્યારે ડાળાં હાલે ચાર સહીએર મેંદી લેશોરે. મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે વાસીદાં વાળી મેલ. મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે સાવરણી બાળી મેલ, સહીએર મેંદી લેશોરે. મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે પાણી ભરી મેલ. મેં ભોળીએ એમ જાણ્યું કે બેડા ફોડી મેલ, સહી૦ મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે રાંધણ રાંધી મેલ. મેં૦ ચુલો ખોદી મેલ. સ૦ મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે ગાયો દોહી મેલ. મેં૦ ગાયો છોડી મેલ, સ૦ મારી૦ કોડમાં દીવો મેલ. મેં૦ સોડમાં દીવો મેલ, સ૦ સોડ બળે, સાસુડી બળે, લીમડો લહેરે જાય. સ૦ ॥ ડોસીની સુવાવડ આવી, ડોસો લાવ્યો સુંઠ. ડોસીને તો ભાવે નહી ને ડોસો મરડે મુછ, વહાલા ભીજનારે, મારી ચુંદડીના ચોર, ડોસીની સુવાવડ આવી, ડોસો લાવ્યો કોપરાં, ડોસીથી તો ચવાય નહિ ને ખાય છૈયાં છોકરાં. વહાલા૦ ડોસીની સુવાવડ આવી, ડોસો લાવ્યો ખજુર; ડોસીને તો ભાવે નહિ ને, લઈ ગયા મજુર, વા૦ નાનું સરખું ગધેડું ને તેનું લાંબુ પુંછ; વગર વાંકે બૈરી મારે તેની વાઢો મુછ, વા૦ નાનો સરખો રેંટીઓ ને તેને લાંબી ત્રાક; બાયલો હોય તે બાયડી મારે તેનું વાઢો નાક, વા૦ મેં કયા ભાઈની ગોરી ગોરાંરે એ ધણીના રાજ. કાળાભાઈની ગોરી ગોરાંરે એ ધણીના રાજ. પેટે પરસુદી ઉતરે, સેવના સરસે કાજ; કયા ભાઈની ગોરી કાળીરે એ૦ મણીભાઈની ગોરી કાળીરે એ૦ વાંસે ધરીડા ઉતરે, કલેડાનાં સરસે કાજ. કયા ભાઈની ગોરી નીચીરે એ૦

નાથાભાઈની ગોરી નીચીરે એ૦ પાહાનીએ વાસીદાં વાળશે સાવરણીના સરસે કાજ. ક્યા ભાઈની ગોરી જાડીરે એ૦ હરીભાઈની ગોરી જાડીરે એ૦ શિઆળે ઓઢે ને પાથરે, ગોદડાં સરસે કાજ. એ૦॥ મારી હુતીને મેં મારી. ॥ કુર કાચો ને મેં મારી દાળ દાઝી ને મેં મારી. પાપડ બળ્યો ને મેં મારી ॥ ભાંગ ઘુંટોરે, ભાંગ ઘુંટોરે; મારા જીવણ દીએરજી ભાંગ ઘુંટોરે. ભાંગ છાણોરે, ભાંગ છાણોરે, મારા જીવણ દીએરજી ભાંગ છાણોરે. ભાંગ પાઓરે, ભાંગ પાઓરે, મારી વીજળી વહેવાણને ભાંગ પાઓરે. વીજળી વહેવાણને ભાંગ ચડીરે, ભાંગ ચડીરે, લહેર ચડીરે, લહેર ચડીરે, પેલી વીજળી વહેવાણને લહેર ચડીરે. ॥ મારાંરે છોકરાં જમવા બેઠાં, જઈને પાટલા માંડુંરે, એલી તુમડીનો રણકો વાગ્યો. શોકયનાં છોકરાં જમવા બેઠાં, જઈને પાટલા માડુંરે, એલી તુમડીનો રણકો વાગ્યો. મારા સ્વામીજી જમવા બેઠા, પહેલી પીરસણા પીરસુંરે. એલી૦ મારી સાસુ જમવા બેઠી, જઈને રાંધણ ઢોળુંરે. એલી ॥ દહી વહુરે, દહી વહુ, સાસુ સાથે નહિ વહુ. દહી ॥ ચોખા કરતાં કણકી મોટી, ગોરસીઆં, મગનભાઈ કરતાં હરીવહુ મોટી, ગો૦ દહીના દહીઆ ગો૦ મધ સાકરીઆ ગો૦ સુનાનું પારણું, ગો૦ હીરની દોરી, ગો૦ મગનભાઈ પોઢે ગો૦ હરીવહુ હીંચોળે ગો૦ છાના મારા બાપા, ગો૦ કાલે જીજી આવશે, ગો૦ જે જોઈએ તે લાવશે, ગો૦" ॥

સ્ત્રીઓ ફ્રદીને થાકી ત્યારે રાંદેલને કુવામાં નાખવા હિંડીઓ. ચાલતાં ચાલતાં ગાવા લાગીઓ કે—'સમી સંઝાએ નીસર્યો દેવ, કાં જઈ વસશો. વસશું ને આંબા આંબલી, વસશું સરોવરની પાળે; વસશું ચાચર ચોંરે, વસશું આંબા ડાળે. વસશું તે મુકુનભાઈને ઓરડે, જે ઘેર મીઠા બોલી નાર. મીઠા બોલે ને મન હસે, લળી લળી લાગે પાય. પાય લાગીને શું માગીઆં. માગ્યાં ધણીયનાં રાજ. અખંડ હેવાતન ચાટડી, માગ્યાં પુત્ર પરીવાર રાંદેલ માનો સર્યોરે સોરંભ, રાંદેલ પૂજા કોણે કરીરે. મનુભાઈને ઘેર નવી વહુતો, રાંદેલ પૂજ્યાં તેણે, રોહોરોહો, રન્નાદેવ પ્રાહાંણારે, રોહોરોહો આજનો દિન, રહીને તે કરશો રળીઆમણારે. પુરા તેવી પુરો મારી આશ. હરખે રાંદેલ પૂજીએરે. રાંદેલ રોહો રોહોરે. તમને કીઆ ભાઈ મનાવે.

તમને ચીમનભાઈ મનાવે, તમને આવતી વહુ લાગે પાયં. રાંદેલ રોહો રોહો. તમને ચીરના ચંદરવા, રાંદેલ રોહો રોહોરે. તમને જાવરના જલેચા. રા૦ તમને તાંબાના તરભાણા, રા૦ તમને સુનાનાં સાંકળીઆં, રા૦ તમને મોતીના અખ્યાણા, રાંદેલ રોહો રોહોરે૦"

રોહો! રોહો કહેતાં જતાં રાંદેલને કુવામાં નાખ્યાં. ટોપલીમાંના જુવારાને કુવામાં નાખતા જોઈ રાજકુંવરે પિતાને પૂછ્યું કે એ શું કરે છે? રાજા કહે એ જુવારાને રાંદેલ ઠરાવી પૂજ્યા ને હવે કૂવામાં નાંખ્યા. રોહો રોહો કહેતા જાય ને રાખે નહિ તેનું કારણ કુંવરે પૂછ્યું. રાજા કહે એનું કારણ તારે વિચાર કરી શોધી કાઢવું. એ ઝાડ, ઘાસ, આકાશના પદાર્થો, મૂર્ત્તિ વગેરે પૂજવાનો મોટો વિષય છે તેના ખુલાસા રસ્તામાં હિંડતાં અને ઝટ વારમાં થાય તેવા નથી. જો ભાઈ આ બીજો વહેમ અને મૂર્ખાઈ. ચાકળીનું પાણી પેલી નારીઓ ઉપર ઢોળે છે તેનું કારણ જાણે છે? એ સ્ત્રીઓનાં અધરણી નથી આવ્યાં માટે એમના ઉપર રેડે છે. એથી અધરણી આવતી હોય ત્યારે દેશમાં વાંઝણી સ્ત્રીઓ હોયજ શાની. સાંભળ વળી ગાવા માંડ્યું. એ ગીતો ગાતાં, પાછાં જશે. 'એમ ન જાણુશો કે પૂજીને પાછાં વાળ્યાંરે. પુરી તેવી પુરો મારી આશ. હરખે તે રાંદેલ તેડીઆંરે, લાલભાઈની પૂરી આશ, ઇચ્છાવહુના પોહોતા મનોરડારે."

એ દિવસે જોએલા બનાવો અને સાંભળેલાં ગીતો વિષે વાતો કરતા વનરાજ અને યોગરાજ મહેલે પધાર્યા.

ખંડ ૪થો.

નીચ વરણમાં લગ્નનાં ગીત, સલોકા, ફટાણાં, ઊંચ કુળ. યોગરાજનું દેશાટણ.

નાગરના લગ્ન સંબંધી વાતો કરતાં વનરાજે કહ્યું કે એમનાં જોડકણાં એવી તરેહનાં હોય છે. બધાં એક સરખાં નથી હોતાં; પણ ઘણું કરીને લગ્નમાં સૌ ગાય છે. એ ગવાયા પછી આખી નાતમાં તેની ચરચા થાય છે. નીચ વરણમાં એથી વધારે હલકાઈ જોવામાં આવે છે. યોગરાજ કહે નીચ વરણ કોને જાણવી, શી નિશા-

નીથી નીચ ઉચ ઓળખાય? વનરાજ કહે પ્રશ્ન બહુ સારો પૂછ્યો બેટા. નીચ વરણને માથે શિંગડાં કે બીજાં કોઈ ચિન્હ નથી હોતાં, તેઓમાં પણ કોઈ ધનવાન હોય છે, કોઈ સારાં લુગડાં ઘરેણાં પહેરે છે, કોઈ કુટડાં હોય છે, ને કોઈને મોટી હવેલી હોય છે; ને કોઈને મોટી ચાકરી હોય છે. નીચ ઉંચનો વાસ્તવિક ભેદ તેમની રીતભાત, તેમનાં ગીત, તેમની બોલી, તેમનાં આચરણ, અને તેમનાં જ્ઞાન પરથી જણાય. આજે આપણે સોનીવાડે જઈએ. વનરાજ કહે હિડો. બ્રાહ્મણને વેશે રાજા અને કુંવર નીકળ્યા.

કલ્યાણદાસ કરીને સોનીનો શેઠ હતો, તેનો દીકરો પરણતો હતો. વર ઘોડે ચઢ્યો એટલે વનરાજ અને કુંવર જઈ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ગીતો ગાયાં તે તો નાગરના જેવાંજ ઘણું કરીને હતાં. પણ વર તોરણે આવ્યો ત્યારે વરની જાનમાં આવેલી નારીઓએ ગાયું કે,—ઉતરીરે ઉતરી, વર પુંખે એ કુતરી. અલાડીરે અલાડી, વર પુંખે એ બલાડી. અગાડીરે અગાડી, વર પુંખે એ ગધાડી.

યોગરાજે પૂછ્યું પિતાજી બધી વરણમાં આવાં ગીત ગાય છે? વનરાજ કહે હા બાપુ: એથીએ નઠારાં ગાય છે. વડનગરના નાગર સિવાય ઘણુંકરીને સઘળી નાતોમાં એવાં ગવાય છે. બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, સુતાર, કંસારા, કડીઆ, ખાતરી, લુહાર, સૈ, કુંભાર, ઘાંચી, મોચી વગેરે સર્વેમાં લગ્નનો પ્રસંગ સ્ત્રીઓને મન હોળીના બીભત્સ પર્વ જેવો છે!! ધિક્કાર છે એ મૂર્ખીઓને! યુવરાજ કહે કેવી શરમ! વનરાજ કહે આવો માહેરામાં સલોકા ભણે છે તે સાંભળીએ.

વર—વર ઘોડે ચઢી મંડપે આવ્યા; નગર લોક સૌ સાજન આવ્યા. સાસુજી તમે તોરણે આવો; વરને થાળ ભરી મોતીએ વધાવો. જૂવો જમાઈજી દીસે કેવા; પાટણના મહારાજા જેવા. શોભાગવંતી પેહેરી પટોળી; નવરંગી પાંચ પટાની ચોળી. ઉપર ઘાટ સોહીએ નવરંગી; ચાર સોહાસણી સાથે ભોળી. આંખડી આંજી અણીઆળી; ટીલી ચોડી ટપકાળી. ગંગા જમના નીર ભરાવો; પુત્ર પનોતી પોંખવા આવો. સાસુજી આભ્યાં સોળ શણગાર; પાયે ઝાંઝરનો ઝમકાર. વાંક વીંછવાંને કારેલી; સોહીએ કંકણ ને ચંદન ચૂડી.

કંઠે હાર ને ગોદર સોહીએ; બાજુબંધ બેરખા મન મોહીએ. કાને આંગળીઆં ને ટોટી; ઝાલ ઝબુકે નાકે મોતી. સેથો પૂર્યો સુગંધ ફૂલ; રત્ન જડયાં છે બહુ અમૂલ્ય માથે મોડ ધરીને હીંડી; પોંખી વરને લાખી પીંડી. નાક સાહી વર ઘાટે ઘાલી; કેડે ચડાવી સાસુ ચાલી. માહેરામાં આવ્યા રાજકુમાર. સૌ લોક બોલે જેજેકાર. મસ્તક ખુંપ ધરી વર આવીઆ; તેતો કન્યાને મન ભાવીઆ. સાસરવેલ તમે સર્વ પધારો; એક વરનું વચન મનમાં ધારો. પ્રથમ અમારૂં પરાક્રમ જોજો; પછી તમારી કન્યા દેજો. વરને આપો જરની પાઘડી ને મીનાકારી મોજડી. હાથે કડાં, સાંકળાં, ને કાનતણાં કુંડળ, કોટતણી કંઠી, ને કેડતણો કંદોરો, જાળીવાળો સાવલો, ભગરીવાળો ખુંપ, કેસરતણાં છાંટણા, કસ્તુરીતણા ટીલક. માહેરામાં સોનાની માંચી, તે દેખી સહુ નારી રાચી. કંસારનું ભાણું, શુભનું અખ્યાણું ગંગાપુજી ઝારી, ઘાટે ઘણી સારી, સાડા સાતશેર રૂપાનો ડાબડો, દોઢશેરનું ઢાંકણું, એ આપી ઇચ્છા પૂરો અમતણી, તો બેટી લઈએ તમતણી. વરની માને મોઘા મુલની પટોળી; તે ઉપર લીલા વસ્ત્રની ચોળી, ઉપર વાની વાનીના કમખા; તે ઉપર મોતીતણાં ઝુમખાં. વરની બેનને વણારસી સાડી, તે ઉપર કસબી બુટ્ટા વેલ પાડી. કીનખાબના કમખા, ને મોતીનાં ઝુમખાં. વરના બાપને પામરીના જોડા, વરના ભાઈને સોનાના કંદોરા. બનેવીઆને લુગડાં, ને સેવકને શેલાં; તેતો આણુજે પહેલાં. મારા મહેતાજીને પાંચે વસ્ત્રનો વાઘો, તે ઉતાવળ કરી આપો. રત્ન મોતી જડિત બાજડ, ઢાલીઓ, તળાઈ, તાંબાકુંડી, ગાય ને વળી ઘોડી, ઉપર મહીશી જોડી. સજોતરીઆ રૂપેરા રથ, ને સોનેરી સાજનો ઘોડો, એટલું હોય તો ત્રેવડ કરજો, નહિતો અમારા સકળ સાજના આગળ હાથ જોડો. ”

વર સલોકા બોલી રહ્યા પછી કન્યા બોલી--સાંભળો સાસુજી ચતુર સુજાણ; તમ વહુ તણાં કરૂં વખાણ. રૂપવંતીને ડહાપણ ઘણું, કુળ દીપાવ્યું તમતણું. રૂડી વહુ આવ્યાં બારણે, કુળ દીપાવા કારણે. સાંભળો સાસુજી મારી વાત, મંડપમાં થાશે વિખ્યાત. પ્રથમ સોળે શણગાર ઘડાવો; પછી વહુ મોઝારણે આવો. હું લાડેકડી પીએર

પનોતી; બાપને ઘેર થઈછું મોટી. વહુ માગે છે ઝાંઝર જોડ; તેને નાદે પોહોંચે કોડ. કલ્લાં લંગર સાંકળાં તોડા; અણુવટ આપતાં વીછવા જોડા. કટીમેખલા ને કંદોરો; ધમકે ઘુઘરી ઘોર ઘણેરો. ગલપટો ગોફણી ને માળા; નવસેરો હાર સોનાના વાળા. સાસુજી શણગાર સૌ જાણો; વહુ માગે તે વગે આણો વહુ માગે છે શિકાં સાર; મોર ચકલી મોતીનો હાર; દામણી ને રાખીઆમણી ફુલ, શોભતાં જોઈએ કલ્લાફુલ. વહુ હોંસ કરેછે મોટી, જોઈએ આંગળીઆને ટોટી. લાડે કોડે વહુ ઘેર આવી; સસરા સાસુને મન ભાવી. હરખ્યાં સાસુ ને પહોંચ્યો કોડ; જોઈએ ચુડી કાંકણુ જોડ. જોઈએ જવને રતન ચોક; ના કહેશો તો હસશે લોક. કહે કવિજન બીજું શું કહું, સંપત હોય તો લાવજે વહુ. પાંચ પટાનો ઘાઘરો ને લીલા ગજનો નેફો; હું પરણીછું ઠાકોર વરને પગ નહિ મેલું હેઠો. પગની પાની કંકાવટી; રાજવૈભવમાં થઈ છું મોટી. હું છું મારા મારા બાપની બેટી; ઘી ગોળ ખાઈને થઈછું મોટી. ઘી ગોળના તો ગળ્યા ગાંડીઆ; તું શું પરણીશ મુરખ લાંડીઆ. મુરખ વરતો કાંઈ નવ જાણે, બેઠો બેઠો ડોકું ધુણાવે. દાદાજી તમે એ શું કીધું; મુરખ વરનુ માગું લીધું. મારો સસરો દરબાર દરબાર જાય, ચોતરે બેસી પાન ખાય. પલ્લા વખત નાસી જાય, પહેરામણી વખત હાજર થાય. મારી સાસુ એવી ભોળી, શેરની કરે સાત પોળી, માગે તેને લાખે ઢોળી બીરસે તેને હૈયું ચોળી. મારાં પાનેતર બન્ને ધોળાં; તેનાં રંગાવું ચીર પટોળાં, ચીર પટોળાંની ઘડી નહી ભાગે; મારા સરખી કન્યા નહિ લાધે. મુરખને કોણ મસ્તક નમાવે ભરી સભામાં માન નહિ પામે. હાથી હોય અંકોશ દીજે, ઘોડા હોય તો ચાબકા દીજે. વહેલ હોય ખદેડો લીજે, સોનું હોય તો કસીને લીજે, રૂપું હોય તો ગાળીને લીજે, માણેક મોતીના મૂલ કરી લીજે, મણી હોય પારખીને લીજે પણ મુરખ હોય તેને શું કીજે? ઝીણી પીછોડી ખામણુ ખાર; હું ગોરી વર કાળો કાગ. કાળો વર ને મોળું દહીં; મુરખ વર કાંઈ બોલે નહિ. મારે બારણે ઓરડી, તેનાં મીઠાં બોર; મારી સાસુ ઓટલે સુતી, લઈ ગયા છે ચોર. માચી માચી માચડો ને માચી સોહાગણ પાયા;

મારી સાસુ ધન પનોતી બે ઉંદરડા જાયા. મારી સાસુ રંગે રૂડી, પહેરેરે સોનાની ચૂડી, બાહાર જાય ત્યાં લોક વખાણે, ઘરના ગુણતો વહુજી જાણે. ઓરડામાં ઓરડો, માંહે ભર્યો ધમાસો. મારી સાસુ ઘરમાં લડે લોક જુવે તમાસો. ઓરડામાં ઓરડો, માંહે મૂકી તરવાર; મારી સાસુ જમવા બેઠી કઢીની વઢવાડ. "

યોગરાજે પૂછ્યું કે સલોકા બધી નાતોમાં ભણે છે? વનરાજ કહે ના, શૂદ્રજાતિમાં ભણાય છે. બ્રાહ્મણોમાં નથી ભણાતા. વાણીઆથી મોચી સુધી સર્વેમાં ભણે છે. યોગરાજ કહે એ રમુજને માટે ભણતા હશે, પણ એમાં માઠું લાગે એવાં વચન છે, તેની સારા માણસે મના કરવી ઘટે છે. એમ બાપ દીકરો વાતો કરે છે, તેવામાં વરકન્યા પરણી રહ્યાં, ને વરવાળાં ગાવા લાગ્યાં કે 'વહેવાઈ અમારે આંગણે, નાચે કળીએલ મોર; દુદંભી વાગે દરબારમાંરે, થાય શરણાઈનો શોર. જમનાદાસરે મોની મહારાજના ને મગનભાઈ મંત્રીશ્વર જો. ઇચ્છારામ ચલાવે કારભાર. રાજદરબારમાં જો, હાથી ઝુલે દરબાર. કલ્યાણદાસનો બેટડો તે રૂપતણો ભંડાર. બત્રીસ લક્ષણ બહુ ગુણીરે, ચૌદ વિદ્યા ગુણ જાણ. ચંદ્ર સરખા નીશાએ શોભે, પ્રભાત સમેનો ભાણ. અશ્વે સાંચગે સોહામણો, દેખી વેહવાઈને લાગ્યો રંગ. બેટી આપી પોતાતણી, કલ્યાણદાસ થયા નિહાલ, કરજોડી કરે વિનતિરે, અમ ઉપર રાખજો વહાલ. ખીમારદાસ તમને વિનવું, લાગો કલ્યાણદાસને પાયરે; કન્યાદાન વિધિએ કરી, બ્યાતર પરણી જાય. જરકાન ભાઉ તમને વિનવું, આવી કગે અમારી અરજ; કન્યા પામ્યા કોડામણી, હવે નથી તમારી ગરજ, વર કન્યા સુખ ભોગવો; પ્રભુ કરજો કુશળ ક્ષેમ. અજર અમર જોડું રહે, તમે વેહવાણો રાખજો પ્રેમ." વરકન્યાને રથમાં બેસાડી વરઘોડો ચાલ્યો તે વારે કન્યાવાળાં ગાવા લાગાં કે-'માંડવે ફડક અજવાળાંરે દીવડી ક્યાં ગઈ રે. આવ્યો હુતો સારંગપોળનો ચોર તે લાંબાણી લાડી લઈ ગયો.' ઇત્યાદિ.

વરઘોડા પાછળ જતાં રાજા અને કુંવર જમણે હાથે બીજી પોળમાં વળ્યા. ત્યાં ગોરવનાં નોતરાં દેવાતાં હતાં. વનરાજ કહે ભાઈ

એ સાંભળવા સારા માણુસે ન ઉભાં રહેવું. એ નિર્લજ નારીઓ આ વેળા વેહવાઈને, વેહવાઈના આડોશીપાડોશીને, અને સગાંને જેટલી આવડશે એટલી જીભાળો ગાળો દેશે. યોગરાજ કહે તો સામા ફળીઆમાં જઈએ. બન્ને ત્યાં ગયા, અહીં તો વેહવાણો ગોરવ લેવા આવ્યાં હતાં, તેથી બેહુ તરફથી ફટાણાનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. કાનમાં આંગળીઓ ખોસી ત્યાંથી ભૂપતિ અને યુવરાજ ચાલી ગયા. યોગરાજ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે આ બાયડીઓનાં નાક કાપવાં જોઈએ ! ! એવાં કુવચન ઓચરતાં જરાએ શરમ નથી લાગતી ! એના દોલા ધણી, બાપ, કાકા, મામા, ને ભાઈને પણ શું લાજ નહિ લાગતી હોય ! આ બાયડી ભાયડા સાંભળવા ઉભા છે તેમને ધિક્કાર છે ! કેવું અનીતિનું કામ કરે છે ! એવા દુષ્ટોને રાજ તરફથી સજા થવી જોઈએ." રાજા કહે ખરૂં કહો છો ભાઈ. હોળીમાં ભાયડા નિર્લજ થાય છે, અને લગ્નમાં સ્ત્રીઓ બેશરમી બને છે. આ બાબતમાં પ્રજાને નીચું જોવાનું છે. આવા ધિક્કારવા જોગ ચાલ પડવાનું કારણ અવિદ્યા છે. વિદ્યાનો પ્રસાર થશે તેમ મૂર્ખાઈ, અને અવિવેક ઘટશે, લોકને ભાન આવશે, ને તેઓ સાર અસાર જોશે. સરકારના ભયથી થએલો સુધારો પોલો રહે, ને દેશમાં જુલમનો પોકાર ઉઠે. લોકની રીતિથી અને પ્રીતિથી રાજ ચલાવવું એ વધારે યોગ્ય છે, માટે લોકના વિચાર સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો. સારાં માણુસે આવા અનીતિના રિવાજને ઉત્તેજન ન આપવું. આપણે સ્ત્રીઓને પકડી કેદ કે દંડ કરી આ નઠારા ચાલ બંધ પાડવા, કે લોકના વિચાર સુધરેથી તેઓ પોતાની મેળે બંધ પાડે તેમ કરવું વધારે રૂડું તેનો વિચાર મંત્રી મંડળમાં કરીશું. પણ તાડે ચડનારને કયાં સુધી ટેકો દઈશું. સ્ત્રીઓ એટલી અધમ થઈ ગઈ છે, તેઓ પોતાની જાતને એટલી નીચી ગણે છે, કે સારા વિચારો તેમના મનમાં આવી અવસ્થામાં આવી શકે કેમ ? રસ્તામાં મના કરીશું તો ઘરમાં ગાશે. કન્યા અવતરે એ લોકને ગમતું નથી, કન્યાની મા પોતાને હલકી ગણે છે. આપણે પેલા નાગરનાં લગ્નમાં દીઠું કે કન્યાંની માની કુખે જુના વખતની સારી રીત પ્રમાણે વહેવાણ આરતી

ઉતારવા લાગી. તેને માન ગણ્યાને ઠેકાણે બોલી કે એતો કન્યા જણ્યાને માટે ડામ દેવાય છે. ફટાણું ગાવામાં ગેરઆબરૂ છે, એમાં નીચું જોવાનું છે, એ અનીતિ છે, એવું એમના મનમાં સારી કેળવણીથી આવે ને સુધારો થાય તો બહુ સારૂં. સ્વમાન સમજશે ત્યારે એમની અવસ્થા સુધરશે." યોગરાજ કહે ફટાણાં ગાય તે નીચ વરણ એવી મારી ખાતરી થઈ. બ્રાહ્મણમાં, વાણીઆમાં, કે બીજી જે નાતોમાં ગવાય તે ગોલા, ઘાંચી, મોચી, ને કોળી જેવી. મારો અભિપ્રાય છે કે બધી નાતોમાં બંધ પાડવાં."

એમ વાતો કરતા રાજા અને કુંવર મહેલ ભણી જાય છે તેવામાં પુછડીઆ બ્રાહ્મણનો નાનો વરઘોડો મળ્યો, યોગરાજે પૂછ્યું બાપા એ પુછડીઆ કેમ કહેવાય છે? રાજા કહે લગનની બાબતમાં એમની અક્કલ વાંદરા જેટલી છે. યોગરાજ હસીને કહે એ સમજાયું નહિ. વનરાજ કહે આ વરઘોડા જોડે હિંડો, નજરે દેખાડીને સમજણ પાડું. આ બાળવરનો બાપ ઘોડા આગળ સાજનમાં ચાલે છે તે ચોરનો ખાંગુ ને જુઠી સાક્ષી પૂરનાર છે. બે વરસની કેદની સજા ભોગવી તે ચાર માસ પર છૂટ્યો ને છૂટતી વેળા ગધેડે બેસાડી એની ફેડ ફજેતી કરી હતી. યોગરાજ કહે તો એવાના ઘરના બાળક છોકરાને કન્યા કેમ દે છે? રાજા કહે એનું કુળ નાતમાં સૌથી ઉંચું છે. કુંવર કહે કાળાં કર્મ કરે તોએ કુળ ઉંચું રહે? રાજા કહે સમજુ લોકમાં ના રહે પણ આ અણસમજુ લોકમાં રહે છે, તેથી એમની બુદ્ધિ માંકડા જેટલી છે એ સાબીત થાય છે. આ છોકરો પરણાવનાર એવો નિર્ધન છે કે પહેરવાને ફાટાં કે થીગડાંવાળાં લુગડાં ને ખાવાને સૂકા રોટલા ઉપરાંત બીજું મળતું નથી. એમ ગોષ્ટી કરતા વરઘોડા પાછળ હિંડે છે તેવામાં મોટી હવેલીને આંગણે બાંધેલો સુંદર માંડવો આવ્યો ત્યાં વરને ઘોડેથી ઉતાર્યો. તે પગે લંગડો ને આંખે કાણો હતો. ખોડાતો ખોડાતો બાપનો હાથ ઝાલીને માહેરામાં ગયો. કન્યા રૂપાળી ને તેનાથી દોઢી મોટી હતી. વનરાજ કહે આપણો ઉપમંત્રી ઓઝા એ નાતનો છે, પણ તેનું કુળ નીચું છે. તેણે આ કન્યાને માટે બહુ માગું કર્યું. કન્યાનો બાપ જરા શાહાણો છે તેની

મરજી હતી, પણ સગાંવહાલાંની તથા નાતના લોકની નિંદાથી ડર્યો. કન્યાની મા કહે ધન ઢેડને ઘેર હોય માટે ત્યાં દીકરી દેવાય શું ? કન્યાની ફોઈ કહે ભાઈ તું નીચ ઘેર છોડીને દઈશ તો હું કૂવે પડીશ. કુટુંબીઓએ કહાવ્યું કે એમ કુળને લાજ લગાડશો તો અમે કોઈ લગ્નમાં આવીશું નહિ, ને તમારૂં સ્નાન કરીશું. બાપે બિચારે લાચાર થઈ આ રત્નને સામા પૈસા આપી કાલાવાલા કરી વહેવાઈ કર્યો, ને આ ફુટડા નંગને જમાઈ કર્યો. છોકરો ભણેલો કે ગુણવાન નથી, કુળ ને કન્જોડાની મોકણ જોઈ!" યોગરાજ કહે કાયદો કરી એ અટકાવવું જોઈએ. આ જોઈ હું દિલગીર થયો. ત્યાંથી નીકળી આ વિષે વાતો કરતા રાજા અને કુંવર મહેલે પધાર્યા. બીજી કઈ કઈ નાતોમાં એ મૂર્ખાઈ છે તે વનરાજે ગણાવી.

યોગરાજનું મન કેળવવાને, તેનામાં સારા વિચાર આણવાને, અને તેના અનુભવી જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને વનરાજે તેને પોતાની સાથે જાહેર અને ગુપ્ત બેઉ પ્રકારે આખી ગુજરાતમાં ફેરવ્યો. જંગલ, પહાડ, પરગણાં, ગામ અને નગરોમાં ફરી દેશની સ્થિતિથી અને રાજકાજથી વાકેફ કર્યો, લોકના વિચાર, લોકની રીતભાત વગેરેથી યુવરાજને જાણીતો કર્યો, અને તેમના હવે પછી થનાર દેશ-પતિને પ્રજાને ઓળખાવ્યો. ત્યારપછી તેને કેટલાક ડાહ્યા અને અનુભવી વિદ્વાન મંત્રીઓ, પંડિતો, અને પોતાના બાવનવીરની સંગાથે દેશાટન કરવા મોકલ્યો. દેશ દેશના રાજા ઉપર કાગળ લખી આપ્યા. પોતાના દેશમાં જે રાજકુમારો આવતા તેમને વનરાજ બહુ માન આપતા, અને પરોણા ચાકરી કરતા, તેથી યોગરાજ જ્યાં ગયો ત્યાં મસ માન પામ્યો. પોતે જાતે ઘણો શાણો, ચતુર, વિદ્વાન, અને શૂરો હતો તેથી સર્વેનાં મન રંજન કરી વખણાયો. પ્રથમ એમની સ્વારી નર્મદા ઉતરી દક્ષિણ દેશમાં ગઈ. પંચ દ્રવિડ દેશો જોઈ સિંહલદ્વીપમાં ગયા. ત્યાંથી નાવમાં બેસી સિઆમ અને બ્રહ્મ-દેશમાં ગયા. બ્રહ્મપુત્ર નદીમાં સ્નાન કરી બંગાળા, બહાર, અને કનોજ થઈ કાશીએ આવ્યા. ભરતખંડની ઉત્તર અને મધ્ય ભાગના દેશોમાં ફરી પંજાબ અને કાશ્મીરમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરી

સ્વદેશ પધાર્યો. જ્યાં જોગ મળતો ત્યાંથી પત્રદ્વારાએ માતપિતાને ખેમકુશળના સમાચાર અને જે જુએ તેનું વર્ણન લખી મોકલતો. તેનો છેલ્લો કાગળ શ્રીનગરથી આવ્યો હતો; ત્યારપછી કેટલાક વખત સુધી તેનું પત્ર આવ્યું નહિ. એથી સુંદરકેશી ઘણી ચિંતા કરતી અને વખતે આંસુ પાડતી. વનરાજ તેને ધીરજ આપી કુંવર ક્યાં હશે તે આસરેથી કહેતો. કુમાર સહીસલામત પાછો આવી માને મળ્યો ત્યારે તેને ધાન્ય ભાવ્યું. કુંવરને કુશળ રાખવાની ઈશ્વરપ્રાર્થના રાજા રાણી નિત્ય કરતાં.

खंड ५ मो.

श्रीनगरनी राजकन्यानो मंदवाड. योगराजनुं लग्न.

યોગરાજ સ્વદેશ આવ્યા પછી એક દિવસ મહારાજ દરબાર ભરી બિરાજ્યા હતા તેવામાં શ્રીનગરથી રાજદૂત પત્ર લઈ આવ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે સ્વયંવરની કંકોત્રી લખ્યા પછી કુંવરી સગુણાદેવી એકાએક ઘણી માંદી થઈ ગઈ છે, તેથી સ્વયંવર હાલ બંધ રાખ્યો છે, ઈશ્વર કુંવરીને બચાવશે તો બીજીવાર કંકોત્રી મોકલવામાં આવશે. આ સમાચાર જાણતાં વારને યોગરાજ બહુ ઉદાસ થઈ ગયો. આ મોટી ઉદાસીનું કારણ એના પંડ વિના બીજા કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. તેનું મુખ શોકાતુર ને તેનું અંગ નિર્ગત થયું. પિતાની આજ્ઞા લઈ તેણે દૂતને પૂછ્યું કે જો બાધ ન હોય તો કન્યાના મંદવાડનો ઇતિહાસ કહો. દૂત કહે કુંવરી ભણી ગણી વીસ વરસની પરણવા જોગ થયાથી અમારા વિજયસિંહ મહારાજે તેનાં લગ્ન કરવા ધાર્યું. દીકરી એક હોવાથી રાણી તારામતીને પુત્રી માટે સ્વયંવરનો મંડપ રચાવવાની ઇચ્છા હતી. મહારાજને તથા કુંવરીના ભાઈઓને પણ ઠાકમાઠથી કન્યા પરણાવવાનો લાવો લેવાની હોંસ હોવાથી ભરતખંડના સકળ દરબારોને કંકોત્રીઓ લખી, અને સ્વયંવરને માટે વિશાળ માંડવો બાંધવાની, પરોણા આવનાર રાજવંશીઓને માટે ઉતારા તૈયાર કરવાની ધાન્ય, ચણા,

ચાર, કડબ, વગેરેના સંગ્રહ કરવાની, નગર ધોળાવવાની, અને રાજમંદિરો રંગી શણગારવાની આજ્ઞા કરી, રાજકુટુંબનો કોડ પૂરો પાડવામાં પ્રધાનોએ મણા રાખી નહિ. પણ અફસોસ! બધું ધૂળ મળી ગયા જેવું થયું. કુંવરીને એવો ભારે તાવ આવ્યો કે તેનાથી ત્રણ દિવસ સમૂળગું અન્ન ન ખવાયું. ચોથે દહાડે જરા આંખ ઉઘાડી જોયું ને સોપારી જેટલી ખીચડી ખાધી, સૌને એથી ધીરજ આવી; પણ એટલામાં તેને તાણ આવી, ને દાંતની ખીલીઓ સપટ બેસી ગઈ. એક આખો દહાડો જડ લાકડા જેવી પડી રહી. બીજે દિવસે ભાન આવ્યું, પણ ત્યારપછી વારેવારે એમ થયાં કરે છે, ને તાવ ખ્યાલ મૂકતો નથી. વિજયસિંહ મહારાજે ઘણાક વૈદ્યનાં ઓસડ કર્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી જાહેરનામું કર્યું કે જે કુંવરીને આરામ કરી જીવાડશે તેને જમાઈ કરી અર્ધું રાજપાટ આપીશ, પણ જો તેનાથી કુમારી સાજી ન થાય તો તેને શીરચ્છેદ કરીશ. આ મોટા ઇનામની લાલચે કેટલાક આદમી એક પછી એક પતંગીઆ થઈને પડયા, ને માર્યાં ગયા. અંતઃપુરમાં ગયા પછી ત્રણ દહાડામાં કુમારીને કાંઈ સુવાણ ન જણાય કે વૈદ્યને સુળીએ ચડાવે કે ગરદન મારે. સ્વયંવરનો સમય સમીપ આવ્યો પણ કુંવરીને કરાર થયો નહિ માટે દેશે દેશના દરબારોમાં ના કહેવડાવી. શ્રીનગરમાં હાલ સર્વેના જીવ ઉંચા છે."

દૂતને પોતાને મંદિરે મેમાન રાખી યોગરાજે પિતાને કહ્યું કે "હું શ્રીનગર ગયો તેવારે રાજા વિજયસિંહે મારી ઘણી બરદાસ્ત લીધી હતી, અને સગુણાદેવીએ પંડે બહુ માયા રાખી હતી, માટે આજ્ઞા દો તો હું તેને જોવા જાઉં. વળી એને જે રોગ થયો છે તેને મટાડવાની જડી બુટ્ટી મારે હાથ દેશાટનમાં લાગી છે તે અજમાવી જોઉં." વનરાજ કહે જોવા જવાની મારી હા છે, પણ આરામ ના થાય તો માથું જાય એ શરતે ઓસડ કરવાની મારી સાફ ના છે. યોગરાજ કહે "વિજયસિંહના જાહેરનામા પ્રમાણે હું જતો નથી, ને દવા કરવાનો નથી. પણ મિત્રભાવથી તેની ખુશી હશે તો એ બુટ્ટીનો પ્રયોગ કરીશ." વનરાજ કહે એથી કાંઈ નુકસાન થશે ત્યારે? યોગ-

રાજે ઉત્તર આપ્યો કે મેં મારી જાત પર એનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી જાણું છું કે એથી નુકસાન તો થાયજ નહિ. વનરાજ કહે તો ઠીક.

દૂતની સાથે યોગરાજ ગયા. પ્રથમ વિજયસિંહને મળી ધીરજ દીધી, પછી સગુણા સુતી હતી ત્યાં તારામતીની જોડે ગયા. એ વેળા રાજપુત્રી નિદ્રામાં હતી. તેને ન જગાડતાં ગુર્જર યુવરાજ પરમેશ્વરપ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. એ ઘડીએ કન્યા જાગી ત્યાંસુધી મન સ્થિર રાખી તેને માટે ઇશ્વરકરુણા યોગરાજે માગી. કુંવરી આંખ ઉઘાડી જોતાં યોગરાજને દેખી સાનન્દાશ્ચર્ય પામી, ને તેને અંગે પાણીનાં ઝરણુ છૂટયાં. યોગરાજને તેણે પૂછ્યું કે તમે ક્યારે આવ્યા ? ગુર્જર રાજપુત્ર કહે આજે આવ્યો, કુંવરી કહે તમે કોણ જાણે કયાં હતા તેટલામાં મને પૂછ્યા વિના મારા માબાપે–તેટલું બોલી અટકીને થોડીવારે કહ્યું, મારા જીવને અકળામણ થઈને મને લાગ્યું કે હું મારો પ્રાણ કાઢું, પણ તેવામાં મંદવાડ આવ્યો. યોગરાજ કહે તમારા વ્યાધિની માત્રા મારી કને છે તેથી નક્કી તમે સાજાં થશો. સગુણા કહે “ તો બહુ સારૂં. ”

યોગરાજે રાણીને એકાંત લઈ જઈ વિનયપૂર્વક કહ્યું કે “ હું તમારે ઘેર પરોણો હતો તે વારે કુંવરીએ મારા પર બહુ હેત કર્યું હતું. સ્વદેશ જઈ મારા પિતાને કહી માગું મોકલવા મેં ધાર્યું હતું. મારાથી બન્યું ત્યાંસુધી ખેપીઆ જોડે હું એની પર પત્ર મોકલતો. પણ સિંધમાં ગયા પછી તેમ થઈ શકયું નહિ, તેથી તમારી કન્યાનું હૃદય ચિંતામાં હતું, તેવામાં એને પૂછ્યા વિના સ્વયંવરની તૈયારી કરી તેથી કુંવરીના હૈયાને ભારે ધોકો લાગ્યો કે કોઈ ઓસડથી તે મટે નહિ, પણ મને આશા છે કે રોગનું મૂળ હાથ લાગ્યાથી ઇશ્વરકૃપાએ હવે આરામ થશે.” તારામતી ચેતી ગઈ, અને પોતાના ભરથારને જાણ કર્યું. કુંવરી મોતથી ઉગરે ને આવો રૂડો જમાઈ મળે એ જાણી રાજા સંતોષ પામ્યો.

પોતાની સાથે મુસાફરીમાં જે હોશિયાર વૈદ્ય હતો તેને યોગરાજ જોડે લાવ્યો હતો. તેના ઓસડથી અને યોગરાજ પાસે હોવાથી સગુણા બે મહીને પૂરી સાજી થઈ. વિજયસિંહે કુંવરીની ઇચ્છાથી

તેનો વિવાહ યોગરાજ વેરે કર્યો. લગ્નને માટે ભવ્ય મંડપ રચાવ્યો ને સગાંવહાલાં તથા મિત્ર રાજારાણાને નોતર્યાં. મોટી શોભા થઈ, અને શ્રીનગરના રાજકુટુંબનો કોડ પૂરો પડયો. સગુણાદેવીની સગાઈ યોગરાજ વેરે થઈ તે વારે ઘણા રાજા દાઝે બળ્યા. કલ્યાણીનો રાજકુંવર એ વેળા ત્યાં હતો તે અપશબ્દો બોલ્યો, "ધાડ પાડનારા લૂંટારાનો બારવટીઆનો દીકરો આ દિવ્ય કન્યાને શું ગમ્યો હશે." એ કુવચનો સાંભળતાં વારને યોગરાજે તરવાર ખેંચી યુદ્ધ માગ્યું. રિપુ કહે "તરવારથી નહિ, ગદાથી વઢીએ આવ." તરવાર નાંખી દઈ ગદા ઝાલી યોગરાજ સામો ગયો. સગુણાએ રૂદન કરવા માંડયું. એક ઘડી દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલ્યું. શૂરા યોગરાજે શત્રુના માથાનાં ફાડચાં કરી તેને જમપુરીએ વિદાય કર્યો. એ વેળા રાજમંડળમાં હાહાકાર થયો.

જાન લઈ લગ્ન કરવા આવવાને વિજયસિંહે પોતાને હાથે કંકોતરી લખી આપી પ્રધાનને અણહીલપુર વનરાજને તેડવા મોકલ્યો. દરબારમાં અને ગુજરાતમાં આ શુભ સમાચાર પ્રસરવાથી આનંદ ઓચ્છવ ઘેરે ઘેરે થયા. વનરાજે મંડળેશ્વરને, શેઠ સાહુકારોને અને રાજારજવાડાને કંકોતરીઓ મોકલી તેડાવ્યા, અને લગ્ન કરવા જવાની મોટા ઉમંગે તૈયારી કરી. સુંદરકેશી અને તેની સખીઓ, ચાવડાકુટુંબની નારીઓ, શ્રીદેવી, મંત્રીઓની, ને મોટા પુરીજનોની સ્ત્રીઓ, મંડળીક રાજાઓની રાણીઓ અને મોટાં ઠકરાળાં લુગડાં ઘરેણાં પહેરી તત્પર થયાં. આબુથી મોસાળું આવ્યું તેનાં શાં વખાણ કરીએ અણહીલવાડથી વરઘોડો ચડયો તેની શોભા કહી નવ જાય તેવી હતી. સુંદરકેશીને માથે રત્નજડિત મોડ, ને હાથમાં લામણ દીવો (નામણદીવો), સાથે નારીઓ ગીત ગાય-દુંદભી વાગ્યાં રાયનારે, ઢમક્યા ઢોલ નિશાન; પચ શબ્દ સોહામણા જોગ જોવા મળી રાયની જાન, સોહે વર રાજીઓ. તેલ ફંચોળાને આમળાંરે, ઉષ્ણોદક અતિસાર; મરદન કરે સૈ માનનિ, જીરે નાહ્યા શ્રી યોગરાજ, સોહે વર રાજીઓ. સુવર્ણ કુંડી જળે ભરી, રૂપાં માચી સાથ; પાગે પાવડાં શોભતાં, જીરે બેસણે માડી પાટ, સોહે વર રાજીઓ. યોગરાજને જોઈએ ઘોડલીરે, આયુદ્ધ તણો નહિ પાર; કેડે કટારી શોભતી, એનું ચિત્ત તે

રાજ મોઝાર; સોહે. નાહી ધોઈ વર ઉઠીઆરે, અંગુછે લોહ્યાં અંગ; લીલાં પીતામ્બર પેરણે, મુગટે જડયાં છે અમૂલ્ય નંગ, સોહે. માથે પાઘ શોભતી, કલગી તોરા સાર; મણીમાળા તે પહેરી શોભતી, વીંટીમાં ઝળકે લાલ, સો. ॥ અક્ષત કર શ્રીફળ ગ્રહી, માતાએ ભરી શેષ; પ્રભુને પીંડી ઓવારણે, વીરમતી બેન કહે ભાવણા લેશ. સો. વરઘોડો વડા ચૌટામાં થઈ હળવે હળવે હિંડયો. માર્ગમાં ભીડ એટલી થઈ કે જે જ્યાં ઉભો તે ત્યાંથી ખસી શકે નહિ, ને નબળા પોચાને ભચરડાઈ જવાનો ડર લાગ્યો. ગુર્જરેશ્વર મહારાજની જે, યુવરાજની જે એમ હર્ષથી પ્રજા પોકારે; છજા જાળીને બારીએ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરી જોવા ઉભેલીઓ નારીઓ વરરાજા ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે. એમ નગર બહાર પહેલે મુકામે સ્વારી આવી. અહીં કુચ કરવાની લશ્કરી ગોઠવણ કરી. જે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં થઈને જવાનું હતું તેમના અધિપતિ જોડે પ્રથમથી બંદોબસ્ત પ્રધાનોએ કર્યો હતો. જેની હદ પર વનરાજની સ્વારી આવે તે રાજા સામો તેડવા આવે ને પોતાને મુકામે જમવા તેડી જાય. બીજે દિવસે તે વનરાજને ઉતારે જમવા આવે.

શ્રીનગરનું પાદર આવ્યું ત્યારે ફરી વરઘોડાની રચના કરી. પાટણમાં જે ક્રમ રાખ્યો હતો તેજ રાખ્યો. રસ્તામાં નારીઓનું ગાવું અને વાદિત્રનો નાદ મિશ્ર થાય. જાદરાણીઓ ગાવા લાગીઓ કે—"કુંવર પાવડે પગ દઈ ચડીઆ; તારાં વહાલાં તે હરખે ભરીઆં; તારા વેરીને ધાસકા પડીઆ. કુંવર દહીંનાં ગોરસ મીઠાં; તારાં વહાલાંએ અચરજ દીઠાં. કુંવર દહીંનાં ગોરસ ખાટાં; તારા વેરીનાં હૈયાં ફાટયાં. કુંવર દહીંનાં ગોરસ ગળ્યાં; તારાં વહાલાં તે ટોળે મળ્યાં. કુંવર દહીંનાં ગોરસ ઢળીઆં; તારા વેરીનાં હૈયાં દળીયાં. કુંવર ગાલેરે વળગ્યાં ગલાલજો; જોવા મળીઆ ડોસી દલાલજો. કુંવર વેરી થયા તારા કાણા જો; જોવા મળીઆ રાય ને રાણા જો." શેરી શેરીએ વાજાં વાગે છે; શેરીએ શેરીએ ઘુઘર વાગે છે; કોઈ રાય ગુર્જર આવે છે. કોઈ મોટો છત્રપતિ આવે છે; અણહીલપુરના રાજીઓ આવે છે. કોઈ જાણ કરો પીછાન કરો. રાજા વિજયસિંહ વેહવાઈ ને જાણ

કરો. વહેવાઈની નગરી છે સુગાળીરે; એની રાણી દીસે છે કાળીરે. વહેવાણ ઉતરજે તું તો હેઠીરે: તં તો કોડે જણી છે બેટીરે, દસ ડગલાં ભરીને આવેરે; વર માડીને પાગે લાગેરે. વહેવાણના ઘર પછવાડે વાટોરે; તારે દીકરી જણવાનો દહાડોરે. તું તો દીકરી જણી થાકીરે; વરમાડીને પાગે લાગીરે; આંબા કેરી પેરે પાકીરે. વહેવાણ લેજેરે તું સુખડલું; તારા ભવનું તે ભાગ્યું દુખડલું. વહેવાણ લેજેરે તું કુંકાવટી; નારી સંગે આવ્યા છે નાણાવટી. વહેવાણ લેજેરે લાડુ સારા, તારે બારણે આવ્યા છે રાજરાણા. વહેવાઈ સામા આવો આજરે; તમારે બારણે આવ્યા છે શ્રીમહારાજરે." "તોરણે ત્રાટની ત્રાટલી, માંડવે આવડો શો શોર; કન્યાએ બાપ જગાડીઓ, નગરીમાં આવડો શો શોર. કહેરે આવ્યો ક્યાંનો રાજીઓ, કહેરે આવ્યા ક્યાંના મહારાજ. હાંરે આવ્યો ગુર્જર દેશનો રાજીઓ; આવ્યા અણહીલપુરના મહારાજ. કુંવર આવ્યો વનરાજ તણો તે અવસરે આવડો શો શોર. જાયો આવ્યો સુંદરકેશી તણો તે અવસરે આવડો શો શોર. કાલો આવ્યો શ્રીદેવી તણો તે અવસરે આવડો શો શોર. વહાલો આવ્યો ચંદ્રમુખી-તણો તે અવસરે આવડો શો શોર. વીરો આવ્યો તારામતી બેન તણો તે અવસરે શો શોર."

વરઘોડો રાજમંદિરે આવ્યો ત્યારે યોગરાજ ઘોડેથી ઉતરી તોરણે સાસુ પોંખવા ઉભાં હતાં તેની ભણી ચાલ્યા. તેને જમણે હાથે વનરાજ અને ડાબે પડખે વૃદ્ધ જયમલદેવ ને પુંઠે સુંદરકેશી, ચંદ્રમુખી, શ્રીદેવી વગેરે સ્ત્રીઓ, ને આસપાસ સુભટો હતા. હવે જે થયું તે સ્ત્રીઓએ ગીતમાં ગાયું—"મહા વર તોરણે આવ્યોરે, યોગરાજ તોરણે આવ્યારે. સાલ સલુકા બોલાવ્યારે છાંટે છે કન્યાનો ભાઈ રે; પોંખવાની કરોરે સજાઈરે. પોંખણ તારામતીને હાથરે; સૌભાગ્યવતી લોને શણગારરે; જુસલ મુસળને રવાઈ રે; તારામતી પોંખે જમાઈ રે. સરીઓ સંપુટ ને ત્રાકરે; તાણજે મારા શરીરનું નાકરે. રખે મારૂં મોતી ઝાંખુ થાયરે, જોજે મારા મણીનું આપ ન જાયરે. પોંખીને નાંખી છે પીંડીરે; તારામતી હરખે હરખે હિંડીરે. ગજે ઘાટ ઘાલીને તાણ્યારે, મંડપ માહેરામાં આણ્યારે. માહેરામાં શ્રી મહાદેવરે,

કન્યા આણીઆં તતખેવરે, ઘડીઆળે બેઠા છે જોશીરે, સાવધાન બોલે છે વમાશીરે. જોશી ભણે સાવધાનરે, વિજયસિંહ દે છે કન્યાદાન."

" મોહન સરખું તે માહેરડુંરે, બેહુંછે સકલ સાસરડુંરે. વર દેખીને હરખ્યા સૌ; ત્યાં બેઠાં છે વર ને વહુ. વરવહુ સરખે ને સરખી જોડરે; નહિ કોઈ ને અંગે ખોડરે, વાળી પાનતણી કરબીડી, બેહુ મળ્યા અન્યોઅન્ય કર ભીડી. બાઈ તુંને પુણ્યવતી મેં જાણીરે; પૂર્ણ પુણ્ય થકી વર પામીરે. સાસુ સુંદરકેશી તું પામીરે, નણંદ તે વીરમતી બેનરે. કંથ તે પદમની કેરા પુત્રરે, તેનું છે અતિ અનુપમ રૂપરે. સુંદરી તું તેહ દુઃખ વેદના વામીરે; મળ્યા તને ગુજરાતના ટિલાયત સ્વામીરે. બાઈ તારો સફળ થયો અવતારરે; ઝાલ્યો યોગરાજે જમણો હાથરે. બાઈ તારો બહોળો છે પરિવારરે; જુગમાં જીત્યા તે યોગરાજરે. કાંકણુ ખડકે ને ચૂડી ચળકે; યોગરાજને જોઈ જોઈ હઈડા હરખેરે. વર કાળો ને કન્યા ગોરીરે, હવે એના વદન લુહો ચોળીરે. હવે એને વદને તે કાંચળી લોવાયરે; ત્યારે મારી નવી વહુને વશ થાયરે; ત્યારે એના નાધડીઆ લક્ષણ જાયરે. વર ગોરોને કન્યા કાળીરે; યોગરાજે હસી હસી દીધી તાળીરે. "

વરવહુ મંગળ ફેરા ફરવા ઊઠયાં તે વારે સ્ત્રીઓએ ગાયું કે—

"પહેલું તે મંગળ વરતિયુંરે, હજુ એ છે બાળ કુંવારી તો સન્જન સાહેલડીરે. બીજું તે મંગળ વરતિયુંરે, હજુ એ છે બાપની બેટી તો સન્જન સાહેલડીરે. ।। ત્રીજું તે મંગળ વરતિયુંરે, હજુએ છે માડીનું પેટરે, સન્જન. ।। ચોથું મંગળ વરતિયુંરે, આવી અમારે ગોત્ર તો સન્જન. ।। કમ કમ કળશડા ચાર, તો સુવર્ણ માટલીરે; કાથા ચંદન કેરી કુડલીરે, તો વેદમંત્રે રચ્યો કંસાર; આરોગો વર કામનીરે. રામ જમાડે સીતાનેરે, સીતા જમાડે રામ, સન્જન ।। યોગરાજ જમાડે નવી વહુને નવી વહુ જમાડે યોગરાજ, કંસાર નહિ જમેરે. તેડો એના વનરાજ બાપને તો વાહીને પ્રીછવેરે. બાપના વાહ્યા તો નહિ જમેરે, વડો એના વિજયસિંહ સસરા તો આપી રીઝવેરે. યોગરાજ માગે છે સુવર્ણ કવચ ને ટોપરે. જો સંપત હોય તો આપજો, એઉને જમાડીએરે. નવી વહુ કંસાર નહિ જમેરે, તેડો એનાં તારામતી માતને તો

વાહીને પ્રીછવેરે. માડીના વાલ્યાં નહિ જમે; તેડો એનાં સુંદરકેશી સાસુ, તો આપીને રીઝવે. નવી વહુ માગે છે સોળ શણગાર, જો સંપત હોય તો આપી બેઉને જમાડોરે, અન્યોઅન્ય જમાડતાંરે, કરતાં હાસ્ય વિનોદરે. આણો સુવર્ણ ઝારી તો આચમન કરાવીએરે; સરાવો ગંગાજળ નીર તો મછણ દેવડાવીએરે. આણો વડનગરનાં પાનનો રંગ મેળવીરે. આણોરે બાજી સોગઠાં, રામ પરવાળીના પાસા તો બેઉને રમાડીયેરે. કોણ હાર્યું; કોણ જીત્યુંરે; નવી વહુ હાર્યાં ને યોગરાજ જીતીઆ. હાર્યાં વહેવાઈ અમે જીતીઆં; જીત્યા ઘોડા ને જીત્યા હાથી; જીત્યા સજોતર્યાં રથ તો બેઉને બેસાડીએરે, ખેડોરે ઉતારાની વાટ તો ચાંદલો ગાઈએ."

"પહોર ઊગ્યો કુકડ વાસ્યો, તપ્યોરે ભરાડીને સુરરે; મોકલો વહેવાઈ તમ દીકરી, થાય જાનને અસુરરે. હવે હવું હવે હવું હોઈ રહ્યું, પડી તે પાનેતરે ગાંઠરે. હોઈએ તંબોળે છાંટરે છબકીને વાહાણું વાયું ને ચોપાસે થયું અજવાળુંરે. મોકલો વહેવાઈ વિદાય કરો, જોદ્ધાને થાય છે અસુરરે. પાછલી રાતનો અરૂણ ઉદે, પૂર્વે પ્રગટ્યો છે સુરરે; મોકલો વહેવાઈ વિદાય કરો સાજનાને થાય છે અસુરરે. મીઠું મોંઘું માળવે, જીરૂ તે દક્ષિણ દેશ, દોહીત્ર મોઘા જયમલદેવ તણા પસર્યાં પનોતીના પેટરે. આજ યોગરાજ પરણીઆ ને વાધ્યો જયશિખરનો વંશરે; રઘુભાઈ જોડીએન બેસે પાલખી, જસવતસિંહ બેસે ઘોડે સ્વારરે; ચંદ્રસિંહ સુનાનાં સાંકળાં, વનરાજ ભરે ભંડારરે. યોગરાજ મોતીનાં ઝુમખાં, નવી વહુ નવસેરો હાર; વીરસિંહ હરિસિંહ બે ગોઠીઆ, જોડે ભણે ને કરે વિહારરે. ડોસીએ સાંચ્યાં કાપડાં, ગાંધીએ સાંચ્યાં સીંદુરરે; વડીઆઈ ચંદ્રમુખીએ સાંચ્યા યોગરાજ, જેમ ડાબડીએ કપૂરરે. ચાંપલાને થડ સુતાં, ને ફૂલ ઓસીસે હાથરે; સુખે સુવો માતા સુંદરકેશી, સર્યાં છે આપણાં કાજરે. એક સર્યાં ને બીજાં આદર્યાં, અણચેત્યા થયા પ્રમાણરે. યોગરાજ હવે પરણીઆ, થયું સકળ સંસારમાં જાણરે, રાય સુનૈયાં વટાવીને રાયણ માંડી છેરે પ્રીતરે, વિજયસિંહ તમારે માંડવે ભલીરે અપાઈ છે રીતરે. બાકરી આંબીને બેઠાં, ને પલવટ વાળીને ઊઠયાંરે, શેરડી ગાઈને બેઠાં ને

ચાંદલો ગાઈને ઊઠયાંરે, શુરે વખાણું શરવીરને ગુણ વિદ્યા તણો નહિ પારરે; શશીવદન મુખ ઝળહળે; તેજ તણો નહિ પારરે. દેરાસરે મૂકયો છે દીવો ને પાણીઆરે મૂકી છે કસલીરે; એરે કોડીલા વિજય-સિંહ વહેવાઈએ સુનેયે ભરાવી પસલીરે, ઓરડીએ સોનાનાં સાંકળાં ડબુસલે મોતીનું જાળુંરે; આજ યોગરાજ પરણીઆ, કુળમાં થયું અજવાળુંરે. "

" ડાબે કુંકાં તું મોળ ધોળરે વહુવર તને આછી પીયળ કઢ-ડાતું. તારા બાપના ઘર તું મૂક મૂકરે, મારા વનરાજના મહેલ દેખાડું. તારી માડીની સોડ તું મૂક મૂકરે, મારી સુંદરકેશીની સોડ દેખાડું. તારી દાદીના તરકા મૂક મૂકરે, મારી ચંદ્રમુખીનાં વહાલ દેખાડું. તારી ફોઈના ઓસા તું મૂક મૂકરે, તને મારી શ્રીદેવીનાં હેત દેખાડું. "

હવે વહુવરને હાથી ઉપર બેસાડી લઈ જવાને ઊઠયા, એટલે વરવાળી સ્ત્રીઓ ગાવા લાગી—" અમને દરાખ ચારોળીના મેવારે; અમે આવ્યાં તે વહુવર લેવારે. અમે આવ્યાં તે માડી ને માશીરે; તમે રહેશો મોહો વકાશીરે. અમે આવ્યાં તે ભાભી ને ફોઈરે; તમે રહેશો તે ટગમગ જોઈરે. ગુર્જરરાણી વહુ લઈ ઘેર જાશેરે, એની માડીનાં મોહો વીલાં થાશેરે. અમે આવ્યાં છીએ શુકન જોઈનેરે; તમે રહેશો તે હવે રોઈનેરે. " આ ઊઠતી વેળાનું નિર્દય ગીત ગાયું તે વારે કન્યાની મા, ફોઈ, વગેરે રડયાં. વનરાજે એ ગાવાની મના કરી પણ ઉલ્લાસમાં આવેલી નારીઓએ માન્યું નહિ. વહુવર હાથીએ ચડયાં ને વરઘોડો પાછો વળ્યો. સુંદરકેશી વગેરે પાછળ રથમાં બેઠાં.

ચકલા સુધી કન્યાવાળાં ગાતાં ગાતાં વળાવા આવ્યાં—" માંડવે ફટક અજવાળાં કે દેવી કયાં ગઈરે. આવ્યો હુતો ગુજરાતનો ચોર તે લાખેણી લાડી લઈ ગયો. માંડવે આવ્યો હુતો અણહીલ-વાડનો લૂટારો તે લાખેણી લાડી હરી ગયો. " વરવાળાં ગાવા લાગ્યાં—" ચાંદોરે પડદાઈ ઉગીઓ; ઉગીઓ માહાજમ રાત. ચાંદેરે કર્યું ચાંદરણું ઓરડે ને પરસાળ. યોગરાજે કુળ અજવાળીઉં, પિતાનું ને મોસાળરે; મેં તુંને ચાંદલા વારિયો, અણહીલપુરમાં ન ઊગીશ. અણહીલપુરમાં યોગરાજ ચાંદલો ઊગે કુશળ હોયરે. મેં તુંને માલણ

ના કહી, એણીવારે ડમરોના રોપ; એણીવારે વહુવર આવશે, પાએ રોળતાં જાશે.' "તીણીરે તીણીરે તીણલી, તીણીરે પરોણાની આરરે, ઓસીશું શત્રુને હૈયેરે, નહિ બોલે બીજી વાર. એરે પાટણને ચૌટે ભરડક ભરડીઓ છે ભાતરે; આજે યોગરાજ પરણીઆ વેરીની કેમ જશે રાતરે. લોક કહે વનરાજને દેવ ત્રુઠયારે, એતો દીકરો પરણાવીને ઊઠયારે. લોક કહે વિજયસિંહ સાચારે, એ તો દીકરી પરણાવીને રાચ્યા રે."

ત્રણ દિવસ જાન રાખી ચોથે દિને વળાવી. અણહીલપુરમાં વરઘોડો આવ્યો ને રાજમંદિરે ગયો. સુંદરકેશીએ મહેલને ઉમરે વહુ વરને પોંખ્યાં. એ વેળા સખીઓએ ગાયું કે—"ધન ધન દહાડો આજનો, કાંઈ સુનાના સુરજ ઊગ્યારે. ધન ધન દહાડો આજનો, કાંઈ મોતીએ મેવલા વરસ્યારે. ધન ધન દહાડો આજનો, ઓવાઈના યોગરાજ પરણ્યારે. ધન. લાખેણી નવી વહુ લાવ્યારે, ધન. મહારાજનો કુમાર પરણ્યોરે, ધન." "વહુ આવી, વહુ બારણે આવી, મારૂંને તારૂં કરતી આવી. વહુ આવી વહુ બારણે આવી, છૈયાને છંછેડતી આવી; ભૈયાને ભંભેરતી આવી. વહુ આવી વહુના હાથમાં ઝારી; એણુ આવી પોર પુત્રની માડી." "આ પુછલકું કયાં વળગ્યુંરે મારા કુંવર કોડીલા. એરે પુછલડાને ચાક જોઈ શે, ચમરી જોઈ શે, ગોફણે હીરના દોરારે, મારા કુંવર કોડીલા. દેશાટણ કરતાં વિજયસિંહ મળીઆ, તેણે પુછલકું વળગાડયુંરે, મારા કુંવર કોડીલા શ્રીનગરમાં ફરતાં તારામતી મળીઆં, તેણે પુંછલકું વળગાડયુંરે, મારા કુંવર કોડીલા. યોગરાજ કોડીલા લાડ લડાવશે, સુખડાં દેશેરે, જે માગશે તે લેશેરે, મારા કુંવર કોડીલા."

સાજન સર્વે વનરાજ પાસે દરબારમાં બેઠું, વાજાં વાગ્યાં, અને જેજેકાર થયો. મંત્રીરાજે સર્વેને નાળિએર આપી વિદાય કર્યા. પાટણમાં એ દિવસે સૌએ ઓચ્છવ કર્યો ને રાત્રે રોશની સળગાવી. મહારાજે નગર જમાડયું; માગણોને દાન આપ્યાં, ને સરદારોને સરપાવ દીધા; રાજાને ચાંલ્લો એટલો આવ્યો કે બધો ખરચ તેમાંથી નીકળ્યો. ગરીબ લોકનો ચાંલ્લો મહારાજે ના લીધો. નાણાંને બદલે યોગરાજના

હાથમાં ફૂલ મૂકવાનું ફરમાવ્યું ને કહ્યું કે હું અને પાટવી કુંવર તમારા ધનના ભૂખ્યા નથી, પણ તમારા પ્રેમના તરસ્યા છીએ. તમે રાજી રહો, સત્ય પાળો, ને ન્યાયથી વર્તો એટલે હમે સંતોષ પામીશું. આ દેવતાઈ વચનથી પ્રજા બહુ પ્રસન્ન થઈ.

ખંડ ૬ટ્ઠો.

વનરાજની વૃદ્ધાવસ્થા અને મુક્તિ. ગ્રંથાવલોકન.

બાલ્યાવસ્થામાં અને જુવાનીમાં જેમ વનરાજે દુઃખ ખમ્યાં અને શ્રમ વેઠયો, તેમ યોગરાજ સપુત્ર નીકળ્યાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં તે સુખ અને નિરાંત પામ્યો. શ્રીનગરમાં કલ્યાણીના રાજકુંવરનું મૃત્યુ યોગરાજને હાથે થયું તેનું વેર લેવાને કલ્યાણીની ફોજ આવી, પણ તેને યોગરાજે હરાવી પાછી નસાડી. નાસતા શત્રુની પાછળ પડી સેનાને વીખેરી નાખી; તેનો દેશ વેરાન કરી વિગ્રહનો ખરચ લઈ તથા વિજયપત્ર લખાવી પાછો સ્વદેશ આવ્યો. પુત્રના આ પરાક્રમથી મહારાજને ઘણી તાઢક વળી. વયમાં જેમ ઉમેરો થતો ગયો તેમ રાજકાજનો ભાર યોગરાજને શિર વધાર્યો. યોગરાજે કામ સંભાળી લીધું. સત્ય, ન્યાય, દયા, પરાક્રમ, ચતુરાઈ, શૂરઆદિ ગુણોથી તેણે પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી, તથા સુકીર્તિ વધારી, રાજ્યમાં વધારો અને સુધારો કરી ગુર્જરી પ્રજાને સુખી કરી. વનરાજને એથી અતિશે સંતોષ થયો. ઘડપણે મહારાજને એટલા સપડાવ્યા કે હવે રાજધર્મ બજાવવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહિ. દાંત પડી ગયાથી ડાચાં બેસી ગયાં, શુદ્ધ ઉચ્ચાર થાય નહિ, આંખ ગળે, નાકમાંથી પાણી ટપકે ને હોઠેથી લાળ વહે. ઢીલી થઈ ગયલી ચામડી ઝુલા ખાવા લાગી. જે બાહુએ ભારે ગદા, ભાલા ને બાણ ફેંક્યાં હતાં તેને હવે લાકડી ઉપાડવી કઠણ પડતી. થોડાં વરસ તો લાકડી ટેકી ચલાયું પણ પછી તેમ ન બની શકયું. જે પગે પાછળ દોડતા પવનવેગી સ્વારોને થકવ્યા કે ભૂલા પાડયા હતા તેનાથી હવે એક ડગલું પણ ભરાતું નહિ. ધોળા થયલા વાળ પણ ખરી પડયા ને માથે તાલ પડી.

સગુણાદેવીને કુંવર સાંપડયો તેને દાદાજીએ ખોળે લઈને તેનું નામ ક્ષેમરાજ પાડયું. યોગરાજે ગ્રંથ રચવા માંડયો તે પૂરો થયલો જોવાની ઇચ્છા રાજાને હતી, પણ તે પાર પડી નહિ. અણહીલપટ્ટણ વસાવ્યા પછી ૬૦ વરસ રાજ કરી સંવત ૮૬૨ (સને ૮૦૬)માં ૧૧૦ વરસની ઉંમરે વનરાજનો પવિત્ર આત્મા મુક્તિ પામ્યો. સમજણા થયા ત્યારથી તે અંત સુધી એમણે મહેશ્વરની દૃઢ શ્રદ્ધાએ ભક્તિ કરીને સદાચરણ પાળ્યાં. અંતકાળે બોલવાની શક્તિ રહી ત્યાંસુધી તેણે વિશ્વેશ્વરની પ્રાર્થના કરી—"હે વિશ્વનાથ! દેવાધિદેવ! મહાદેવ! જગતના ધણી! હું સંતોષથી તારે શરણે આવું છું. હે દીનદયાળ કરુણાસાગર પરમેશ્વર! કલ્યાણકારી સદાશિવ! મારા અપરાધ ક્ષમા કર!" એમ બોલતો તેનો પુણ્યાત્મા શ્રી મહાભગવાન પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શરણે અક્ષય ધામમાં ગયો.

ગ્રંથાવલોકન.

એ. કે. ફાર્બસ સાહેબે મનોરંજક રાસમાળા રચી પ્રસિદ્ધ કરી ત્યાર પહેલાં ગુર્જર રાજ્યનો ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતો નહિ. સામળે બત્રીસ પુતળી વગેરેની વાતો ગુજરાતી ભાષામાં કરી તેથી માળવાના વિક્રમ અને ભોજનાં નામ ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત થયાં. રામાયણ અને ભારતમાં વર્ણવેલા યુદ્ધાદિકનો સાર પ્રેમાનંદાદિ કવિઓએ ગુજરાતીમાં આણ્યો. અંગ્રેજી ગ્રંથો પરથી બનાવેલા દિલ્હીના અને અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોના ઇતિહાસ આ દેશના છોકરા સરકારી નિશાળમાં ભણ્યા, ગોવલકોન્ડા, અહમદનગર, વિજાપુરઆદિ દ્રાવિડ દેશોનાં રાજ્યોનો હેવાલ જાણ્યો; કનોજ, લાહોર, વગેરે શહેરોના રજપૂત રાજાનાં નામ ગોખ્યાં, પણ અણહીલપટ્ટણનું તો નામે સાંભળ્યું નહતું. શિવાજી, હૈદર, ને રણજીતસિંહના પરાક્રમના ઇતિહાસ શીખ્યા, પણ આપણા વનરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ આદિ પ્રતાપી ગુર્જર રાજાનાં કોઈ પ્રાકૃત પુસ્તકમાં નામે ન જોયાં. કેવી નવાઈ! એશિઆ, આફ્રિકા, અને યુરોપનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન રાજ્યોના ઇતિહાસ ગુજરાતના નિશાળીઆ ભણે, પણ

પોતાના દેશના સ્વદેશી આર્ય રાજાની તેમને કશી ખબર પડે નહિ. આપણા કવિઓએ આપણા ગુર્જર રાજાને વિસારી દીધા. કોઈ કવિએ તેમની શોધ કરી નહિ. પુષ્પસેન, ચંપાવતી વગેરે કલ્પિત રાજા અને નગરોની કહાણીઓ જોડી, પણ આપણા ભીમદેવ, કુમારપાળ આદિ રાજા અને પાટણાદિ નગરોને વીસરી ગયા. ગુર્જર કવિઓને જોઈએ એવી અને એટલી સામગ્રી ગુજરાતના ચાવડા, સોલંકી અને વાઘેલા રાજાનાં ચરિત્રો પરથી મળત. આપણા કવિઓની ગફલતથી ગુર્જર પ્રજામાંથી પ્રજાભિમાન જતું રહ્યું, જયરાજ, વનરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, ભીમદેવ, કુમારપાળ વગેરે આપણા રાજામાંના કોઈ વિષે કવિતા રચી હોત કે વાર્તા જોડી હોત તો લોક વધારે પ્રસન્ન થઈ વાંચત. તેમની એંધાણી ગુજરાતમાં ઘણે ઠેકાણે મળી શકે છે. ભાટ લોક એ રાજાને છેક ભૂલી ગયા નહતા; પણ આપણા કવિઓએ કશી તજવીજ કરેલી જણાતી નથી. અંતે ગુજરાતના મિત્ર ફાર્બસ સાહેબે આપણા જુના આર્ય, આપણા સ્વદેશી, સ્વજાતિ, રજપૂત રાજ્યની ખોળ કરી આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો. આ ભલા વિદ્વાને આપણા દેશનું ધન ખોદી કાઢી ગુર્જરોને વાપરવા આપ્યું. કરણઘેલાના અને વીરમતી નાટકના કર્ત્તાઓએ એમાંથી થોડું દ્રવ્ય લઈને તેમાં પોતાની કલ્પનામાંથી ઉમેરો કરી રસિક ગ્રંથો રચ્યા. આ પુસ્તકમાં પણ એમ કર્યું છે.

ભગવાનલાલકૃત સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ૪૭મે પાને દાક્તર ભાઉદાજીનું અનુમાન ×લખ્યું છે તે તથા તેને ૬૦મે પાને લખ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક સ્વીકારી પહેલું પ્રકરણ રચ્યું છે. ગુર્જરપુરી--અને તેના સંબંધની કથા કલ્પિત છે. કાકુ નામે વેપારી પરદેશી રાજાને તેડી લાવ્યો ને તે રાજાએ વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો એ કહાણી દાક્તર-

× એ અનુમાન સંભવિત છે, અને તે ખરૂં માનતાં આ દેશનું નામ ગુજરાત કેમ પડયું તે સમજાય છે. એ નામ પડવાનું બીજું કારણ હજી સુધી જણાયું કે કલ્પાયું નથી. ગુર્જર લોક હિંદમાં ઘણેક ઠામે પ્રસર્યા હતા. મુગલાઈ રાજ્યના સમયમાં પણ જેતેરાવર હતા એવું ગુર્જરી નામે કવિતા પરથી ધારી શકાય.

ની ધારણાને લાગુ કરી વાત જોડી છે. વાર્તાઓમાં કનકસેન છે તેને કલ્પિત ગુર્જરેશ્વરનો પુત્ર ઠરાવી તેના ગોર અને પ્રધાન કહ્યા છે, તથા વડનગરની ઉત્પત્તિ કલ્પી છે.

ભુવડ, જયશિખર, સુરપાળ, રૂપસુંદરી, વનરાજ, શીલગુણ- સુરી, વગેરે સંબંધી રાસમાળામાં છે તે લીધું છે, અને બાકીનું સઘળું કલ્પેલું છે. ઘણા રજપૂતો બૌદ્ધ કે શ્રાવક ધર્મમાં જઈ વાણીઆ થયા ને તેથી દેશનું રક્ષણ કરનારા જોદ્ધાની સંખ્યા ઘટી ને રાજ્ય નબળું પડયું. માંસભક્ષ તજી કેવળ અન્નાહારી થયાથી પરાક્રમ શૌર્યાદિ

"કે કાબુલ પર બાદશાહ ચઢે, ને સારી દિલ્હીકા દિવાનરે.
કે બાદશાહ ઉતરે બાગમે, મેં કયા મસ દેખન જાઉંરે.
કે હાથમેરે લેઉં લાલ મટુકી, કંદોયણ હોકે જાઉંરે. કે બાદશાહ ઉતરે.
કે ફુલફુગદનો ઘાઘરો, ને સાળુડે કસબી કોરરે.
કે કલાંરે કાંબી ને અણુવટ બીછુંવા, ઝાંઝરનો ઝમકારરે.
કે હાથે બાજુબંધ બેરખા ને, એની દશે આંગળીએ વેઢરે.
કે કાને કલાફુલ શોભતાં, ને વળી ઝણુકે મોંઘી ઝાલરે.
કે કોટે તે પાટીઆં શોભતાં, એને કંઠે એકાવળહારરે.
કે લીલી તે ગજીનું કાપડુંરે, એને ગળે મોતીનો હારરે.
કે નાકે તે વાળી શોભતી, એને ટીલડી તપે લેલાટરે.
કે છોટી મટકીમાં દહીં જમાએ, દૂધ લીઓ ખૂબ સારોરે.
કે ચલી ગુજરીઆં દહીં બેચનકું, આઈ બાદશાહકે દરબારરે.
કે અયર લો કોઈ મહીયર લો, કોઈ લેને મીઠડાં દૂધરે.
કે સાસુરે કેવે સુણો બવરીઆં, લશ્કરમે મત જાવરે.
કે દિલ્હી શેહેરકા બાદશાહ, તુજે રખે મોહેલન માંહરે.
કે સાસુનાં વાર્યા ના કરે વહુ, મહી વેચવાને જાયરે.
કે ચલી ગુજરીઆં મહી બેચનકું, બેઠી લાલ બજારરે.
કે બાદશાહકું તો ખબર હુઈને, ગુજરી દેખન આયરે.
કે અલીયાંરે ગલીયાં કયા ફીરના ગોરી, પેઠો પડદા માંહરે.
કે અલીયાંરે ગલીયાં બોહોત ભલી, તેરે પડદેકું લગાદઉં આગરે.
કે હિંદવાણી તું હરામજાદી, બાદશાહકું દેવે જવાબરે.

સદ્ગુણોનો નાશ થતો નથી. કાશી તથા અયોધ્યા ભણીના પુરબીઆ અન્નાહારી છતાં અંગ્રેજી ફોજમાં રહી બહાદુરીથી વઢે છે. મુસલમાનો માંસાહારી છતાં પરાક્રમહીન થઈ જઈ રાજ ખોઈ બેઠા. મનના ગુણે કરી પ્રજા બહુધા સબળી કે નબળી થાય છે. રણે ચઢવાનો જોસ્સો ગયા છતાં કેટલાક મોટા સદ્ગુણ દેશમાં હતા.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વાણીઆ આદિ ગુર્જરોમાં સ્વદેશાભિમાન, સંપ, અને સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યની ઇચ્છા હતી એ અનુમાનને નિરાધાર ન કહેવાય. વનરાજ મોટો પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન રાજા હશે એમ ધારી શકાય. વનરાજના વંશમાં દીકરીથી ચાલેલા સોલંકી રાજાઓના સમયમાં લખાયલા ઇતિહાસોમાં ચાવડા રાજાનાં ચરિત્રનિરૂપણ

કે બાદશાહ કહેવે સુણ ગુજરી, તમ સુણો હમારી બાતરે.
કે કાથ કથીરમાં ક્યા પેહેરના, ગોરી પેહેરો સોના સેરરે.
કે કાથ કથીર મેરે બોહત ભલા, તેરે સોને લગાદઉં આગરે. કે હિંદ.
કે કાળી કામળમે ક્યા ઓઢના, ગોરી પેહેરો દખણી ચીરરે.
કે કાળી કામળ મેરે બોહત ભલી, તેરે ચીરકું લગાદઉં આગરે. કે હિંદ.
કે મકના હાથી અજબ બના, ગોરી હાથી દેખન આવરે.
કે તેરે હાથીમેં ક્યા દેખના, મેરે ઘેર ભૂરી ભેંસરે.
કે મેરી મૂછો અજબ બની, ગોરી મૂછો પર મોહી આવરે.
કે તેરી મૂછોમે ક્યા દેખના, મેરે બકરે જેસા પૂંછરે. કે હિંદ.
કે કીયું તમારૂં સાસરૂં. ને કીયા પુરુષ ઘેર નારરે.
કે ગઢ ગોકુળ મારૂં સાસરૂં, ને ચંદા પુરુષ ઘેર નારરે. હિંદ.
કે કોણ દેશકી ગોવાલણી ને, શું છે તારૂં નામરે.
કે ગઢ માંડવકી ગોવાલણી ને, મેના ગુજરી મારૂં નામરે. કે હિંદ.
કે છોટી મટકીકા મુલ કરોને, ગોરી ઉસકા ક્યા હોય મૂલરે.
કે છોટી મટકીકા મૂલ કરૂં ને, તેરી શુદ્ધ બુદ્ધ જાવે ભૂલરે. કે હિંદ.
કે ગલબલ ગલબલ ક્યા બોલતી, ગોરી બોલો સમજકી બાતરે.
કે અકડ છકડ ગોરી ક્યા બોલતી, કંઈ છરકડ લગાઉં દો ચારરે.
કે તું નવ જાણીશ એકલીરે, મારા ગુજર ચઢે નવ લાખરે. કે હિંદ.

બહુ ટુંકાં છે. આરંભથી નોંધ નહિ રાખવામાં આવેલી તેથી એમ થયું હશે. વનરાજ પ્રતાપી ને સદ્‌ગુણી રાજા હતો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. એના સમયમાં ગુજરાતના લોકની સ્થિતિ, રીત-ભાત, લક્ષણાદિનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં હોવું જોઈએ; પણ તે કાળ વિષે જુનાં પુસ્તકોમાં થોડુંજ લખ્યું છે. ઇતિહાસથી જણાયલા વખતમાં જેમ બન્યું છે, જે કારણોથી રાજ્યોની ઉથલપાથલ થઈ છે, રાજારજવાડા અનેક કારણોથી નબળા પડી ગયા છે તેવાજ બનાવ આગળ બન્યા હશે, તથા જે રૂઢીઓ હાલ ચાલે છે તે કોઈ રૂપે જુના સમયમાં થોડી ઘણી હશે એ ધારણા કેવળ ખોટી નથી. આ પુસ્તકમાં હાલના સમયનાં ચિત્રો છે તે અજાણમાં દાખલ થયાં નથી. વનરાજના સમયનો ઘાટ હાથ ન લાગવાથી એમ કરવું પડ્યું છે. બીજા ગ્રંથોની વાતો વાંચેલી તે ઉપરથી આપણા લોકને બેસતી આવે તેવી થોડીક જોડી છે. મુસલમાની અમલ થયા પછી

કે મારૂં તમાચા ને ઉડ જાય પઘડી, મુખડા હો જાય લાલરે.
કે ટકે ટકે તેરા ટટ્ટુ વેચાઉં, ને દમડીકા દશ ઊંટરે.
કે ટકે ટકે તેરી ઢાલ બેચાઉં, ને દો કોડી તરવાર રે.
કે બાદશાહકું તો ધુસ્સા લગા, ને ડાલી બેડી માંયરે.
કે બ્રાહ્મણુ વીરા વિનવું, તને આલું હૈયાનો હારરે.
કે કાગળ જઈને આપજે, મારા હીરીઆ દીયરને હાથરે.
કે હીરીએ કાગળ વાંચીઓ, ભાઈ ગુજરી પડી બેડીમાંયરે.
કે તાણી બાંધો ભાઈ ઢાલ તરવારો, ને તાંણી બાંધો હથિયારરે.
કે શુરા હોયસો સંગ ચલે ને નહિ કાયરકા કામરે.
કે કેસરીઆ ભાઈ વાગા પેહેરો, ને હોજાવ લાલગુલાલરે.
કે ત્યાંથી હીરીઓ દોડીઓ તે ગયો ઘોડાની પાસરે.
કે તાણીને બાંધો તંગડો ને ઢીલી મેલો લગામરે.
કે દિલ્હી જીતીને ઘેર આવું તો રેવંત મારૂં નામરે.
કે હીરીઓ ઘોડે એકજ ચઢયો ને ગુજર ચઢયા નવલાખરે.
કે હીરીઓ પેઠો શેહેરમાં ને વાણીઆ નાઠા જાયરે.
કે ચંદે ઘોડા ખેડીઓ, તે કંદોઈ નાઠા જાયરે.

આપણા દેશની બાપડી રાણીઓ જનાનખાનામાં કેદ થઈ, ને રાજવંશીઓની લગ્ન રૂઢી બદલાઈ ત્યારપહેલાં રાજકુટુંબોમાં લગ્ન આર્ય રીત પ્રમાણે મંડપમાં થતાં એવી ધારણા યોગરાજના વિવાહ સંબંધી કરી છે તે સંભવિત છે. અર્વાચીન ગીતોને સહજ ફેરવીને લખ્યાં છે. લગ્નાદિ પ્રસંગે ગીતો ગાવાનો ચાલ કયારથી પડ્યો તે જણાયું નથી, પણ જુનો છે એમ સંભવે છે. પ્રાચીન કાળમાં જે સ્તુત્ય હતું તે પુનઃ સ્થાપન થાય એવી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવાને આ ગ્રંથ વાંચનારને વિનતિ કરૂં છું. ગુજરાતમાં સત્યધર્મ, સ્વદેશાભિમાન, સંપ, વિદ્યા, સદ્ગુણો, હુન્નર, અને ઉદ્યમની વૃદ્ધિ થાય, દેશી દરબારો સુધરે, લોક રાજકાજમાં મન ઘાલે, દેશમાં ધંધોરોજગાર વધારવાનું ચિત્ત પર લે, વિનાશકારી રૂઢીઓ તજી સુધારા કરે એ મારી ઇચ્છા છે. ગુર્જરો સ્વદેશકલ્યાણની પાછળ ઉમંગથી લાગે, રાજા પ્રજા હળી મળીને વર્ત્તી દેશને પાછો ઉંચી પદવીએ ચઢાવે એવી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં મારી જોડે સામીલ થવાની આ ગ્રંથ વાંચનારને

કે તોપોકી ધુમરોળ હુઈને હુવા અંધારા ઘોરરે.
કે સુતો બાદશાહ જાગીઓ તે મુગલ ચઢયા બાગું લાખરે.
કે તાંબાની નોબત ગણગણે ને જેના ઢમકે વાગ્યાં ઢોલરે.
કે ફાગણ સુદ ચૌદસને દહાડે, મામલો મચ્યો જોરરે.
કે ગુજરી રહીને બોલીઆંને બોલી એકજ બોલરે.
કે હીરીઓ પેહેરે કાંચળીને હથીઆર મુજને આલરે.
કે બાદશાહ સાથે એસી લડું મેરા જુગમાં હો જાય નામરે.
કે અગાડી પછાડી દેરા તાણો ને બીચમે રખો મેદાનરે.
કે વચમાં રાખો સેજરી ભાઈ જે જીતે તે લઈ જાયરે.
કે હીરીઓને ચંદીઓ બોલીઆ રાજા સાંભળો અમારી વાતરે.
કે પેહેલો તે ઘાવ વળી તમે કરો ને અમે તમારી રૈયતરે.
કે પેહેલો તે ઘાવ બાદશાહે કીધો ગુર્જર લશ્કર માંયરે.
કે હીરીઓ ચંદીઓ ગુસ્સે થયા જેમ બકરામાં પડીઆ વાઘરે.
કે તલવારોની તાળી પડે ને લોહીનો વરસ્યો મેઘરે.
કે તમારી ગુજરી તમને સુંપી, ગુજરી હમારી બેનરે."

વિનતિ કરૂંછું. વિશ્વનિયંતા મહાપ્રભુ અમારી આ પ્રાર્થના સફળ કરો. તથાસ્તુ.

આ પ્રાર્થનાની જોડે આપણે સર્વ ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ. ભૂખ્યો માણસ બેઠા બેઠા પરમેશ્વર પાસે અન્ન માગે એટલે ભગવાન આવી તેના મ્હોમાં ખાવાનું લાવી મૂકે નહિ; પણ જો સદુદ્યમ કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ તેની મહેનત સફળ કરે. આપણે પણ માત્ર પ્રાર્થના કરી બેસી રહેવું નહિ. દરેક સ્વદેશ હિતેચ્છુએ, હરેક ગુર્જર પુત્રે ગુર્જર પ્રજાની ઉન્નતિને માટે શ્રમ લેવો, યથાશક્તિ ધન ખરચવું, તથા જેઓ સ્વદેશ લાભના સાર્વજનિક કામમાં લાગ્યા છે તેમની જોડે સામીલ થઈ પોતાથી બને તેટલી સહાય કરવી. હરેક સજ્જને પોતાના કાળનો થોડો ભાગ, અને પોતાની સંપત્તિનો કિંચિત્ હિસ્સો પોતાના દેશનું ભલું કરવાના કામમાં લગાડવો, અને સ્વદેશીઓનાં દુઃખ ટાળવામાં કાંઈ નુકશાન થાય તો તે શાંત મને ખમવું. દ્વારકાંથી દાહોદ સુધીમાં અને ડીસાથી દમણ સુધીમાં રહેનારા, તથા મુંબઈ વગેરે જઈ વસનારા ગુર્જરી ભાષા બોલનારા સ્વદેશીઓના દિલમાં સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો પ્રદીપ્ત કરવો, તેમના હૈયામાં બંધુભાવ આણવો, આપણે સર્વ એકદેશી અને એકપ્રજા છીએ એમ તેમના મનમાં લાવવું અને ગુજરાતનું રૂડું કરવાની ઇચ્છા જગાડવી એ મહાન્ હેતુ આ ગ્રંથ રચવામાં યાદ રાખ્યા છે. ધર્મભેદ અને જાતિભેદ છતાં સ્વદેશની પીડા ઓછી કરવામાં આપણા વહાલા દેશની ચઢતી કરવામાં, આપણે હિંદુ, મુસલમાન, અને પારસી સંપથી ચાલી શકીએ. બેફિકરાઈ છોડી દઈ આપણે સર્વે જાગૃત થવું જોઈએ.

જે માણસમાં સ્વદેશપ્રીતિ નથી તે માણસનું મૂલ ફૂટી બદામ છે. તે કેવલ સ્વાર્થી, અતિ સાંકડા મનનો, માણસપદથી ભ્રષ્ટ થએલો નિર્લજ આદમી છે. ગ્રેટબ્રિટનનો એક કવિ લખે છે કેઃ—

"Breathes there the man, with soul so dead,
Who never to himself hath said,
This is my own, my native land" !

અર્થ—"આ મારી જન્મભૂમિ, આ મારો સ્વદેશ; એવું જેણે પોતાના હૃદયમાં કદી આણ્યું નથી એવો નીચ થઈ ગએલો માણસ કોઈ છે ? અફસોસ ! અફસોસ ! આપણા કમનસીબ દેશમાં એવા કાળજી વગરના બહુ માણસો છે. સ્વદેશને આબાદીમાં આણવાના, સ્વદેશીઓને સુખી કરવાના, તથા તેમની આપદા મટાડવાના વિચાર કદી મનમાં લાવતા નથી એવા પેટભરા નીચ આપણા દેશમાં હજારો ને લાખો છે ! આપણા દેશની હાલત કેવી છે, અને શા ઉપાયથી તે સુધરે એ જાણવાની જેમને ઇચ્છા નથી, એ સમજવાની શક્તિ જેમનામાંથી જતી રહી છે, તે જણાવો તો જાણવા આવે નહિ, સંભળાવો તો સાંભળવા આવે નહિ, પોતાનાં ઘર તથા પેટ ભરવા સિવાય બીજી વાત પર જેમને રુચિ નથી, ધર્મના બખેડામાં, નાતની લડાઈઓમાં, લગ્ન કે મરણની જમણવારોમાં, અને માત્ર સ્વાર્થમાં જેમનાં મન દટાઈ ગયાં છે, કૂવામાંનાં દેડકાં જેટલું જેમનું જ્ઞાન છે, એવી જ્યાં વસ્તી છે ત્યાં સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશકલ્યાણેચ્છા, અને સ્વદેશબન્ધુતા ક્યાંથી હોય ! પરંતુ હું નિરાશ થતો નથી. અજ્ઞાન અને દુરાચરણરૂપી અંધકારનો નાશ વિદ્યા અને સદાચરણરૂપી પ્રકાશથી થશે એટલે દેશનો દહાડો વળશે, ને સૌ સારાં વાનાં થશે એવી મને ઉમેદ છે. સારા કે નઠારા જેવા છે તેવા એ આપણા સ્વદેશી ભાઈ છે, માટે તેમનું ભલું કરવું એ આપણો ધર્મ છે.

જન્મભૂમિ એ જનેતા જેવી છે. સ્વદેશી ભાઈઓ ? ગુજરાતને પોતાની મા ગણી તેના પર પ્રેમ કરો. જેથી ગુજરાતનું અપમાન થાય કે ગુજરાતનું ભૂંડું થાય તેથી નાખુશ થાઓ. " ગાંડી ગુજરાત આગે લાત પીછે બાત " કહે તે ભૂંડાનાં મ્હોં ના જુવો. ગુજરાતને દમે તેને ધિક્કારો. ભલી ગુજરાતનું ભલું કરવા પર મંડો. Public Spirit એ બે અંગ્રેજી શબ્દોમાં જે ભાવાર્થ રહ્યો છે તે ગુજરાતી ભાષામાં સમજાવવો કઠણ પડે છે તેનું કારણ એ કે એ ભાવ આપણા દેશમાં હાલ નથી. સંસ્કૃત ભાષા એવી પ્રૌઢ છે કે તેમાંથી એને માટે શબ્દો જડયા વગર રહે નહિ. પણ તેઓ સમજાય કેમ ? સ્વદેશસુખ સંબંધી ઉત્સાહ કરીએ તો ચાલે. પરંતુ એ ભાવ

મનમાં ઉતર્યા વિના શબ્દો શા કામના? દેશહિતકાળજી ને ઉત્સાહ એ બોલથી અર્થ સમજાવવા જરા વધારે ઠીક પડશે, ને મતલબ જરા વધારે સમજાશે. દેશહિતકાળજી ને ઉત્સાહ કેટલા થોડામાં જણાય છે! વસ્તીના પ્રમાણમાં થોડા પુરુષોમાં છે. કેળવણી પામેલા ભાઈઓ! આપણા લોકમાં દેશહિતઉત્સાહ આણવાની કોશીશ કરો. એ ગુણ આવેથી રૂડાં કાર્ય કરવાં કઠણ નહિ પડે. આપણે જે મહાન કર્મો કરવાનાં છે તે સકળ દેશીજનના સામીલ થયા વિના, સર્વ સાથે મળ્યા વિના પાર પડે તેવાં નથી, પરંતુ બધા ભળે ત્યાંસુધી વાટ જોવાની ભલામણ હું કરતો નથી. એવાં કામનો આરંભ થોડા માણસથી થાય છે. દુનીઆ દેખાદેખી ચાલે છે. પછી આગળ બીજા તેમાં ભળે છે; તેમની સંખ્યામાં સદા વધારો થતો જાય છે. અંતે ઘણાનાં ચિત્ત એક થાય છે. ઘણાને હોંસ છૂટે છે, પરાક્રમ કરનારા દેશમાં વધે છે, ને અંતે મતલબ પાર પડે છે.

કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે પ્રથમ પ્રયત્ન કરનારની મહેનત નિષ્ફળ થાય, તેઓની ખરાબી થાય, તેઓને હાની થાય. જેના લાભને અર્થે તે સ્વદેશ હિતેચ્છુઓએ શ્રમ લીધો તેઓ તેમની હાંસી કરે. અજ્ઞાનપણે કરીને તેમને ધિક્કારે, પણ તેમણે હિંમત છોડવી નહિ. એકવાર પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો બીજીવાર કરવો; બીજીવાર નિષ્ફળ જાય તો ત્રીજીવાર કરવો. એમ મંડયા રહેવું; હારીને તે કામ મૂકી દેવું નહિ. કોઈ કામ સારૂં જાણી હાથમાં લીધું પણ હાથમાં ઝાલ્યા પછી પાર ન પડયા તો ફરીને કોશીશ કરવી. કોઈ અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે તે સત્ય છે:—

" If what shone afar so grand,
Turn to nothing in thy hand;
On again, the virtue lies,
In the struggle, not in the prize. "

અર્થ—'જે કામ ઘણું સારૂં જાણી હાથમાં લીધું છે તે પાર ન પડવાથી હિંમત છોડવી નહિ. ફરીને તેને વળગો ને મંડયા રહો. ગુણ પ્રયત્નમાં છે, ફતેહમાં નથી.'

આ શિખામણ પ્રમાણે વનરાજે કર્યું. આરંભેલા રૂડા કામ પાછળ મંડયા રહેવાના બોધમાં વનરાજનું ઉદાહરણ ઉત્તમ છે. એ રાજા પરાજયથી ડર્યો નહિ; હારથી હાર્યો નહિ. નુકસાનથી બીધો નહિ. પડે કે પાછો ઊઠે. એક ઠેકાણે ના ફાવ્યું, પાછા હઠવું કે નાસવું પડયું તો બીજી જગાએ તૈયાર થઈ ઉભો છે. જે મોટાં કામ કરવા એણે ધાર્યાં હતાં તે પાર પાડયાં ત્યાંસુધી તે નિરાંતે બેઠો નહિ. પૂર્ણ જય મેળવવાનો નક્કી ઠરાવ કરી તેણે આરંભ કર્યો હતો; અધુરાથી તે રાજી થયો નહિ, આપણે એનું ઉદાહરણ લેવું. આપણે દેશનું ભલું ઇચ્છનારાને કયાં નાનાં મોટાં કામ કરવાનાં છે તેનાં નામ દેવાનું આ ઠેકાણું નથી. સ્વદેશીઓ હરકોઈ હરકતથી હરકોઈ તરેહની પીડાથી મુક્ત થાય, નવાં દુઃખ પડતાં અટકે, દેશની ચઢતી થાય, પ્રજાની સમૃદ્ધિ વધે, લોક બળવાન ને પરાક્રમી થાય અને તેઓ સુનીતિમાન થઈ આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય તેવું કામ કરવામાં પરિશ્રમ લેવો એ આપણો ધર્મ છે. એમ કરવું તેને સ્વાર્થ કહો તોએ ખરૂં છે, ને પરમાર્થ કહો તોએ ખરૂં છે. દરેક ને હરેક દેશી જનનું એ મહાન કર્તવ્ય કર્મ છે. પોતાનું, પોતાના કુટુંબનું, પોતાના ગામ કે નગરનું અને પોતાના દેશનું રૂડું જોડે કરવું, બધાં ઉપર નજર રાખીને વર્તવું. દરેક જણે દેશી બંધુના ભલાને માટે તન મન ને ધનથી શ્રમ લેવો. ગુજરાતનો જય થાઓ.

સમાપ્ત.